МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГУРТОВЕНКО НАТАЛІЯ ВІКТОРІВНА

УДК 316.612+316.625]-053.6(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІОГЕННИХ ВИКЛИКІВ

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. В. Гуртовенко

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Гуртовенко Н.В. Соціально-психологічні засади корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. – Київ, 2025.

Дисертацію присвячено вивченню соціально-психологічних засад корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Проведено теоретико-методологічний аналіз стану дослідження проблеми девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Показано, що соціально-психологічні критерії передбачають диференціацію девіантної поведінки на непатологічні та патологічні її форми, зумовлені, зокрема, дією біологічних та соціально-середовищних чинників. Виокремлено основні типи девіантної поведінки підлітків (антидисциплінарної, антисоціальної, делінквентної, аутоагресивної) та етапи взаємодії особистості з середовищем, результатом якої є прояви девіацій в поведінці. Проаналізовано особливості диференціальної діагностики патологічних і непатологічних форм девіацій у підлітковому віці та показники відмежування акцентуацій та психопатій. Розкрито змістовну частину пограничної аномальної особистості та доведено, що в її основі лежить конституційно-типологічна предиспозиція (недостатність), яка відображає фенотипову мінливість та різний ступінь залежності від деструктивного середовища життєдіяльності та життєздійснення підлітків.

Науково обґрунтовано комплексний підхід до вирішення проблеми надання соціально-психологічної допомоги підліткам з девіантною поведінкою в умовах сучасних соціогенних викликів, з адресацією до конституційно-

типологічних предиспозицій, що забезпечує можливість запобігання формування аномальної особистісної та поведінкової мінливості за вектором «норма – патологія».

Констатовано, що позитивна редукція особистісних і поведінкових реакцій у діапазоні норми в підлітків виражена стійкіше і час настання випереджає представників діапазону пограничної аномальної особистості, що доводить кращий відновлювальний ефект конституційних механізмів психологічного захисту у підлітків діапазону норми. У підлітків діапазону пограничної аномальної особистості застосування комплексного підходу до психопрофілактичних та психокорекційних засобів спеціалізованої соціально-психологічної допомоги доводить більшу ефективність комбінованих методів з нейтралізацією проявів девіантної поведінки. Підкреслено, що забезпечення ефективності системи психопрофілактики та психокорекції девіантної поведінки підлітків на основі комплексного підходу потребує врахування чинників розвитку, навчання, виховання і соціалізації особистості неповнолітньої дитини та створення сприятливих соціально-психологічних умов, зокрема шляхом модернізації освітньо-виховної системи закладів освіти відповідно до сучасних соціогенних викликів.

Розкрито методологію та методи емпіричного вивчення соціально-психологічної специфіки девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Показано, що уявлення про людину, як органічну цілісну систему, є тією методологічною основою, що надає змогу об’єктивно організовувати і провести емпіричне дослідження девіантної поведінки підлітків в період соціогенних викликів. Визначено тенденції та показники, що мають вплив на появу та зростання девіантного стереотипу поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Виокремлено основні принципи, що виражають методологічний базис дослідження (детермінізму, системності, діяльнісного підходу, активності, особистісного підходу, розвитку).

Показано, що для розв’язання загальних стратегічних завдань дослідження застосовано експертне оцінювання; аналіз статистичних відомостей; синтез,

абстрагування, моделювання; експеримент; вивчення наявного досвіду щодо вирішення проблеми дослідження; метод фокус-групи та визначено дослідницькі методики, спрямовані на вивчення специфіки девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Виокремлено соціально-психологічні механізми забезпечення процесу соціалізації та соціально-психологічної корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Наголошено, що при реалізації соціально-психологічних механізмів відбувається цілеспрямований вплив на поведінку підлітків в соціумі, результатом якого є формування ефективних моделей поведінки у групі чи групи загалом. Констатовано, що всебічний розвиток особистості, її соціальне функціонування являє собою системно інтегрований процес, до якого включено соціально-психологічні механізми, що перебувають у функціональному взаємозв'язку та взаємозумовленості. Зазначені механізми проаналізовано і класифіковано на різних рівнях регуляції життєдіяльності: на рівні взаємодії в соціокультурному середовищі (стратегічний рівень); на рівні регламентації поведінки (тактичному рівні); на рівні самопрояву, здатності досягати поставлених цілей (операційний рівень). Розкрито характерні особливості механізмів інтеріоризації, ідентифікації, обумовленості, відокремлення. Показано, що виокремлені механізми поліфункціональні, мають різний ступінь узагальненості та конкретизації, а їх найважливішою функцією є реалізація прагнень особистості до самоактуалізації, самореалізації та досягнення морального самовдосконалення в умовах сучасних соціогенних викликів.

Сформовано банк інструментальних та процедурних засобів здійснення процесу соціально-психологічного супроводу підлітків із девіантною поведінкою в умовах сучасних соціогенних викликів. Зважаючи на особливості підліткового віку та специфіку поведінкових проявів, використано комплекс взаємодоповнюючих і взаємоконтролюючих методів і методик, захищених від фальсифікації та впливу фактору соціальної бажаності. Застосувалися історичний, ретроспективний і теоретико-методологічний аналізи,

узагальнення та інтерпретація отриманих даних, спостереження, бесіда, анкетування, інтерв'ювання, контент-аналіз, метод експертних оцінок, аналіз результатів діяльності та ін. На доказовому рівні встановлено можливість здійснення психокорекційної позитивної мінливості в підлітків діапазону норми-акцентуації з тенденцією до делінквентної поведінки, що відбувається завдяки відновленню й зміцненню конституційних механізмів психологічного захисту особистості. Це надало змогу довести правомірність і необхідність реалізації у сучасному суспільстві методів спеціальної соціально-психологічної допомоги підліткам діапазону психологічної норми-акцентуації з непатологічною девіантною поведінкою, як міри психопрофілактики можливої аномальної особистісної мінливості, зумовленої взаємодією та взаємовпливом соціально-інформаційних стресорів і конституційно-психотипологічного преморбіду особистості.

Запропоновано концепцію психотипологічної мінливості особистості підлітків з девіантною поведінкою та перевірено її дієвість в умовах сучасних соціогенних викликів. Проведений багатовимірний аналіз з метою реєстрації динаміки соціально-психологічних особливостей і поведінкових патернів підлітків діапазону норми-акцентуації з тенденцією до девіантної поведінки дав змогу довести зворотну динаміку низки параметрів. Констатовано зменшення особистісних, психологічних і поведінкових проявів, які свідчать про початок формування психологічної схильності до девіантного стереотипу поведінки: підлітки в процесі проведення психокорекції змінили на позитивні свої взаємовідносини з педагогами, батьками; помітний пошук компромісу та конструктивних стратегій побудови міжособистісних стосунків і вирішення проблем міжособистісної взаємодії; зміцнилася впевненість у власних силах та можливостях, а поведінка ставала більш незалежною і вільною від звичної компанії однолітків, у якій переважали гедоністичні установки з прагненням до розваг і безцільного проведення часу.

Показано, що досягнувши в процесі психокорекції певної позитивної мінливості, соціально-психологічні показники, які характеризували схильність

підлітків до делінквентної поведінки, надалі не змінювалися. На цьому етапі спеціальної соціально-психологічної допомоги було ухвалено рішення замінити техніки транзактного аналізу і символдрами на особистісно-орієнтовану психотерапію та імаготерапію, що дозволило досягти позитивних статистично значущих результатів корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення соціально-психологічних засад корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Перспективним, на наш погляд, є вивчення впливу діджиталізації та соціальних мереж на формування девіантної поведінки підлітків. Важливим в цьому аспекті є вивчення кібербулінгу, шкідливого контенту, що впливають на прояви девіантності, а також, використання онлайн-платформ для ефективної профілактики та корекції проявів девіантності у підлітковому середовищі. Крім того, в умовах глобалізації та збільшення міграційних процесів важливо дослідити, як культурний шок, конфлікт цінностей та соціальна ізоляція в новому середовищі впливають на ризики прояву девіацій у поведінці, та розробити корекційні програми, адаптовані до полікультурного середовища. Відповідно, важливо вивчати ефективність інтегрованих та мультидисциплінарних засобів забезпечення стійкого та довготривалого ефекту корекції девіантної поведінки підлітків.

Ключові слова: *психотипи особистості, підлітки, девіантна поведінка, соціально-психологічні засади корекції девіантної поведінки, соціогенні виклики.*

Hurtovenko N.V. Socio-psychological principles of correction of deviant behavior of adolescents in the conditions of modern sociogenic challenges. – Qualification scholarly work published as manuscript.

Dissertation for the degree of doctor of psychological sciences, speciality, 19.00.05 – social psychology, psychology of social work. Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University Ministry of Education of Ukraine. – Kyiv, 2025.

The dissertation is devoted to the study of the socio-psychological principles of correction of deviant behavior of adolescents in the conditions of modern sociogenic challenges.

A theoretical and methodological analysis of the state of research on the problem of deviant behavior of adolescents in the conditions of modern sociogenic challenges has been conducted. It has been shown that socio-psychological criteria provide for the differentiation of deviant behavior into non-pathological and pathological forms, caused, in particular, by the action of biological and socio-environmental factors. The main types of deviant behavior of adolescents (anti-disciplinary, anti-social, delinquent, auto-aggressive) and the stages of interaction of the individual with the environment, the result of which are manifestations of deviations in behavior, have been identified. The features of differential diagnosis of pathological and non-pathological forms of deviations in adolescence and the indicators of differentiation of accentuations and psychopathies have been analyzed. The substantive part of the borderline abnormal personality is revealed and it is proven that it is based on a constitutional-typological predisposition (deficiency), which reflects phenotypic variability and varying degrees of dependence on the destructive environment of life and life fulfillment of adolescents.

A comprehensive approach to solving the problem of providing socio-psychological assistance to adolescents with deviant behavior in the conditions of modern sociogenic challenges is scientifically substantiated, addressing constitutional-typological predispositions, which provides the possibility of preventing the formation of abnormal personal and behavioral variability along the vector "norm - pathology".

It is established that the positive reduction of personal and behavioral reactions in the range of the norm in adolescents is more pronounced and the time of onset is ahead of representatives of the range of borderline abnormal personality, which proves the better restorative effect of constitutional mechanisms of psychological protection in adolescents in the range of the norm. In adolescents of the range of borderline abnormal personality, the use of a comprehensive approach to

psychoprophylactic and psychocorrectional means of specialized socio-psychological assistance proves the greater effectiveness of combined methods with the neutralization of manifestations of deviant behavior. It is emphasized that ensuring the effectiveness of the system of psychoprophylaxis and psychocorrection of deviant behavior of adolescents on the basis of a comprehensive approach requires taking into account the factors of development, training, upbringing and socialization of the personality of a minor child and the creation of favorable socio-psychological conditions, in particular by modernizing the educational system of educational institutions in accordance with modern sociogenic challenges. The methodology and methods of empirical study of the socio-psychological specificity of deviant behavior of adolescents in the conditions of modern sociogenic challenges are disclosed. It is shown that the idea of a person as an organic holistic system is the methodological basis that allows objectively organizing and conducting empirical research on deviant behavior of adolescents in the period of sociogenic challenges. The trends and indicators that influence the emergence and growth of deviant stereotypes of adolescent behavior in the conditions of modern sociogenic challenges are identified. The main principles that express the methodological basis of the study (determinism, systematicity, activity approach, activity, personal approach, development) are highlighted.

It is shown that to solve the general strategic tasks of the study, expert assessment; analysis of statistical data; synthesis, abstraction, modeling; experiment; study of existing experience in solving the research problem; focus group method are used, and research methods aimed at studying the specifics of deviant behavior of adolescents in the conditions of modern sociogenic challenges are identified.

The socio-psychological mechanisms of ensuring the process of socialization and socio-psychological correction of deviant behavior of adolescents in the conditions of modern sociogenic challenges are highlighted. It is emphasized that the implementation of socio-psychological mechanisms leads to a targeted influence on the behavior of adolescents in society, the result of which is the formation of effective models of behavior in a group or group as a whole. It is stated that the comprehensive

development of the personality, its social functioning is a systemically integrated process, which includes socio-psychological mechanisms that are in functional interconnection and interdependence. The specified mechanisms are analyzed and classified at different levels of regulation of vital activity: at the level of interaction in the socio-cultural environment (strategic level); at the level of regulation of behavior (tactical level); at the level of self-expression, the ability to achieve set goals (operational level). The characteristic features of the mechanisms of internalization, identification, conditioning, separation are revealed. It is shown that the identified mechanisms are multifunctional, have varying degrees of generalization and concretization, and their most important function is the realization of the individual's aspirations for self-actualization, self-realization and achievement of moral self-improvement in the conditions of modern sociogenic challenges.

A bank of instrumental and procedural means of implementing the process of socio-psychological support of adolescents with deviant behavior in the conditions of modern sociogenic challenges has been formed. Taking into account the peculiarities of adolescence and the specifics of behavioral manifestations, a complex of complementary and mutually controlling methods and techniques protected from falsification and the influence of the social desirability factor has been used. Historical, retrospective and theoretical and methodological analyses, generalization and interpretation of the obtained data, observation, conversation, questionnaires, interviews, content analysis, the method of expert assessments, analysis of activity results, etc. have been used. At the evidential level, the possibility of implementing psychocorrectional positive variability in adolescents of the norm-accentuation range with a tendency to delinquent behavior has been established, which occurs due to the restoration and strengthening of constitutional mechanisms of psychological protection of the individual. This made it possible to prove the legitimacy and necessity of implementing in modern society methods of special socio-psychological assistance to adolescents of the psychological norm-accentuation range with non-pathological deviant behavior, as a measure of psychoprophylaxis of possible abnormal personality variability, caused by the interaction and mutual influence of

social-informational stressors and constitutional-psychotypological premorbidity of the individual.

The concept of psychotypological variability of the personality of adolescents with deviant behavior has been proposed and its effectiveness has been tested in the conditions of modern sociogenic challenges. A multidimensional analysis was conducted to register the dynamics of socio-psychological characteristics and behavioral patterns of adolescents in the norm-accentuation range with a tendency to deviant behavior, which made it possible to prove the reverse dynamics of a number of parameters. A decrease in personal, psychological and behavioral manifestations was noted, which indicate the beginning of the formation of a psychological predisposition to a deviant stereotype of behavior: adolescents in the process of psychocorrection changed their relationships with teachers and parents to positive ones; a noticeable search for compromise and constructive strategies for building interpersonal relationships and solving problems of interpersonal interaction; confidence in one's own strengths and capabilities was strengthened, and behavior became more independent and free from the usual company of peers, in which hedonistic attitudes with a desire for entertainment and aimless pastime prevailed.

It is shown that having achieved a certain positive variability in the process of psychocorrection, the socio-psychological indicators that characterized the tendency of adolescents to delinquent behavior did not change further. At this stage of special socio-psychological assistance, a decision was made to replace the techniques of transactional analysis and symbolic drama with personality-oriented psychotherapy and image therapy, which allowed achieving positive statistically significant results in the correction of deviant behavior of adolescents in the conditions of modern sociogenic challenges.

The conducted research does not exhaust all aspects of studying the socio-psychological principles of correcting deviant behavior of adolescents in the context of modern sociogenic challenges. In our opinion, it is promising to study the impact of digitalization and social networks on the formation of deviant behavior of adolescents. Important in this aspect is the study of cyberbullying, harmful content

that affect the manifestations of deviance, as well as the use of online platforms for effective prevention and correction of manifestations of deviance in the adolescent environment. In addition, in the context of globalization and increasing migration processes, it is important to study how cultural shock, conflict of values, and social isolation in a new environment affect the risks of deviant behavior, and to develop correction programs adapted to a multicultural environment. Accordingly, it is important to study the effectiveness of integrated and multidisciplinary to ensure a sustainable and long-term effect of correcting deviant behavior of adolescents.

***Key words**: personality psychotypes, adolescents, deviant behavior, socio-psychological principles of correcting deviant behavior, sociogenic challenges.*

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Монографії:

1.1. Гуртовенко Н.В. Соціально-психологічні основи корекції девіантної поведінки підлітків в умовах трансформаційного соціуму: монографія. К.: ПВТП «LAT&K», 2025. 442 с. ISBN 978-617-7699-91-9

2. Статті у наукових фахових виданнях із психології:

2.1. Yakymchuk B.A., Hurtovenko N.V., Makarenko S.M., Albul S.V., Dobrovolska N.A. The Development of Creative Thinking as a Tool of Social Adaptation of Teenagers with Behaviour Deviation. *Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment*. 2019. Vol. 7. P. 274-281. **(Scopus)** *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті специфіки соціальної адаптації підлітків з відхиленнями у поведінці).*
https://oaji.net/articles/2022/10939-1660131005.pdf

2.2. Гуртовенко Н.В. Корекція ціннісно-смислових орієнтацій підлітків, схильних до девіантної поведінки, засобами тренінгової роботи. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2020. Вип. 17. С. 69-72.
http://habitus.od.ua/journals/2020/17-2020/14.pdf

2.3. Гуртовенко Н.В. Теоретичні основи дослідження проблеми корекції емоційної сфери в молодшому шкільному віці. *Вісник Національного*

університету оборони України. 2021. Вип. № 5 (63). С. 44-50. http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/243785

2.4. Гуртовенко Н.В. Психологічна корекція поведінки та особливості психічного розвитку дітей, що страждають раннім дитячим аутизмом. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2022. Вип. 39. С. 268-272. http://habitus.od.ua/journals/2022/39-2022/48.pdf

2.5. Гуртовенко Н.В. Навички SOFT SKILLS під час проведення патопсихологічного дослідження. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2023. Вип. 45. С. 284-288. http://habitus.od.ua/journals/2023/45-2023/46.pdf

2.6. Гуртовенко Н.В. Вплив агресивності особистості на мотивацію досягнення успіху. *Психологічні студії. Волинський національний університет імені Лесі Українки.* 2023. № 2. С. 50-55. http://www.journals.vnu.volyn.ua/index.php/psychology/article/view/1244

2.7. Чабан Г.М., Гуртовенко Н.В. Особливості самооцінки студентської молоді. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2023. Вип. 54. С. 184-188. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті особливостей самооцінки у молоді з девіантною поведінкою).* http://habitus.od.ua/journals/2023/54-2023/35.pdf

2.8. Falko N., Serbin I., Hurtovenko N., Tylnyi I. Life Orientations of Migrant Students under Martial Law. *Insight: the psychological dimensions of society.* 2024. № 12. P. 378-399. **(Scopus)** *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні особливостей життєвих орієнтацій молоді в умовах сучасних соціогенних викликів).* https://insight.journal.kspu.edu/index.php/insight/article/view/257

2.9. Koval I., Yaremko R., Hurtovenko N., Sirko R., Stelmakh O., Slobodianyk V., Kulyk Ya., Hoian I. Juniors' extreme risky behavior in the context of the structure of self-efficacy in competitive activity. *Journal of Physical Education and Sport.* 2024. Vol. 24 (issue 10). P. 1331-1341. **(Scopus)** *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні особливостей екстремальної ризикованої*

поведінки неповнолітніх).
https://www.efsupit.ro/images/stories/octombrie2024/Art%20257.pdf

2.10. Гуртовенко Н.В. Теоретико-методологічне обґрунтування особистісної мінливості в сучасній психологічній літературі. *Психологічний журнал.* 2024. № 13. С. 8-13.
https://doi.org/10.31499/2617-2100.13.2024.314989

2.11. Гуртовенко Н.В. Психологічні прояви мінливості в підлітків-девіантів у деструктивному середовищі життєдіяльності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2024. Т. 35 (74), № 5. С. 70-74.
https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/5_2024/13.pdf

2.12. Гуртовенко Н.В. Сучасні умови формування різних форм девіантної поведінки у підлітковому віці. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2024. Вип. 65. С. 49-53.
http://habitus.od.ua/journals/2024/65-2024/9.pdf

2.13. Гуртовенко Н.В. Теоретичні засади диференціації поведінки підлітків із девіантним стереотипом поведінки. *Вісник Львівського університету. Серія: психологічні науки.* 2024. Вип. 22. С. 30-36.
http://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/22_2024/6.pdf

2.14. Гуртовенко Н.В. Методологічне обґрунтування психологічної корекції девіантної поведінки. *Наукові записки Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Психологія.* 2024. № 4 (6). С. 26-31.
https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-4-4

2.15. Гуртовенко Н.В. Механізми групової інтеграції асоціально-орієнтованих груп підлітків у континуумі життєдіяльності. *Ментальне здоров'я. Одеський національний економічний університет.* 2024. № 4. С. 20-24.
https://journals.oneu.od.ua/index.php/mh/article/view/47/45

2.16. Гуртовенко Н.В. Сучасні особливості проявів девіантної поведінки у підлітковому віці. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2025. Т. 36 (75), № 1. С. 116-120.
https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/1_2025/22.pdf

2.17. Гуртовенко Н.В. Концептуальна модель психолого-педагогічної корекції особистості з девіантним стереотипом поведінки в підлітковому віці. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія»*. 2025. Вип. 7. С. 34-39.
https://journals.academ.vinnica.ua/index.php/ped-psyh/article/view/221/207

2.18. Гуртовенко Н.В. До питання основних мотивотворчих чинників девіантної поведінки у підлітковому віці. *Слобожанський науковий вісник. Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка. Серія: Психологія.* 2025. Вип. 1. С. 36-39.
https://journals.spu.sumy.ua/index.php/psy/article/view/617/581

2.19. Гуртовенко Н.В. Методичні проблеми дослідження девіантної поведінки особистості підлітків. *Психологічні студії. Волинський національний університет імені Лесі Українки.* 2025. № 1. С. 20-25.
https://share.google/Gp2qQragmBtIQ1Jb5

2.20. Гуртовенко Н.В. Психологічні детермінанти корекції девіантної поведінки підлітків. *Вісник Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука. Серія: Педагогіка та психологія.* 2025. Вип. 1. С. 28-33.
https://journals.megu.rovno.ua/index.php/ped-psyh/article/view/26/25

2.21. Гуртовенко Н.В. До питання дослідно-експериментального дослідження девіантної поведінки підлітків та його психологічний аналіз. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*: *зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* 2025. Вип. № 55. С. 51-56.
https://www.dkpp.com.ua/wp-content/uploads/2025/09/2025_1.pdf

2.22. Гуртовенко Н.В. До питання програми дослідно-експериментальної роботи відносно підлітків із девіантною поведінкою. *Ментальне здоров'я. Одеський національний економічний університет.* 2025. № 2. С. 20-24.
https://journals.oneu.od.ua/index.php/mh/article/view/65/62

2.23. Гуртовенко Н.В. Результати ефективності психологічного консультування підлітків з ознаками девіантної поведінки. *Вісник Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука. Серія: Педагогіка та психологія.* 2025. Вип. 2. С. 50-55.
https://journals.megu.rovno.ua/index.php/ped-psyh/article/view/54/52

2.24. Гуртовенко Н.В. Результати аналізу ефективності психологічної допомоги підліткам з девіантним стереотипом поведінки. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2025. Вип. 73. С. 79-83.
http://habitus.od.ua/journals/2025/73-2025/14.pdf

2.25. Гуртовенко Н.В. Обґрунтування особливостей надання психологічної допомоги підліткам з девіантною поведінкою. *Наукові записки Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Психологія.* 2025. Вип. 2 (8). С. 24-29.
https://journals.cusu.in.ua/index.php/psychology/article/view/784/747

2.26. Гуртовенко Н.В. Впровадження психологічної моделі допомоги підліткам з девіантним стереотипом поведінки. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2025. Вип. 74. С. 112-115.
http://habitus.od.ua/journals/2025/74-2025/21.pdf

3. Статті у матеріалах науково-практичних конференцій та інших виданнях:

3.1. Гуртовенко Н.В. Вплив батьків на самооцінку підлітка, як запорука успішного становлення особистості. *Сучасний рух науки: зб. наук. статей за матеріалами V Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (м. Дніпро, 7-8 лютого 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 159-163.

3.2. Гуртовенко Н.В. Роль невербальної культури вчителя у структурі педагогічної техніки. *Наукові відкриття та фундаментальні наукові дослідження: світовий досвід: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ» за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Полтава, 20 травня 2019 р.). Полтава: ГО «Європейська наукова платформа», 2019. С. 104-106.

3.3. Гуртовенко Н.В. Особливості формування професійно важливих якостей майбутніх психологів. *Modern educational space: the transformation of national models in terms of integration: II International scientific conference* (Leipzig, 25 october 2019). Leipzig, Germany, 2019. P. 4-7.

3.4. Гуртовенко Н.В. Психологічні чинники шкільного булінгу. *Актуальні питання сучасної психології: зб. наук. статей за матеріалами VIII Всеукраїнської наукової Інтернет конференції* (м. Умань, 28-29 жовтня 2019 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2019. С. 16-18.

3.5. Гуртовенко Н.В., Гуртовенко Р.Ю. Поведінка важковиховуваних дітей у контексті патопсихологічних досліджень. *Nowoczesna nauka: teoria i praktyka*: *Mater. IV Międz. Konf. Nauk.-Prakt.* / Pod red. Stanisława Kowalczyka (Warszawa, 8 kwietnia 2020). Warszawa: Nowa nauka, 2020. S. 106. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті специфіки поведінки важковиховуваних неповнолітніх).*

3.6. Гуртовенко Н.В., Гуртовенко Р.Ю. Формування навчальної компетентності майбутнього педагога. *Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги: зб. наук. статей за матеріалами V Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Умань, 14 травня 2020 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, ФСПО, 2020. С. 15-17. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні ролі компетентності майбутнього педагога в корекції девіантної поведінки підлітків).*

3.7. Гуртовенко Н.В., Крючкова Ю.І. Арт-терапія як засіб профілактики емоційних проблем молодших школярів. *Наукові психологічні дослідження і*

розробки молодих вчених: зб. наук. статей за матеріалами IX Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції (м. Умань, 29-30 жовтня 2020 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2020. С. 134-136. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті можливостей арт-терапії як засобу профілактики емоційних проблем неповнолітніх з відхиленнями у поведінці).*

3.8. Гуртовенко Н.В., Ревва С.М. Фактори виникнення булінгу в підлітковому середовищі. *Наука, освіта та виробництво: виклики сьогодення: зб. наук. статей за матеріалами II Всеукраїнської мультидисциплінарної науково-практичної Інтернет-конференції* (м. Полтава, 12 травня 2021 р.). К.: Ярoченко Я.В., 2021. С. 46-49. *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні особливостей булінгу в підлітковому середовищі).*

3.9. Гуртовенко Н.В., Комар А.В. Соціально-психологічні детермінанти впливу на розвиток стану психічного здоров'я дитини. *Сучасні виклики і актуальні проблеми науки, освіти та виробництва: міжгалузеві диспути: зб. наук. статей за матеріалами XVII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (м. Київ, 11 червня 2021 р.). К.: Наукова платформа Open Science Laboratory, 2021. С. 176-180. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціально-психологічних детермінант впливу на розвиток стану психічного здоров'я неповнолітніх з девіаціями у поведінці).*

3.10. Гуртовенко Н.В. Психологічна допомога у стресових ситуаціях в умовах військового стану. *Психологічні ресурси особистості у кризових ситуаціях: зб. наук. статей за матеріалами п'ятих Всеукраїнських психологічних читань «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів»* (м. Умань, 22 квітня 2022 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2022. С. 39-42.

3.11. Гуртовенко Н.В., Лозінська Л.С. Теоретичні основи дослідження комунікативного процесу в Інтернеті. *Теорія та практика психокорекції особистості [Електронний ресурс]: електрон. зб. наук. статей за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції*

(м. Умань, 27 жовтня 2022 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2022. С. 31-33. *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні специфіки комунікативного процесу підлітків в Інтернеті).*

3.12. Лозінська Л.С., Гуртовенко Н.В. Вплив соціальних мереж на психологічне здоров'я особистості. *Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття*: *зб. наук. статей за матеріалами IV Міжнародної наукової конференції* (м. Вінниця, 16 грудня 2022 р.) / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2022. С. 266-267. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті впливу соціальних мереж на психологічне здоров'я підлітків з девіантною поведінкою).*

3.13. Hurtovenko N. The influence of family relationships on the appearance of psychomatic diseases in children. *The scientific heritage. (Budapest, Hungary).* 2022. № 97 (97). P. 51-52.

3.14. Hurtovenko N.V. Correction of school anxiety of high school students. *Modern engineering and innovative technologies*: *International scientific peer-reviewed journal.* 2023. Issue 30. Part 2. Germany: Sergeieva&Co, Karlsruhe, 2023. P. 25-29.

3.15. Гуртовенко Н.В., Проданчук Х.О. Основні підходи до визначення природи конфліктної поведінки підлітків, схильних до девіантної поведінки. *Підтримка психологічного здоров'я особистості в умовах війни: зб. наук. статей за матеріалами VI Всеукраїнських психологічних читань «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів»* (м. Умань, 21 квітня 2023 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2023. С. 109-111. *(Особистий внесок авторки полягає у визначенні провідних підходів до визначення природи конфліктної поведінки підлітків з девіантною поведінкою).*

3.16. Гуртовенко Н., Гончаренко А. Створення сприятливого психологічного клімату у студентських групах. *Психологічна допомога особистості у воєнний період: зб. наук. статей за матеріалами VII*

Всеукраїнських психологічних читань «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів» (м. Умань, 18 квітня 2024 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2024. С. 119-120. *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті значення сприятливого психологічного клімату у подоланні проявів девіацій у поведінці молоді).*

3.17. Гуртовенко Н., Купченко Д. Особливості психосоціального розвитку особистості у підлітковому віці. *Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги*: *зб. наук. статей за матеріалами VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Умань, 23-24 квітня 2024 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2024. С. 50-51. *(Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні специфіки психосоціального розвитку особистості у підлітковому віці).*

3.18. Гуртовенко Н.В. Сучасні умови формування різних форм девіантної поведінки у підлітковому віці. *Актуальні питання психології: теорія, методика, практика*: *зб. наук. статей за матеріалами XIII Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції* (м. Умань, 10-11 жовтня 2024 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2024. С. 152-153.

3.19. Гуртовенко Н.В. Умови формування девіантної поведінки у підлітковому віці. *Теорія та практика психокорекції особистості [Електронний ресурс]*: *електрон. зб. наук. статей за матеріалами IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції* (м. Умань, 7 листопада 2024 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2024. С. 73-75.

3.20. Гуртовенко Н. Зумовленість особистісно-характерологічних особливостей підлітків. *Психологічна допомога особистості у воєнний період*: *зб. наук. статей за матеріалами VIII Всеукраїнських психологічних читань «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів»* (м. Умань,

27 березня 2025 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2025. С. 106-108.

3.21. Гуртовенко Н. Механізми психологічної адаптації та інтеграції підлітків з девіантною поведінкою. *Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги*: *зб. наук. статей за матеріалами IX Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Умань, 28-29 квітня 2025 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2025. С. 49-51.

ЗМІСТ

ВСТУП……23

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІОГЕННИХ ВИКЛИКІВ……..…36

1.1. Теоретико-методологічний аналіз досліджень особистісної та поведінкової мінливості у зарубіжній та українській психології……...36

1.2. Підлітковий вік як чинник ризику формування різних форм девіантної поведінки……..……46

1.3. Соціально-психологічні детермінанти середовища життєдіяльності як предиктор девіантної поведінки підлітків……....61

Висновки до розділу……..……75

РОЗДІЛ 2. КОНТИНУУМ ІЗ ДЕВІАНТНИМ СТЕРЕОТИПОМ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС……78

2.1. Теоретичні засади диференціації девіантної поведінки підлітків……78

2.2. Соціально-психологічні механізми корекції девіантної поведінки підлітків та умови їхнього ефективного функціонування……..….92

2.3. Асоціально-орієнтовані групи підлітків у континуумі життєдіяльності……..……..133

Висновки до розділу…….……154

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО АКТИВАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІОГЕННИХ ВИКЛИКІВ…...……..…..158

3.1. Соціально-психологічні особливості сучасних проявів девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів……..…..158

3.2. Концептуальна модель соціально-психологічної детермінації та психолого-педагогічної корекції поведінки підлітків з девіантною поведінкою……....174

3.3. Соціально-психологічні та педагогічні умови ефективної корекції девіантної поведінки підлітків…….185
Висновки до розділу…….....218
РОЗДІЛ 4. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СПЕЦИФІКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ЇЇ КОРЕКЦІЇ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІОГЕННИХ ВИКЛИКІВ……..…….222
4.1. Методичні проблеми експериментально-психологічних досліджень девіантної поведінки підлітків……..……...222
4.2. Програма та методики емпіричного дослідження…….…..236
4.3. Результати експериментально-психологічного дослідження, їхній психологічний аналіз та інтерпретація……..…….250
Висновки до розділу……..…264
РОЗДІЛ 5. ЕФЕКТИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ПРИ ДЕВІАЦІЯХ У ПОВЕДІНЦІ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІОГЕННИХ ВИКЛИКІВ……..……268
5.1. Результати об’єктивізації ефективності методів соціально-психологічної допомоги підліткам зі спрямованістю до девіантної поведінки……....268
5.2. Узагальнення результатів психологічного аналізу з метою об’єктивізації ефективності соціально-психологічної допомоги підліткам із девіантною поведінкою……..……...291
5.3. Особливості надання соціально-психологічної допомоги підліткам із девіантною поведінкою…….....306
5.4. Прогнозування, апробація та впровадження психологічної моделі допомоги підліткам із девіантною поведінкою……..……..340
Висновки до розділу……..……367
ВИСНОВКИ…….…373
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……..……...378
ДОДАТКИ…….…...412

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема девіантної поведінки особистості обумовлена множинністю, масштабністю та глобальністю її проявів. В умовах сучасних соціогенних викликів, коли мають місце такі негативні тенденції, як зміна способу життя, поглиблення соціальної диференціації, посилення конфліктності та бездуховності, збільшення репертуару «груп ризику» тощо, девіантна поведінка стає особливо поширеною в підлітковому середовищі та проявляється як патологічне соціальне, біологічне та психологічне явище.

Констатовано, що мінливість особистості підлітків як суб'єктів життєдіяльності зачіпає низку концептуальних та методологічних проблем, що мають соціально-психологічну спрямованість. Статистичні дані свідчать про те, що за останні роки кількість підлітків з девіантною поведінкою зросла в кілька разів. У зв'язку з цим вивчення поведінкових особливостей підлітків в континуумі їх життєздійснення набуває особливої актуальності. Саме тому психологічна діагностика, корекція становлення та розвитку особистості підліткового віку з девіантною поведінкою належать до пріоритетних завдань сучасної психології і потребують поглибленого висвітлення з позицій соціальної психології та психології соціальної роботи.

Крім того, відокремлення соціального виховання від навчання, підхід до них як до ізольованих процесів, погляд на соціальну освіту як вторинну діяльність, недостатній рівень підготовки психологів та соціальних працівників до роботи з девіантними підлітками призвело до того, що система запобігання та подолання девіантності підлітків не відповідає реальним завданням і, як наслідок, відбувається втрата здатності протистояти негативним соціальним явищам. У зв'язку з цим, існує досить гостра проблема теоретико-методичної підтримки процесу соціально-психологічної корекції девіантної поведінки у підлітковому віці в умовах сучасних соціогенних викликів.

Показано, що надійність функціонування конституційних механізмів захисту підлітків у соціальному середовищі залежить від структури особистісного психотипу; актуалізації психологічних механізмів декомпенсації та дезадаптації; деструктивної суб'єктності, що проявляється у вигляді переважання матеріальних цінностей та установок над духовними, зі зниженням рівня адекватності самосвідомості, спотворенням процесів самореалізації, саморозвитку, та потребує застосування спеціалізованих методів і форм соціально-психологічної допомоги (А. Грись, С. Кузікова, Н. Максимова, У. Михайлишин, І. Пасічник та ін.).

Артикульовано необхідність інтерпретації емпірично встановлених фактів, що характеризують психологічну мінливість особистості підлітків залежно від структури психотипів, яка інтегрує їх на основі єдиної методології, а також важливість системно-генетичного аналізу процесу розвитку особистості із девіантним стереотипом поведінки у підлітковому віці, з позиції ранньої ефективної психопрофілактики та психокорекції особистісних та поведінкових реакцій.

Незважаючи на те, що в наукових дослідженнях існує низка цікавих напрацювань, необхідно визнати, що теоретико-методологічні, соціально-психологічні та змістовні методичні аспекти детермінації та корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів досліджені недостатньо.

Аналіз наукової літератури щодо проблеми психології особистості у підлітковому віці дозволив виокремити кілька етапів її дослідження. Необхідність таких наукових студій виникла на тлі накопиченого досвіду теоретичного та емпіричного вивчення девіантної поведінки підлітків у процесі їхньої життєдіяльності. Наразі розроблені вітчизняні та зарубіжні теорії та концепції, основою яких є системний підхід до дослідження феноменів людини, її психіки з позицій конституційного детермінізму, єдності свідомості та діяльності, реалізовані у фундаментальних та прикладних роботах вчених-психологів. Проте, вивчення девіантного стереотипу поведінки у підлітковому

віці, виявлення особливостей психотипологічної мінливості у процесі життєдіяльності підлітків потребує концептуального обґрунтування, а також системного вивчення на рівні психотипів особистості у соціально-психологічному та міждисциплінарному контекстах.

Актуальність досліджень, спрямованих на вивчення девіантної поведінки підлітків, специфіки її форм на основі вивчення конституційно-континуального простору, в якому відбувається становлення особистості неповнолітньої дитини, підкреслюється існуванням ймовірнісного ризику прояву різних видів девіантності (В. Бочелюк, С. Гарькавець, Н. Завацька, К. Левін, Т. Титаренко, В. Шимко та ін.). Проте, потребує уваги система комплексної спеціалізованої допомоги підліткам з ознаками девіантного стереотипу поведінки в умовах сучасних соціогенних викликів.

З'ясовано, що теорія та практика дослідження і вирішення наукових проблем девіантності підлітків перебуває на стику фундаментальних та прикладних наук (фізіології, генетики, соціології та ін.). При цьому висвітлено особливості девіантної поведінки підлітків (М. Магдисюк, Н. Максимова, К. Мілютіна, В. Піскун, Р. Федоренко та ін.); специфіка профілактики та надання психологічної допомоги особам із девіантною поведінкою (Л. Вольнова, З. Ковальчук, Р. Козубовський та ін.); розкрито вплив міжособистісних відносин на формування адиктивної поведінки, а також взаємозв'язок агресивності та адикції у підлітковому віці (О. Заверуха, У. Михайлишин, Л. Пілецька та ін.); визначено сучасні підходи до саморегуляції, формування здатності до самоорганізації підлітків (Ю. Бохонкова, В. Завацький, Л. Черновська, В. Яремчук та ін.); виявлено особливості девіантної поведінки підлітків в умовах війни та вплив травматичного досвіду на прояви девіацій у їх поведінці (В. Зливков, О. Крижановський, С. Кузікова, Н. Фалько та ін.). Вчені наголошують на цілісності, поетапності та структурованості процесу профілактики девіантної поведінки підлітків, а розуміння різних аспектів природи девіантного стереотипу поведінки диктує необхідність пошуку шляхів її соціально-

психологічної корекції. Проте, у відомих психологічних концепціях не склалося єдиного підходу до класифікації видів, типів, предикторів девіантної поведінки, її соціально-психологічної детермінації, не визначено провідні соціально-психологічні механізми її корекції та засади соціально-психологічної роботи з девіантними підлітками в умовах сучасних соціогенних викликів.

Отже, актуальність означеної проблематики та недостатня розробка теоретичних і практичних її аспектів у парадигмі соціальної психології зумовили вибір теми дисертаційного дослідження *«Соціально-психологічні засади корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів».*

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проведене у межах науково-дослідної теми кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Психологічні аспекти формування творчої особистості вчителя, студента, учня» (номер державної реєстрації 0111U007546) та відповідає комплексним науково-дослідним темам кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля «Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі», «Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу особистості засобами інноваційних психотехнологій в умовах трансформаційних змін сучасного суспільства». Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 9 від 25 квітня 2025 р.).

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Предмет дослідження – соціально-психологічні засади корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Мета дослідження − полягає у концептуальному визначенні соціально-психологічних основ корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз стану дослідження проблеми девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

2. Науково обґрунтувати комплексний підхід до вирішення проблеми надання соціально-психологічної допомоги підліткам з девіантною поведінкою в умовах сучасних соціогенних викликів.

3. Розкрити методологію та методи емпіричного вивчення соціально-психологічної специфіки девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

4. Виокремити соціально-психологічні механізми забезпечення ефективності процесу соціалізації та соціально-психологічної корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

5. Сформувати банк інструментальних та процедурних засобів здійснення соціально-психологічного супроводу підлітків із девіантною поведінкою в умовах сучасних соціогенних викликів.

6. Запропонувати концепцію психотипологічної мінливості особистості підлітків з девіантною поведінкою та перевірити її дієвість в умовах сучасних соціогенних викликів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системного (В. Бочелюк, С. Гарькавець, Є. Гейко, І. Пасічник, К. Седих, Н. Токарева та ін.), суб'єктно-діяльнісного (Г. Костюк, С. Максименко, І. Пасічник, Я. Раєвська, В. Роменець, Т. Траверсе, В. Турбан, О. Чебикін та ін.), інформаційно-комунікативного (В. Волошина, А. Грись, Л. Калмикова, М. Орап, Г. Радчук та ін.), особистісно-компетентнісного (І. Ващенко, О. Лосієвська, Л. Онуфрієва, О. Цільмак та ін.), процесуально-динамічного (Г. Калмиков, Є. Карпенко, З. Карпенко, О. Кононенко, Л. Пілецька, І. Попович та ін.) підходів в психології; концепція опосередкованості вищих психічних процесів системами значень (К. Прибрам та ін.); концепції розвитку особистості як активного суб'єкта життєдіяльності (І. Волженцева, Н. Добровольська,

З. Ковальчук, О. Литвиненко, С. Миронець, Н. Фалько та ін.), детермінації девіантної поведінки підлітків (Н. Завацька, Л. Кучерявенко, Н. Максимова, К. Мілютіна, Л. Руденко, Ю. Сербін та ін.); соціально-психологічні особливості поведінки у групі (Н. Афанасьєва, Л. Бенько, Н. Завацька та ін.); особливості мотивації (Н. Рудюк, О. Синєокий та ін.), образу «Я» (А. Борисюк, Т. Журжа, Н. Панасенко, Л. Черновська та ін.), самооцінки (В. Бараннік, С. Кузікова та ін.) підлітків; правовий вимір проблеми наркоситуації та девіантної поведінки молоді (В. Барко, О. Крижановський, В. Лазаренко, Н. Муринець та ін.); питання загальної психологічної корекції (А. Адлер, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, З. Фройд, К. Хорні, К. Юнг та ін.), психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки підлітків (Н. Максимова, К. Мілютіна, С. Немченко, Н. Онищенко, М. Попов, О. Фурман та ін.), соціально-педагогічних умов корекції відхилень у поведінці у позашкільних навчальних закладах (О. Блискун, У. Михайлишин, Т. Окушко та ін.) та соціальної реабілітації (Я. Гошовський, В. Завацький, Т. Мосійчук, Г. Побокіна та ін.); проблеми підготовки фахівців до роботи з девіантними підлітками (Ю. Бохонкова, Л. Вєйландє, Ю. Завацький, М. Малькова, А. Федоренко та ін.); психологічні засади профілактики девіантності (С. Бадьора, Р. Благута, Л. Заграй, Н. Зобенько, Л. Линник та ін.) та соціально-економічних наслідків девіантної поведінки (Н. Андрусишин, О. Лукашов, О. Сафін та ін.).

Для досягнення поставленої мети та розв’язання висунутих завдань використано комплекс **методів дослідження**:

– *теоретичні*: теоретичний, порівняльний аналіз та синтез сучасних наукових й емпіричних досліджень з проблеми визначення соціально-психологічних засад корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів, а також їх узагальнення, класифікація та систематизація;

– *емпіричні*: спостереження, бесіда; метод узагальнених незалежних характеристик; метод фокус-групи; психодіагностичні методи (шкала тривоги (Ч. Спілбергер); методика «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації» (К. Томас); методика діагностики показників і форм агресії (А. Басс,

А. Даркі); патохарактерологічний діагностичний опитувальник для підлітків; методика «Індекс життєвого стилю» (LSI) (Г. Келлерман, Р. Плутчік); соціометрія); експертне оцінювання (з метою визначення значущості соціально-психологічних умов ефективності корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів);

– *методи математичної обробки даних* із їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 22.0).

Організація і база дослідження. Дослідження проводилося у чотири етапи в період 2018-2025 рр. на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (м. Київ), Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ), Українського Північно-Східного інституту прикладної та клінічної медицини (м. Суми). У дослідженні взяли участь 532 респондента підліткового віку (288 осіб жіночої статі та 244 респондента чоловічої статі). Вибірка була репрезентативною щодо ключових змінних емпіричного дослідження та основних соціально-демографічних характеристик.

На *першому етапі* дослідження проведено аналіз наукової літератури, що дозволив обґрунтувати вихідні теоретичні та емпіричні позиції, визначити проблему дослідження, його об’єкт, предмет та мету, сформулювати гіпотезу та завдання дослідження. Результатом цього етапу стало визначення методології та методів дослідження і обґрунтування його програму.

На *другому етапі* дослідження проведено констатувальний експеримент щодо вивчення соціально-психологічної специфіки девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів та сформовано емпіричну базу даних.

На *третьому етапі* дослідження розроблено концепцію соціально-психологічних засад корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Результатом цього етапу стало обґрунтування положення

про необхідність реалізації в сучасних соціальних умовах системної комбінованої соціально-психологічної допомоги підліткам з девіантною поведінкою.

На *четвертому етапі* проведено формувальний експеримент, виконана кількісна та якісна обробка, систематизація та аналіз отриманих результатів. На підставі узагальнення даних та підтвердження низки теоретичних положень дослідження сформульовано його висновки.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечено методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних і якісних методів аналізу отриманих емпіричних даних, застосуванням методів математичної статистики.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у тому, що:

– *вперше*: *наведено* концептуальне обґрунтування соціально-психологічних засад корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів; *здійснено* визначення психотипологічних особливостей особистості підлітка-девіанта, як особистісних внутрішніх проявів в соціальному середовищі та *доведено*, що різновекторні прояви девіантної поведінки підлітків відбуваються на індивідуальному, особистісному рівнях та дотичні до зміни психотипологічної структури особистості; *диференційовано* змістовні (обумовлені ціннісно-смисловими утвореннями) та динамічні (виникають під час реалізації психотипологічних змін) дискриптори життєдіяльності та життєздійснення, які визначають специфіку прояву особистісних показників у підлітків із девіантною поведінкою в умовах сучасних соціогенних викликів; *представлено* модель системи надання спеціалізованої соціально-психологічної допомоги підліткам із девіантною поведінкою в умовах сучасних соціогенних викликів; *виокремлено* соціально-психологічні механізми, що забезпечують ефективність процесу соціалізації та

соціально-психологічної корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів на різних рівнях регуляції життєдіяльності: на рівні взаємодії в соціокультурному середовищі (стратегічний рівень); на рівні регламентації поведінки (тактичний рівень); на рівні самопрояву, здатності досягати поставлених цілей (операційний рівень); *проведено* порівняльний аналіз ефективності психокорекційних методик та технік, спрямованих на зміцнення та стабілізацію механізмів психологічного захисту, що гармонізують властивості особистості та є основою психопрофілактики проявів девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів;

– *поглиблено та уточнено*: уявлення про сучасні підходи до вивчення феномену девіантної поведінки підлітків та її змістовні особливості; про соціально-психологічну сутність процесу корекції девіантної поведінки підлітків, а також можливості її психопрофілактики в умовах сучасних соціогенних викликів;

– *набули подальшого розвитку:* погляди на процес формування девіантної поведінки особистості в різних наукових напрямках; методологічне та методичне забезпечення вивчення феномену девіантної поведінки підлітків; підходи до соціально-психологічних засобів і технологій забезпечення ефективної корекції девіантної поведінки підлітків, зокрема в умовах сучасних соціогенних викликів.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання методичного інструментарію під час проведення системних досліджень феномену девіантної поведінки в умовах сучасних соціогенних викликів з метою підвищення ефективності процесу діагностики, прогнозування, корекції та соціальної реабілітації підлітків із девіантною поведінкою.

Результати дослідження мають практичну значущість для соціально-психологічної роботи з підлітками із девіантною поведінкою в умовах сучасних соціогенних викликів, з урахуванням їхніх психотипологічних особливостей та соціально-психологічних характеристик.

Отримані наукові дані та розроблені на їх основі рекомендації можуть бути використані психологами, соціальними працівниками, фахівцями інших галузей, які займаються проблемами соціально-психологічної корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Матеріали дослідження можуть застосовуватися при підготовці освітньо-професійних та освітньо-наукових програм в освітніх компонентах з проблем девіантної поведінки підлітків та бути рекомендованими для впровадження у закладах освіти, консультаційних центрах, центрах соціально-психологічної адаптації, центрах психосоціальної допомоги з метою підвищення ефективності процесу соціалізації та соціально-психологічної корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Результати дослідження **впроваджено** у консультаційну та методичну роботу науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (довідка № 627/19.05 від 23.09.2025 р.); у консультаційну діяльність Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (довідка № 01-09-25Ф від 01.09.2025 р.); Комунального закладу «Білгород-Дністровський педагогічний фаховий коледж» (довідка № 362 від 18.09.2025 р.); в освітній процес Комунального закладу фахової передвищої освіти «Уманський медичний фаховий коледж Черкаської обласної ради» (м. Умань) (довідка № 356 від 01.09.2025 р.); у консультаційну роботу Українського Північно-Східного інституту прикладної та клінічної медицини (м. Суми) (довідка № 0209-2 від 02.09.2025 р.); у навчально-виховний процес та науково-методичну роботу Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (довідка № 09/01-5-580 від 23.09.2025 р.); в навчально-методичну роботу кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (довідка № 624/15.04 від 23.09.2025 р.); у навчально-виховний процес Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 3845 від 18.06.2025 р.); в навчально-методичну та наукову підготовку майбутніх фахівців-психологів факультету психології та

соціальної роботи Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 178 від 15.09.2025 р.); в освітній процес Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (довідка № 2087 від 22.09.2025 р.) та застосовано при викладанні професійно-орієнтованих дисциплін «Соціальна психологія», «Соціальна психологія з практикумом», «Психологічне консультування», «Основи психокорекції з практикумом», «Психологія особистості», «Психологія соціальної роботи», «Робота психолога з різними соціальними групами», «Профілактика і корекція відхилень в поведінці» і спецкурсів.

Особистий внесок авторки. Розроблені наукові положення та отримані емпіричні результати є самостійним внеском авторки у розробку проблеми визначення соціально-психологічних засад корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. В опублікованих зі співавторами працях доробок авторки становить 50%. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Положення та висновки кандидатської дисертації на тему «Психологічні умови формування готовності майбутніх педагогів до професійної самореалізації» у докторській дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційної роботи було представлено на науково-практичних конференціях, психологічних читаннях різного рівня, зокрема: *міжнародних:* V науково-практичній інтернет-конференції «Сучасний рух науки» (Дніпро, 2019 р.), науково-практичній конференції «Наукові відкриття та фундаментальні наукові дослідження: світовий досвід» (Полтава, 2019 р.), II scientific conference «Modern educational space: the transformation of national models in terms of integration» (Leipzig, 2019), IV scientific and practical conference «Nowoczesna nauka: teoria i praktyka» (Warszawa, 2020), XVII науково-практичній інтернет-конференції «Сучасні виклики і актуальні проблеми науки, освіти та виробництва: міжгалузеві диспути» (Київ, 2021 р.), IV науковій конференції «Здобутки та досягнення прикладних та

фундаментальних наук XXI століття» (Вінниця, 2022 р.); *всеукраїнських:* VIII науковій Інтернет-конференції «Актуальні питання сучасної психології» (Умань, 2019 р.), V науково-практичній конференції «Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги» (Умань, 2020 р.), IX науковій Інтернет-конференції «Наукові психологічні дослідження і розробки молодих вчених» (Умань, 2020 р.), II мультидисциплінарній науково-практичній Інтернет-конференції «Наука, освіта та виробництво: виклики сьогодення» (Полтава, 2021 р.), П'ятих психологічних читаннях «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів» (Умань, 2022 р.), II науково-практичній інтернет-конференції «Теорія та практика психокорекції особистості» (Умань, 2022 р.), VI психологічних читаннях «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів» (Умань, 2023 р.), VIII науково-практичній конференції «Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги» (Умань, 2024 р.), XIII науковій Інтернет-конференції «Актуальні питання психології: теорія, методика, практика» (Умань, 2024 р.), VII психологічних читаннях «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів» (Умань, 2024 р.), IV науково-практичній інтернет-конференції «Теорія та практика психокорекції особистості» (Умань, 2024 р.), IX науково-практичній конференції «Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги» (Умань, 2025 р.), VIII психологічних читаннях «Удосконалення професійної майстерності майбутніх психологів» (Умань 2025 р.); доповідалися та обговорювалися на розширених засіданнях кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (2024-2025 рр.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи представлено у 48 публікаціях авторки, з яких 1 одноосібна монографія, 26 статей у наукометричних фахових виданнях із психології (з них 3 статті – у наукометричній базі Scopus); 2 статті – у міжнародних періодичних

наукометричних виданнях; 19 публікацій – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та інших виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 317 найменувань (з них 94 – іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації викладено на 458 сторінках, із них 377 сторінок основного тексту. Робота містить 31 таблицю на 20 сторінках, 13 рисунків на 10 сторінках, 4 додатки на 47 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІОГЕННИХ ВИКЛИКІВ

1.1. Теоретико-методологічний аналіз досліджень особистісної та поведінкової мінливості у зарубіжній та українській психології

Особистість – одна з базових категорій психологічної науки. Проблеми особистості тривалий час хвилюють світову наукову громадськість [13; 25; 91; 185 та ін.]. Із безлічі визначень поняття «особистість» нам видається доцільним розглядати його в єдності (а не тотожності) чуттєвої сутності її носія – індивіда та умов соціального середовища. Природні властивості й особливості індивіда виступають в особистості як соціально зумовлені елементи. Наприклад, мозкова патологія обумовлена біологічно, але породжувані нею риси характеру стають особливостями особистості через соціальну детермінацію.

Зазначимо, що становлення особистості – це тривалий процес ранньої соціалізації індивіда. Властивості людини (типологічні властивості нервової системи, темперамент, задатки) є генетично зумовленими та спочатку існують незалежно від того, яка особистість буде ними володіти. Інстинктивні механізми поведінки індивіда за допомогою комплексів соціальних зв’язків трансформуються в процесі його розвитку до особистості [34; 68; 77; 126; 199; 211 та ін.].

Індивідуальна мінливість особистісних властивостей визначається взаємодією основних компонентів соціального і біологічного. Сформульовано принцип детермінізму, опираючись на який можна обґрунтувати спадковість

між соціальним і біологічним. Зовнішні причини діють тільки через внутрішні умови, і, навпаки, внутрішнє (психічне) реалізується зовнішнім (матеріальним).

Особистість не може визначатися тільки суспільними відносинами, тому соціальне діє на біологічне через психічне, при цьому поєднуючим елементом між соціальним середовищем і біологічним організмом є особистість. Вчені стверджують, що тільки через вплив особистості, людський організм зазнає позитивного або деструктивного впливу соціального, суспільного, культури, історії [79; 128; 165; 213; 216; 286 та ін.].

Звідси випливає, що індивідуально-типологічний психотип складається з поєднання властивостей індивіда і властивостей особистості, а властивості індивіда є невід'ємною складовою структури особистості. Від того, як відбуватиметься взаємодія між конституційно-біологічними основами особистості та зовнішнім середовищем існування, залежить ймовірнісна конституційно-типологічна мінливість – коливання у діапазоні норми або патології.

Психопатії – це аномалії характеру, які визначають увесь психічний вигляд індивіда, накладаючи на весь внутрішній світ свій владний відбиток, протягом життя не піддаються різким змінам і заважають пристосуватися до навколишнього середовища. Такі критерії, що дають змогу діагностувати психопатії, були визначені як тотальність і відносна стабільність патологічних рис характеру та їх вираженість до ступеня, що порушує соціальну адаптації. Але як оцінити відхилення характеру, які відповідають лише одному або двом із цих критеріїв?

Із самого початку становлення вчення про психопатії виникла практична важлива проблема: яким чином розмежувати психопатії як патологічні аномалії від їхніх крайніх варіантів норм. Найбільш вдалим видається термін К. Леонгарда – «акцентуйована особистість». Це поняття підкреслює, що йдеться саме про крайні варіанти норми, а не про зачатки патології, і що така крайність позначається в посиленні, акцентуації окремих рис [145, с. 72-79].

Однак правильніше було б говорити не про акцентуйовану особистість, а про акцентуацію характеру. Особистість – поняття ширше, що включає інтелект, здібності, світогляд тощо. Характер вважається базисом особистості. Кожному типу акцентуації характеру притаманні свої, відмінні від інших «слабкі місця», у кожного типу своя «ахіллесова п'ята». Дослідники в своїх роботах зазначають той факт, що акцентуації характеру є крайніми варіантами норми, при яких окремі риси характеру надмірно загострені [190 та ін.]. Внаслідок цього можна помітити вибіркову вразливість щодо певного роду психогенних впливів при нормальній і навіть підвищеній стійкості.

Таким чином, акцентуація характеру – це крайні варіанти норми, при яких окремі риси характеру надмірно посилені, через що проявляється вибіркова вразливість щодо певного виду психогенних впливів при достатній й навіть підвищеної стійкості до інших [145].

Залежно від ступеня вираженості розрізняють очевидні та приховані (латентні) акцентуації характеру, які можуть переходити одна в одну під впливом різних чинників. Серед них важливу роль відіграють особливості сімейного виховання, соціального оточення, освіти, професійної діяльності, фізичного здоров'я [39; 174; 242; 263; 274; 302 та ін.].

Акцентуйовані риси не такі численні, як індивідуальні, що варіюють, зазначає К. Леонгард. Акцентуація являє собою, по суті, ті ж індивідуальні риси, але які володіють тенденцією до переходу в патологічний стан. Ананкастичні, параноальні та істеричні риси можуть бути притаманні певною мірою будь-якій людині, але прояви їх такі мізерні, що вони можуть легко вислизнути від спостереження. При більшій виразності вони накладають відбиток на особистість як таку і можуть набувати патологічного характеру, руйнуючи структуру особистості.

Загалом же проблема динаміки акцентуації характеру розроблена ще недостатньо. Протягом усієї історії психології неодноразово робилися спроби побудови типології характерів. Однією з найвідоміших і ранніх стала запропонована німецьким психіатром і психологом Е. Кречмером [258]. Дещо

пізніше аналогічну спробу зробив його американський колега В. Шелдон, а в подальшому Е. Фромм, К. Леонгард та ін.

При визначенні типологій характеру дослідники виходили з низки загальних ідей:

1) характер людини формується досить рано в онтогенезі та протягом решти її життя проявляє себе як більш-менш стійкий.

2) поєднання особистісних рис, які є складовими характеру людини, не є випадковими. Вони утворюють різні типи, що дають змогу виявляти і будувати типологію характерів.

3) більша частина людей, відповідно до цієї типології, може бути розділена на групи.

Е. Кречмер виділив і описав три найпоширеніші типи будови тіла або конституції людини: астенічний, атлетичний і пікнічний. Кожен із них пов'язаний з особливим типом характеру (згодом виявилося, що належних наукових підстав для цього в автора не було). Хоча типологія Е. Кречмера була побудована умоглядним шляхом та містила в собі низку життєво правдивих спостережень.

Класифікація типологій характеру, запропонована німецьким ученим К. Леонгардом, заснована на оцінці стилю спілкування людини з оточуючими людьми.

Акцентуації характеру, як тимчасові стани психіки, найчастіше спостерігаються в підлітковому та ранньому юнацькому віці. При дії психогенних чинників, що адресуються до «місця найменшого опору», можуть наставати тимчасові порушення адаптації, відхилення в поведінці. Під час дорослішання дитини особливості її характеру, що проявилися в дитинстві, залишаються доволі вираженими, але втрачають свою гостроту, а з віком за збігу певних несприятливих соціально-психологічних умов знову можуть проявитися виразно (особливо якщо виникає захворювання) [226; 246; 248; 249; 267; 272; 283; 291 та ін.].

Багаторічні клінічні спостереження, експериментально-психологічні, психолого-антропологічні та психофізіологічні результати досліджень дають змогу уявити залежність норми реакції від конституційно-типологічної основи в акцентуантів.

Виходячи з цього, уявімо та охарактеризуємо як основу індивідуально-психологічних відмінностей типи та властивості нервової системи. Аналіз теоретичних джерел дає змогу стверджувати, що «особливо різкі, такі, що впадають в око» характеристики являють собою певний стандарт поведінки, стереотип, зумовлений комплексом певних властивостей нервової системи.

У науковому просторі розкрито властивості нервової системи (сила, рухливість, врівноваженість процесів гальмування і збудження) та розроблено комбінації типів нервової системи, які, зокрема, відрізняються за критерієм пристосованості до навколишнього середовища і за стійкістю щодо хвороботворних агентів [250; 254; 255; 299; 306 та ін.].

У класифікації типів замикальної діяльності характеризують швидкість утворення позитивних і гальмівних умовних зв’язків: лабільний, інертний, збудливий і гальмівний типи. Дослідники передбачили поєднання протилежних полюсів: сили – слабкості, врівноваженості – неврівноваженості, лабільності – інертності, що дало змогу співвіднести їх із флегматичним, сангвінічним, меланхолійним і холеричним типами темпераменту.

Відкриття властивостей нервової системи, наявність їхньої полярності дали змогу йти від «властивостей» до «типів». При цьому слід мати на увазі, що основні властивості нервової системи є лише основою для формування рис поведінки або характеру.

У дослідженнях наголошується, що інертність епілептоїдних і шизоїдних акцентуантів на індивідуально-психологічному рівні є підґрунтям для встановлення міцних соціальних зв’язків, які дають змогу краще адаптуватися в суспільстві. Одночасно з цим лабільність і нестійкість, властиві істеричним і циклоїдним акцентуантам, ускладнюють адаптацію, породжуючи сумніви в їхній надійності, ділових якостях тощо [234; 252; 253; 279; 317 та ін.].

На прикладі континууму «норма-акцентуація» можна спостерігати коливання мінливості властивостей нервової системи та поведінкових реакцій. Зберігається принцип, який свідчить, що сильна нервова система легше розв'язує одні проблеми, а слабка – інші. Тому вчені мають рацію в тому, що ні сильні, ні слабкі властивості нервової системи не можуть мати позитивний або негативний соціально-психологічний зміст.

Вважається, що темперамент є не самостійним компонентом психологічної характеристики індивіда, а постає як проблема всередині проблеми характеру, динамічна характеристика психічної діяльності індивіда. Тому до поняття темпераменту слід включати прояви характеру, зумовлені властивостями типів вищої нервової діяльності. Стереотип поведінки людини визначається зовнішніми чинниками, опосередкованими через внутрішні умови, якими є властивості особистості – інтереси, знання, уміння, звички тощо. За такого підходу природні властивості нервової системи, вроджені особливості становитимуть основу індивідуально-психологічних відмінностей у формуванні характеру, особистості.

Таким чином, властивості нервової системи не зумовлюють жодних форм поведінки, але утворюють ґрунт, на якому легше формуються одні форми поведінки, важче – інші.

У диференційній психології характеристики типу нервової системи, темпераменту, характеру становлять природну основу, на якій відображаються ядерні психологічні типи. На рівні акцентуацій це шизотиміки, епілептотиміки, циклотиміки та істеротиміки; на рівні радикалів – шизоїди, епілептоїди, циклоїди та істероїди. І далі патологічні типи конституцій – психопатії.

Для отримання більш повної картини стану особистісної мінливості всі типи акцентуацій були класифіковані у чотири групи: акцентуації шизоїдного типу включають шизоїдний, сенситивний, психоастенічний, астено-невротичний типи; істероїдного – істероїдний і нестійкий типи; циклоїдного – циклоїдний, гіпертимний, лабільний; епілептоїдного типу – епілептоїдний, конформний.

Далі, щоб простежити процес особистісної мінливості від акцентуації характеру до прикордонної аномальної особистості, звернемося до твердження про те, що внутрішні умови визначають зовнішні впливи на суб'єкт, заломлюючи їх через себе. Особистість являє собою єдність двох взаємопов'язаних підструктур: людини як природного організму і людини як соціальної істоти.

Відповідно до цього соціальна нестабільність сучасного суспільства дає право стверджувати, що проблема особистісної мінливості виступає на перший план і є особливо актуальною. Коли з індивіда знімається низка соціально-психологічних вимог, прийнятих у «здоровому» суспільстві, тоді слід ґрунтовно підходити до питань особистісного становлення та шукати причини й умови, що стабілізують особистісну мінливість.

Акцентуанти шизоїдного типу (шизотиміки за класифікацією Е. Кречмера). Шизотиміки являють собою граничний варіант психологічної особистісно-характерологічної норми. Зазначено, що шизотиміки досить легко і довго можуть терпіти суспільство, яке не завжди їх влаштовує, будуть це робити в ім'я ідеологічних, ділових інтересів. Хоча з таким же успіхом вони можуть переносити обмежене коло партнерів по навчанню або взагалі їхню відсутність, що практично неможливо для циклотиміків або істеротиміків. Проте оточуючі завжди досить точно характеризують шизотиміків, помічаючи слабку інтенсивність їхніх емоційних переживань, більшу обмеженість у часі, часто раціональну особливість у співпереживаннях.

Основні психологічні властивості, поєднання яких становить структуру шизотимічної акцентуації – це, насамперед, емоційна врівноваженість, що досягає ступеня емоційної холодності.

Для всіх шизотиміків незалежно від рівня їхньої культури, інтелекту характерні ознаки евристичного мислення, що виявляється у здатності виокремлювати, знаходити латентні ознаки предметів, явищ, ситуацій. Раціоналізація і прагматизм мислення, поведінки дають їм змогу бути цілеспрямованими, педантичними в досягненні мети, виконанні повсякденної

роботи. Їхня цілеспрямованість і педантизм поєднуються з природною якістю справедливості, певною формалізованістю у виконанні та реалізації поставлених завдань або тактичних цілей.

Володіючи досить високим життєвим тонусом і відповідно високою працездатністю, відповідальністю, шизотиміки легше просуваються соціальною драбиною і досить міцно закріплюються на завойованих соціальних щаблях. Відсутність зайвої емоційності, балакучості дає змогу уникати багатьох непорозумінь і конфліктів у процесі міжособистісного спілкування [18; 104; 192; 225; 294 та ін.].

Навіть одноразове вживання наркотиків, лякає шизотиміків, викликаючи в них незвичайні стани зміненої свідомості. Ставши на асоціальний шлях, шизотиміки віддають кримінальній субкультурі свої евристичні здібності, можливості до далекоглядного прогнозування, прагматичність, що не може не становити соціальної цінності для інтелектуальної еліти злочинного світу, дають змогу стати лідерами.

Епілептоїдний тип акцентуації характеру (епілептотиміки за класифікацією Е. Кречмера). Зовні епілептотиміки вирізняються більш гармонійною, міцною статурою. Безпристрасний вираз обличчя часто змінюється емоційною жвавістю, що відображає життєлюбність і життєрадісність, але в будь-яку хвилину знову готовий змінитися на рівний безпристрасний вираз, якщо цього вимагають обставини. Часто можна бачити елементи чуттєвості на обличчі – крилах носа, формі губ, очей тощо. Крім цього, вони характеризуються високим життєвим тонусом, високою працездатністю і низьким рівнем стомлюваності. Здебільшого вони досить цілеспрямовані, педантичні, акуратні, сумлінні й навіть скрупульозні у виконанні завдань. Легко вміють знаходити контакт з оточуючими людьми, інтуїтивно відчуваючи їхні психологічно слабкі та сильні сторони. З іншого боку, якщо в акцентуантів складаються неприязні стосунки, то вони, в міру можливості, не поглиблюють їх, але й не поступаються. Іншими словами,

використовують можливість «віддати борг минулого», тобто довго пам’ятають образу, хоча спеціально будувати планів помсти не будуть.

На відміну від шизотиміків, епілептотиміки матеріалістичні та приземлені (меркантильні). Це може слугувати одним із засобів досягнення влади, а честолюбство є одним із засобів реалізації меркантилізму. Епілептотиміки від природи мають здібності як до точних, так і до гуманітарних наук. У них завжди зберігається досить стійка самооцінка. Сила в поєднанні з інертністю та рухливістю нервових процесів дає їм змогу дуже точно будувати свою поведінку для досягнення мети. Психотравмуючий вплив на них може чинити лише ситуація, що загрожує честолюбним планам, позбавити власності на їхні матеріальні цінності (гроші, прикраси). Лише в цьому разі можна побачити емоційну та інстинктивну бурю, яку епілептотиміки, незалежно від культури та інтелекту, не зможуть приховати. Іноді на шляху до досягнення мети в ситуації тривалого емоційного напруження, коли порушуються намічені строки реалізації виконання тих чи інших завдань, епілептотиміки також можуть проявити короткочасну емоційну реакцію роздратування аж до люті та гетероагресії. Особливо це характерно в ситуаціях, коли подібні затримки відбуваються не з їхньої вини.

В умовах хронічного психологічного стресування вони схильні вживати спиртні напої, щоб зняти наростаюче емоційне напруження, що може заважати їм ухвалювати адекватні рішення і реалізовувати їх [92; 97; 216; 239 та ін.]. У стані сп’яніння в епілептотиміків з’являється сентиментальність до сліз і/або глибока чуттєвість із вульгаризованим поведінковим відтінком. Однак на зміну подібній поведінці в сп’янінні приходить сувора стриманість аж до жорсткості у стосунках і психологічного садизму.

Акцентуанти істероїдного типу (істеротиміки). Пантоміміка досить пластична, на обличчі відображається одночасно безліч почуттів і переживань, виражена мімічна жвавість у відповідь на будь-які зовнішні подразники. Чим вищий інтелект і ширша культура, то витонченіша й адекватніша емоційна гра відбивається на обличчі. Життєвий тонус істеротиміків характеризується

середнім рівнем або вищим за середній, у зв'язку з чим і працездатність аналогічна тонусу. Цьому типу потрібно частіше робити перерви в роботі, навчанні, частіше відпочивати або переключатися на інший вид діяльності, щоб зберегти працездатність на належному рівні. Істеротиміки вирізняються хорошою здатністю до імітації. І завдяки їхній хорошій пам'яті складається оманливе враження, що навчання істеротимікам дається легко.

Насправді ж істеротиміки не завжди досить глибоко розуміють і усвідомлюють внутрішні зв'язки предметів, для них більш характерне поверхневе сприйняття світу, але емоційне і яскраве. Істеротиміки мають живий темперамент, яскраве образне сприйняття й уяву. Якщо істеротиміки мають гарний інтелект, хорошу культуру, то вони здатні до глибоких аналітичних і філософських узагальнень, а жвавість розуму й барвистість уяви дають їм змогу створити досить адекватні уявлення про світ і про людські взаємовідносини.

Акцентуанти циклоїдного типу (циклотиміки). Зовнішній вигляд циклотиміків більше нагадує епілептотиміків. На обличчі часто відзначається адекватна емоційна гра і, що найголовніше, частіше доброзичлива, що відображає товариськість і життєлюбність. Для циклотиміків характерні такі поєднання особистісних характерологічних особливостей: принциповість і життєрадісність, чесність і вимогливість, строгість і чуйність, рішучість і наполегливість, товариськість і стриманість.

Практично всі циклотиміки досить симпатичні, надійні й віддані друзі, колеги, досить правдиві й водночас надмірно балакучі. Почуття симпатії в оточуючих виникає практично відразу, коли вони бачать привітний і доброзичливий вираз обличчя, м'які, добрі очі, душевність і добросердечність, які випромінюють циклотиміки. Їх характеризують як природжених оповідачів, які звичайнісінькі історії примудряються піднести слухачам як надзвичайно цікаві та незвичні, а головне – з почуттям м'якого гумору, а не сарказму і без знущань.

Багато хто з них вирізняється цілеспрямованістю, рухливістю, жвавістю, які поєднуються з чуйністю й аналітичною оцінкою того, що відбувається

навколо. Такі циклотиміки мають дуже високий життєвий тонус і працездатність, невтомність і завжди отримують задоволення від зробленої роботи, хоча ідеалізація навколишнього світу, прагнення до якихось вищих абстракцій завжди присутні в них.

Прояви окремих рис характеру можуть виконувати роль бар'єрів на шляху до особистісної реалізації. Окремі особи схильні впадати у відчай, відчувати невпевненість у собі, втрачати інтерес до улюбленого роду занять, у той час як інші, «не піддаються» означеному впливу, а навіть, навпаки, відчувають бадьорість та мають бажання розвиватися й проявляти себе в улюбленій справі. Отже, процес самореалізації може зупинитися на певному рівні та не відновлюватись, з домінуванням певних акцентуацій.

Таким чином, неповторний особистісний образ створюється під впливом певних соціально-психологічних, педагогічних, екологічних та інших умов, а стабілізація процесу особистісної мінливості залежить від сили впливу соціуму на індивіда.

1.2. Підлітковий вік як чинник ризику формування різних форм девіантної поведінки

Підлітковий вік (пубертатний період) віддавна вважається чинником, що сприяє розвитку алкоголізму та токсикоманії. Відомо, що якщо девіантна поведінка починається в підлітковому періоді, то ризик формування хімічної залежності істотно зростає [250; 251; 262; 265 та ін.]. Так, до 75 % алко- та наркозалежних починають вживати психоактивні речовини будучи підлітками.

У підлітковому віці, у період статевого дозрівання, поведінка значною мірою визначається характерними для цього періоду життя реакціями емансипації, групування з однолітками, захопленнями (хобі), імітацією та сексуальним потягом, що формується. Саме такі реакції можуть виявитися

факторами, що, як сприяють зловживанню психоактивними речовинами, так і перешкоджають адиктивній поведінці [269; 281; 287; 300; 307 та ін.].

Імовірність розвитку адиктивної поведінки зростає за наявності одного з проявів реакції емансипації, що отримав назву «отруєння свободою» [12, с. 20]. Подібна поведінка розвивається, коли суворо регламентоване життя підлітка замінюється повною свободою, а повсякденна опіка – самостійністю. Це може трапитися, коли підліток вивільняється з-під пригнічувальної сімейної опіки, під час закінчення навчального закладу, втечі з виховної установи, під час виписки з лікарні після тривалої госпіталізації тощо. У разі «отруєння свободою» поведінка підлітка стає протилежною до тієї, яка від нього вимагалася раніше. Приваблює саме те, що не дозволялося. Тому «отруєння свободою» досить часто зумовлює девіантну поведінку з пошуковою мотивацією, тобто прагнення спробувати все, випробувати на собі дію різних речовин, які можна роздобути.

Реакція захоплення (хобі), на відміну від реакції емансипації, як правило, перешкоджає виникненню адиктивної поведінки. Більше того, поява стійких інтересів та захоплень сприяють різкому скороченню вживання спиртних напоїв у старшому підлітковому та юнацькому віці.

Особливим протидіючим чинником є інтелектуально-естетичні хобі (захоплення літературою, музикою, живописом, історією, філософією тощо). Тілесно-мануальні хобі (прагнення розвивати силу, спритність, досягати високих спортивних результатів тощо) також перешкоджають девіантній поведінці. Однак такі захоплення можуть підштовхнути підлітка до зловживання допінгами у вигляді анаболічних стероїдів та/або стимуляторів, щоб домогтися максимальних досягнень.

Єдиний виняток становить особливий вид хобі – інформаційно-комунікативний. Підлітки, які мають таке хобі, весь час витрачають на бездумне спілкування з однолітками, поглинанню та обміном малозначущою інформацією, яка не потребує жодної інтелектуальної переробки. Звідси – тяжіння до асоціальних компаній ровесників. Така поведінка легко поєднується

із зловживанням алкоголем, знайомством із різноманітними наркотичними та токсичними речовинами. Проте головним спонукальним мотивом і чинником, що сприяє адиктивній поведінці, є не сама жага до нової інформації, а вплив асоціальних компаній, де такою інформацією обмінюються [305; 309; 313 та ін.].

Реакція імітації може як сприяти, так і перешкоджати девіантній поведінці. Якщо об'єкт або об'єкти імітації ведуть спосіб життя, пов'язаний із вживанням алкоголю та наркотиків, то й підліток наслідуватиме їхній приклад. Навпаки, якщо «кумир» пропагує здоровий спосіб життя, цікаві захоплення, заняття спортом, то його поведінка відіграватиме роль доволі потужного антидевіантного чинника.

Окремо слід зауважити про так звану негативну реакцію імітації, коли підлітки з асоціальних родин будують свій спосіб життя у протилежний до батьківського способу. Такі підлітки категорично засуджують вживання будь-яких психоактивних речовин, старанно вчаться, досягають кар'єрного зростання, будують благополучні сім'ї. На жаль, це трапляється істотно рідше, ніж протилежне: вплив неблагополучної сім'ї є доволі потужним чинником, що сприяє девіантній поведінці.

Реакції, обумовлені сексуальним потягом, що формується, певною мірою можуть впливати на вибір психоактивних речовин і навіть сприяти зловживанню ними. Деякі з летких ароматичних сполук (інгалянтів) сприяють візуалізації уявлень («Що захочу, те й побачу»), зокрема сексуального змісту. Подібні візуалізовані сексуальні уявлення супроводжуються сексуальним збудженням аж до оргазму. На сленгу підлітків це іноді позначається як «дивитися стриптиз». Подібна сексуальна мотивація зловживання інгалянтами властива підліткам молодшого підліткового віку.

Реакція групування з однолітками є провідним соціо-психологічним чинником, що сприяє адиктивній поведінці. У просоціальній групі, що об'єдналася, наприклад, через інтерес і заняття якимось видом спорту, цілком заохочуваним старшими і суспільством загалом, може поширитися

зловживання не тільки допінгами, а й наркотиками. З іншого боку, деякі антисоціальні підліткові угруповання з огляду на фанатичні переконання, що панують у них, можуть активно перешкоджати наркотизації та алкоголізації своїх членів.

Поділ підліткових груп на чітко регламентовані та вільні також сам по собі ще не свідчить про їхнє ставлення до наркотиків. Вільна підліткова група характеризується непостійним складом (одні приходять, інші йдуть), нечітким розподілом ролей, відсутністю постійного лідера. Подібними групами можуть бути територіальні («дворові») компанії, збори біля дискотек тощо. У таких групах зловживання різними речовинами залежить від безлічі факторів. Але досить часто, якщо один підліток «заносить» якусь речовину, він може «заражати» її зловживанням інших членів компанії.

Територіальні групи об'єднують однолітків за місцем навчання або за місцем проживання – в одному великому будинку («дворові компанії»), міському мікрорайоні, одному селищі тощо. Усередині однієї території можливе виникнення різних груп; тоді підлітки діляться ще за будь-яким принципом – від навчання в одній школі або професійно-технічному коледжі до національної ознаки.

Територіальні групи можуть бути як вільними, так і чітко регламентованими. Поширенню регламентованих груп сприяє певна соціальна обстановка і загалом – суспільна чи економічна криза, переломні періоди в історії. Нічого, крім приналежності до «своїх», таку групу не об'єднує. Її згуртовує боротьба, часом досить жорстока, з іншими групами, переважно також територіальними. Чужинця на «своїй» території чекає побиття. Зазвичай є улюблені місця збіговиськ на подвір'ї або на вулиці, у під'їздах, підвалах тощо. Крім бійок і побоїщ, групі залишається порожнє проведення часу («інформаційно-комунікативне хобі»), азартні ігри, делінквентні вчинки, алкоголь, а якщо з'явиться спокусник, то й різні токсичні речовини, включно з наркотиками. Багато з подібних територіальних груп перетворюються на

делінквентні. Територіальні підліткові групи, можливо, є головним джерелом зловживання не тільки алкоголем, а й іншими засобами.

Делінквентні та кримінальні групи відрізняються одна від одної умовно, лише за тим, чи піддаються вчинені групою проступки покаранню, згідно з Кримінальним кодексом, чи ні. Делінквентною поведінкою заведено називати некарані, згідно з Кримінальним кодексом, проступки та правопорушення [9; 173; 260; 275 та ін.]. Зазвичай це дрібне хуліганство та дрібне злодійство, бійки без нанесення тяжких ушкоджень, ухилення від навчання тощо. Кримінальна поведінка включає кримінально карану діяльність.

Делінквентні групи, як правило, чітко регламентовані. Влада ватажка може бути дуже великою. Часто при собі він тримає «ад'ютантів» – підлітків фізично сильних, але з невисоким інтелектом. Їхніми кулаками ватажок чинить розправу над неслухняними членами групи. Роль і місце кожного в групі чітко визначені. Нижчий щабель в ієрархії посідають фізично слабкі й безвольні, усім у групі зобов'язані догоджати. Проте вони тримаються за групу, оскільки вона захищає їх від страшнішої розправи чужих груп, віддаючи перевагу суворому комфорту серед своїх. Зловживання алкоголем та іншими токсичними речовинами, як правило, обмежується окремими епізодами. Залежність розвивається далеко не у всіх членів подібних груп.

Групи наркозалежних осіб зазвичай складаються з наркоманів, тобто з тих, у кого вже сформувалася залежність від певного наркотику. Але члени такої групи намагаються залучити й утримати схильних до зловживання наркотичними речовинами новачків. Їх спокушають і спочатку можуть безоплатно постачати наркотиками для того, щоб представити «рахунок», коли з'явиться залежність. Розрізняють первинні та вторинні залежні групи. У первинних групах наркотик від самого початку був чинником, що зібрав групу. Вторинні групи спершу об'єднувалися з якоїсь іншої причини (наприклад, територіальні або делінквентні групи, спортивні «фанати»), а потім у групі залишилися лише такі, хто пристрастився до наркотиків.

Такі групи зазвичай нечисленні. Їх об'єднує пошук наркотиків, а за потреби їх виготовлення, переробка сировини, що може бути налагоджена як конвеєр, спільне вживання, а інколи й торгівля наркотиками. Групи, як правило, є регламентованими. Лідером часто буває молода, повнолітня людина, що володіє кримінальним та наркоманічним досвідом.

Отже, саме реакція групування з однолітками є основним чинником ризику залучення підлітка до вживання, а потім і зловживання психоактивними речовинами.

Таким чином, існує велика кількість факторів, що сприяють виникненню хімічної залежності. Їх знання, крім теоретичного, має велике прикладне значення. Усунення або послаблення тих чи інших чинників ризику сприятиме профілактиці алкоголізму, наркоманії та токсикоманії. Тій самій меті сприятиме посилення чинників захисту від хімічної залежності.

Девіантну поведінку у спеціальній літературі трактують у двох значеннях. По-перше, як вчинок або діяльність людини, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у суспільстві нормам (стереотипам, зразкам). У цьому контексті Л. Вєйландє [27], розглядаючи девіантну поведінку як наслідок процесів соціалізації, підкреслює, що така поведінка має характер стереотипного, стійкого утворення й призводить до формування негативних стереотипів соціальної поведінки особистості.

Як індивідуальний поведінковий акт, девіантна поведінка вивчається переважно психологією, педагогікою та психіатрією. По-друге, її інтерпретують як історично сформоване соціальне явище, що виражається у відносно поширених масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим нормам. У цьому значенні девіантна поведінка є предметом соціології, філософії, політології, юридичних та інших наукових дисциплін, а також соціальної роботи [181].

Про девіантну поведінку (з відхиленнями) можна говорити і в позитивному плані, коли вона служить прогресивному розвитку суспільства. Прикладом може бути, зокрема, соціальна творчість у різних її проявах.

Механізм перетворення девіацій на форму (або навпаки) лежить в основі всіх змін як еволюційного, так і революційного характеру [169; 170 та ін.]. Соціальні відхилення (девіації) можна виокремити за низкою підстав: залежно від типу порушень норми (право, мораль, етикет тощо); за цільовою спрямованістю та мотивацією (корисливі, агресивні); за суб'єктом (індивіди, групи, соціальні організації).

Таким чином, форми і види девіантної поведінки дуже різноманітні. Серед них найнебезпечнішими формами, що завдають шкоди людині, групам, суспільству, є: насильство, наркоманія і токсикоманія, пияцтво і алкоголізм, проституція, девіантна поведінка на ґрунті сексуальних захворювань, правопорушення, самогубства. До видів девіантної (з відхиленнями) поведінки належать також соціальний паразитизм, бюрократизм, відхилення у сфері моралі [2; 6; 99; 121; 123; 177; 268 та ін.].

Рання діагностика патологічних форм девіантної поведінки підлітків є першочерговим завданням підліткової психології та психіатрії. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю раціонального і своєчасного розв'язання питань медичної та соціальної реабілітації підлітків, що становлять основу трудових і соціальних резервів суспільства. Відомо, що лави дорослих злочинців значною мірою формуються з підлітків із девіантною поведінкою.

У загальній популяції підлітків спостерігаються різні контингенти, що включають осіб із нормальним соціально прийнятним стереотипом поведінки; підлітків із непатологічним девіантним стереотипом поведінки та з патологічним девіантним стереотипом поведінки. Патологічний стереотип належить до саморуйнівних типів поведінки, що відображають психопатологічні прояви, властиві граничним формам нервово-психічних порушень [227; 293 та ін.].

Досвід показує, що практично будь-який поведінковий епізод або швидкоплинна хвороблива реакція підлітка, що викликає підозру на наявність психічного розладу, складається з набору психологічних і психопатологічних явищ, що відображають конституційно-типологічні особистісні особливості

підлітка. Патогенетичний аналіз конституційної дефіцитарності дає змогу прогнозувати формування найімовірніших патологічних стереотипів поведінки (токсикоманічного, делінквентного, парасексуального, суїцидального).

Девіантна поведінка непсихотичного рівня, завдяки нозологічній неспецифічності та зовнішній схожості з непатологічними формами девіації, зумовлює значні труднощі диференціальної діагностики, які нерідко можна подолати лише за умови проведення судово-психіатричної, судово-психологічної або військово-психіатричної експертиз.

Багато вчених справедливо звертають увагу на суттєві медико-біологічні, соціально-економічні наслідки становлення різних форм девіантної поведінки. Медико-біологічні наслідки, що виникають у відповідь на становлення переважаючих стереотипів патологічної девіантної поведінки у підлітків, стали основою створення психологічних діагностичних підходів до цієї проблеми. Вивчення проблеми девіантної поведінки підлітків, що визначається її соціальною значущістю, можливе на рівні конституційно-типологічного особистісного підходу з урахуванням структури та динамічних змін особистості [11; 17; 75; 170 та ін.].

Девіантну поведінку оцінюють із соціально-психологічних позицій, позначаючи «відхилення від норм міжособистісних взаємовідносин, прийнятих у даному конкретно-історичному суспільстві, тобто головним чином – відхилення від моральних норм», причому це небажані або небезпечні для суспільства відхилення поведінки від прийнятих соціальних норм. Існують різні класифікації девіантної поведінки, які ґрунтуються на феноменологічних і психологічних або особистісних критеріях. Ґрунтуючись на соціально-психологічних критеріях, виокремлено чотири основні типи девіантної поведінки підлітків: 1) антидисциплінарна; 2) антисоціальна (антигромадська); 3) делінквентна (протиправна); 4) аутоагресивна [221, с. 128-132]. Психологічні критерії передбачають диференціацію девіантної поведінки на патологічні та непатологічні форми.

Традиційно девіантну поведінку розглядають як прояв різних клінічних форм граничної патології особистості: ситуаційні патохарактерологічні реакції, психогенні патологічні формування особистості, психопатії, що формуються, непроцесуальні психопатоподібні стани.

З метою диференціації патологічної девіантної та нормальної підліткової поведінки у вітчизняній психологічній науці використовують такі критерії: а) схильність до генералізації, тобто здатність виникнення реакції в найрізноманітніших ситуаціях і викликатися найрізноманітнішими, зокрема й неадекватними, стимулами. За патологічної девіантної поведінки реакції виникають не тільки в психотравмуючих, а й у банальних ситуаціях; приводом для патологічної реакції можуть бути будь-які подразники, навіть такі, які не належать до найменшого опору конкретного психотипу; б) схильність реакцій набувати властивостей патологічного стереотипу, коли з різних причин повторюється той самий вчинок. Наприклад, суїцидальні спроби, пошук і вживання наркотиків або алкоголю, психосоматичні, істеричні реакції у відповідь на будь-який банальний подразник; в) схильність до перевищення певної «межі» порушень поведінки, яка ніколи не порушується в нормі, навіть в асоціальних підліткових групах; г) схильність до соціально-психологічної дезадаптації [76; 169; 190; 210 та ін.].

Досить близькі до названих критеріїв: наявність інтимного зв’язку феноменології розладів поведінки із структурою та психопатологічними особливостями певних патохарактерологічних синдромів; прояв девіантної поведінки поза межами основних для підлітка мікросоціальних груп, у яких відхилення в поведінці можуть бути спричинені різними несприятливими мікросоціально-психологічними факторами; поліморфізм девіантної поведінки, тобто наявність девіантних проявів різного характеру – антидисциплінарних, антигромадських, делінквентних, аутоагресивних в одного й того ж підлітка; поєднання порушень поведінки з розладами невротичного типу, включно з афективними, соматовегетативними розладами; динаміка девіантної поведінки

в напрямі фіксації стереотипів поведінки, переходу їх у аномалії характеру та патології потягів із тенденцією до патологічної трансформації особистості [9].

Для віднесення зазначених порушень поведінки до патологічних форм необхідно виявити щонайменше 4 критерії.

Патологічна девіантна поведінка найчастіше спостерігається за таких патохарактерологічних синдромів, як синдром підвищеної афективної збудливості та експлозивності, синдром емоційно-вольової нестійкості, синдром істероїдних рис особистості. На відміну від цього, не патологічні форми девіантної поведінки можуть спостерігатися і в нормі. Такі поведінкові реакції названі характерологічними: минулі, ситуаційні (характерологічні) реакції; стани мікросоціально-педагогічної занедбаності. Ситуаційні, характерологічні реакції – це насамперед реакції емансипації, групування з однолітками, захоплення, реакції, зумовлені сексуальним потягом (властиві переважно підліткам). За непатологічної девіантної поведінки, коли спостерігається делінквентна поведінка, включно з кримінальною, не вдається виявити ознак патохарактерологічних синдромів. Крім цього, при непатологічних девіаціях не виявляють афективних або соматовегетативних порушень, не спостерігається розвиток стереотипу поведінки в динаміці [209; 245 та ін.].

Виокремлюють два найпоширеніші типи порушень поведінки: делінквентна поведінка в 27,7 % випадків і токсикоманічна поведінка та рання алкоголізація в 13,3 % випадків. Під делінквентною поведінкою Т. Беннет запропонував розуміти дрібні правопорушення і вчинки, що не досягають криміналу та покарань в судовому порядку [235, с. 241-255.]. Інші вчені дотримуються аналогічного визначення подібної поведінки, коли дії неповнолітнього не мають характеру злочину і не є причиною для покарання за Кримінальним кодексом. І це відповідно відрізняється від кримінальних дій у підлітковому віці [221].

Розгляд делінквентної поведінки як проміжного етапу між нормою і кримінальною поведінкою дає змогу врахувати особистісно-динамічну вісь

типології девіантної поведінки. До делінквентної ми відносимо такі поведінкові прояви: прогули в школі, бродяжництво, втечі з дому, дрібне шахрайство, дрібні крадіжки, агресивна або деструктивна поведінка, забіякуватість, зухвала поведінка в громадських місцях, вербальна агресивність, вживання жаргону і нецензурних виразів, відкрита ворожість до батьків і вчителів, жорстоке поводження з тваринами і молодшими дітьми, несприйнятливість до покарань. На відміну від цього кримінальна поведінка передбачає кримінальне покарання: грабежі та розбої, тяжкі тілесні ушкодження, фізичне мордування, зґвалтування та вбивство, тобто злочини проти особистості.

Запропоновано типізацію делінквентної поведінки при психопатіях і акцентуаціях характеру, що ґрунтується на аналізі мотивів поведінки підлітків-правопорушників та виділено такі основні типи:

1) конформний тип делінквентності (36 %) вирізняється прагненням до визнання однолітками «своїм», до підтримки і схвалення ними поведінки підлітка, що створює в нього почуття емоційного комфорту. Групове спілкування необхідне для набуття навичок соціальної взаємодії, розвитку почуття групової солідарності. Водночас, за надмірної конформності до ідеалів групи можливі небажані наслідки, якщо підліток потрапляє в групу асоціальної спрямованості. У разі розриву з асоціальною компанією і долучення до групи із соціально позитивною спрямованістю у підлітків відповідно змінюється поведінка. Соціальна дезадаптація, поєднуючись із хорошою адаптацією в межах делінквентності, підкреслює потенційно збережені адаптаційні можливості особистості. Конформний тип делінквентності характерний для акцентуйованих особистостей;

2) нестійкий тип делінквентності (32 %) передбачає такі порушення, як крадіжки, викрадення автомобілів, втечі з дому. Почуття групової солідарності в цьому контингенті підлітків виражене слабко. Їх відрізняє, з одного боку, легковажність, нездатність відстоювати свої права, прагнення отримувати тільки задоволення, з іншого – малодушність, підвищена сугестивність, досить

легко піддаються впливу. У 52 % випадків у підлітків цієї групи виявлено ознаки психофізичного інфантилізму, що поєднуються з несприятливими чинниками середовища у вигляді неправильного виховання;

3) агресивно-захисний тип делінквентності (18 %). У цій групі переважали чинники середовища у вигляді виховання за типом емоційного відштовхування, у багатьох відмічено соматичні ознаки епілептоїдної конституції. Становище «знедоленого» сприяє формуванню «епілептоїдизації» особистості у вигляді недовірливості, підозрілості, настороженості щодо утисків власних прав, що поєднується з ворожістю та жорстокістю, мстивістю й агресивністю, брехливістю та цинічністю. Усе це створює сприятливі умови для групування з делінквентними однолітками;

4) опозиційний тип делінквентності (14 %), за якого патологічна поведінка є реакцією на фрустрацію у підлітків, вихованих за типом «кумира сім'ї». Домагання підлітків, що перевищують психофізіологічні можливості, створюють внутрішній конфлікт, що призводить до емоційних і поведінкових порушень. Опозиційна поведінка проявляється у вигляді негативізму, впертості, підвищеної образливості, конфліктних стосунків з оточуючими, звинувачення їх в упередженому ставленні до себе, недооцінці їхніх здібностей. Це створює умови для переходу в асоціальну компанію.

Справедливо підкреслюється, що в одному і тому ж випадку можуть поєднуватися різні мотиви делінквентної поведінки [198, с. 68].

Таким чином, патологічна девіантна поведінка, за даними вітчизняної та зарубіжної літератури, зумовлена дією як біологічних (спадкова, вроджена, набута патологія ЦНС), так і соціально-середовищних (конфліктна ситуація, педагогічна та соціальна занедбаність, неправильне виховання тощо) чинників. Формування делінквентної поведінки можна собі уявити як наростання незначних відступів від соціально прийнятного стереотипу поведінки з поступовою їхньою трансформацією в делінквентний стереотип і з можливістю повернення за сприятливих умов до соціально прийнятного стереотипу поведінки [9; 173; 260; 275].

Численні автори зазначають, що психічні аномалії знижують толерантність до психічних впливів, створюють перешкоди для розвитку соціально корисних рис особистості, послаблюють механізми психологічного захисту, звужують можливості вибору рішень і варіантів поведінки, полегшують реалізацію імпульсивних, випадкових, непродуманих делінквентних і кримінальних вчинків [4; 24; 79; 98; 285 та ін.].

Поведінка людини взагалі і девіантна зокрема – це форма взаємодії особистості із середовищем. Вчені виокремлюють такі етапи такої взаємодії: а) формування особистості з антигромадською орієнтацією; б) мотивація антигромадського вчинку; в) ухвалення конкретного рішення щодо скоєння такого вчинку; г) реалізація такого рішення, включно із скоєнням вчинку і настанням негативних наслідків [244; 271; 315 та ін.]. Якщо в разі психічних порушень поведінка зумовлена не зовнішніми обставинами, а самим захворюванням, то в разі психічних аномалій зберігається не тільки зв'язок із зовнішнім світом, а й детермінація психічної діяльності та вчинків людини, що не виключає при цьому спотворення. За статистичними даними, серед злочинців найпоширеніші такі психічні аномалії: психопатії (14,17 %), психопатоподібні стани (18,4 %), органічне ураження ЦНС (18,66 %), травматичне ураження ЦНС (18,04 %), хронічний алкоголізм (16,06 %).

Якщо психічні аномалії можна розглядати як каталізуючий фактор формування девіантної поведінки, то їх взаємодія із соціально-психологічними факторами (середовищними) визначає зміст, спрямованість поведінки. Отже, біологічне в людині виступає як передумова для розвитку її соціального змісту. Здебільшого біологічні передумови відображають лише динамічний бік людських вчинків. Зокрема, темперамент є вродженою властивістю людини, що характеризує динамічні особливості психічної діяльності. Дослідження, присвячені психофізіології індивідуальних особливостей, свідчать, що основні властивості нервової системи зумовлені динамікою перебігу процесів збудження та гальмування, а їхнє своєрідне поєднання становить основу індивідуальних поведінкових реакцій [168, с. 127-130]. Далі було показано, що

ретикулярна формація, будучи неспецифічним активатором кіркових функцій, забезпечує активність кортикальних утворень і, насамперед, лобових часток кори головного мозку. Порівняльний аналіз психофізіологічних показників однояйцевих і звичайних близнюків дав змогу зробити висновок про генетичну детермінованість динамічних показників властивостей нервової системи [78; 105]. Водночас, такі самі показники при зміні зовнішніх умов. Дані дослідження ще раз підкреслюють правомірність тези про те, що нейродинамічні процеси визначають лише динамічну сторону поведінки.

Морально-світоглядний аспект особистості має соціальне походження. Однак, підкреслюється факт високої моральної жертовності на прикладі мавп, коли мавпи-охоронці, рятуючи сплячу зграю, кидалися на леопарда, який підкрадався, і шум сутички рятував усю зграю [116].

Виходячи з вищезазначеного, правомірним є твердження, що підлітки з делінквентним і кримінальним стереотипами поведінки (неповнолітні злочинці) мають якісно інше поєднання і взаємозалежність біологічного та соціального.

Інший антигромадський варіант девіантної поведінки – це токсикоманічний стереотип поведінки та рання алкоголізація. Вживання токсичних, наркотичних речовин та алкоголю сприяють вчиненню різних злочинів [227; 293]. Інакше кажучи, суспільна небезпека вживання названих речовин являє собою кримінальний фактор. Підлітки, які піддаються їхньому впливу, мають підвищену схильність до скоєння злочинів насамперед тому, що в них ослаблений індивідуально-вольовий контроль за своєю поведінкою. У даній ситуації ми знову стикаємося з положенням, коли зміна біологічних і соціальних факторів особистості змінює зміст та спрямованість поведінки. Навіть одноразовий вплив токсичних, наркотичних речовин і алкоголю на інтактний організм викликає абсолютно певні зміни у функціонуванні нейродинамічних процесів, ультраструктурні зміни в мозку, що посилює конституційно-типологічну дефіцитарність та сприяє, відповідно, зміні поведінки. Епізодична ж, а тим паче систематична інтоксикація переліченими

речовинами, детермінує морфофункціональні зміни в мозку, стабілізуючи конституційно-типологічні прояви недостатності, наслідком чого є стійка зміна поведінкового стереотипу. Якщо до цього додати, що більшість таких підлітків перебувають у несприятливих соціально-психологічних умовах, то стає зрозумілим, що вже на етапі формування токсикоманічного стереотипу поведінки (етап наркотизму), коли зарано говорити про наркоманію як хворобу, спостерігається якісна зміна установок та ціннісних орієнтацій підлітків. Підлітки ігнорують системи соціальних цінностей, заборони й обмеження суспільства, утворюючи свою «субкультуру». Структурна організація подібної «субкультури» має зовнішні прояви у вигляді сленгу, особливої жестикуляції, татуювань та змістовну сторону у вигляді звичаїв; підпорядкованості стосунків цілком певним законам, які мають у регіональних групах свої особливості та ознаки, що дає змогу об'єднуватись токсикоманам та наркоманам із різних територіальних, національних та етнічних груп. Типовими є місця спілкування, де закріплюються соціально неприйнятні стереотипи поведінки (відеобари, дискотеки, кафе, казино, гральні комп'ютерні зали, нічні клуби, парки, вокзали).

На наш погляд, діагностика токсикоманій, раннього алкоголізму, комбінованого вживання наркотиків і алкоголю має будуватися на основі біологічних і соціально-психологічних змін особистості, що настають під впливом інтоксикації. Іншими словами, правомірна діагностика може ґрунтуватися лише на констатації наслідків, що розвиваються під впливом інтоксикації. Труднощі діагностики полягають ще й у тому, що на передхворобливих етапах і під час формування ранніх ознак політоксикоманії, відсутні об'єктивні критерії у вигляді специфічних психопатологічних і наркологічних симптомів.

Проводячи патопсихологічні діагностичні дослідження з наркозалежними, дослідники виявили порушення в структурі вольової дії, дефект у розвитку праксичних почуттів та невідповідність між збереженими можливостями інтелекту та зниженою розумовою працездатністю. В особистісній сфері виявлено психопатичні та невротичні риси. Автори роблять

висновок, що вже на етапі зловживання спостерігаються зупинка соціального розвитку особистості, зниження її соціальної активності, формування негативної спрямованості [163, с. 120-125].

Соціальні проблеми вживання психотропних засобів проявляються в порушенні процесу навчання. Пам'ять та інші пізнавальні функції інтелекту, що відіграють важливу роль у навчанні, значно спотворюються, зокрема, за гострих ефектів вживання продуктів конопель. Автори припускають порушення нормального дозрівання і загалом розвитку підлітків, які вживають психотропні засоби [250; 262; 281; 300 та ін.]. Інтоксикація психотропними засобами знижує ефективність і якість праці, перешкоджає повноцінному виконанню своїх обов'язків, порушуючи правильну оцінку реальних ситуацій. Також дослідники зазначають, що при політоксикоманіях частіше виникають різні форми порушення поведінки: навіть помірне вживання психотропних речовин посилює імпульсивну та протизаконну поведінку.

До передумов виникнення кримінальної поведінки наркозалежних автори відносять зниження морально-етичних установок та зміну особистості, патологічні потяги та несприятливі середовищні впливи. Так, із 170 злочинів, скоєних наркоманами, 16,5 % кваліфіковано як тяжкі злочини за характером діянь та ступенем суспільної небезпеки. Аналогічні наслідки описують й інші автори у разі розвитку алкоголізму в підлітковому віці [183, с. 15].

Таким чином, медико-біологічні наслідки, що виникають у відповідь як на зловживання, так і на епізодичне вживання алкоголю, токсичних і наркотичних речовин, є основою розроблення психодіагностичних підходів до проблеми, що розглядається, якщо не брати до уваги конституційно орієнтовані варіанти психологічної та психофізіологічної діагностики.

1.3. Соціально-психологічні детермінанти середовища життєдіяльності як предиктор девіантної поведінки підлітків

Щоденна психологічна практика потребує систематизації знань про особистісні аномалії, наявність яких перешкоджає повноцінній адаптації в

суспільстві. Соціальні інститути будь-якого суспільства або сприяють гармонізації особистості, або посилюють конституційно-типологічну дефіцитарність.

Спроба зрозуміти та розкрити природу особистісної та поведінкової мінливості з позицій соціального детермінізму зазнала невдачі. Сучасний період особливо яскраво демонструє штучність багатьох наукових положень про особистість і нозологію, які тривалий час домінували в психології.

Концепції конституційної детермінації особистісних аномалій та клінічного поліморфізму з позицій інтегративної цілісності особистості не могли конкурувати чи бодай існувати на паритетних засадах із концепцією соціального детермінізму через існуючі ідеологічні догмати. Практичним результатом положення стала прихильність принципам нозоцентризму на шкоду антропоцентризму, коли лікували хворобу, а не хворого.

Соціальні, екологічні чинники, які є деструктивним соціальним середовищем, вступають в активну взаємодію з тією чи іншою вираженістю психотипологічної, характерологічної, особистісної, конституційно зумовленої неповноцінності та дефектності. У результаті відбувається актуалізація різних конституційно-ендогенних механізмів, які трансформуються в подальшому в патогенетичні механізми ендогенезу, екзогенезу, психогенезу або їхні змішані варіанти. Інтелектуальні можливості, світоглядний і культурний рівень вносять свою корекцію в особистісні переживання та поведінкові аномальні прояви, приховуючи останні або ж виставляючи на показ. Однак, перебуваючи в екстремальних, тривалих суперечливих соціально-економічних і політичних умовах, особистість дедалі більше демонструє конституційно-типологічну неповноцінність, і від ступеня вираженості останньої залежать власне прояви особистісної та поведінкової мінливості.

Саме тоді ми є свідками особистісної, поведінкової, конституційно-типологічної континуальності, що відображає різні ступені компенсації – декомпенсації, адаптації – дезадаптації, високої або низької психічної та психологічної толерантності до зовнішніх чинників. Особистість у цьому

випадку є тим базисом, на якому розгортається конституційно-типологічний континуум.

Критикуючи К. Леонгарда, деякі дослідники стверджували, що акцентуйованість властивостей характеру і психопатичні форми реагування мають єдину за радикалами, але різну за ступенем вираженості основу – дефіцитарність відповідних систем психіки. У зв'язку з цим пропонувалося різні варіанти особистісних аномалій – без або з психопатичним чи акцентуйованим реагуванням, а в періоди потенційних розладів вказувати діагноз – аномалії характеру (особистості). Справедливо виникає питання, якою мірою особистісні аномальні особливості провокують особистісні та поведінкові девіації, граничні психічні та психосоматичні розлади, чи можна обмежитися лише двома формами особистісного реагування – акцентуйованим та психопатичним.

Виокремлюючи в психопатичних підлітків хворобливі стани у вигляді реакції, нападів, фази розвитку, дослідники зазначають, що в проміжках між цими хворобливими проявами, таких осіб можна вважати акцентуйованими. Якщо уявити собі, що зазначені хворобливі стани відображають ступінь, глибину конституційно-типологічної дефіцитарності, то перед нами явний континуум від реакції до розвитку. З огляду на положення щодо акцентуантів як про крайні варіанти психологічної та психічної норми, ми допускаємо, що між нормою і психопатіями розташовується проміжний діапазон аномальної особистісної мінливості, що має свою кількісну і якісну градацію, зумовлену різним ступенем конституційно-типологічної недостатності. Проміжний діапазон прикордонної аномальної особистості передбачає наявність у представників якісно відмінних від інших конституційно-континуальних діапазонів психологічних, психофізіологічних, антропологічних та інших особливостей.

Відображення дифузних рис, насамперед, демонструють імовірність конституційних коливань в бік як норми, так і особистісної патології. Цілком ймовірним є припущення, що існують особи (підлітки), залежність яких від

деструктивного соціального середовища життєдіяльності є набагато вищою, ніж в основній популяції. Водночас, постає питання, чому в певного відсотка підлітків із загальної популяції залежність від впливу зовнішніх чинників є вищою, а в більшої частини популяції така сама залежність виражена набагато меншою мірою. Виходить, існує щось таке у внутрішньому середовищі, що піддається відносно легкій та швидкій зміні. Подібним внутрішнім чинником, здатним змінити психічну діяльність під впливом зовнішнього середовища життєдіяльності, найімовірніше, можуть бути конституційно-біологічні основи особистості з їхньою мінливістю від норми до патології.

Фази життєвого шляху, на думку Н. Токаревої [198], накладаються на вікові стадії онтогенезу. Початок індивіда – це тривалий і також багатоетапний процес ембріогенезу. Водночас, початок особистості – це тривалий і багатоетапний процес ранньої соціалізації індивіда, який найінтенсивніше протікає вже з 2–3-річного віку, що підтверджують новітні дослідження самосвідомості дітей, проведені психологами. У наступні роки розвитку дитини, становлення властивостей особистості протікає нерівномірно і гетерохромно. Гетерохронність особистісного формування накладається на гетерохронність дозрівання індивіда. Тому історія особистості, або життєвий шлях (біографія), починається набагато пізніше, і основними ранніми її етапами є вступ дитини до дитячого садочка, школи, що можна вважати першими етапами формування соціальних зв'язків. Лише з утворенням постійного комплексу соціальних зв'язків, що регулюються наявними нормами та правилами, із соціальною мотивацією (сім'я, ролі) пов'язане формування початкових властивостей особистості.

Сучасні наукові уявлення про діалектику сталості (стабільності, стійкості, незмінності) і мінливості (рухливості, плинності) особистості та її властивостей зазнали суттєвої зміни, підтверджуючи припущення щодо конституційної мінливості, зазнали суттєвої зміни, аргументуючи припущення вітчизняних і зарубіжних дослідників про конституційну мінливість кінця XIX – початку XX століття. Це відомий і непорушний діапазон відмінностей і подібностей: чимось

кожна людина схожа на всіх людей, чимось тільки на деяких, а чимось іноді не схожа на саму себе. Тому будь-яка стадія психічного розвитку може сформуватися лише в тому разі, якщо їй передувало як внутрішня вихідна умова інше, навіть менш складне психічне явище.

Справедливим слід вважати твердження, що особистісна індивідуальність представляє собою продукт конкретних соціальних та біологічних безперервних впливів. Демаркаційною лінією, що розділяє такі впливи є розуміння того, що соціальні чинники зумовлюють змістовний аспект психіки (інтереси, переконання, знання), а відтак – соціально зумовлені властивості особистості – спрямованість, навички, уміння, моральні установки тощо.

Структура особистості підлітка включає структуру індивіда у вигляді найзагальніших та найактуальніших для життєдіяльності комплексів органічних властивостей. Комплекс корельованих властивостей індивіда (статево-вікових, нейродинамічних, конституційно-біохімічних) входить до структури особистості, об'єднуючись із нею, складаючи основу її здібностей. Отже, властивості індивіда і властивості особистості підлітка об'єднуються та формують індивідуально-типологічний психотип. Вочевидь, саме тому конституційний підхід в оцінках стану психобіологічного здоров'я, неодноразово підтверджував свою наукову та практичну значущість.

Що ж приховується за поняттям «біологічна організація людини»? Це уявлення про конституцію як сукупність стійких, вроджених і/або набутих ознак, що зумовлюють морфологію, біохімію, фізіологію та особливості психічного функціонування людини, психічного складу особистості.

Інтегративний характер конституціонології повертає нас до цілісної особистісної індивідуальності, в якій особистість та її конституція органічно взаємопов'язані одна з одною, доповнюють одна одну духовними й тілесними особливостями. Конституціоморфоз об'єднує сукупність функціональних і морфологічних особливостей людини та повертає нас до принципів основоположників вітчизняної психіатрії про те, що духовна хвороба є хвороба

особистості, потрібно лікувати не хворобу, а хворого, виховувати не учня, а особистість.

Основу загальної конституції становить генотип, а основу особистих конституцій – набори певних генів. Уявлення про загальну і особисту конституції людини передбачають необхідність приділення особливої уваги співвідношенню конституції і спадковості, конституції і соціального середовища життєдіяльності.

Від того, як відбуватиметься взаємодія між конституційно-біологічними основами особистості підлітка та соціальним середовищем, залежить імовірнісна конституційно-типологічна мінливість – коливання у межах діапазону норми або патології. Очевидно, що ймовірні коливання конституційно-типологічних особливостей особистості підлітка в один або інший бік не можна вважати аксіомою. Найімовірніше, можливі зміни і в один, і в інший бік, що залежить від тривалості та інтенсивності, значущості зовнішніх чинників для конституції, їхньої конґруентності або нонконґруентності конституційно-біологічних основ особистості.

Концепція про психічне як «живий процес» є методологічним підґрунтям розуміння й дослідження наступності та безперервності (континуальності) психіки загалом та будь-якого її компонента, який традиційно виокремлюють. Психічне як процес, становлення якого відбувається впродовж усього життя індивіда, являє собою найважливішу психологічну реальність, з якої формуються всі психічні явища (почуття, мотиви, установки), функції, стани, особистісні, психічні властивості (характер і здібності), що перетворюються надалі на продукти такого процесу (особистісно-характерологічну та поведінкову структури), які включаються в подальше формування та розвиток як його суттєва внутрішня умова. Психічне як процес формується протягом усього життя індивіда, але не на кожному етапі цього процесу відразу ж відбувається становлення відносно стійких особистісних психічних властивостей.

Тому конституціонально-біологічні основи особистості слід вважати тим внутрішнім чинником, внутрішньою умовою, без якої неможливе формування психічного як «живого процесу».

Нарешті, говорячи про співвідношення біологічної та соціальної повноцінності, не можна ігнорувати континуум: 1) тип соціально і психологічно повноцінний; 2) соціально повноцінний при біологічній неповноцінності; 3) біологічно повноцінний, соціально неповноцінний; 4) соціально і біологічно неповноцінний. Цей континуум реально відображає і вказує на зовнішні прояви особистісно-типологічної конституційної мінливості.

Більшість дослідників вважають, що акцентуйовані риси характеру можуть проявлятися не скрізь і не завжди. Такі риси досить складно виявити у звичайному житті, оскільки вони можуть «виявлятися тільки в певних умовах». Якщо психічна травма, незалежно від її змісту і ступеня тяжкості, адресується до «місця найменшого опору» в характері конкретного психотипу, якщо така травма висуває підвищені, специфічні вимоги до «місця найменшого опору», то ми можемо спостерігати неадекватну особистісну реакцію та порушення соціальної адаптації. У разі, якщо психічна травма, навіть важка, не належить до місця найменшого опору в структурі психотипу і не висуває підвищених вимог до нього, то реакції особистості будуть адекватними з ознаками задовільної соціальної адаптації [98; 101; 216; 245; 270 та ін.].

Близьких поглядів дотримувалися інші вчені, які писали про психогенні зміни характеру та зазначали, що надмірне нагромадження шкідливих психогенних чинників може, мабуть, розхитати і нормальну психіку, особливо, якщо такі чинники впливають на чутливе місце в психіці, мають особливе значення в житті особистості [125; 237; 291; 299].

Вчені підкреслюють, що особливості характеру в акцентуантів або взагалі не перешкоджають задовільній соціальній адаптації, або її порушення бувають перехідними [216].

З іншого боку, визначити ступінь відхилення характеру при психопатіях і акцентуаціях можливо лише побічно, за незалежними від цих відхилень

показниками. Такими показниками можуть бути: 1) тяжкість, тривалість і частота декомпенсацій, фаз, психогенних реакцій і, що особливо важливо, відповідність їхній силі та характеру чинників, що їх спричинили; 2) ступінь тяжкості граничних форм порушення поведінки; 3) оцінюваний ступінь соціальної (трудової, сімейної) дезадаптації; 4) ступінь правильності самооцінки особливостей свого характеру, критичності до своєї поведінки.

Численні дослідники підкреслювали, що акцентуація характеру не є діагнозом, а вказує на преморбідний фон, на основі якого розвиваються патологічні порушення поведінки, реактивні стани, неврози, гострі афективні реакції, які дають змогу сформулювати психіатричний діагноз. Водночас, дослідники підкреслюють, що в переважній більшості випадків акцентуацій справа до цього не доходить [106; 216; 257 та ін.].

Було виокремлено два ступені акцентуацій, що явно характеризуються наявністю виражених рис певного типу характеру, які не перешкоджають задовільній соціальній адаптації та не заважають займати місце, що відповідає здібностям і можливостям підлітка. Перехідна соціальна дезадаптація і патологічні порушення поведінки формуються лише в разі актуальних психотравм, зміст яких конґруентний психотипу підлітка. Представники підліткового середовища з вираженими акцентуйованими рисами досить легко виділяються серед однолітків за нетривалого спостереження.

Прихована акцентуація визначається лише в умовах ситуацій і психотравм, що висувають підвищені вимоги до місця найменшого опору конкретного психотипу. Інші психотравми можуть не виявити особливостей характеру. У тривіальних умовах риси певного типу характеру проявляються слабо або не проявляються взагалі. Спостереження за підлітком, знайомство з його біографією також не приносять бажаних результатів у визначенні типу характеру.

Отже, клінічні спостереження дослідника дали змогу виокремити два ступені акцентуацій, що, на наш погляд, виразно свідчать про ймовірнісну особистісну та поведінкову мінливість. Прихована акцентуація, як нам

здається, більше відповідає граничному варіанту норми, тоді як явна акцентуація, найімовірніше, знаходиться за межами норми, оскільки саме представники явно виражених акцентуантів схильні до демонстрації аномального особистісно-характерологічного реагування.

Аналізуючи в науковій літературі питання диференціальної діагностики патологічних і непатологічних девіацій особистості, можна дійти висновку про прагнення до чіткішого відмежування понять психопатій від акцентуацій. У разі непатологічних девіацій за адекватної психологічної та психотерапевтичної допомоги, частіше спостерігається повернення до поведінкової норми, що підкреслює тим самим можливість компенсації патогенних мікросоціальних умов розвитку девіації у особистості, яка належить до психологічної та психічної норми [214; 224; 288 та ін.]. Якщо ж ми спостерігаємо патологічні особистісні девіації, то частіше можна відзначити формування розвитку особистості як граничної форми психопатії.

Існує розуміння того, що у багатьох випадках діти, піддані ранній і повторній психотравматизації, ламають свій характерологічний малюнок у бік дисгармонії, виявляють властивості, що нагадують психопатичні, стають психопатами, не будучи такими за своєю суттю. Проти психопатії в таких випадках існує можливість зворотного розвитку «за своєчасного втручання». Отже, в одного підлітка можна домогтися зворотного розвитку, у когось зворотного розвитку очікувати неможливо, більше того, можна спостерігати активні коливання особистісно-характерологічних особливостей у бік конституційної психопатії.

При зверненні до класичної тріади критеріїв психопатії (тотальність, відносна стабільність характеру та соціальна дезадаптація), також виникає запитання: як оцінити особистісно-характерологічні відхилення, що відповідають лише одному або двом із цих критеріїв [202].

Поняття психопатій в етіологічному та психогенетичному контексті більшості дослідників видається неоднорідним. З одного боку, аргументоване твердження спадково-конституційного походження психопатій, з іншого – не

менш аргументовані положення, що підтверджують можливість формування набутих, органічно або психогенно зумовлених психопатій. Однак у міру накопичення фактичних даних група конституційних психопатій усе більше звужується, поступаючись місцем набутим особистісно-характерологічним аномаліям. Динамічні концепції в психіатрії дають змогу адекватно оцінити знову одержуваний фактичний матеріал. У цьому випадку слід, перш за все, згадати роботи щодо ситуаційного виникнення психопатичних властивостей особистості.

Виникає нове запитання: чи можливо у будь-якого підлітка домогтися розвитку психопатичних властивостей у несприятливих соціально-психологічних умовах? Найімовірніше, на нього слід відповісти негативно. Так, стверджують, що психопатії та акцентуації характеру, скоріше, мають ендогенну, генетичну обумовленість. Нам здається, що саме це твердження є ключем до відповіді. Від того, якою є питома вага конституціональної зумовленості особистісно-типологічних проявів, вочевидь, і залежить, чи матимемо ми справу з конституційною психопатією, з розвитком особистості (набута психопатія), чи з акцентуацією характеру, оскільки зовнішні чинники заломлюватимуться через різний ступінь вираженості та конституційної зумовленості особистісно-типологічних рис підлітків. Результат залежатиме від ступеня взаємопроникнення і конгруентності зовнішніх і внутрішніх чинників.

Підтвердженням подібних міркувань є незалежні один від одного погляди різних вчених з яких випливає, що мікросоціальні чинники можуть реалізуватися лише в разі поєднання їх із біологічно неповноцінною основою.

І. Новицька, присвячуючи свої міркування темі диференціації хвороби і здоров'я, норми і патології, прямо вказував на напрямок найперспективніших досліджень – це, насамперед, «та проміжна смуга, що відокремлює душевне здоров'я від душевної хвороби і водночас з'єднує одна з одною такі дві форми людського існування, виявляється надзвичайно широкою, а дві межі, що відокремлюють її – одна від здоров'я, інша від хвороби, – виявляються вкрай нестійкими і вкрай невизначеними» [131, с. 69].

Емпірична гіпотеза дослідження складалася з припущень про те, що в однакових соціально-психологічних умовах середовища кожний індивід має особливий психотиповий набір характеристик, що створюють неповторний особистісний образ. Одним із чинників, який дає змогу диференціювати особистість підлітка, є взаємопоєднання характерологічних якостей. Теоретична гіпотеза передбачала припущення безперервності, континуальності статистичного розподілу характерологічних особливостей підлітків, в її основі лежить поняття формування психічного як живого процесу, що перебуває в постійній динаміці.

Узагальнюючи результати психологічних, психофізіологічних та антропологічних спостережень за представниками різних особистісних психотипів, що розташовуються в конституційно-континуальному просторі діапазону норма-акцентуація, слід визнати необхідність і своєчасність виокремлення та обґрунтування неперервного (континуального) розподілу особистісно-характерологічних особливостей підлітків від граничного варіанту психічної та психологічної норми-акцентуацій до пограничної аномальної особистості до патологічної конституції особистості у вигляді психопатій.

Представлені в науковій літературі психологічний, психофізіологічний і антропологічний рівні діагностики підтвердили статистично достовірне існування пограничної аномальної особистості (ПАО) підлітка, яка посідає в психологічному конституційно-континуальному просторі проміжне місце між психологічною нормою і патологічною психопатичною особистістю. Розмежування психологічної норми, пограничної аномальної особистості та психопатичної особистості ґрунтується на аналізі стабільності – нестабільності особистісно-характерологічних рис, соціально-психологічної адаптації – дезадаптації, особливостей формування компенсаторних – декомпенсаторних стереотипів поведінки, психологічної та психічної толерантності індивідуального бар’єра адаптації до впливу зовнішніх чинників. У результаті проведених психологічних, психопатологічних лонгітюдних і порівняльних психологічних, психофізіологічних, антропологічних і психопатологічних

досліджень розкрито змістовну частину пограничної аномальної особистості та доведено, що в її основі лежить конституційно-типологічна предиспозиція, недостатність, яка відображає фенотипову мінливість та різний ступінь залежності від деструктивного середовища життєдіяльності.

Для діагностики підліткових акцентуацій орієнтиром є критерії: при акцентуаціях окремі риси характеру надмірно посилені, тому виявляється вибіркова вразливість до певного виду психогенних впливів за хорошої і навіть підвищеної стійкості до інших.

Погранична аномальна особистість, за результатами зазначених досліджень, характеризується взаємопоєднанням рис характеру й особистості, що визначає провідні психотипологічні особливості конкретного або змішаного психотипів, які мають помітну конституційну детермінованість. Відношення особистісних і характерологічних особливостей таке, що у представників ПАО характерологічні риси домінують над особистісними, що виражається формулою переважання «хочу» над «потрібно». В акцентуантів аналогічне поєднання визначається формулою переважання «треба над хочу» і відсутністю провідних психотипологічних особливостей, притаманних конкретному або змішаному психотипам, що забезпечує їм певний рівень соціалізації. Цей факт підкреслює надійність функціонування в акцентуантів індивідуального бар'єра психічної та психологічної адаптації, а також повноцінність психобіологічного резерву, що передбачає посилення конституційно-типологічних компенсаторних механізмів, які, в свою чергу, зміцнюють місця найменшого опору в структурі характеру, забезпечуючи акцентуантам надійну та стійку адаптацію в соціальному середовищі життєдіяльності.

Функціонування індивідуального бар'єра психологічної та психічної адаптації психотипів ПАО вирізняється відсутністю стабільності, неповноцінністю та дисгармонійністю психобіологічного резерву особистості, що пояснюється наявністю конституційно-типологічної недостатності. Конституційно-типологічна недостатність передбачає слабкість компенсаторних і адаптаційних механізмів, які не в змозі постійно зміцнювати

місця найменшого опору в особистісно-характерологічній структурі у представників ПАО.

Діапазон норми реакцій в акцентуантів є доказово широким, за результатами психофізіологічних та антропологічних досліджень, що підтверджує набагато меншу конституційно-типологічну детермінованість імовірнісних особистісних аномалій. Акцентуанти більшою мірою залежать від соціально-середовищних чинників, ніж від конституційних. Водночас, у представників ПАО діапазон норми реакцій значно вужчий, з переважною залежністю від конституційно-типологічних чинників, а не від середовищних. За результатами проведених комплексних досліджень підлітків, зумовленість представників ПАО соціально-середовищними чинниками виражена значно меншою мірою, ніж в акцентуантів.

Отже, різна представленість узагальнено біологічних чинників у градаціях психотипологічного конституційного континууму детермінує індивідуальну диференціацію психологічного та медико-психологічного підходів до надання психологічної та психотерапевтичної допомоги адекватними методами психокорекції. Імовірнісна ефективність профілактичних, коригуючих і реабілітаційних заходів, їхня спрямованість на засади, що становлять триєдину сутність особистості, має бути принципово різною в акцентуантів і представників ПАО.

Соціально-стресові, екологічні та інші екзогенні чинники, які є соціальним середовищем життєдіяльності та деструктивно впливають на конституційно-типологічну основу особистості, періодично призводять до зниження функціональної активності індивідуального бар’єра психічної та психологічної адаптації, виснажують психобіологічні резерви особистості підлітка і компенсаторні механізми, які, в свою чергу, перестають повноцінно виконувати свої функції щодо зміцнення, захисту місць найменшого опору в особистісно-характерологічній, психофізіологічній та, загалом, психобіологічній структурі підлітка. Цьому ж сприяє та обставина, що серед представників ПАО значно більшою мірою, ніж серед акцентуантів,

виявляються змішані конституційно-типологічні ядра – шизо-істероїдні, істеро-епілептоїдні. Спільним результатом є нестійка адаптація в зовнішньому середовищі, що виявляється не тільки особистісними та поведінковими аномаліями, а й патологічними формами девіантної поведінки, пограничними психічними розладами.

Таким чином, толерантність акцентуантів до деструктивної дії соціального середовища життєдіяльності є доволі високою, на відміну від представників ПАО, толерантність яких значно нижча. Стан декомпенсації та ознаки аномальної особистісної мінливості спостерігаються в акцентуантів у разі поєднаного впливу деструктивних чинників на психологічну, біологічну та духовну основи, що становлять триєдину сутність особистості. Наприклад, за соціально-стресової ситуації та токсичних чинників. Водночас, ознаки особистісної та поведінкової декомпенсації у представників ПАО можуть спостерігатися за деструктивного впливу зовнішніх чинників лише на одну з перелічених складових.

Висновки до розділу

У розділі подано теоретико-методологічний аналіз стану дослідження проблеми девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів у зарубіжній та вітчизняній психології.

Наголошено, що підлітковий вік може вважатися одним із чинників ризику формування різних форм девіантної поведінки (О. Близнюкова, Л. Волченко, Я. Гошовський, С. Піддубний, Т. Чала та ін.).

Констатовано, що у підлітковому віці поведінка значною мірою визначається характерними для цього вікового періоду реакціями емансипації, групування з однолітками, захопленнями, імітацією. Саме такі реакції можуть виявитися чинниками, що сприяють виникненню девіацій у поведінці, зокрема зловживанню психоактивними речовинами та адиктивній поведінці загалом (А. Грись, Н. Завацька, Н. Максимова, К. Мілютіна, В. Піскун та ін.).

Зазначено, що форми і види девіантної поведінки є різноманітними, а серед найнебезпечніших форм, що завдають найбільшої шкоди, є насильство, наркоманія і токсикоманія, пияцтво і алкоголізм, проституція, девіантна поведінка на ґрунті сексуальних відхилень, правопорушення, самогубство та ін.

Визначено критерії диференціації патологічної девіантної та нормальної підліткової поведінки, серед яких переважають схильність до генералізації (приводом для патологічної реакції можуть бути будь-які подразники); схильність реакцій набувати властивостей патологічного стереотипу; схильність до перевищення певної «межі» порушень поведінки, яка ніколи не порушується в нормі, навіть в асоціальних підліткових групах; схильність до соціально-психологічної дезадаптації (В. Арнаутова, Н. Максимова, В. Мартинюк, Л. Спицька та ін.).

Встановлено соціально-психологічні детермінанти соціального середовища як предиктори девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Підкреслено, що між нормою і психопатіями розташовується проміжний діапазон аномальної особистісної мінливості, що

має свою кількісну і якісну градацію, зумовлену різним ступенем конституційно-типологічної недостатності. Проміжний діапазон прикордонної аномальної особистості передбачає наявність у представників якісно відмінних від інших конституційно-континуальних діапазонів психологічних, психофізіологічних, антропологічних та інших особливостей.

Констатовано, що представлені в науковій літературі психологічний, психофізіологічний і антропологічний рівні діагностики підтверджують статистично достовірне існування пограничної аномальної особистості підлітка, яка посідає в психологічному конституційно-континуальному просторі проміжне місце між психологічною нормою і патологічною психопатичною особистістю (Д. Гошовська, Я. Гошовський, Н. Завацька, Н. Кологривова, В. Яремчук).

Наголошено, що рання діагностика патологічних форм девіантної поведінки підлітків є першочерговим завданням, актуальність якого зумовлена необхідністю раціонального і своєчасного розв'язання питань психо-соціальної реабілітації підлітків, які становлять основу трудового і соціального резервів суспільства (В. Бочелюк, С. Гарькавець, В. Завацький, С. Кузікова, У. Михайлишин, О. Сафін та ін.).

Зазначено, що аналізуючи питання диференціальної діагностики патологічних і непатологічних девіацій особистості, можна дійти висновку про прагнення до чіткого відмежування понять психопатії та акцентуації. У разі непатологічних девіацій за адекватної соціально-психологічної та психотерапевтичної допомоги, частіше спостерігається повернення до поведінкової норми, що підкреслює можливість компенсації патогенних мікросоціальних умов розвитку девіацій у поведінці підлітків.

Узагальнено, що незважаючи на наявні здобутки світового та вітчизняного досвіду у вивченні проблеми девіантної поведінки підлітків, єдину концепцію соціально-психологічних засад її корекції наразі не створено, а актуальність дослідження соціально-психологічної специфіки девіантної поведінки підлітків за цих умов визначається як запитами психологічної практики, так і

необхідністю переосмислення проблеми в контексті сучасного теоретико-методологічного базису соціальної психології.

Основні положення розділу відображено в таких публікаціях авторки: [2.1; 2.7; 2.10; 2.11; 2.12; 3.1; 3.7; 3.15; 3.17].

РОЗДІЛ 2

КОНТИНУУМ ІЗ ДЕВІАНТНИМ СТЕРЕОТИПОМ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

2.1. Теоретичні засади диференціації девіантної поведінки підлітків

Розуміння суб'єкта в психології пов'язують зі здійсненням специфічної предметно-практичної діяльності. З погляду Татенко В., «людина як суб'єкт – це вища системна цілісність усіх її складних і суперечливих якостей, насамперед психічних процесів, станів і властивостей, її свідомості та несвідомого» [191, с. 22]. Отже, поняття суб'єктності містить у собі всю сукупність проявів людської психології. Людина як індивід не народжується, а стає суб'єктом у процесі спілкування і діяльності. При цьому психіка індивіда виступає як здатність суб'єкта до «вирішення суперечностей, що виникають у його життєдіяльності, як «орган індивідуальності». У широкому сенсі поняття суб'єкт не тільки реалізує певну діяльність, а й перебуває в певному ставленні до своєї природи, перетворюючи її на функціональний орган, реалізуючи суб'єктне ставлення до неї.

Саме тому суб'єктність являє собою ядро людської суб'єктивності, перетворюючись на центральну категорію психології людини. Суб'єктність являє собою різноманіття психологічних здібностей і механізмів, узагальнено представлених у таких психологічних реаліях, як розум, почуття, спонукання, воля, здібності, характер людини [142].

Поняття характеру трактується далеко не однозначно, оскільки існують складнощі розрізнення характеру й темпераменту, характеру й особистості. Одні автори ототожнюють такі поняття, інші включають характер до складу

особистості та розглядають його як підструктурний компонент особистості; треті розглядають особистість як специфічну частину характеру; компромісний варіант припускає, що характер і особистість є утвореннями, що «перетинаються».

Ми дотримуємося позиції, що формування характеру істотно залежить від особливостей темпераменту, але не визначається ним, оскільки властивості темпераменту можуть посилювати або послаблювати окремі особливості характеру. Відмінності між особистістю і характером полягають у тому, що риси характеру виражають способи дії індивіда, а риси особистості – те, заради чого він використовує ті чи інші способи дії. При цьому не слід забувати, що способи поведінки і спрямованість особистості відносно незалежні один від одного. Так, одні й ті самі способи можна використовувати для досягнення різних цілей і, навпаки, одну мету можна досягти, застосовуючи безліч способів. Проводячи паралелі між характером і суб'єктом, вчені зазначають, що характер зумовлює визначеність людини як суб'єкта діяльності, що, виділяючись з оточуючого, конкретним чином ставиться до нього. Знати характер людини – це знати істотні для неї риси, з яких випливає, якими визначається весь образ її дій. Риси характеру – це істотні властивості людини, з яких з певною логікою і внутрішньою послідовністю випливає одна лінія поведінки, одні вчинки і якими виключаються як несумісні з ними, суперечливі їм. Саме тому у вивченні властивостей характеру вирішальним моментом є дослідження їхнього життєвого змісту, а не тільки форми їх проявів, відірваних від цього змісту. У характері зосереджуються найбільш виражені, найсуттєвіші особливості людини як суб'єкта діяльності, спілкування, пізнання.

Виявляючи характер, суб'єкт реалізує, що йому «хочеться» або «не хочеться», водночас як особистість суб'єкт керується належним, «що слід робити». Спостерігаючи за формуванням характеру, можна простежити цілком певну залежність характеру від особистісного світогляду, загальнолюдських цінностей і моральних принципів. Ми виявляємо взаємопов'язаність і взаємозумовленість характеру й особистості, хоча самі по собі особливості

характеру не визначають громадянську або соціальну позицію індивіда. Вони можуть робити її більш стійкою або менш стійкою, тому риси характеру неможливо розглядати, ігноруючи життєвий зміст рис характеру та їхню внутрішню співвіднесеність. Будь-яка риса характеру це певне ставлення особистості до дійсності, але це не означає, що всяке ставлення тим самим є властивістю характеру. Лише деякі певні відношення за певних умов стають властивостями особистості, причому перехід відношення у риси характеру і становить початковий момент утворення будь-якої сторони людського характеру. Тому з усієї сукупності відношень особистості до навколишнього особливо важливо виокремити такі форми стосунків, які є характеро утворювальними, з якими безпосередньо пов'язане саме формування характеру. Продовжуючи свою думку, О. Галян зазначає, що «такі відношення не одночасно і не одразу стають рисами характеру, тобто внутрішніми властивостями особистості, що відображають основну спрямованість і проявляються у своєрідному для даної особистості способі дій» [31, с. 20].

Як відомо, умови, в яких протікає соціалізація суб'єкта, у поєднанні із задатками особистості здатні утворювати певні, притаманні конкретному суб'єкту, стереотипи поведінки. В основі фізіологічних механізмів формування характеру лежить динамічний стереотип. Але характер не тільки формується в діяльності, а й сам впливає, зумовлює здійснення різних видів діяльності. Чим виразніше виражені крайні варіанти характерологічної норми, тим більший вплив самого характеру на суб'єктну діяльність. Ще І. Кант стверджував, що мати характер – значить володіти тією властивістю волі, завдяки якій суб'єкт робить для себе обов'язковими певні практичні принципи, які він власним розумом наказує собі як щось незмінне. Тут головне не те, що робить із людини природа, а те, що вона сама робить із себе; бо перше відноситься до темпераменту (причому суб'єкт здебільшого буває пасивним) і тільки друге свідчить про те, що в неї є характер», наголошуючи тим самим на тому, що не всякий суб'єкт із характером може трансформуватися в повноцінну особистість [103]. Воля, з його точки зору, є суттєвою умовою для розвитку гармонійного

стереотипу поведінки. Під час переходу від ендопсихіки (нижчого рівня) до екзопсихіки (вищого рівня) з опису індивідуальності виключаються риси характеру і замінюються властивостями особистості.

Відхилення особистісно-характерологічних особливостей акцентуантів, в свою чергу, від власної середньостатистичної норми також породжують різноманітні проблеми для конкретного суб'єкта в суспільстві, наголошуючи на більшому чи меншому значенні біологічних основ в особистісно-характерологічному континуумі, не відкидаючи впливу соціально-виховних чинників. Тому важливим для подальшого дослідження є визначення питомої ваги та значення біологічних чинників для особистісно-характерологічних проявів. В одному випадку можна спостерігати більшу детермінованість біологічних чинників – чим більше суб'єкт просувається в континуумі до діапазону пограничної аномальної особистості від акцентуації, в іншому випадку біологічна зумовленість практично не помітна, і ми бачимо, що суб'єкт у континуумі розташовується в межах психічної норми або, в крайньому разі, в діапазоні акцентуації; в третьому випадку біологічна обумовленість практично стовідсоткова, і в особистісно-характерологічному континуумі суб'єкт перебуває в діапазоні статистичних градацій, властивих для психопатій.

Аналіз численних, часом суперечливих літературних джерел дає змогу стверджувати, що успадковується суб'єктом лише набір різних способів реагування на різноманітні впливи навколишнього середовища. Які саме генетичні передумови оформляться в реальні психологічні ознаки або властивості, залежить від взаємодії цих передумов та соціальних, екологічних умов середовища. Представлений особистісно-характерологічний континуум підтверджує і доводить реальність взаємодії біологічних передумов і умов середовища. Отже, зумовленість особистісно-характерологічних особливостей підлітків необхідно шукати як в узагальнено-біологічних передумовах, так і в особливостях соціальних та екологічних умов існування; питома вага біологічних і середовищних чинників в особистісно-характерологічному континуумі може бути різною. Біологічні та середовищні чинники можуть

поєднуватися, утворюючи несприятливі умови для особистісно-характерологічної динаміки підлітка або створюючи сприятливі умови для позитивної динаміки.

Можна припустити, що чим більша питома вага характерологічних проявів у структурі суб'єкта, тим ближче в континуумі він розташовуватиметься до психопатій. Якщо ж у структурі суб'єкта ми будемо реєструвати більшу питому вагу особистісних властивостей, порівняно з рисами характеру, то в континуумі цей суб'єкт буде знаходитися в межах акцентуацій.

У наведених міркуваннях міститься істотний внесок у психологічну теорію характеру й особистості, що відкриває принципово інші перспективи для практичної психології, створює теоретичні засади для диференційованої психолого-педагогічної та медико-психологічної корекції особистісних і поведінкових змін у підлітків.

Особистісна індивідуальність являє собою продукт конкретних соціальних і біологічних впливів. Кардинальна відмінність між цими впливами в тому, що соціальні чинники зумовлюють змістовний аспект людської психіки (інтереси, переконання, знання). Домінантна роль серед біологічних чинників у визначенні ознак людської індивідуальності належить типології.

Відповідно до системного підходу, явище можна вважати зрозумілим, якщо визначено його структуру. На нашу думку, поняття конституції, що являє собою сукупність стійких, вроджених або набутих ознак, найбільше відповідає спробі опису структури. Якщо генотип – це сума отриманого спадкового матеріалу предків, де один ген може зумовлювати багато ознак, а одна ознака може бути зумовлена безліччю генів, то фенотип – це поєднання морфологічних, фізіологічних, поведінкових ознак людини. Це взаємодія середовища з генотипом. Тому залежно від соціальних умов генотип може розвиватися різними шляхами і формувати різні фенотипи. У цьому разі конституцію слід розуміти як сукупність найсуттєвіших індивідуальних особливостей і властивостей, які закріплені в спадковому апараті й визначають

специфічність реакцій усього організму на вплив середовища, тобто функціональну єдність усіх фізичних і фізіологічних властивостей індивіда. Якщо в основі загальної конституції лежить увесь генотип, а основу особистих конституцій становлять набори певних генів, то загальна конституція – це генотип у дії [31].

Водночас, кожен конкретний фенотип являє собою окремий випадок генотипів, тобто будь-яка ознака являє собою результат взаємодії спадковості та середовища, тільки одні ознаки визначаються генами з ширшою «нормою реакції», а інші – з вужчою «нормою реакції». Саме тому межі фенотипічної мінливості організму називають нормою реакції.

Фенотипна мінливість акцентуацій характеру проявляється в якісному ускладненні особистісно-характерологічних ознак акцентуантів та кількісному їхньому збільшенні, що зумовлює зміну стереотипу поведінки від соціально прийнятного до патологічного. Фенотипна мінливість особистісно-характерологічних особливостей підлітків виявляється в їхньому коливанні від акцентуації до рівня і ступеня конституційного особистісного радикалу, що відповідає переживанням уже пограничної аномальної підліткової особистості. Однак такі коливання обмежені певними біологічними і психологічними можливостями особистості.

Одна категорія підлітків досить легко коливається з межі акцентуацій характеру в напрямку пограничної аномальної особистості і далі до патологічної психопатичної особистості. Інша категорія підлітків вирізняється тим, що такі коливання обмежується особистісно-характерологічними проявами на рівні акцентуацій, які можуть ускладнитися формуванням аномального стереотипу поведінки – токсикоманічного та/або делінквентного. При відповідних заходах виховного, психологічного характеру вдається нівелювати формування аномального стереотипу поведінки.

Отже, в особистісно-характерологічній структурі підлітка є біологічна основа, що перешкоджає глибшій фенотипічній особистісно-характерологічній і поведінковій мінливості. В іншому випадку такої біологічної основи немає,

що дає змогу спостерігати доволі широкі коливання особистісно-характерологічної та поведінкової фенотипової мінливості.

Існують типологічні особистісно-характерологічні особливості підлітків, для яких соціальні середовищні чинники є своєрідним каталізатором, що призводить до досить швидкого в часовому інтервалі періоду формування або пограничної особистісної аномальної структури, або патологічної психопатичної особистісної структури.

У зв'язку з цим можна говорити про суттєву якісну і кількісну відмінність між особистісно-характерологічною структурою акцентуантів і підлітків з аномальними особистісними рисами. Для того, щоб у підлітків з акцентуаціями характеру сформувати стійкий аномальний стереотип поведінки (токсикоманічний або делінквентний), потрібен досить тривалий та специфічний вплив соціальних чинників, адресований до найменшого особистісно-характерологічного та психологічного опору. Якщо вплив соціальних чинників буде недостатньо тривалим, а тим паче не буде адресований до точки найменшого опору, то особистість підлітка зможе проявити стійкість до деструктивних соціальних чинників.

З позицій системного континуально-генетичного підходу, концепція психічного як процесу створює необхідні методологічні передумови «для вивчення спадкоємності, неперервності, недиз'юнктивності, що характеризують саме виникнення психічного в процесі онтогенезу» [161, с. 14]. Наступність у виникненні психічного забезпечується не тільки специфічними вихідними, первинними зовнішніми впливами на індивіда, а й адекватними внутрішніми умовами (задатками, здібностями). Тому психічне як процес належить до живих процесів, що істотно відрізняє його від неживих процесів (фізичних, хімічних). Серед живих процесів психічне вирізняється своєю динамічністю, безперервною рухливістю і мінливістю, що «необхідно і завжди переходить у розвиток».

Найбільш значні результати діяльності втілюються не тільки в породжених нею об'єктах, а й у ній самій. Останнє являє собою основу, на якій

відбувається дійсний психічний розвиток, тобто розвиток характеру і здібностей людини, які виступають одночасно і як продукт попередньої діяльності, і як внутрішня умова подальшої, складнішої діяльності. У цьому і полягає наступність, безперервність психічного.

У процесі континууму від акцентуацій характеру до пограничної аномальної особистості ми бачимо, як особистісно-характерологічні риси й поведінкові стереотипи виступають і як продукт попередніх стадій процесу, і як внутрішні умови без яких неможливий подальший особистісно-характерологічний деструктивний розвиток суб'єкта.

Наукові уявлення про діалектику сталості (стабільності, стійкості, незмінності) і мінливості (рухливості, плинності) особистості та її властивостей зазнали істотної зміни, що дало змогу сформулювати концепцію аномальної особистісної мінливості, детермінованої конституційно-психотипологічними факторами, що взаємодіють із соціально-інформаційним середовищем життєдіяльності.

Наступність між соціальним і біологічним можна відновити і розкрити на основі методологічного принципу детермінізму, згідно з яким зовнішні причини діють тільки через внутрішні умови. Це, однак, не означає, що спочатку відбувається вплив зовнішнього і лише потім проявляється внутрішнє. Наступність у виникненні психічного забезпечується не тільки специфічними первинними зовнішніми впливами на індивіда, а й адекватними їм внутрішніми умовами (задатками, здібностями). Такий специфічний взаємозв'язок призводить до виникнення нормального або анормального психічного.

Наразі ми не можемо заперечувати дефіциту позитивного впливу на підлітків наявних інститутів соціалізації суспільства – культури, сім'ї, школи, засобів масової інформації, ідеологічних концепцій. Слід погодитися, що вакуум духовності заповнюється деформацією мотиваційно-потребнісної сфери особистості, з руйнуванням багатьох компонентів і структури всього виховного процесу, деструктуруванням усієї системи успадкування культурно-історичного досвіду з розвитком соціально-просторового сприйняття. Зрештою

суспільство втратило можливість задовольнити загострену потребу дитини в суспільному визнанні, що сприяє розвитку стихійно-групового та інтимно-особистого спілкування з однолітками. Очевидно, саме тому підлітки, які мають психологічну схильність до того чи іншого варіанта поведінки з відхиленнями, характеризувалися розвитком як патологічної, так і непатологічної девіантної поведінки.

У контексті ретроспективного дослідження підліткового періоду розвитку особистості Н. Токарева, А. Шамне, Н. Макаренко наголошують, що сучасні підлітки (підлітки XXI ст.) надають перевагу індивідуальній праці перед колективною. У них домінують мотиви, спрямовані на самовираження, самооцінку у праці, на прагнення брати участь у ній для власного розвитку і удосконалення, для завоювання певної позиції відносно товаришів, ствердження власного «Я», напрацювання рис характеру, необхідних для самостійного життя. Переважає при цьому бажання задовольнити у праці свій пізнавальний інтерес, виявити свої знання, ерудицію, навчитися чомусь новому. Підлітки вбачають «перспективу своєї корисності для суспільства у збагаченні власної індивідуальності» [198, с. 27].

Якщо виходити з позиції, що психіка єдина, а ми виходимо саме з цього, то патологія виникає не через те, що поряд із «нормальними» починають діяти суто «аномальні» механізми, а через те, що «загальні психологічні механізми починають перекручуватися, функціонуючи в особливих, екстремальних, згубних для них умовах. Саме аналіз не кінцевих продуктів, а самого руху (нормального чи анормального) розвитку психіки, виокремлення його закономірностей і механізмів у континуумі від функціонування психіки за умов соціальної стабільності до функціонування психіки за умов екстремальної, соціальної нестабільності дасть змогу отримані результати однаково інформативно оцінювати як для патопсихологічного, так і для загально психологічного розуміння людської особистості.

Для діагностики розладів особистості існують критерії: тотальність, відносна стабільність патологічних рис характеру та їхня вираженість до ступеня, що порушує соціальну адаптацію.

Багаторічні клінічні спостереження, експериментально-психологічні, психолого-антропологічні та психофізіологічні результати досліджень дають змогу представити детермінованість норми реакцій від конституційно-типологічної основи в акцентуантів і пограничної аномальної особистості у вигляді перетину:

- в акцентуантів конституційна зумовленість норми реакцій становить одну третину, а на дві третини – залежність від зовнішніх мікросоціальних і макросоціальних чинників;

- у пограничо аномальної особистості конституційна залежність норми реакцій становить дві третини, а одна третина припадає на зовнішні середовищні чинники.

Значущі психотравмуючі впливи, адресовані до місця найменшого опору в акцентуантів, призводять до напруження індивідуального бар'єра психічної та психологічної адаптації, до перенапруження компенсаторних механізмів, що підвищує вірогідність особистісно-характерологічної мінливості у бік меж пограничної аномальної особистості.

Для пограничної аномальної особистості, на відміну від акцентуантів, не потрібно патогенетично значущих психотравмуючих ситуацій або інших екзогенних патогенетично зумовлених впливів, щоб стався «зсув» у бік прояву особистісних, поведінкових аномалій, девіацій та/або пограничних психічних порушень. Тривалі, безперервні соціально нестабільні умови суспільства в поєднанні з впливом екологічних чинників, на відміну від акцентуантів, підвищують імовірність наростання процесу мінливості якісних і кількісних психотипологічних особливостей у бік меж психопатії.

Таким чином, погранична аномальна особистість – це особливий проміжок вираженості та репрезентованості психотипологічних, особистісних, психофізіологічних, антропологічних і психопатологічних якісних градацій

аномальної особистісної мінливості, які відрізняються на системному рівні як від регістра психологічної норми – акцентуації, так і від патологічної психічної конституції – розладів особистості.

Отримані результати комплексних досліджень аномальної особистісної мінливості в підлітків дають підставу для нових теоретичних конструкцій і практичних розробок, що підходять для індивідуальних психологічних і психотерапевтичних технологій, коли враховують не тільки особистісний психотип, а й регістр, місце розташування обстежуваного в конституційно-континуальному просторі. Справжні витяги представляють суть концепції конституційно-континуального простору особистості.

У цій концепції реалізовано системно-структурний підхід до аналізу особистості, який полягає в тому, що особистість розуміють не як сукупність окремих психічних процесів, а як цілісне утворення, що містить у собі безліч запозичених характеристик і елементів. Особистість являє собою єдність двох взаємопов'язаних підструктур: людини як природного організму і людини як соціальної істоти (А. Маслоу та ін.).

У цьому відношенні твердження В. Татенко про те, що зовнішні впливи на суб'єкта заломлюються через внутрішні умови, опосередковуються ними, є пророчим [191]. Внутрішні умови і є особистість з її природними, психологічними та суспільними особливостями, тобто особистість активно взаємодіє з об'єктивною дійсністю. Тому автор стверджував, що всі психічні явища залежать від природного і суспільного буття людини. Ні біологічна, ні соціальна основа самі по собі, ні навіть їхнє поєднання не можуть утворити цілісної структури особистості. Цілісна структура особистості формується тоді, коли виникають стійкі внутрішні зв'язки, і на цій основі особистість набуває цілісного характеру і нової якості. У зв'язку з наведеними міркуваннями, що ґрунтуються на доказовій психології, правомірно припустити існування непатологічних і патологічних форм девіантної поведінки, що відповідають діапазону психологічної норми-акцентуації та діапазону пограничної аномальної особистості. Не менш правомірно представити мінливі межі між

діапазонами, що відображають позитивні або неґативні психотипологічні коливання, в основі яких лежать стійкі або нестійкі конституційні механізми особистісної компенсації–декомпенсації, поведінкової адаптації–дезадаптації. Якщо в діапазоні психологічної норми-акцентуації можна припускати напруження конституційних механізмів особистісної компенсації та поведінкової адаптації, то на межі пограничної аномальної особистості – напруження функціонування механізмів адаптації-компенсації, в межах пограничної аномальної особистості – зрив механізмів конституційного захисту, який призводить до патологічних форм особистісних переживань і девіантної поведінки.

Реалізація в наших дослідженнях особистості системно-структурного підходу передбачає виокремлення основних характеристик людини як суб'єкта діяльності.

Детермінованість розвитку особистості суспільними відносинами не означає, що вона є пасивним відображенням таких відносин. Особистість включена в суспільні відносини активним чином, бере участь у їх формуванні, розвитку тощо. Що повніше включений індивід у систему суспільних відносин, що ширша його можливість рухатися в цій системі, то більше підстав розраховувати на формування суспільно значущих мотивів. Відгородженість від тих чи інших відносин веде до обмеження мотиваційної сфери, тобто виконання діяльності має розкривати перед індивідом перспективи, розвиток у системі суспільних відносин.

Основоположники вітчизняної психології в різних варіантах припускали і розмежовували нормальну й анормальну поведінку. Індивід у своїй поведінці виявляє в застиглому вигляді різні закінчені вже фази розвитку. Генетична багатоплановість особистості, що містить у собі етапи різної давнини, одночасно слугує ніби генетичними сходами, які з'єднують через цілу низку перехідних форм вищі функції особистості з примітивною поведінкою у філо- та онтогенезі.

Державна перебудова загалом створила соціальні умови для принципово нового природного експерименту, в якому сфокусовані механізми реальної взаємодії соціального, біологічного і психічного на рівні конкретної особистості. Якщо взаємозалежність соціального і психічного, соціального і поведінкового, соціального і біологічного є загальними і традиційними проблемами для стабільного суспільства, то за умов соціальної нестабільності (правової, політичної, ідеологічної, економічної), у людині виявляється щось базисне, приховане, індивідуальне (на кшталт відмінностей проявів темпераменту і характеру), що найменше підпадає під соціально-культурний і соціально-психологічний вплив.

Формування в таких умовах особистісно-характерологічної, особистісно-психологічної структури підлітків повинно мати в собі природне, конституційне ядро, яке в екстремальних соціальних умовах призводить або до соціально прийнятних стереотипів поведінкової адаптації, або до стереотипу поведінкової та особистісної деструкції.

Варіабельність психологічних властивостей людини та їхніх проявів багатовимірна. Представляючи широкий підбір якостей і властивостей, що становлять психологічну структуру особистості, багато авторів наголошують на роздільному вивченні підструктур особистості, які або невиправдано протиставляють, або необґрунтовано ідентифікують. Це, наприклад, класичні зв’язки: темперамент – характер, характер – особистість, спрямованість – здібності.

М. Папуча справедливо стверджує, що до психіки слід підходити «як до системи єдиної, цілісної і структурованої. При цьому психічне має розглядатися в процесі розвитку, у процесі системогенезу» [140, с. 111].

Е. Кречмер виокремлював континуум, що відповідає психічній нормі, патологічній конституції типу психопатії та власне ендогенній психічній патології. Феноменологічні спостереження й описи у зв’язку з цим дали змогу Е. Кречмеру стверджувати, наприклад, що назви шизотимічний і

циклотимічний нічого спільного не мають із запитанням: здоровий чи хворий?. Це загальні біотипи, які мають величезна кількість здорових індивідів.

Таким чином, за Е. Кречмером, маємо, що за психічною нормою відразу ж починається діапазон патологічної особистісної конституції. Така позиція виключає більш тонку мінливість, істинний континуум, характерні для природи, і зобов'язує до дихотомічного підходу: або психічна норма, або патологічна особистісна конституція. Виникає питання, що є сполучною ланкою, що заповнює «порожнечу» між психічною і психологічною нормою та патологічною психічною конституцією. На наш погляд, конституційно-континуальний діапазон пограничної аномальної особистості є сполучною континуальною ланкою між нормою і патологічною особистісною конституцією, утворюючи діапазон пограничної аномальної особистості.

Наступним кроком у вивченні особистості, з продовженням найкращих наукових традицій були дослідження К. Леонгарда та ін. Зокрема, підтверджено на клінічному матеріалі, що психічна і психологічна норма має свій діапазон, свої градації, виокремлюючи середню норму і крайні її варіанти у вигляді акцентуацій характеру. За результатами досліджень маємо, що тільки акцентуанти-підлітки є резервом для можливої психічної патології та особистісних змін, тобто під впливом різних екзогенних чинників, спрямованих до місця найменшого опору, в акцентуантів розвиваються психічні особистісні розлади.

На наш погляд, акцентуанти володіють достатніми адаптаційними, резервними можливостями, а функціонування індивідуального бар'єра адаптації вирізняється надійністю і міцністю в межах психічної та психологічної норми. Природа подбала про акцентуантів, нагородивши їх різноманітними здібностями, які розширюють і зміцнюють індивідуальний бар'єр адаптації. Якщо ж спостерігаються коливання психотипологічної мінливості за межі норми, то ми можемо припустити, що саме наступний континуальний діапазон відображає природне неблагополуччя і збільшує ризик дезадаптивного, патологічного психічного та особистісного реагування.

Континуально-генетична концепція, яка є продовженням і розвитком розуміння психічного як процесу, дає змогу сформулювати уявлення про особистісно-характерологічний континуум підлітків, який підкреслює ідею безперервності та наступності, формування й розвитку психічної форми особистості. Це уявлення заповнює відомий розрив якісних градацій особистісної мінливості між завжди умовною відносною психічною нормою і психопатіями як узаконеною, патологічною конституцією особистості.

Визначення і вивчення інтервалу, в якому розташовується пограничная аномальна особистість, надійна і валідна диференційна діагностика меж такого діапазону як з боку особистісної норми, так і з боку патологічної психопатичної конституції, являють собою актуальну і значущу проблему загальної та диференційної психології. З точки зору практичної психології, цим займається один із напрямів роботи будь-яких типів навчальних і виховних закладів, що розв'язують завдання формування цілісної та гармонійної особистості підлітка. Виокремлення меж пограничної аномальної особистості підкреслює, що «формування психічного» є основним способом існування психічного як процесу, підтверджується, що основним способом існування особистості є розвиток.

2.2. Соціально-психологічні механізми корекції девіантної поведінки підлітків та умови їхнього ефективного функціонування

Логіка дисертаційного дослідження виводить нас на цілісний розгляд проблеми корекції поведінки з відхиленнями у наступній сукупності: сутність психологічної корекції; психологічні підходи корекції; структура девіантної поведінки; принципи поведінкової корекції; мета, завдання та методи поведінкової корекції.

Аналіз наукової літератури надав змогу вийти на розуміння сутності поняття корекція. Поняття «корекція» (від лат. correction – виправлення) почало використовуватися як виправлення недоліків.

Поняття «корекція» у спеціальній педагогіці розглядають як виправлення (часткове або повне) недоліків психічного та фізичного розвитку в аномальних дітей за допомогою спеціальної системи педагогічних прийомів і заходів [118, с. 11]: «у вітчизняній педагогіці корекцію розглядають як педагогічний вплив на особистість аномальної дитини загалом, і не зводять до тренувальних вправ, спрямованих на виправлення окремо взятого дефекту», «корекція не є якимось ізольованим розділом спеціальної педагогіки – уся спеціальна педагогіка має корекційне спрямування, корекційна робота пронизує все навчання та виховання дітей із порушеннями розвитку». Поняття «психосоціальна корекція» – комплекс заходів, спрямованих на подолання тих психологічних, педагогічних і соціальних відхилень у людини, що позначаються на її соціальному статусі та можливостях самореалізації в середовищі життєдіяльності [37, с. 67-75].

Поняття «психологічна корекція» (психокорекція) – напрям реабілітаційної, корекційної та корекційно-виховної роботи з аномальними дітьми, метою якої є подолання порушень психічного розвитку, насамперед відхилень у розвитку особистості [73, с. 9], і далі «це діяльність із виправлення (корекції) тих особливостей психічного розвитку, які за прийнятою системою критеріїв не відповідають «оптимальній» моделі. Сюди ж можна віднести і психотерапію» [129], і далі «методи корекції різноманітні, їх можна досить умовно класифікувати відповідно до особливостей основних підходів, серед яких виокремлюють: 1) поведінковий підхід; 2) діяльнісний підхід; 3) коґнітивний підхід; 4) психоаналітичний підхід; 5) екзистенційно-гуманістичний підхід; 6) гештальт-терапія; 7) психодрама; 8) тілесно-орієнтовний підхід; 9) психосинтез; 10) трансперсональний підхід».

Поведінковий – розрізняють поведінку адекватну і неадекватну. Неадекватна поведінка може бути зумовлена ситуативною залежністю індивіда,

особистісними акцентуаціями (слабкими місцями), пограничними та патологічними станами, дефектами виховання та вольової регуляції, розщепленням реальних і вербальних планів поведінки» [129, с. 21]. Виокремлюють «два аспекти поведінки – афективний (імпульсивний) і когнітивний (інтелектуально-вольовий). Афективна поведінка – рефлекторна, коли існує жорсткий, однозначний зв'язок між стимулом і поведінковою реакцією, сформованою генетично або в минулому досвіді індивіда. При інтелектуальній формі індивід прогнозує можливі наслідки своєї поведінки, аналізує найоптимальніші її варіанти, свідомо моделює і програмує свою поведінку, орієнтується в ситуації, приймає рішення, формує план дій, здійснює систему виконавчої діяльності, реалізує індивідуальні характерні способи поведінки, здійснює поточну оцінку та коригування дій, свідомо, критично оцінює досягнутий результат, порівнюючи його з визначеною метою і мотивом поведінки. Для поведінкового підходу характерні «концептуальна чіткість і відносна простота методів» [70, с. 63].

Діяльнісний – діяльнісний підхід – це «методологічна концепція вітчизняної психології» [172, с. 105]. На основі цієї концепції «розроблено теорію провідної діяльності в психічному розвитку особистості, теорію структурної організації діяльності: діяльність – дія – операція, орієнтація мотиву на мету, орієнтація умов діяльності на мету, засоби й умови діяльності, психологію та психофізіологію регуляції діяльності; сформовані концептуально-психологічні поняття значення та змісту дій, ієрархія мотивів особистості». Концепція діяльнісного підходу «широко і плідно використовується в усіх прикладних галузях вітчизняної психології (медичної, педагогічної, інженерної, юридичної та ін.). Від поведінки діяльність відрізняється своєю продуктивністю і структурною організованістю, має мотив, мету, предмет і засоби реалізації. Діяльність має зовнішні та внутрішні компоненти (психічні регуляторні процеси), які переходять один в одного, утворюючи процеси інтеріоризації (переходу всередину) та екстеріоризації

(переходу внутрішнього назовні). Розрізняють види діяльності: інтелектуальна, розумова, орієнтовна й різні види трудової та ігрової діяльності».

Когнітивний – у цьому контексті розглядається як «провідний напрям сучасної зарубіжної психології», у межах якого «виокремлено структурні складові поведінки, означено вирішальну роль знання в організації поведінки, в усій психічній діяльності людини», «основним методом цього підходу є інформаційний метод, а основним принципом психологічного дослідження – мікрогенетичний принцип» [201, с. 81-87]. Інтенсивно розробляється когнітивна теорія індивідуальних відмінностей (Г. Айзенк), загальна теорія особистості (Дж. Келлі) і міжособистісних відносин (Е. Берн). Однак різні напрями не консолідовані щодо єдиної концептуальної парадигми.

Психоаналітичний – напрям «системного аналізу психічної діяльності людини», а також особливої уваги до сфери підсвідомості, мотиваційної сфери людської поведінки [206].

Екзистенційно-гуманістичний – філософсько-психологічний підхід «положення людини у світі», «переживання людиною свого існування у світі», «процес розвитку взаємодії між індивідом і середовищем існування» [44, с. 154].

Гештальттерапія – як підхід до психологічної корекції – це «один із найвпливовіших напрямів сучасної психології» [82, с. 175]. «Принцип цілісності поширюється на проблему співвідношення між психічною і фізичною дійсністю. Будь-який аспект поведінки – прояв цілісного буття людини. Крім того, ідея цілісності «означає розуміння індивіда як частини ширшого поля, що включає також середовище». Однак «у цій єдності позначається контактна межа між індивідом і середовищем: у здорового вона рухлива, допускає і контакт із середовищем, і відхід від нього. Контакт – це формування гештальта, відхід – завершення» [82, с. 179]. Проблема невротика полягає в тому, що він перебуває в ситуації незавершених гештальтів – незавершених, не відреагованих проблем, що змушує його жити не «тут і

тепер», а орієнтуватися на минуле або йти у світ фантазій. Головне – це усвідомлення того, що і як відбувається, а не пошук причин того, що відбувається. Головна перешкода на шляху особистісного зростання – незавершеність, не відреагованість на ситуації минулого, а також страх порожнечі, що виникає, коли людина позбавляється звичних поведінкових кліше та ігор (ролей), де вона вдає з себе таку, якою хотіла б бути. Така порожнеча визначається як глухий кут, який людина зазвичай уникає, повертаючись на поверхневі рівні поведінки. Але якщо вона здатна підтримувати усвідомленість в порожнечі, це призводить до «внутрішнього вибуху», що переживається як страх смерті або смерть, а потім – до зовнішнього вибуху – спалаху емоцій, що знаменує відродження людини, реагування на раніше стримувану енергію і можливість жити в сьогоденні.

Психодрама – як підхід до психологічної корекції «застосовується при неврозах, зокрема дитячих; при психосоматичних захворюваннях та алкоголізмі; при загостренні психопатій і відхиленнях поведінки підлітків. Можлива сімейна психодрама» [134, с. 341]. Елементи психодрами широко використовуються і в інших терапевтичних напрямах – у психоаналізі, гештальттерапії, поведінковій терапії, соціально-психологічному тренінгу, ділових іграх тощо [212, с. 6], «розглядається як одна з проективних методик, що належить до групи методик катарсису» [212, с. 40]. Мета – діагностика і терапія неадекватних станів і емоційних реакцій, їх усунення, відпрацювання соціальної перцепції, поглиблення самопізнання. Проживаючи» важливі ситуації, «людина по-новому усвідомлює проблеми, способи свого реагування, ставлення до подій, цінностей, до конкретних людей; відкриває нові можливості побудови стосунків і самореалізації. Велике значення має катартичний ефект, що виникає під час реагування на внутрішні конфлікти, які виявляються під час психодраматичного дійства.

Тілесно-орієнтований – один із «напрямів психотерапії», «виходить із того, що, працюючи з напруженим тілом, потрібно привести його до розслаблення, звільнення енергії і тим самим вирішити деякі важливі проблеми

суб'єкта», «хронічне м'язове напруження, що слугує захистом від неприємних переживань, блокує вільне протікання енергії тілом», «розслаблення (м'язів очей, рота, шиї, грудей, живота, таза, діафрагми) повертає людину до її первинної природи, робить більш вільнішою та відкритою», «засобами тілесної терапії є: дихання, рух, пощипування тощо», «передбачається, що в міру повного позбавлення від напруження людина набуває нової енергії, інтересу і здібностей» [5, с. 134].

Психосинтез: 1) згідно із З. Фройдом, автоматичний і неминучий процес набуття єдності та гармонізації психічного життя невротика як наслідок ефективної психоаналітичної терапії; 2) підхід до корекції психологічної, як напрям, пов'язаний з ім'ям Р. Ассаджіолі, який починав як психоаналітик [228]. Але в психосинтезі «уявлення про особистість відрізняється від психоаналітичного, хоча й співвідноситься з ним», «поняття психосинтез означає кульмінацію саморозкриття, самореалізації та інтеґрацію навколо нового центру. Розглядається шість складових психіки: 1) вище «Я» – свого роду «внутрішній Бог»; 2) свідоме «Я» – точка чистого самоусвідомлення; 3) поле свідомості – аналізовані почуття, думки, спонукання; 4) вище несвідоме, або надсвідомість – вищі почуття і здібності, інтуїція, натхнення; 5) середнє несвідоме – подоба фрейдівського передсвідомого – думки й почуття, які можна легко усвідомити; 6) нижче несвідоме – інстинктивні спонукання, пристрасті, примітивні бажання тощо [117, с. 160]. Важливу роль відіграє також поняття субособистостей – відносно незалежних, більш-менш розвинених особистостей усередині людини; вони можуть відповідати ролям, які людина відіграє в житті. Під час терапії клієнт дізнається про різні складові своєї особистості й навчається відрізняти їх від самого себе – «моє, але не я» – за допомогою спеціальних процедур, завдяки чому можливе розширення поля свідомості аж до всього об'єму несвідомого та до поступового розкриття свого психологічного центру.

Трансперсональний напрям у психології вивчає змінені стани свідомості, переживання яких може призвести до зміни фундаментальних цінностей,

духовного переродження і набуття цілісності. Згідно з дослідженнями представників цього напряму, переживання народження, смерті, відродження, інших подій у зміненому стані свідомості (що часто може бути пов'язане з стражданням і його подоланням) веде до вивільнення, виходу за межі себе (трансценденції) та вступу в інші, більш цілісні відносини із середовищем. Основними теоретичними джерелами такого напряму визнають психоаналіз, східні філософські системи і психологічні вчення з уявленнями про енергетичну основу світу. Головною відмінною рисою трансперсонального підходу вважають модель людської душі, в якій визнають «значущість духовного і космічного вимірів, можливостей для еволюції свідомості» [164, с. 40].

В обґрунтуванні перелічених вище підходів психологічної корекції девіантної поведінки ми опираємося на базові уявлення про людину й особистість, системно-діяльнісний принцип розвитку особистості, розкритий у психологічних дослідженнях особистості: у діяльнісному підході до вивчення особистості; комплексному, системному підході до людини; у теорії діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків у групі, що забезпечує розвиток педагогічної теорії організації діяльності вихованців як засобу профілактики відхилень поведінки [3; 29; 43; 86; 109; 218; 229 та ін.].

Для методологічного обґрунтування психологічної корекції девіантної поведінки ми опиралися на теорію закономірностей психічного розвитку підлітка; концепцію стосунків; концепцію провідної діяльності та зміни типів провідної діяльності в онтогенезі; теорію освоєння діяльності через нормативно схвалені способи діяльності.

Ми вважаємо, що реалізація діяльнісного підходу як основи методологічного принципу єдності свідомості та діяльності дає нам змогу звернутися до теоретичного аналізу реальної життєдіяльності людини, особистості. Оскільки в основі всіх її проявів лежить свідоме предметно-чуттєве перетворення навколишнього світу. Аналіз предметно-чуттєвої сфери як практики вивів нас на цілісну і нерозривну єдність матеріального та

індивідуального, об'єктивного і суб'єктивного, у реальному розв'язанні суперечності між необхідністю і свободою, дійсним і належним, бажаним і реальним. У зв'язку з цим ми повністю поділяємо точки зору:

- Т. Гарасимів про те, що «людину не можна «зробити», «виготовити», «виліпити» як річ, як продукт, як пасивний результат впливу ззовні, але можна зумовити її включення в діяльність, викликати її власну активність, і виключно через механізм цієї власної – спільно з іншими людьми – діяльності, вона сформується в те, що робить її (суспільна у своїй сутності, колективна) діяльність (праця тощо) [32, с. 32].

- М. Філоненко: «положення про те, що особистість розвивається в діяльності, не може бути тлумачено в тому розумінні, що будь-яка діяльність є умовою розвитку особистості», «певна частина діяльності людини має реактивний характер у тому розумінні, що вона сприймається людиною як нав'язана ззовні, далека від її прагнень, цілей, інтересів. Реактивною зазвичай є і та діяльність, яка виявляється значно нижчою за можливості людини. У такій реактивній діяльності формуються негативні якості особистості» [205, с. 113].

Розглядаючи особистість як суб'єкт діяльності, Л. Помиткіна показує, що «її творча природа виявляється в процесах особистісного вибору, постановки нових цілей, опануванні різних критичних ситуацій, у перетворенні себе та інших» [150, с. 78].

Безперечно, тези Т. Гарасиміва, М. Філоненко, Л. Помиткіної ми розглядаємо як принципові, що обґрунтовують розмежування понять «активність» і «пасивність» особистості в діяльності. Такі тези стали методологічним підґрунтям нашого дослідження, щоб бути особистістю – це означає мати особисту життєву позицію, здійснювати вибір. Ситуації, що виникають з огляду на внутрішню необхідність, вимагають від людини вміння здійснювати вибір, оцінювати наслідки ухвалених рішень, постійно вдосконалювати себе та інших.

Виходячи з цього, вважаємо, що поведінкова корекція визнається однією з найбільш відповідних та найефективніших форм психологічного впливу на

особистість із поведінкою, що має відхилення. Вона відносно націлена на поведінкові зміни і має виражений практичний характер. Поведінкова інтервенція добре поєднується з фармакотерапією. Серед інших її переваг: широкий спектр можливостей, наочна результативність методу, короткостроковість [7; 100; 103; 120; 154; 186 та ін.].

Аналіз наукової літератури показує, що нині інтеграція психологічних знань закономірно призвела до поглиблення самого поняття «поведінка». Сьогодні в структурі поведінки виокремлюють кілька взаємопов'язаних рівнів: мотивація, що спонукає до поведінки; емоційні процеси, що супроводжують поведінку; саморегуляція поведінки; когнітивна обробка інформації; нарешті, зовнішні прояви та дії. Отже, порушення в цих рівнях виступають причинами у особистості поведінки з відхиленнями та визначають напрями психологічного впливу. Характеризуючи це явище, вчені розкривають структуру девіантної поведінки та виокремлюють такі основні підсистеми поведінки з відхиленнями:

Девіантна мотивація – це цінності, потреби, переконання, особистісні сенси – все, що має значення для даної людини і спонукає її до анормативної активності. Людські потреби – природні, наприклад, у комфорті чи безпеці – стають причинами поведінки з відхиленнями в тих випадках, коли особистість відчуває дефіцит у прийнятних способах їх задоволення. Така поведінка також може бути пов'язана з дефіцитом вищих смислоутворюючих та життєвих цінностей, з духовною кризою особистості. Нарешті, мотивація девіантної поведінки може мати форму агресивних та саморуйнівних спонукань, ворожих установок і корисливо-егоїстичних мотивів. Г. Тайфель увів у науковий обіг поняття «ціннісне поле» особистості, яким позначається індивідуальний набір цінностей, які є значущими для конкретного суб'єкта. Людина може не усвідомлювати повною мірою свої ціннісні орієнтації, проте, навіть залишаючись неусвідомленими, вони визначають всю систему її ставлень до світу [84, с. 686].

Емоційні проблеми та тісно з ними пов'язані труднощі саморегуляції – як правило, супроводжуються негативними емоціями або емоційними розладами,

наприклад, агресією чи депресією. Провідну роль у походженні девіантної поведінки відіграє тривога. Емоційні проблеми породжують труднощі релаксації (розслаблення) і саморегуляції загалом. Порушення також зачіпають регуляцію довільних дій – цілепокладання, планування, оцінку та самоконтроль. Саморегуляція, в свою чергу, може бути порушена внаслідок особистісних особливостей, таких, як нерозвинена мовленнєва регуляція, низька рефлексивність, занижена самооцінка.

Негативно-девіантний соціальний досвід – це дезадаптивні поведінкові стереотипи (звички, навички), коґнітивні викривлення і дефіцити, що підкріплюються соціальними умовами. Це також елементарна відсутність у досвіді індивіда позитивних навичок (поведінковий дефіцит), що становлять основу дезадаптивності особистості.

Складна поведінка завжди має свої причини, які можна розділити на декілька аспектів: 1. Досвід травми, такого як насильство або нехтування потребами, може суттєво вплинути на формування поведінки особистості. 2. Травматичні переконання, які виникають у дитини, наприклад, переконання про себе («я поганий», «мої потреби не важливі»), про інших («нікому не можна довіряти», «інші кривдять», «з ними потрібно боротися або підкорятися») та про поведінку («я повинен їм помститися», «світ жорстокий»). 3. Поведінка підлітка, яка включає порушення правил, агресію, маніпуляції та провокації [147, с. 147].

Ряд вчених стверджують, що, в усіх випадках, незалежно від форми й умов, мають дотримуватися основних принципів поведінкової корекції – найзагальніших вимог до діяльності фахівця [41; 74; 162; 311; 316 та ін.]. Провідними принципами поведінкової психології є: об’єктивність, поведінкова оцінка, системність і співпраця:

Принцип об’єктивності передбачає орієнтацію переважно на змінні, що проявляються і вимірюються зовні. Це можуть бути: емоційні реакції, висловлювання, жести, фізіологічні прояви (серцебиття, почервоніння, тремтіння), рухові реакції, симптоми (запаморочення, спазм м’язів, страхи),

думки, конкретні дії та вчинки. Поведінкові прояви мають фіксуватися максимально конкретно (об'єктивно) і систематично.

Принцип поведінкової оцінки вказує на необхідність проведення функціонального аналізу поведінки. Поведінкова оцінка проводиться під час першої ж зустрічі, а також згодом для оцінки ефективності роботи або зміни тактики впливу. Вона може здійснюватися у формі заповнення таблиці з трьома стовпчиками, кожен з яких, відповідно, містить: стимули та ситуації (що передувало поведінці); поведінкові реакції особистості (як реагувала особистість); результати та наслідки цих реакцій (що слідувало одразу за поведінкою). Додатковими джерелами даних, необхідних для оцінки, можуть бути: медична інформація, результати анкетування та тестування, експертні оцінки.

Принцип системності передбачає оцінку ролі девіантної поведінки в різних соціальних системах і житті особистості загалом. Важливо розуміти, яку функцію симптоматична поведінка виконує в різних ситуаціях і системах (у сім'ї, групі однолітків, навчально-професійній групі). Необхідно також оцінити, як самі системи підтримують дисфункціональну поведінку. Отримані дані дають змогу визначити: у чому зміст проблем, як вони виникають і що сприяє їх закріпленню. При цьому важливе значення має оцінка функціонального значення поведінки з відхиленнями – тієї психологічної «вигоди», яку людина з неї отримує та яка самопідкріплює таку поведінку.

Принцип співпраці – відповідно до цього принципу клієнт не тільки має виявляти усвідомлене бажання зміни власної поведінки, а й брати активну участь у виборі цілей і методів подальшої роботи (із урахуванням конкретних внутрішніх і зовнішніх умов). Поділ відповідальності відбувається у формі укладення договору про співпрацю. Важливу роль у підвищенні продуктивної активності особистості відіграє самостійна робота (клієнта) щодо виконання домашнього завдання в проміжках між терапевтичними зустрічами.

Вчені пропонують вибирати методи корекції девіантної поведінки підлітків залежно від етапів, на яких вона знаходиться [106; 110; 243; 277 та ін.].

На першому етапі виявляються симптоми девіантної поведінки, такі як непослух, заперечення та невиконання соціальних вимог сім'ї, школи чи соціальної групи. Особистість сприймає свою поведінку як нормальну, відповідну власним цінностям і настановленням. Причини такої поведінки часто приховуються у неправильному вихованні. При успішній корекційній роботі соціальний прогноз може бути позитивним, але існують два можливі варіанти: особистість самостійно подолає проблеми або її девіантна поведінка заглибиться.

Другий етап відзначається подальшим порушенням соціальних норм та появою перших протизаконних дій, таких як дрібні крадіжки, обман або хуліганство. Також можливе вступання підлітка до малих груп з вираженим асоціальним характером поведінки.

На кожному з цих етапів важливо вчасно реагувати та вживати відповідних корекційних заходів з метою запобігання подальшого заглиблення девіантної поведінки та покращення соціального прогнозу. Ставлення особистості до соціальних норм може бути різним на кожному з етапів девіантної поведінки.

На третьому етапі можливі рецидиви протизаконних дій та нагромадження соціального досвіду у цьому відношенні, таких як крадіжки, насилля, спекуляція або проституція. Особистість може сприймати свою поведінку як нормальну або починається «криза ідентифікації», що полягає у соціальному конфлікті і часто призводить до ідентифікації себе з уявленням, яке мають інші про особистість.

Четвертий етап характеризується стійкою девіантною поведінкою, рецидивами та тяжкими протизаконними діями, можливими небезпечними соціальними відхиленнями та включенням у групи з постійно вираженим асоціальним характером. Особистість може почати негативно оцінювати свої дії, але виявляти недовіру щодо власних можливостей подолання їх.

П'ятий етап є найбільш небезпечним, оскільки характеризується постійними асоціальними діями та тяжкими соціальними відхиленнями.

Ймовірність позитивного результату на цьому етапі є мінімальною, а відчуження від суспільства стає твердим і стабільним. У сучасних умовах, коли основні життєві цінності не завжди є достатньо сформованими, а етичні принципи можуть бути хиткими, підлітки стають найбільш вразливою категорією, яка найчастіше сприймає та засвоює негативні тенденції поведінки [147].

Розглянуті причини девіантної поведінки дають змогу сформулювати стратегічні цілі психологічної допомоги особистості з поведінкою, що має відхилення:

1. Формування конструктивної мотивації (позитивних цінностей, орієнтації на виконання соціальних вимог і самозбереження).

2. Інтеграція індивідуального досвіду.

3. Удосконалення саморегуляції.

4. Підвищення стресостійкості та розширення ресурсів особистості.

5. Формування життєво важливих умінь.

6. Усунення або зменшення проявів дезадаптивної поведінки.

7. Розширення соціальних зв’язків і позитивного соціального досвіду особистості.

8. Підвищення рівня соціальної адаптації».

Р. Нельсон-Джоунс стверджує, що «більш окремими й конкретними завданнями психологічного впливу на поведінку особистості з відхиленнями, можуть виступати [130, с. 186]:

- усунення дефіциту у поведінкових репертуарах;
- посилення адаптивної поведінки;
- послаблення або усунення неадекватної поведінки;
- усунення виснажливих реакцій тривоги;
- розвиток здатності розслаблятися;
- розвиток здатності самоствердж уватися;
- розвиток ефективних соціальних навичок;
- досягнення адекватного сексуального функціонування;

- розвиток здатності до саморегуляції».

Таким чином, провідною умовою ефективності впливу на поведінку особистості з відхиленнями, є дотримання виділених принципів поведінкової інтервенції.

Іншим важливим аспектом, безумовно, можна назвати методи поведінкової інтервенції. Нині у поведінковій психології використовують такі основні групи методів: стимулювання мотивації зміни поведінки; корекції емоційних порушень; методи саморегуляції; методи когнітивного переструктурування; методи корекції небажаної поведінки; методи формування позитивної поведінки.

Стимулювання позитивної мотивації

Методи і прийоми: 1. Методика конфронтації клієнта. 2. Прийом відкритої конфронтації. 3. Прийом оцінки негативних наслідків девіантної поведінки. 4. Методика проектування майбутнього. 5. Укладення терапевтичного договору. 6. Методика пропрацювання проблеми клієнта. 7. Методика групового консультування. 8. Методика сімейної психотерапії. 9. Методика природних наслідків поведінки. 10. Методика переміщення особистості в інше соціальне середовище.

Стимулювання мотивації зміни поведінки можна назвати найголовнішим завданням і найбільшими труднощами психолого-соціального впливу на особистість. Робота з мотивацією є невід'ємною складовою всіх етапів поведінкової інтервенції. Фахівець може обирати доступні для нього і відповідні для клієнта методики стимулювання мотивації позитивних змін. При цьому головним чинником, що спонукає клієнта до співпраці, є особисті стосунки між ним і фахівцем, що ґрунтуються на чесності, відповідальності, підтримці та повазі.

Методи і прийоми корекції емоційних станів:

1. Існують два основні способи корекції негативних емоційних станів – зменшення їхньої сили (наприклад, за методикою систематичної

десенсибілізації) та формування альтернативних реакцій (наприклад, у формі тренінгу релаксації або впевненості).

2. Методика систематичної десенсибілізації. Вона включає:

- навчання глибокої м'язової релаксації;

- вибудовування ієрархії стимулів, що викликають тривоги;

- пропозицію клієнту, який перебуває у стані релаксації, уявляти об'єкти з ієрархій, що викликають тривогу.

3. Методика десенсибілізації в реальному житті.

4. Методика контактної десенсибілізації.

5. Методика емотивної уяви.

6. Метод «повені» або імплозивна терапія.

Окремі ознаки: неадаптивна поведінка справді багато в чому визначається тривогою. Однак слід уникати завищених оцінок. Наприклад, індивід може відчувати тривогу за необхідності прийняти професійне рішення просто тому, що не має відповідних для цього навичок. У таких випадках тривогу слід зменшувати, навчаючи необхідних навичок. Якщо ж під час поведінкового аналізу в клієнта виявляють специфічні тривоги або фобії, а не просто загальну напруженість, доцільно використовувати спеціальні методики, наприклад, систематичну десенсибілізацію.

Перед початком роботи необхідно коротко роз'яснити клієнту суть методики, яка включає ієрархію тривог, розподіл тривог за темами, своєрідний список стимулів (ситуацій), що викликають тривогу. Для кожної ситуації визначається рівень тривоги.

Методика емотивної уяви включає етапи:

- складання ієрархії ситуацій та об'єктів, що викликають тривогу;

- виявлення улюбленого героя, з яким би дитина себе легко ідентифікувала;

- уява будь-якої життєвої ситуації при закритих очах разом із героєм;

- вирішення тривожної ситуації (зі списку) в образі героя.

Методи корекції емоційних станів можуть поєднуватися з ігровою терапією (у дітей), творчим самовираженням (малювання, театралізація), тілесною терапією, гештальт-техніками, психоаналітичною терапією.

Методи саморегуляції:

1. Метод – тренінг релаксації.

- Вербальні процедури релаксації.

- Ментальна релаксація.

- Диференційована релаксація.

- Умовна релаксація.

2. Метод формування стратегії самоконтролю:

- самоспостереження.

- самоконтроль.

Окремі ознаки:

Навчання релаксації (розслаблення) є важливим завданням, для розв'язання якого було запропоновано методику прогресуючої релаксації, також відому під назвою аутотренінг. Процес навчання складається з п'яти основних етапів:

- на першому – клієнтів навчають фокусувати увагу на певній групі м'язів;

- на другому – викликати напруження цієї групи м'язів;

- на третьому – домагаються навички фіксації, збереження напруги протягом 5-7 с;

- на четвертому – проводиться навчання звільнення від напруги;

- на п'ятому – увагу спеціально фокусують на зниженні напруги в м'язах або на повній релаксації цієї групи м'язів.

Когнітивне переструктурування.

Методи та прийоми: прийоми звернення уваги на протиріччя в судженнях або розповіді клієнта.

Окремі ознаки. Галузі застосування методу когнітивного переструктурування нині досить широкі: депресії, страхи, суїцидальні наміри, стани залежності, нав'язливості.

Методи погашення небажаної поведінки.

1. Покарання – найпоширеніший метод;

2. Тайм-аут як метод;

3. Метод використання витрат реакції (або методика негативних наслідків);

4. Аверсивні методи.

Методи формування позитивної поведінки:

1. Підкріплення як метод.

2. Активне соціальне навчання адаптивних поведінкових реакцій.

3. Репетиція поведінки.

4. Тренінг асертивності.

5. Інтегративний підхід.

Аналіз наукової літератури показує, що загалом психологічна корекція не є єдиним цілим. Ми вважаємо, що необхідна інтеграція різноманітних методів, що ґрунтуються на різних методологіях, для розв'язання конкретних практичних завдань, що спонукало нас на пошук оптимальних психологічних механізмів корекції девіантної поведінки.

Поняття «механізм» з'явилося в психології з інших наук, але, тим не менш, воно міцно входить у наукову термінологію психології. Механізм це «система тіл, призначена для перетворення руху одного або кількох тіл у необхідний рух інших твердих тіл» [89, с. 11].

Поняття «психологічний механізм» є видовим стосовно поняття «механізм», яке, як бачимо, визначають у довідковій літературі з трьох позицій: «Внутрішній устрій машини, приладу, апарату, що приводить їх у дію... Система, пристрій, що визначають порядок якого-небудь виду діяльності. Послідовність станів, процесів, що визначають собою яке-небудь явище...» [180, с. 44].

Ми розділяємо висновки А. Грись [40] про те, що різні підходи до визначення механізмів можуть бути систематизовані у двох основних варіантах: діяльнісний і особистісний. При цьому ми припускаємо, що:

- діяльнісний підхід може включати такі компоненти: сутність, визначення змісту і структуру психологічного механізму, а також програму вивчення, основні методи дослідження: об'єктивні тести, психологічний експеримент і соціометричні опитування;

- особистісний підхід відповідно охоплює вивчення й опис особливостей особистості, її поведінки та діяльності в тих чи інших ситуаціях, а також відомостей, які досліджуваний повідомляє про себе в різноманітних опитувальниках і анкетах.

Безперечно, всередині кожного з цих варіантів виокремлюються групи досить однорідних, близьких один одному психологічних механізмів. За першого підходу дослідження зосереджуються на визначенні специфіки психологічних механізмів організації, моделювання, проектування та управління діяльністю і спілкуванням особистості, а за наступного визначення зосереджуються на психологічних механізмах формування особистісних особливостей людини.

Аналіз наукової літератури показує, що:

1. Вивчення механізму формування міжособистісних стосунків у вітчизняній психології здійснюється у трьох аспектах: соціологічному, соціально-психологічному та психологічному;

а) з позиції соціально-психологічного підходу проблему формування механізмів міжособистісних стосунків виявляють в умовах безпосереднього контакту між людьми і розглядають у контексті трьох базисних сторін спілкування – комунікативної, інтерактивної та перцептивної [148, с. 96].

2. Залежно від аспекту дослідження зміст поняття механізму трактується по-різному:

- по-перше, як процес впливу, що приводиться в рух шляхом увімкнення вербальної та невербальної систем із метою встановлення зв'язку для передання інформації, яка необхідна для спільної діяльності;

- по-друге, як аналіз психологічного «внеску» учасників взаємовпливу, «обміну діями», тобто через взаємовплив;

- по-третє, як спосіб функціонального забезпечення пізнання людьми одне одного, що дає змогу виокремити такі механізми: ідентифікація, емпатія, рефлексія, стереотипізація, каузальна атрибуція тощо.

Ми вважаємо, що поняття «психологічні механізми» доцільно від самого початку розглянути в плані аналізу провідних компонентів: характеристики, ознак і особливостей з урахуванням їхніх оцінок у сучасних дослідженнях вітчизняних психологів. В аналізі системи психологічних механізмів ми орієнтуємося на відомі розробки українських психологів, котрі присвячені дослідженню психологічних механізмів навчання і розвитку, в яких розвиток і саморозвиток особистості тлумачиться, зокрема, як розвиток психологічних механізмів, а психологічний механізм – як системне утворення і теоретичний конструкт. Але також ми будемо враховувати погляди інших дослідників, які займаються цією проблематикою [156].

Механізми соціального сприйняття (соціальної перцепції).

Це універсальні закономірності, відповідно до яких здійснюється соціальне сприйняття (соціальні перцепції) [203, с. 200]. Зазвичай під ними розуміють: а) соціальну стереотипізацію – «механізм соціальної перцепції, під яким розуміють процес утворення стійких образів або уявлень про будь-які явища чи людей, що формуються під впливом певних умов сприйняття під впливом представників тих чи інших соціальних груп» [203, с. 203]; б) соціальну ідентифікацію – «психологічний механізм пізнання особистістю або групою інших людей під час безпосередніх або опосередкованих контактів, за якого здійснюється порівняння або зіставлення внутрішніх станів чи становища партнерів, а також зразків для наслідування зі своїми психологічними та іншими характеристиками» [203, с. 201]; в) соціальну емпатію «механізм соціального сприйняття (соціальної перцепції), що являє собою емоційне співпереживання іншій людині» [203, с. 202]; г) соціальну атракцію «механізм соціального сприйняття (соціальної перцепції), що є формою пізнання іншої людини, яка ґрунтується на формуванні стійкого позитивного почуття до неї»; д) соціальну рефлексію «механізм соціального сприйняття (соціальної

перцепції), в основі якого лежить здатність людини уявляти собі те, як її сприймає партнер по спілкуванню» [203, с. 202]; е) каузальну атрибуцію «механізм соціального сприйняття (соціальної перцепції), що виражається в причинній інтерпретації вчинків і почуттів іншої людини» [203, с. 203].

Механізм неусвідомлюваний.

Ми встановлюємо певні межі неусвідомлюваних процесів, що охоплюють сферу індивідуальної психіки:

1. Неусвідомлювані механізми свідомих дій, до складу яких належать: неусвідомлювані автоматизми, які реалізують свідомі дії, явища неусвідомлюваної установки, які підготовлюють дії, та неусвідомлюваний супровід свідомих дій, що супроводжують дії та стани людини.

2. Неусвідомлювані спонукання свідомих дій, зміст яких репрезентує розроблена З. Фройдом та його послідовниками теорія несвідомого.

3. «Надсвідомі» процеси – процеси утворення певного інтегрального продукту в результаті великої свідомої (як правило, інтелектуальної) роботи [188, с. 57].

Механізм освоєння ролі.

Механізм прийняття й освоєння соціальних ролей багато в чому схожий із механізмом ідентифікації, проте відрізняється значно більшою узагальненістю, часто – відсутністю персоналізації засвоюваного еталона. Описується за допомогою понять соціальної позиції та соціальної ролі [156].

Механізм зсуву мотиву.

Суть цього механізму така: «ціль, яка раніше спонукалася до досягнення мотивом, з часом набуває самостійної спонукальної сили, тобто сама стає мотивом. Процес зсуву мотиву підпорядковується такому загальному правилу: той предмет, ідея, мета якого довготривало і стійко насичувався позитивними емоціями, перетворюється на самостійний мотив. Так відбувається зсув мотиву на мету, інакше кажучи, мета набуває статусу мотиву.

Такий механізм діє на всіх етапах розвитку особистості, але при цьому змінюються й ускладнюються головні мотиви спілкування, які насичують

позитивними емоціями, адже з віком дедалі ширшим стає коло соціальних контактів і зв'язків [141].

Механізм трансситуаційного навчання.

Механізм проявляється тільки колективно, і час його інтенсивного опанування припадає на період раннього і пізнього дитинства, коли навчання протікає неусвідомлено і здійснюється в контексті реальної життєдіяльності через безпосередню участь у міжособистісних ситуаціях, які становлять середовище, що виховує дитину [85].

Механізм трансформації соціальних стереотипів.

Соціальні стереотипи формують унаслідок неодноразового змістовного й емоційного акцентування свідомості людей на тих чи інших явищах і подіях, багаторазового їхнього сприйняття та запам'ятовування. Стереотипи з'являються в індивідуальній чи суспільній свідомості як результат впливу не тільки навколишньої дійсності, а й унаслідок сприйняття та оволодіння досвідом, ідеями інших людей, соціальних груп. Їхня трансформація є як важливою передумовою ефективності психологічного впливу, так і умовою, досягнення якої дає змогу в підсумку змінити стосунки та поведінку людей загалом.

Механізм трансформації переконань.

Переконання – основа морально-політичного і психологічного потенціалу особистості. Однак віра в усталені переконання схильна до коливання. Надання психологічного впливу веде або до їхньої повної нейтралізації, або появи протилежних поглядів. Відбувається своєрідне накладення зовнішньої інформації на внутрішню, унаслідок чого поступово змінюються сформовані раніше погляди, уявлення та в остаточному підсумку переконання, а далі «погляди, уявлення, переконання об'єкта швидше трансформуються, якщо: інформація, яку підносять, неодноразово повторюється та варіюється; вона орієнтована, насамперед, на емоційну сферу психіки й свідомості особи; відомості, які доводять, зрозумілі, сприймаються з довірою та породжують певні образи тощо» [175, с. 341].

Механізм трансформації установок.

Установка являє собою стан внутрішньої готовності (налаштованості) людей на специфічний для них прояв почуттів, інтелектуально-пізнавальної та вольової активності, динаміки й характеру взаємодії, спілкування тощо, які відповідають звичкам і традиціям. Виникненню установки зазвичай передує усвідомлення людьми певної потреби та умов, у яких така потреба може бути задоволена. Психологічний вплив створює ситуацію, в якій наявна потреба задовольняється наданням людям конкретної інформації, що зачіпає їхні інтереси і цінності та допомагає виявити зв'язки між собою і соціальною дійсністю. Установка формується, закріплюється, замінюється або змінюється у свідомості людей завдяки певним чином піднесеної інформації, що становить зміст психологічного впливу на них.

Механізми психологічного впливу.

Найбільш загальні закономірності, при якому він здійснюється. Зазвичай розрізняють: механізм трансформації переконань (див. вище), механізм трансформації стереотипів (див. вище) і механізм трансформації установок людей (див. вище).

Механізми соціалізації особистості.

Способи, через які вона реалізується (традиційний, інституційний, стилізований, міжособистісний, рефлексивний):

Традиційний механізм соціалізації являє собою засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, що характерні для її сім'ї та найближчого оточення (сусідського, приятельського, професійного). Це засвоєння відбувається, як правило, на неусвідомленому рівні за допомогою фіксації некритичного сприйняття основних стереотипів.

Інституціональний механізм соціалізації діє в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства, з різноманітними організаціями, які або спеціально створені для соціалізації, або реалізують соціальні функції паралельно зі своїми основними функціями (виробничі, громадські та інші структури, а також засоби масової комунікації).

Стилізований механізм соціалізації діє в межах субкультури. Під субкультурою в загальному вигляді розуміють той комплекс цінностей, норм, морально-психологічних рис і поведінкових проявів, типових для людей певного віку або конкретної професійно-культурної верстви, комплекс, що загалом створює конкретний стиль життя тієї чи іншої вікової, професійної або соціальної групи.

Міжособистісний механізм соціалізації функціонує в процесі взаємодії людини із суб'єктивно значущими для неї особами і являє собою психологічний механізм міжособистісного перенесення завдяки емпатії.

Рефлексивний механізм соціалізації пов'язаний із внутрішнім діалогом, у якому людина розглядає, оцінює, приймає або відкидає ті або інші цінності, властиві різним інститутам суспільства, сім'ї, одноліткам, важливим особам тощо [156].

Дослідженнями, що поклали початок вивченню психологічних механізмів стали «Теорія структурного балансу» (Ф. Хайдера) і «Теорія комунікативних актів» (Т. Ньюкомба) [156]. В аналізі системи психологічних механізмів ми орієнтуємося на відомі розробки українських психологів, котрі присвячені дослідженню психологічних механізмів навчання і розвитку (С. Максименко, М. Смульсон та ін.), в яких розвиток і саморозвиток особистості тлумачиться, зокрема, як розвиток психологічних механізмів, а психологічний механізм – як системне утворення і теоретичний конструкт.

Детальний аналіз проблеми психологічних механізмів як предмета психологічного аналізу здійснено науковцями Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України в колективній монографії «Становлення особистісної ефективності школярів в онтогенетичному вимірі» [184].

Поняття «механізм» з'явилося в психології з психофізіології, у якій воно поряд із поняттями реакція, процес використовувалося як основне.

Аналіз наукової літератури дає підстави вважати, що для методологічного обґрунтування поняття «психологічний механізм» автори сучасних досліджень

під «механізмом» розуміють процес усвідомлення переживання людиною її відношення до чогось, що є для неї дуже значущим.

Р. Павелків визначає зміст поняття «психологічний механізм» у такий спосіб – «постійно діюча або ситуативно виникаюча цілісна психологічна система, що постійно діє або ситуативно виникає, яка забезпечує виконання тих чи інших регулятивних функцій» [135, с. 11].

С. Максименко тлумачить психологічний механізм як знаряддя, розглядаючи механізми психіки людини у контексті генетичної психології. Він зазначає, що «механізм – це знаряддя, пристрій у людини, завдяки якому поєднуються у цілісність її органи і системи для передачі і перетворення енергії та інформації в процесах її діяльності». Він визначає склад механізмів психіки людини, серед яких: відображення, проєктування і опредметнення. Психічне відображення характеризується системою функцій (активність, випереджувальний характер, суб'єктивність, розвиток) як регулятора діяльності людини. Основною функцією проєктування як психологічного механізму автор вважає впорядкування і гармонізацію змістів відображення відповідно до мети дій чи діяльності людини. А опредметнення, як елемент свідомої і доцільної діяльності людини, має три основні форми: матеріальну, психічну і творіння себе самого [112, с. 19].

Водночас, на думку вчених, існує принципова різниця між соціально-психологічним механізмом та психологічним механізмом. Автори вважають, що соціально-психологічні механізми є своєрідними спеціально організованими умовами, у реалізації яких відбувається цілеспрямований вплив на поведінку людини у соціумі [138; 208; 295 та ін.]. Результатом цього процесу є формування ефективних моделей поведінки особи у групі чи групи загалом. При цьому підході важливим є той факт, що людиною, яка здійснює комунікацію, може бути як окремий індивід, так і група індивідів. Дослідники вказують на важливість участі в процесі не окремо взятої особистості, а особистості в процесі взаємодії з іншими людьми в соціумі. У цьому полягає

найважливіша відмінність соціально-психологічного механізму від психологічного [80].

Як теоретичну основу можна вважати положення про те, що психологічний механізм є відображенням у психіці фізіологічних, фізичних, соціальних та інших об'єктивних чинників, закономірностей взаємодії людини з навколишнім світом. Відображення не закодоване, а відкрите, змістовне, здатне втілюватися в програму спонукання тієї чи іншої діяльності та поведінки. Ґрунтуючись на цьому визначенні, під психологічним механізмом розуміють систему різноманітних чинників, умов, засобів, структур, відносин, зв'язків та інших психічних явищ, що забезпечують спонукання і регуляцію процесу активності спілкування, формують той чи інший його рівень.

Концептуальними є положення теорії О. Фурман, Т. Яцули [207; 223], які:

1) під механізмом розуміють динамічну систему елементів, взаємодія яких дає певний результат;

2) до системи елементів включають:

- потреби та їхні прояви – очікування й установки (як найважливішу виокремлюють афіліативну потребу, тобто потребу в духовно-психологічній, емоційній єдності з людьми – у коханні, ніжності, у прийнятті, повазі, визнанні, доброзичливій увазі, симпатії тощо).

- переживання, емоційні реакції та стани, які виникають у людини в результаті сприйняття, інтерпретації;

- оцінка значущості для себе поведінки партнера в певній ситуації.

За їх концепцією, трансформація потреб в емоційні відносини відбувається за схемою:

Потреба – ситуація – механізм – ставлення.

У результаті вдається перевести загальні теоретичні міркування про природу потреб у міжособистісних стосунках на операційний рівень, що дає змогу досліджувати конкретні механізми формування людських стосунків різних модальностей (симпатії, прихильності, почуття спорідненості, поваги та довіри, статевого та нестатевого кохання тощо). Ми повністю поділяємо

положення [223] про те, що розроблений вченими генетичний підхід у дослідженні номенклатури основних психологічних механізмів дає змогу не тільки зрозуміти й вивчити генезу різноманітних форм емоційних стосунків, а й перейти від дослідження генезу стосунків до дослідження генезу психологічних механізмів їхнього формування, що, очевидно, може становити проблему подальшого перспективного дослідження психологічних механізмів.

У визначення поняття психологічного механізму вчені включають систему засобів: психологічний механізм – це постійно діюча або ситуативно виникаюча цілісна психологічна система, єдність між мотивами, смислами і цінностями визначається тим, що вони виконують детермінуючу і регулюючу функції в життєдіяльності людини, а відмінність – контекстом і переважаючим джерелом активності. У системно-структурній організації ціннісно-смислової сфери та регуляції яскраво виявляються дві тенденції – диференціація та інтеґрація. Їхня цілісна психологічна організація забезпечує виконання регулятивних функцій [16; 68; 127 та ін.].

Поняття «психологічний механізм» використовується насамперед описово, як вказівка на щось складне. У виникненні поняття «психологічний механізм» можна вказати наступні моменти:

Перший аспект: психологія як наука розвивається переважно в природничо-науковій парадигмі. Тут найголовніше пояснити, чому щось відбувається, внаслідок яких причин.

Другий аспект пов’язаний з ідеєю регуляції, яка також з’явилася у фізіології. Для реалізації та розкриття цієї ідеї необхідно розглядати динаміку психічних процесів. Ось тому у вітчизняній психології доволі популярним є поняття «психічний процес». І, природно, знадобилося поняття «механізм», що об’єднує елементи психологічного явища в єдине ціле й описує особливості його функціонування.

Третій аспект пов’язаний із розвитком ідей системно-структурного підходу в психології. Стосовно структури регуляції функціональний орган – це конкретна цілісна конфігурація (архітектура), що складається з певних

компонентів структури регуляції та забезпечує виконання тих чи інших регулятивних функцій.

Підсумовуючи аналіз психологічних механізмів, вважаємо за можливе відзначити такі аспекти:

- концептуальною основою систематизації психологічних механізмів регуляції життєдіяльності виступає структура регуляції;

- незалежно від рівня аналізу або аспекту (боку), психологічний механізм може містити в собі інші механізми, а сам, в свою чергу, включений у якийсь більш загальний психологічний механізм. У цьому разі всі психологічні механізми, але різною мірою, несуть у собі особливості механізму інтеріоризації як «механізму механізмів». У психологічному тлумачному словнику під інтеріоризацією (від лат. interior – внутрішній) розуміється «процес формування внутрішніх структур людської психіки завдяки засвоєнню структур зовнішньої соціальної діяльності» [155, с. 171];

- кожен психологічний механізм містить у собі, знову ж таки різною мірою і співвідношенням, процеси диференціації та інтеграції, оскільки вони є базовими для розвитку і становлення людини в культурі.

Ми поділяємо точку зору дослідників про те, що:

- у найповнішому вигляді психологічні механізми структуруються за рівнями регуляції (операційний, тактичний, стратегічний) і містять у собі основні підсистеми регуляції (ціннісно-смислова, активності та рефлексії);

- для забезпечення виконання певних регулятивних функцій ступінь активізації різних елементів психологічного механізму не є однаковим;

- проблема – генезис психологічних механізмів як вихідний і базовий механізм інтеріоризації задає тією чи іншою мірою орієнтир для розуміння і дослідження інших психологічних механізмів. Така думка в різноманітній формі трапляється у працях вітчизняних і зарубіжних філософів (М. Вебер, С. Франк, М. Гайдеґґер), психологів (С. Максименко, Г. Балл).

Таким чином, між розглянутими вище варіантами підходів до визначення психологічних механізмів немає жорстких меж, які відсутні і стосовно вибору

методів психологічної діагностики. Проте знання про специфіку визначення психологічних механізмів у різних варіантах допоможе відповідно предмету дослідження сформулювати гіпотезу і завдання, а також побудувати програму експерименту. Якщо дослідник залишається в межах одного варіанта побудови психологічного механізму, то програма дослідження набуває одноплановості в найкращому розумінні, тобто має одну зрозумілу мету і групу методів, або один із варіантів діяльнісного підходу, або особистісного. Виходячи з того, що в різних видах діяльності особистості психологічний механізм набуває конкретної форми, варіації, модусу, в теоретичному плані можуть розглядатися окремі ключові поняття дослідження. У зв'язку з цим аналіз проведених досліджень психологічного механізму засвідчив широкі можливості глибинного пізнання психічного механізму в межах окремо виражених програм: діяльнісного варіанту психологічного механізму; структурного варіанту психологічного механізму; операційного аспекту психологічного механізму діяльності; процесуального аспекту психологічного механізму; система чинників психологічних механізмів регуляції життєдіяльності людини. Так, наприклад, під час дослідження:

- діяльнісного варіанта психологічного механізму виходили зі змісту категорії «діяльність» у різних взаємозв'язках із загально-філософськими та психологічними категоріями «активність», «поведінка», «суб'єкт», «процес», «мотив», «мета», «дія» тощо. Як базове прийнято визначення «діяльності» як однієї з форм активності людини, що спрямована на створення предмета (матеріального або ідеального) і в якій виражається та розвивається психіка;

- структурного варіанта психологічного механізму показано, що структура діяльності розуміється як система дій (операцій), запропонована в системно-динамічній концепції діяльності. У цілісній структурі діяльності виокремлено чотири основні фази розвитку: орієнтування, програмування, виконання програми та корекція результатів. У кожній із цих фаз розглянуто здійснення саморегуляції та самоврядування діяльністю, співвідношення та відмінність цих процесів. Основну відмінність двох процесів вбачають лише в

тому, що саморегуляція включається в процес адаптації людини до середовища, а самоврядування – у процес «пристосування середовища до людини», або в тому, що самоуправління охоплює не тільки регуляцію суб'єктом своєї активності, а й утворення ним мети цієї активності;

- операційного аспекту психологічного механізму діяльності включає вісім ланок: 1) аналіз суперечностей або орієнтування в ситуації, 2) прогнозування, 3) цілепокладання, 4) планування, 5) критерії оцінки, 6) ухвалення рішень, 7) самоконтроль, 8) корекція. Однак у кожному виді діяльності в особистості формується механізм самоуправління, який дещо відрізняється від тих, що мають місце в інших. Вони можуть бути названі операціональними психологічними механізмами діяльності (такі самі механізми можуть мати місце і в інших формах активності). Відмінності їх одна від одної виявлятимуться не в компонентному складі, а у відносній значущості тих чи інших компонентів структури, особливостях взаємодії між ними, а також у специфіці їхнього взаємозв'язку із зовнішніми та внутрішніми чинниками. Логічна послідовність програми дослідження обмежена дослідженням модусів самоврядування;

- процесуального аспекту психологічного механізму передбачає, що окремо можна виокремити процесуальні механізми соціалізації, які відповідають на запитання, як саме відбувається інтимізація соціальної норми. Соціалізація та індивідуалізація розглядаються як два рівноправні, рівноцінні за ступенем дії, але різні за спрямованістю взаємообумовлені процесуальні явища. Кожне має свою специфіку, що відбивається у структурі, механізмах і результуючих ефектах. Водночас їх вирізняють спільні міжпроцесуальні та інтегративні характеристики, що є результатом цілісного процесу соціалізації – індивідуалізації;

- система чинників психологічних механізмів регуляції життєдіяльності людини, містить у собі три підсистеми: ціннісно-смислову, активності та рефлексії, а також три рівні регуляції: операційний (регуляція вчинків, поведінки в конкретній ситуації та з урахуванням зовнішніх і внутрішніх

чинників); тактичний (постановка цілей, планування власної діяльності з урахуванням конкретних умов життєдіяльності); стратегічний (орієнтація на майбутню перспективу і прийняті людиною цінності).

Регуляція здійснюється за допомогою системи психологічних механізмів, для розуміння яких важливі три моменти. Перший – структура регуляції. Другий – це те, що психологічний механізм може включати в себе інші механізми, а сам, в свою чергу, входити в якийсь більш загальний психологічний механізм. Третій – кожен психологічний механізм містить у собі, знову ж таки різною мірою і співвідношенням, процеси диференціації та інтеграції, оскільки вони є базовими для розвитку і становлення людини в культурі. Таким чином, у найповнішому вигляді психологічні механізми структуруються за рівнями регуляції (операційний, тактичний, стратегічний) і містять основні підсистеми регуляції (ціннісно-смислову, активності та рефлексії). Для забезпечення виконання певних регулятивних функцій ступінь активізації підсистем психологічного механізму неоднаковий.

Отже, система ціннісних орієнтації як психологічний механізм регуляції життєдіяльності містить у собі цінності різних рівнів детермінації життя (цінності існування, взаємодії та організації життя), що формується в підлітковому та юнацькому віці. Типологія ціннісних механізмів регуляції життєдіяльності залежить від статево-вікових і соціально-психологічних особливостей групи приналежності.

Спираючись на концептуальні засади розуміння психологічних механізмів регуляції життєдіяльності, розроблено теоретичні положення для розуміння ціннісно-смислової сфери як єдиного та системного утворення, що реалізується через психологічні механізми диференціації та інтеграції. Окремим проявом цих механізмів виступає система ціннісної орієнтації, яка і є психологічним механізмом регуляції життєдіяльності.

Аналіз і класифікацію психологічних механізмів можна здійснювати на різних рівнях регуляції життєдіяльності:

1. На рівні взаємодії людини в соціокультурному середовищі (стратегічний рівень):

- внутрішні психологічні механізми (наслідування і контрнаслідування, психічного зараження і контрзараження тощо);

- внутрішні соціально-психологічні механізми, зумовлені соціальним розвитком особистості (засвоєна культура, погляди, цінності, стосунки тощо), що визначають прояв особистості в соціокультурному середовищі;

- зовнішні соціально-психологічні механізми, що істотно впливають (стимулюють, стримують) на прояв внутрішніх (нормативно-правові вимоги, культура середовища, відносини, погляди тощо).

2. На тактичному рівні (що регламентують поведінку людини):

а) на рівні внутрішніх психологічних механізмів особистості, що визначають її потенціал (когнітивні – знання, цінності, пріоритети тощо; емоційно-виражені – ставлення до явищ і процесів, самопрояву; вольові – здатність до доцільного прояву), а також перспективи до соціального розвитку та корекції (механізми зростання особистості – тенденції до розвитку, корекції розвитку; захисні механізми – схильність до протидії зовнішнім психологічним механізмам; механізми адаптації – схильність до подолання суперечностей, пристосування до соціокультурного середовища, зовнішніх соціально-психологічних впливів);

б) на рівні зовнішніх психологічних механізмів соціокультурного середовища:

- нормативно-правові вимоги до соціуму й особистості;

- погляди, цінності середовища, пріоритети;

- культура середовища та її вплив на особистість;

- відносини в середовищі тощо.

3. На рівні самопрояву людини, її здатності досягати певних цілей, зумовлених потребами особистості та соціокультурного середовища (операційний рівень). Психологічні механізми діяльності особистості, що

визначають корекцію девіантної поведінки, накопичення досвіду доцільного прояву.

4. Незалежно від рівня аналізу або аспекту, психологічний механізм може містити інші механізми, а сам, в свою чергу, може бути включеним у якийсь більш загальний психологічний механізм. У цьому випадку всі психологічні механізми, але різною мірою, несуть у собі особливості механізму інтеріоризації як «механізму механізмів».

У психологічній науці широко входять поняття, що доповнюють сутність і розкривають характерні особливості психологічних механізмів. А саме інтеріоризація, ідентифікація, обумовленість, відокремлення.

Поняття «інтеріоризація» введено в наукову психологію представниками шкіл Е. Дюркгейма. Е. Дюркгейм вперше запровадив це поняття в психологію, а інтеріоризацію як психологічний принцип детально проаналізували представники французької психологічної школи П. Жане, Ж. Піаже, А. Валлон та ін. У психології інтеріоризація трактується як перетворення структури предметної діяльності на структуру внутрішнього плану свідомості, інакше – як перетворення інтерпсихологічних (міжособистісних) відносин на інтрапсихологічні (внутрішньоособистісні, стосунки з самим собою) [156]. В онтогенезі відбувається інтеріоризація, процес, під час якого формуються глибинні, стійкі, синхронічні структури людської психіки, щось на кшталт «апріорних соціальних форм» психіки. Такі соціально-психологічні механізми, в свою чергу, визначають характер «вищерозміщених», мінливих психологічних механізмів.

Отже, базовий механізм інтеріоризації, його структура визначає у своїй основі інші психологічні механізми. Взаємодія, діалог, діалектика суб'єкта й об'єкта, багато в чому задають загальну структуру прихованого механізму психічних функцій. У цьому плані інтеріоризація є механізмом формування механізмів. Якщо опиратися на цей підхід до розуміння інтеріоризації на основі розгортання базової взаємодії людини і світу, то сформуються всі інші

психологічні механізми, що розвивають (диференціюють та інтеґрують) вихідний механізм адаптації людини до соціокультурного світу.

Поняття «ідентифікація» сутністю якої є вибір соціального типу, на який особистість буде орієнтуватися під час оволодіння новими видами діяльності, система еталонів, відповідно до якої відбуватиметься навчання. Традиційно особливу увагу під час аналізу процесу соціалізації приділяють механізму ідентифікації (К. Роджерс, Дж. Тернер, З. Фройд, Е. Еріксон та ін.). Його називають провідним, основним і навіть єдиним механізмом соціалізації. Механізм ідентифікації забезпечує необхідний рівень і характер мотивації для оволодіння особистістю нормами. Він є пусковим механізмом для процесу навчання, в результаті якого особистість опановує норми суспільства. В його основі лежить усвідомлений або неусвідомлений вибір особистістю певної позиції. Численні дослідження різних авторів показують, що цей вибір може бути не тільки усвідомленим або неусвідомленим, а й вимушеним або добровільним. Більшу частину виокремлених психологічних механізмів соціалізації можна описати як варіанти ідентифікації особистості: неусвідомлена добровільна ідентифікація з більшістю – конформність; з окремою людиною – наслідування; усвідомлена вимушена ідентифікація – підпорядкування; відмова від ідентифікації – психологічні захисти; усвідомлена добровільна ідентифікація – рефлексія, самовизначення тощо [156].

Поняття «зумовленість». Характер, особливості, закономірності розвитку обумовленості вивчаються активно як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології (А. Бандура, К. Роджерс та ін.). Дослідження показали, що на певній стадії розвитку особистість переходить від зовнішнього обумовлення до самообумовлення. Важливу роль починають відігравати абстрактні еталони, «Я-концепція», спрямованість (система переконань, цінностей, інтересів особистості) і потреба в їх підтримці, задоволення якої зумовлює поведінку особистості.

Поняття «відокремлення». У вітчизняній психології відокремлення розглядають як один із найважливіших механізмів особистісного розвитку, що символізує становлення як соціально відповідального суб'єкта, який усвідомлено реалізує свою самостійну позицію (С. Максименко) [113; 114; 115]. Досліджуючи суспільну сутність людини, вітчизняні психологи трактують відокремлення як механізм, що забезпечує повноцінне розкриття цієї сутності. Такий підхід опирається на ідею додатковості процесу індивідуалізації стосовно соціалізації. Таким чином, вітчизняна психологія розуміє відокремлення як додатковий процес, що не має самостійної аксіологічної значущості і пов'язаний із розвитком особистості як суб'єкта, переходом її до самовизначення.

Особливий інтерес викликають концептуальні засади теорії психологічної сутності людини як самореґульованої системи. Психологічні механізми регуляції життєдіяльності реалізуються у створенні програм психокорекції та профілактики, діагностики та консультативної роботи. Структурно-динамічна модель реґуляції людиною процесів своєї життєдіяльності містить три підсистеми: ціннісно-смислову (мотиви, смисли та цінності); активності (когнітивної, конативної та афективної) і рефлексивної (метарефлексія, системна рефлексія і предметна), а також три рівні регуляції: стратегічний, тактичний і операційний.

Як складне динамічне утворення моральна свідомість може бути представлена двома підструктурами: підструктурою властивостей і характеристик та підструктурою функцій. Перша підструктура включає в себе ядерну частину (моральні переконання, моральні цінності – базові структурні елементи). Друга підструктура включає змістовну частину (моральні якості, моральні здібності, моральні потреби, мотиви).

Кожна складова окремо і всі разом виконують роль спонукань дій і вчинків людини. Також характеризують спрямованість, значущість (особистісний смисл), знаковість, активність, емоційність, рефлексивність, установчі та вольові властивості особистості.

Як показує аналіз першоджерел в області психології щодо проблеми психологічних механізмів, формування і розвиток моральної свідомості особистості відбувається під впливом різного ступеня інтенсивності психологічних механізмів. Базовим серед них виступає альтруїстичний механізм, представлений альтруїстичними потребами, установками і мотивами, що дає змогу виявити внутрішній план здійснюваних дій і вчинків, визначити спрямованість моральної свідомості людини, активізуючи її раціональну, емоційно-чуттєву і вольову сфери.

Альтруїстичний механізм виступає у взаємозв'язку з такими окремими механізмами, як механізм емпатії, ідентифікації, прийняття й засвоєння ролей, адаптації та самооцінки.

Виокремлені психологічні механізми поліфункціональні, мають різний ступінь узагальненості та конкретизації. Найважливішою функцією виокремлених механізмів є реалізація прагнень особистості до самоактуалізації, самореалізації, до досягнення морального самовдосконалення. Ефективність психологічних механізмів зростає, коли вони виступають єдиною взаємопов'язаною системою.

Міжособистісні психологічні механізми гнучкі та індивідуалізовані. Діапазон індивідуальних відмінностей у ступені оволодіння міжособистісними психологічними механізмами величезний і зумовлюється як психологічними, так і соціальними чинниками. Таким чином, основне завдання, що розв'язують за допомогою психологічних механізмів – це координація індивідуальних зусиль у деякій спільній діяльності.

Вивчення впливу психологічних механізмів на підвищення рівня активності спілкування зосереджено на особистісних показниках сформованого спілкування, розкриває методи діагностики рівня активності спілкування. Активність спілкування вивчалася [38] за трьома базовими ознаками спрямованості, інтенсивності та продуктивності. Кожна з цих ознак, в свою чергу, реєструвалася за проявами в таких психологічних показниках:

- спрямованість спілкування: мотивація (прагнення) до спілкування; інтернальність у спілкуванні; цілеспрямованість у спілкуванні; вибірковість у спілкуванні;

- інтенсивність спілкування: широта кола спілкування; імпульсивність у спілкуванні; легкість вступу в спілкування; експресивність спілкування;

- продуктивність спілкування: співпраця у спілкуванні; емпатійність у спілкуванні; результативність спілкування.

Таким чином, у психологічній літературі найяскравіше проявляє себе природничо-наукова парадигма, яка спрямована на пояснення психічних процесів. Вона відповідає на запитання: як, яким чином здійснюється той чи інший процес, як реґулюється соціальна поведінка людини суспільством і тим самим, які психологічні процеси, функції, феномени лежать в основі того чи іншого соціального прояву і ставлення людини.

Психологічні механізми впливу на людину, що сприяють соціальній детермінації її психічного розвитку і засвоєння нею соціального досвіду, різноманітні, але до основних із них слід віднести наслідування, «зараження», навіювання і переконання. Такі психологічні механізми мають між собою як відмінне, що відрізняє один спосіб впливу на індивіда від іншого, так і спільне, а саме – індукційний характер впливу. Крім того, поряд із відомими способами впливу на індивіда існують і протилежні, що ще більшою мірою ускладнює питання про диференціацію та умови реалізації кожного з них.

Підбиваючи підсумки досить великій і багатоплановій кількості психологічних механізмів, які виконують певні функції та мають різну форму застосування, вважаємо за можливе виокремити спільні ознаки:

1. Міжособистісні психологічні механізми є засобом, за допомогою якого забезпечується інтеграція індивідуальних дій у спільній груповій діяльності.

2. Міжособистісні психологічні механізми гнучкі й індивідуалізовані.

3. Діапазон індивідуальних відмінностей у ступені оволодіння міжособистісними психологічними механізмами величезний і зумовлюється як психологічними, так і соціальними чинниками.

Аналіз наукової літератури засвідчив найрізноманітніші підходи до класифікації психологічних механізмів, можливості впливу на формування та регуляцію життєдіяльності особистості. Для більш чіткого розуміння питання взаємозв'язку впливу психологічних механізмів на корекцію девіантної поведінки особистості має сенс, додатково і більш поглиблено, до раніше викладених матеріалів нашого дослідження, розглянути наявні в психологічній науці підходи до дослідження психологічних механізмів. Додатковий акцент цілком правомірний, якщо виходити з особливостей дослідження.

Аналіз показав, що конструкт «психологічний механізм» використовується для дослідження найрізноманітніших систем стосунків людини в таких аспектах: соціальному, соціально-психологічному, психологічному, психолого-педагогічному, педагогічному, філософському, правовому. Виокремимо основні напрями досліджень: діяльність, педагогічна діяльність, творча активність, поведінка, ціннісні орієнтації, психологічний захист, стрес, тривожність, конфлікт, рефлексія, соціально-психологічна адаптація, соціалізація, дезадаптація, мотивація, корекція, міжособистісні відносини.

Як бачимо, окреслені напрями характеризують багатоаспектність людини в її найскладнішій системі природно-соціальних відносин, регуляції її життєдіяльності.

Проте, зазначимо:

- найменшу факторну вагу в психологічних дослідженнях із використанням конструкту «психологічний механізм» посідають напрями – «реабілітація» та «корекція»;

- дослідники психологічних механізмів у системі стосунків людини, як правило, виходячи з конкретного напряму, використовують якісь одні, специфічні для виду стосунків особистості, регуляції її життєдіяльності психологічні механізми.

Виходячи з онтогенетичної складності людини, її розвитку, існуюча низка різноманітних підходів до визначення механізмів, їхньої класифікації та

можливості використання, на наш погляд, може розглядатися системно, охоплюючи результати всіх напрямів дослідження психологічних механізмів: підвищення рівня активності спілкування, розв'язання проблемних ситуацій, формування способу життя, виникнення та реґуляції мислення в реальній життєдіяльності, формування міжособистісних стосунків, соціалізації-індивідуалізації, вольової реґуляції, оптимізації комунікативного процесу, розвитку особистості, діалогізації педагогічного спілкування та інших форм поведінки особистості, регуляції життєдіяльності [87; 102; 195; 231 та ін.].

Насправді, визначення змісту і структури психологічних механізмів, як правило, здійснюються в контексті людської активності та діяльності, що, по суті, є універсальним чинником реалізації та самореалізації людини як особистості. Через вивчення діяльності конкретного індивіда (групи) можливе визначення змісту і структури психологічних механізмів. Саме в діяльності всіх видів виявляються особливості особистості, які й будуть показником діяльності психологічних механізмів.

Отже, взаємозв'язок впливу психологічних механізмів на корекцію девіантної поведінки підлітків, є проблемою, що лежить у площині розуміння і вивчення людини в активності та діяльності (безлічі діяльностей). Підкреслимо, не однієї якоїсь діяльності, а сукупності діяльностей. «Вивчення процесу об'єднання, зв'язування діяльностей суб'єкта, унаслідок якого формується його особистість, являє собою головне завдання психологічного дослідження».

Таким чином, виходячи з вищезазначеного, можна припустити:

1. Всебічний і гармонійний розвиток і формування особистості можливий лише за умови її включення в систему активного, «динамічного» соціального функціонування, у систему різноманітних видів діяльності.

2. Процес дослідження особистості, динаміки її розвитку, відхилень у розвитку, результату розвитку (самоактуалізації) перебуває в методологічній площині розуміння взаємозв'язку психологічних механізмів, що виступають системним критерієм її соціальної та психологічної норми.

3. Саме взаємозв’язок усіх психологічних механізмів (соціального сприйняття, освоєння ролі, неусвідомлюваності, трансситуаційного навчання, трансформації соціальних стереотипів, трансформації переконань, трансформації установок, психологічного впливу, соціалізації особистості, активності, альтруїстичний, адаптаційний, самооцінки та ін.) забезпечують динаміку процесу самоактуалізації та «самопрезентації» особистості, а також ефективність корекції девіантної особистості.

4. Всебічний розвиток особистості, її соціальне функціонування являє собою системно інтегрований процес, до якого включено психологічні механізми, що перебувають у функціональному взаємозв’язку та взаємозумовленості.

У своєму дослідженні ми опиратимемося на основні положення про особистість, її розвиток, представлені роботами класиків вітчизняної науки (С. Максименко, Н. Максимової та ін.), а також сучасних дослідників психології особистості, як вітчизняних, так і зарубіжних.

Перевага, що віддається працям вітчизняних психологів, пояснюється насамперед тим, що досліджувана категорія «діяльність» – відмінна риса саме вітчизняної психології. Для вітчизняної психології характерні два аспекти:

- положення про єдність психіки і діяльності;

- принципи розвитку та історизму, для втілення яких необхідно звернення до діяльності як рушійної сили розвитку психічного відображення.

Діяльність – це форма активності. Активність підтримується потребою, тобто станом потреби в певних умовах нормального функціонування індивіда. Під час пошуків відбувається зустріч потреби з її предметом, фіксація на предметі, який може її задовольнити. З моменту «зустрічі» активність стає спрямованою, потреба опредмечується, як потреба в чомусь конкретному, а не «взагалі», і стає мотивом, що може усвідомлюватися. Саме тепер можна говорити про діяльність. Вона співвідноситься з мотивом: мотив – це те, заради чого здійснюється діяльність, а діяльність – сукупність дій, що викликаються мотивом. Отже, діяльність – сукупність дій, що викликаються мотивом.

Одиниця аналізу діяльності – дія. Реальним базисом особистості людини є сукупність її суспільних за своєю природою відношень до світу, стосунків, які реалізуються, а вони реалізуються її діяльністю, точніше, сукупністю її різноманітних діяльностей.

Вивчення активної, постійно діючої людини, якою вона і є, неминуче призводить до того, що дослідник стикається з питанням щодо закономірностей у здійсненні індивідом того чи того виду активності (діяльності) – власне розумової, «внутрішньої» чи «зовнішньої», ігрової, трудової, навчальної, спортивної, іншої, що має певні відхилення від соціально прийнятої норми (девіантна поведінка).

Завдання дослідника полягає в тому, щоб не просто констатувати певні відхилення, а спробувати знайти шляхи оптимізації діяльності людини, її поведінки загалом, віднайти причини певних невдач чи відхилень. Оптимізація будь-якої діяльності потребує уявлення про принципові психологічні механізми, які забезпечують ефективне здійснення довільної діяльності.

Таким чином, як раніше було сказано, вихідною теоретико-методологічною базою дослідження є обґрунтоване вітчизняною психологією положення, згідно з яким людину розглядають і вивчають як активного суб'єкта діяльності, який адекватно, усвідомлено відображає дійсність і використовує результати відображення у своїй практичній діяльності.

Теоретичний аналіз наявних досліджень і власний практичний досвід свідчить про те, що єдиний у своїй цілеспрямованості процес корекції девіантної поведінки особистості має внутрішню структуру, в якій кожний з її окремих психологічних механізмів виконує специфічну регулятивну та коригувальну функцію. І лише системна, взаємопов'язана дія цих психологічних механізмів забезпечує кінцеву ефективність цілеспрямованого регулювання корекційної діяльності. Однак, на жаль, сьогодні не існує концептуальної моделі системи корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів, що перебувають у взаємозв'язку.

Наш авторський підхід передбачає, що в основі формування гармонійних (таких, що відповідають загальноприйнятій нормі) стосунків між людьми лежить комплексна система психологічних механізмів, які характеризують цілісний процес прояву активності індивідом, система, спрямована на задоволення потреб, що дають змогу самореалізовуватися. Потребу можна розуміти як певну гіпотетичну змінну, яка за обставинами виявляється то у вигляді мотиву, то у вигляді риси. В останньому випадку потреби стабільні й стають якостями характеру. Задоволення потреб – це, по суті, процес привласнення певної форми діяльності, зумовленої суспільним розвитком.

Наявна в психологічній літературі номенклатура основних психологічних механізмів дає змогу вивчити не тільки їхній генезис, а й процес формування та вплив на розвиток особистості. Нас, насамперед, цікавить процес системного, комплексного впливу психологічних механізмів на ефективність корекції девіантної поведінки особистості.

Відповідно до предмета цього дослідження, ми визначаємо позицію, з якої буде розглянуто один із найбільш значущих аспектів корекції девіантної поведінки – роль соціалізації особистості в процесі її життєдіяльності, як чинника, як процесу і результату не лише становлення особистості загалом, а й девіації її поведінки.

Виходячи з того, що соціалізація є процесом і результатом засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваного в діяльності та спілкуванні, соціалізація – явище багатоаспектне, яке торкає практично всі аспекти життєдіяльності індивіда, ми в теоретичному плані розглядатимемо одне з ключових понять цього дослідження – «комплекс психологічних механізмів корекції девіантної поведінки підлітків». При цьому ми вважаємо, що означений «комплекс» має єдине методологічне підґрунтя, ідентичне комплексному підґрунтю системи гармонійного формування особистості.

2.3. Асоціально-орієнтовані групи підлітків у континуумі життєдіяльності

У вітчизняній психологічній науці процес включення особистості у життєдіяльність та діяльність груп і колективів, прийнято розглядати за допомогою механізмів соціально-психологічної адаптації та інтеграції. Механізм адаптації асоціально-орієнтованих підлітків до різноманітних груп та умов середовища розглянутий і доволі повно досліджений у працях багатьох сучасних вчених. Натомість, механізми групової інтеґрації асоціально-орієнтованих підлітків майже не розкрито, хоча вони є необхідною передумовою та головною умовою існування та функціонування криміногенних соціальних груп. Механізми групової інтеграції об'єднують, згуртовують асоціально-орієнтованих підлітків у єдине ціле, регулюють усі внутрішньо групові процеси. За допомогою таких механізмів в групах правопорушників з'являється певна узгодженість і впорядкованість діяльності, стосунків і спілкування, деяка стабільність внутрішньо групових процесів. Специфічною особливістю механізмів групової інтеграції асоціально-орієнтованих підлітків є те, що такі механізми помічаються в процесі асоціально-кримінальної діяльності та характеризують «позаколективну поведінку, під якою в соціальній психології розуміють аналогічну за своїм характером поведінку групи людей, яка виникає внаслідок психічної взаємодії між ними поза колективами та доцільною колективною діяльністю» [8, с. 48-52]. У механізмах групової інтеграції асоціально-орієнтованих підлітків багато спільного. Насамперед, у них закладено єдині за своєю психологічною основою специфічні способи впливу підлітків один на одного, а також відображення таких впливів у процесі групової діяльності, стосунків та спілкування. До числа найпоширеніших способів впливу, що сприяють виникненню та згуртуванню груп, належать зараження, навіювання, переконання, примус, а результат таких впливів – наслідування, ідентифікація і мода.

Погоджуючись із запропонованою характеристикою, необхідно додати оцінку з позицій конституційно-континуального простору особистості, яка є диференційною основою проведених нами досліджень. Так, підлітки діапазону норми завжди вирізняються самостійністю в мисленні та поведінці, підґрунтям якої є, насамперед, адекватний рівень самосвідомості, самооцінки, самоконтролю та саморегуляції поведінки. Зведені до мінімуму можливості зараження, примусу з тієї причини, що підлітки норми мають набір особистісно-характерологічних якостей, стереотипів поведінки, які дають змогу практично завжди знайти компромісне рішення у взаєминах, підлітки норми «овальні», що передбачає мінливість у межах діапазону норми.

Під впливом групової думки моральні та правові погляди підлітків зазнають істотних змін у напрямку їх негативного тлумачення. Вони набувають ідеології субкультури, характерної для патологічних або непатологічних девіацій. Підтвердженням цьому є мінливість свідомості, самосвідомості, які відхиляються від гуманістичної ідеології, спотворюються, а протиправні форми поведінки стають дедалі стійкішим девіантним стереотипом. Можна констатувати формування певної ідеології аномальної групи, що ґрунтується на антигуманних егоцентричних, егоїстичних, гедоністичних мотиваціях та цінностях, на противагу групам діапазону норми, в яких переважає духовність, що ґрунтується на вищих властивостях особистості. У криміногенних групах з’являється почуття психологічної єдності, взаємопідтримки та співпричетності, почуття замкнутості та ізольованості від соціально корисних груп. На думку С. Гарькавця, це пов’язано з тим, що в таких групах принципове значення має як свідома єдність протиправних поглядів, так і емоційне, скоріше пережите, ніж усвідомлюване, відчуття спільності, єдності (відчуття «своїх»), що втягує особистість в стереотипи поведінки, які вважаються «правильними» в такій групі чи спільноті [33].

Вивчення груп асоціально-орієнтованих підлітків дало нам змогу виокремити зовнішні умови та внутрішні чинники, що схиляють підлітків до наслідування. До зовнішніх умов належать: приклад однолітків або старших

товаришів у діяльності та поведінці, їхні думки, оцінки, манери, одяг, мода тощо; мікросередовище, у якому виховують підлітків, мікрогрупи, до яких вони належать; емоційна привабливість зразка. До внутрішніх чинників, що відображають особистісну позицію підлітків, які наслідують, належать: бідність духовного світу підлітків, утилітарність їхніх інтересів і нахилів; одноманітність, убогість та однобічність особистого життя; слабкість волі та підвищена сугестивність; низький рівень свідомості та несвідомість наслідування; відсутність самоконтролю, невміння володіти собою, що характерно для цілком певних особистісних психотипів з істероїдною і частково з епілептоїдною структурою особистості.

У процесі групової інтеграції відбувається внутрішня обробка одержуваних вражень. Сприйняті зразки підлітки адаптують відповідно до своїх можливостей і особливостей психічної діяльності. Уже в переробленому вигляді вони відображають такі зразки в зовнішній поведінці, стосунках і діяльності. Зазначені коригування в наслідувальні дій або вчинки вносяться підлітком самостійно, на основі сформованих загальних уявлень і понять [247]. Згодом, наслідування стає більш-менш усвідомленим, мотивованим і вибірковим актом. Підлітки копіюють не все підряд, а тільки те, що їм подобається, що задовольняє їхні інтереси та схильності, що відповідає їхній особистісній або груповій «картині світу». Відбувається поступовий перехід від наслідування зовнішніх проявів дорослих і однолітків до наслідування їхніх внутрішніх якостей, характерологічних особливостей, які пізнаються опосередковано, через різні види діяльності. Цим шляхом формуються і розвиваються не тільки зовнішні форми поведінки неповнолітніх правопорушників, а й їхні погляди, цінності та установки. Саме таким чином здійснюється особистісна мінливість у представників конкретних психотипів спочатку в діапазоні психологічної норми – акцентуації.

З віком і в процесі цілеспрямованого педагогічного впливу підлітки, здатні опосередковано пізнавати дійсність і користуватися знаннями в побудові власної поведінки, дедалі менше потребують наслідування. У цьому випадку

воно поступається місцем самостійності, високоморальній поведінці, що ґрунтується на глибоко зрозумілих морально-правових нормах. Але це можливо лише в процесі корегування та перевиховання, при переорієнтації груп підлітків. У криміногенних же групах наслідування підлітків найчастіше перетворюється на негативну рису особистості.

Резюмуючи сказане, можна зробити висновок про те, що наслідування в групах асоціально-орієнтованих підлітків характеризується: по-перше, відтворенням специфічного типу поведінки у специфічних умовах; по-друге, обов'язковою наявністю зразка, що копіюється, якщо такого не буде, то процес наслідування неможливий; по-третє, наслідування викликається не стільки внутрішніми мотивами, скільки зовнішньою привабливістю зразка; по-четверте, наслідування майже завжди виявляється як неусвідомлюване навчання, що виникає спонтанно.

Необхідно зазначити, що останній варіант наслідування характерний для осіб діапазону розладів особистості з шизоїдним, циклоїдним і епілептоїдним психотипами, але не для представників діапазонів норми та ПАО. Третій тип наслідування притаманний особам, розташованим у діапазоні ПАО, переважно з істероїдним, епілептоїдним і циклоїдним психотипами. Перші два типи наслідування частіше проявляються в осіб діапазону психологічної норми-акцентуації.

Ще одним способом групової інтеграції, що відображає міжособистісні стосунки в групах асоціально-орієнтованих підлітків, є ідентифікація, яка за своїм проявом близька до наслідування, але не рівнозначна. Ідентифікація являє собою процес, під час якого підліток ототожнює себе з групою таких самих, як і він, асоціально-орієнтованих підлітків, на підставі спільності негативних емоційних стосунків і спільної діяльності, що свідчить про викривлення вищих властивостей особистості та їх формування за девіантним стереотипом. Без ототожнення себе з такими самими, відчуженими підлітками, виникнення і функціонування груп неповнолітніх правопорушників неможливе. Тут ідентифікація тісно поєднується з емпатією. Ідентифікація є, поряд із

навіюванням і наслідуванням, механізмом емпатії. І. Штих вважає, що «емпатія – це здатність людини емоційно реагувати на переживання інших, будь то людина, тварина або антропоморфізований предмет» [220, с. 177-180].

Ми ж вважаємо, що емпатія є не тільки емоційним, а, скоріше складним когнітивно-емоційним і поведінковим явищем, що належить до вищих властивостей особистості, включеним у соціальну взаємодію асоціально-орієнтованих підлітків. Суть цього психологічного явища, з одного боку, полягає в проникненні у внутрішній світ іншого, переживання особистісних потреб і прагнень, оціночні судження. Такий процес проникнення одного підлітка у внутрішній світ іншого, дає йому необхідну інформацію, що робить можливим адекватне орієнтування в навколишньому соціальному мікросередовищі, або ж наявне ослаблення аж до нівелювання емпатійних переживань, що притаманне підліткам із тенденцією до неґативних психотипологічних коливань або підліткам, що перебувають відповідно в діапазоні норми або акцентуації. З іншого боку, на основі емпатійного орієнтування відбувається реґуляція стосунків і взаємодій між підлітками в діапазоні норми або на межі з діапазоном норми-акцентуації. Соціальна взаємодія в групах асоціально-орієнтованих підлітків – це така система стосунків, яка передбачає певний рівень стабільності та динамічної рівноваги. Емпатія, що включається в таку систему як інструментальний засіб, спрямована на обслуговування і підтримання стабільності та динамічності інтерперсональних стосунків, що послаблюються та зникають у разі тенденції до неґативних особистісних переживань в сторону діапазону норми-акцентуації з діапазону психологічної норми.

Функціонування механізму міжособистісної взаємодії в групах підлітків полягає в такому: в процесі взаємодії з іншими людьми підлітки прагнуть нібито продемонструвати свій внутрішній світ, свої переживання і стани. Далі підлітки не тільки переживають, а й прагнуть самовираження в процесі переживань. Вони очікують розуміння від інших. Таке прагнення буває настільки сильним та інтенсивним для внутрішніх станів підлітків, що в деяких

випадках вони докладають чималих зусиль для самомаскування. Ось чому вони бравірують, діють на показ. За всією цією бравадою вони приховують свої справжні наміри, особистісні прагнення. Якщо в групі неадекватно розуміють внутрішній світ підлітка, його прагнення, бажання, тобто не емпатують або неадекватно емпатують, то в соціальній взаємодії, груповій інтеграції виникає певний дискомфорт, порушення рівноваги, що зрештою призводить до виникнення конфліктів.

Крім того, у процесі спільної асоціальної діяльності та спілкування, кожен підліток сприймає як свої власні всі групові норми, цінності, еталони поведінки. Тому можна вважати, що ідентифікація є своєрідним механізмом, за допомогою якого підлітки ставлять себе на місце іншого і подумки ніби переносяться в образ думок і почуттів. Цим самим вони ніби бачать себе в продовженні інших. Відбувається постійне зіставлення та злиття одного підлітка з іншими учасниками групи, найчастіше найбільш значущими для нього.

Елементами або проявами ідентифікації є проєкція та інтроєкція. Можна навіть вважати, що ідентифікація є єдністю проєкції та інтроєкції, відображаючи адекватний або неадекватний рівень самосвідомості як вищої властивості особистості. Як відомо, під проєкцією в міжособистісних стосунках розуміють приписування особистістю своїх особливостей, схильностей, спонукань і почуттів іншим людям. Якщо це відбувається на адекватному рівні самосвідомості, то підліток якісно й повноцінно оцінює себе та оточуючих. Чим більше непристосована людина до оточуючих її людей, то більше вона проєктує, тобто приписує іншим людям свої особистісні якості, відображаючи неадекватний рівень самосвідомості, що впливає на систему оцінок себе й оточуючих, недостатньо точно прогнозуючи ситуації, що складаються, тобто страждає антиципаційна складова особистості, що також є вищою властивістю особистості. Недостатність антиципації являє собою необхідну умову негативних психотипологічних коливань в сторону діапазону норми-акцентуації. Під інтроєкцією, навпаки, розуміють приписування особистістю

собі нахилів, потреб і почуттів інших людей. За допомогою інтроєкції підліток ніби привласнює внутрішню модель особистісних особливостей і психологічних станів інших людей, пов'язаних із ним у процесі соціальної взаємодії.

Співвідношення проєкції та інтроєкції в процесі ідентифікації може бути різним. Від цього співвідношення залежить, адекватно чи неадекватно підліток осягає світ інших людей. Коли проєкція та інтроєкція представлені однаковою мірою, то підліток адекватно ідентифікує себе з іншими людьми, що дає йому змогу, на нашу думку, правильно прогнозувати поведінку однолітків, оточуючих і, зрештою, самого себе, характеризуючи діапазон норми.

Рівень проєкції та інтроєкції залежить від ролі, яку виконує особистість, від її статусу, місця в групі. Лідери груп більше проєктують. Вони приписують свої якості іншим підліткам, насаджують їх у групі. Своїми особистісними якостями, еталонами поведінки, своїм авторитетом, владою, вони тиснуть на групу, змушують її слідувати згідно із своїми прагненнями.

Необхідно завжди пам'ятати, що змусити нікого неможливо. Можна змиритися на певний час, але слідувати чужим прагненням може підліток, який відповідає конституційному діапазону норми-акцентуації, але не діапазону норми. Саме тому підлітки, які пройшли інтернат, колонію для неповнолітніх, піддавалися психологічному тиску, а інколи й насильству, завершивши навчання, ніколи не повертаються до системи стосунків, що панувала в інтернаті чи колонії, якщо вони конституційно відповідали діапазону психологічної норми-акцентуації. Більше того, вони завжди категорично відхиляють аномальний стереотип поведінки у своїх взаєминах. Якщо ж підлітки відповідають на конституційному рівні діапазону норми-акцентуації, то аномальні ознаки особистісних переживань та поведінкових реакцій набувають стійкого характеру, повністю відповідаючи характеристикам аномальної особистісної мінливості. Водночас, інші підлітки, які перебувають на конституційному рівні в діапазоні розладів особистості, вже використовують не тільки психологічний, а й фізичний тиск, чому сприяють епілептоїдна та

шизоїдна структури особистості. «Знедолені», навпаки, більше інтроєктують. Вони намагаються приписати собі особистісні якості високостатусних членів групи, зайняти в ній більш високе рангове становище, що властиво підліткам з істероїдним особистісним психотипом. Але сформовані аномальні групові еталони та цінності не дозволяють їм це зробити.

Ідентифікація підлітків у групі не виникає з «нічого». Включаючись у процес соціальної взаємодії із подібними собі, кожен переслідує якусь мету, спрямовану на задоволення своїх потреб, інтересів і схильностей. На основі своїх мотивів і спонукань, по-своєму тлумачить ті чи інші особистісні якості або вчинки членів групи. Тут відбувається проекція власного «я», що означає, що особистісні якості та прагнення іншого підлітком ототожнюються з власними особливостями та мотивами поведінки. Потім він уподібнює свої особистісні якості й актуальні психічні стани інших тим еталонам, схемам і моделям, що склалися і сформувалися про інших раніше. У цьому випадку підліток ніби накладає свої власні схеми, уявлення про іншу людину на її актуальний психологічний статус. Якщо процес ідентифікації на цьому не закінчується, то очевидним є не проникнення у внутрішній світ іншої людини, а лише проєкція власних почуттів і спонукань або власних уявлень про іншу особистість. Але в будь-якому процесі ідентифікації крім проєктування себе, відбувається інтроєкція образу або психічних станів іншого. У процесі інтроєкції відбувається ніби розчинення образу інших, їхніх внутрішніх станів, у самому собі, унаслідок чого у внутрішній світ підлітка переноситься світ оточуючих його учасників групи. На основі інтроєкції, таким чином, відбувається певна корекція первинного образу іншого, сформованого в процесі проєкції. Адекватність корекції, на нашу думку, значною мірою залежить від того конституційного діапазону, в якому розташовуються середньостатистичні психологічні, психофізіологічні параметри підлітка. Тож певна рівновага, збалансованість між проєкцією та інтроєкцією суттєво визначає характер та особливості розуміння підлітком внутрішнього світу інших.

Отже, самосвідомість, у структурі якої реалізуються механізми проєкції та інтроєкції, як збереженості вищих властивостей особистості, також або відповідають, або не відповідають діапазонам норми, норми-акцентуації, або розладів особистості (психопатій).

Джерела збалансованості або незбалансованості механізмів проєкції та інтроєкції слід розглядати в динамічних особливостях особистості, а також в особливостях конкретного спілкування правопорушників.

Слід, однак, підкреслити, що процеси проєкції та інтроєкції, і тим паче прагнення їх урівноважити, не завжди усвідомлюються. Але для підлітків важливіше ототожнювати себе з особами, які мають таку ж поведінку й особистісні характеристики, а потім уже виявляють симпатію чи антипатію. Тому в групах асоціальної спрямованості може й не бути високого рівня особистісних взаємин, але від цього групи не перестають існувати. Навіть за наявності неґативних стосунків між окремими учасниками, така соціальна група може продовжувати існування, виявляючи єдність та почуття солідарності в разі раптової небезпеки, що виникла ззовні, і захищаючи своїх учасників від зазіхань інших.

Отже, характер стосунків в асоціальних групах визначається тим, чи переважають у них властивості особистості зі своїми мотивами, цінностями, установками, а головне, з адекватним або неадекватним рівнем самосвідомості.

Спостереження за асоціальними групами підлітків показують, що їхнім учасникам притаманне більше, ніж будь-кому, міжособистісне оцінювання та співвіднесення себе з іншими. Під час сприйняття і пізнання як самих себе, так і інших багато що залежить не стільки від загального культурного розвитку, інтелектуальних здібностей, скільки, на наш погляд, від конституційного рівня адекватності самосвідомості, що формує самооцінку, самоконтроль та саморегуляцію поведінки. Набагато важливішим є життєвий досвід підлітків, їхній досвід спілкування з оточуючими, уміння аналізувати події, що відбуваються, що більшою мірою властиво підліткам діапазону норми. У разі особистісної мінливості, що формується, в діапазоні психологічної норми

життєвий досвід і аналіз подій відбувається через призму нестійкої аномальності. У діапазоні норми-акцентуації досвід і аналіз проходить тільки через призму аномальних дегуманістичних цінностей, установок, мотивацій. Залежно від свого знання життя, соціального досвіду, уявлень про моральні цінності, ставлення до оточуючих, підлітки надають більшої чи меншої значущості тим чи іншим людським якостям. За найбільш важливими для себе якостями, вони звіряють і будують своє життя та діяльність, взаємовідносини та спілкування. Це так звані зразкові, або еталонні, якості особистості. Саме від розташування в конституційно-континуальному просторі перелічені якості відповідатимуть нормі або аномалії. У процесі міжособистісного спілкування відбувається їх пізнання. Підлітки постійно співвідносять свої якості з якостями інших підлітків. Потім вони приміряють такі якості до себе (підходять чи не підходять) і водночас визначають, яким якостям і зразкам поведінки вони більше відповідають. Відповідно до обраних еталонних характеристик, підлітки будують свою поведінку.

Таке порівняння, примірювання особистісних якостей і зразків поведінки багато в чому залежить від того, наскільки сильним є ступінь значущості тих, хто спілкується, в тій чи іншій групі осіб. Що більша значущість оточуючих, то сильніше буде виражений ступінь ідентифікації, співвіднесення асоціально-орієнтованих підлітків із ними. Якщо характеристики цього «значущого іншого» входять до еталонного ряду особистісних якостей асоціально-орієнтованого підлітка, але розвинені в нього слабкіше, а він хотів би їх розвинути в себе в майбутньому, то це ніщо інше, як ідентифікація із цим «значущим іншим» за якимось поведінковими або особистісними параметрами.

З метою виявлення механізму ідентифікації в груповій інтеґрації асоціально-орієнтованих підлітків проведено дослідження у групах різного рівня розвитку. Дослідження проводили за спеціально розробленою програмою, його здійснювали у двох підвибірках соціальних груп підлітків. Усього за допомогою усного та письмового опитування було охоплено 356 підлітків. Усі учасники груп на основі аналізу свого життя та діяльності писали

твір і відповідали на запитання анкети, які стосувалися еталонних якостей особистості та групи, особливостей прояву ідентифікації.

Зокрема, підліткам треба було відповісти на такі запитання: які риси характеру та особливості поведінки твоїх товаришів по групі тобі найбільше подобаються? Якими рисами характеру ти володієш і якими хотів би володіти? У яких ситуаціях ти спостерігаєш прояв цих рис характеру в себе і своїх товаришів? Якими якостями володіє Ваша група? Що тобі найбільше подобається в ній? Якими рисами повинен володіти справжній лідер? На кого з товаришів ти рівняєшся? Чиї риси характеру, чия поведінка для тебе є прикладом, зразком: лідера; того, кому віддають перевагу; пересічного члена; того, ким нехтують? Чи порівнюєш ти свою поведінку з поведінкою інших членів групи? Чи очікуєш ти від них схвалення або засудження за свою поведінку? Чи замислювався ти коли-небудь, перш ніж зробити вчинок, про те, як би на твоєму місці вчинили члени групи? Які групові норми, звичаї, традиції є у вашій групі?

Встановлення еталонних якостей особистості в асоціальних групах сприяло виявленню ціннісно-орієнтаційної єдності групи як показника її згуртованості. Бажання наслідувати певні риси характеру або вчинки інших учасників, реальне їх відтворення, а також характерологічні чи поведінкові зміни під впливом групи можна розглядати як акти ідентифікації.

Ідентифікація та самоідентифікація відображають рівень та адекватність самосвідомості як вищої властивості особистості, що зазнають часткової деструкції в підлітків із тенденцією до аномальної особистісної мінливості або повної деструкції в разі сталих коливань в діапазоні ПАО із діапазону норми.

Крім цього, за допомогою модифікованих методик соціометричного опитування і незакінчених речень у групах було виявлено індекси індивідуального і групового соціометричного статусу, рівня конфліктності, згуртованості, індивідуальної та групової прийнятності, стійкості. На основі цих показників було здійснено стратифікацію членів груп залежно від їхньої ролі та місця в групі.

На наш погляд, такий експеримент може слугувати основою диференціальної діагностики між представниками діапазонів норми і ПАО – конфліктність і згуртованість, прийнятність – неприйнятність, стійкість – нестійкість механізмів конституційно зумовленого психологічного захисту.

Для визначення рівня емоційної ідентифікації та групової узгодженості всі групи брали участь в експерименті. Згідно з вимогами експерименту, ми створювали дві ситуації: 1) коли за допущену помилку при виконанні завдання «карали» всю групу; 2) коли за помилки в роботі групи «карали» вибірково одного з членів групи. Причому в одному випадку членам групи говорили, що буде «покарано» лідера групи, якому віддають перевагу, або того, кого відштовхують, в іншому випадку про це не говорили. Такий підхід також слугує прикладом диференціальної діагностики підлітків, що належать до діапазону психологічної норми або до діапазону норми-акцентуації.

Загальні результати групової узгодженості виявилися досить низькими. У першій серії експерименту, коли за помилки «карали» всю групу, а відповідальність групова, за допущену помилку члени групи, побоюючись «покарання», мимоволі починають координуватися один з одним, взаємно ідентифікувати дії, розподіляючи все порівну. Тому кожен із них максимально прагне до чіткішого виконання своїх функцій, бо від успіху одного залежить успіх групи в цілому. Але в цьому співпереживанні з іншими лежить прихований мотив «аби тільки не покарали мене» і прихована потреба «бути не гіршим за інших». Об’єднує підлітків у криміногенну групу не тільки спільна діяльність, а й почуття страху перед можливим покаранням. Тобто, коли підлітки усвідомлюють, що разом із ними отримують покарання й інші, то перестають сприймати його з таким болем. Покарання ніби розмивається, перекладається на інших. Це типовий приклад дисгармонійної системи стосунків, аномальних особистісних переживань та аномальної поведінки або готовності до неї.

Крім цього, кожен усвідомлює, що за його помилку буде покарана вся група. А отже, ще й група може покарати винного. Тому кожен намагається

якомога чіткіше виконувати свої функції, уважно слухає команди високо статусних членів, не проявляє ініціативи та самостійності, щоб не отримати згодом за свою помилку подвійне покарання. У зв'язку з цим виникає порука не стільки за успіх групи в цілому, не за її групову діяльність, скільки за свій особистий успіх, щоб потім можна було виправдовувати себе перед іншими. Емоційно кожний член такої асоціальної групи ідентифікує себе з діями лідера, переслідуючи вузько егоїстичні цілі – не бути покараним за можливу помилку з боку групи. Тут на перший план висувається взаємодія з іншими, а взаємовідносини ніби згладжуються. Спілкування підлітків у такій ситуації не виходить за межі нормальних стосунків. Переговори один з одним ведуться тихо і мирно, не зачіпаючи особистісних характеристик і статусу.

У другій серії, коли за помилки «карали» лідерів груп, середній показник групової узгодженості був ще нижчим. У такій ситуації груповий тиск слабшає. Уся відповідальність за виконання групового завдання лягає на лідерів. Вони усвідомлюють це і прагнуть перекласти її на своїх «наближених». Решта членів групи, ідентифікуючись із лідерами за особистісними та поведінковими якостями, емоційно не підтримують їх, а навіть радіють їхнім помилкам. Тут можна помітити характерне співчуття без активного втручання у спільні справи, відсутність взаєморозуміння і взаємодопомоги. Приблизно в таких самих ситуаціях у школі, на виробництві, коли відповідальність за доручену справу покладають на одну людину, спостерігається повна байдужість до прагнень, потреб, страждань іншого.

Звільняючись від страху покарання, члени групи всіляко намагаються підірвати авторитет лідерів, знизити їхній статус, а за можливості й звільнитися від їхнього впливу та поліпшити своє становище в групі. Мотивом тут виступає спроба звільнитися від тиску лідера: «Набридло мені весь час бути в нього на «гачку» і виконувати його волю і бажання». Особливо це видно по емоційній поведінці «бажаних». Отримавши від лідера можливість «командувати», вони починають гримати на інших членів групи, проявляти агресивність до не старанних членів. Лідери ж займають у цей час позицію очікування.

На початку експерименту вони, щоб не втратити свій авторитет, престиж у членів групи, внутрішньо стримують себе і зовні нічим не видають свого хвилювання. Навпаки, підбадьорюють групу, прагнуть вселити в неї впевненість, розподіляють ролі та позиції. Усім своїм виглядом і поведінкою закликають групу досягти поставленої мети, показати всім, на що «ми» здатні, і навіть довіряють керівництво своїм «заступникам», а самі мовчки виконують завдання нарівні з усіма іншими.

До середини експерименту, починають проявлятися занепокоєння, нервозність. По-перше, у разі успіху групи їм важливо не допустити в інших думки про те, що група може впоратися із завданням і без них. Після успішного виконання роботи всі групові досягнення приписують собі, а потім уже заохочують інших. По-друге, у разі неуспіху лідери теж забирають владу у свої руки не стільки з метою виправлення становища, скільки з метою виправдання своїх позицій і звинувачення інших. У разі неуспіху до кінця роботи лідери, як правило, починали кричати на членів групи, погрожувати. Своїми авторитарними командами, остаточно придушували позитивний емоційний настрій групи, вносили ще більший розлад у групову діяльність, створювали конфліктні ситуації. Остаточний провал групи лідери пояснюють не низькою груповою узгодженістю дій і не слабкою згуртованістю, а особистісними якостями підлітків, обрушують свої звинувачення на низькостатусних членів групи. Цим самим вони виправдовують низькі показники виконання групового завдання і зберігають в очах членів групи свої лідируючі позиції. Перекладання провини за неуспіх групового завдання на інших, агресивні санкції, дають змогу лідерам таких груп придушувати можливий опір групи, як і раніше, підпорядковувати її членів собі. У таких ситуаціях яскраво проявляється явище соціальної інгібіції, взаємодія в групах порушується, а в основу групової інтеграції ставляться взаємини.

Крім того, ми провели ще один експеримент. Ми створили 3 групи підлітків по 6 осіб, які складалися з одних «лідерів», і 3 групи з «ігнорованих» та запропонували їм виконати завдання. Лідери угруповань добре знали одне

одного, побічно схвалювали й підтримували асоціальну діяльність груп, але особистісних симпатій одне до одного не виявляли. «Ігноровані» взагалі перебували в положенні «ізольованих» і до жодної групи не входили. І «лідери, і «ігноровані» перебували в емоційній байдужості до членів своїх груп. Інакше кажучи, ми штучно створили аморфні групи з підлітків, які мають високі та низькі статуси в групах негативної спрямованості.

Чисті групи «лідерів» і групи «ігнорованих» показали дуже низькі коефіцієнти групової узгодженості. Настільки низький коефіцієнт групової узгодженості пояснюється повною відсутністю емоційної ідентифікації. Серед «лідерів» усі хотіли бути «ведучими» і ніхто не хотів бути «веденим». Кожен дбав тільки про себе. У результаті допускалася велика кількість помилок усіма учасниками експерименту, час виконання завдання збільшився втричі, порівняно з різностатусними групами. При покладанні відповідальності за помилки на одного з «лідерів» групова узгодженість взагалі зникала. Не було помітно ні найменшої взаємності.

Від самого початку експерименту серед підлітків почалися докори, образи. Помилки слідували одна за одною. «Група» виявляла емоційну глухоту, байдужість, байдужість до «покараного». Кожен радів, що «карають» не його. Високостатусні члени груп, особливо лідери, можуть зважати на інтереси й потреби інших тільки в тому разі, якщо вони відповідають їхнім власним егоїстичним інтересам. Пригнічують або підпорядковують потреби та інтереси інших членів групи собі. Тому відносини в асоціальних групах зберігаються за рахунок втрати позицій одних членів і присвоєння цих позицій іншими. Таким чином, результати експериментальних досліджень показують переважання дисгармонійного стереотипу поведінки, коли вищі особистісні властивості «розчиняються» в аномальному стереотипі поведінки.

Серед групи «знедолених» підлітків проведення експерименту в ситуації покладання відповідальності за помилки на одного з членів групи виявилося неможливим. Жодна з груп не змогла виявити елементарної узгодженості для виконання завдання.

Аналіз творів, анкет і даних, дав нам змогу встановити, що в групах асоціально-кримінальної спрямованості очевидною є характерологічна та поведінкова ідентифікація, що виявляється в ототожненні підлітків з еталонними якостями групи та її лідерами, з нівелюванням вищих властивостей особистості, що є неприйнятними в асоціальних групах. Найбільш вираженими якостями неформальних груп асоціальної спрямованості є такі: нігілізм, заперечення соціально корисних цінностей, норм, установок; відчуженість від життя і діяльності соціально корисних груп; нехтування інтересами суспільства, яке виявляється в порушенні суспільних моральних норм (крадіжках, хуліганстві, пияцтві, наркоманії та інших негативних проявах); групова пасивність і байдужість до соціально значущих цінностей; моральна потворність міжособистісних стосунків, що виражається в круговій поруці, хибному товаристві, егоїзмі та егоцентризмі; наявність спільної асоціальної діяльності, стосунків та спілкування, спрямованих на задоволення лише утилітарних інтересів та потреб; діяльність асоціальної субкультури, тобто групових норм, ритуалів, табу тощо; неконтрольованість асоціальної поведінки; групова захищеність, солідарність учасників групи. Автори робіт, на нашу думку, визначили систему дегуманізації взаємовідносин із нівелюванням вищих властивостей особистості, що особливо характерно для конституційного діапазону розладів особистості або деструктивних психотипологічних коливань з діапазону ПАО у межі діапазону розладів особистості.

Виявлено також і реальні факти ідентифікації підлітків із високостатусними членами групи. У відповідях на запитання анкети більшість підлітків зазначають, що вони хотіли б бути схожими на лідера групи, тому що «він сильний», «незалежний у судженнях», «уміє підпорядкувати собі інших», «вміє виходити «сухим» із будь-яких ситуацій», «вміє ладнати з іншими», «товариський», «нічого не боїться» тощо. 87,5 % підлітків вказують, що намагаються наслідувати лідера в одязі, манерах поведінки, поглядах. Підлітки констатують, що стають більш зухвалими, грубими і навіть більш цинічними лише тому, що почали в усьому наслідувати лідера.

Загалом на акти ідентифікації вказало 95% членів груп. З них 90,4 % підлітків ідентифікували себе з лідером групи, 7,7 % – з «бажаними» і 1,9 % – з звичайними членами групи.

Можна впевнено стверджувати, що і серед лідерів таких груп, і серед тих, кого ігнорують, переважають дегуманістична ідеологія та нижчі властивості особистості.

Ідентифікація з лідерами асоціальних груп у підлітків зумовлена, на наш погляд, не стільки відносинами дружби і симпатії, скільки важливістю для них рольових позицій і поведінки лідерів у різних ситуаціях міжособистісної взаємодії. Крім цього, не можна забувати, що члени груп перебувають у залежності від лідерів. Жорсткий тиск, групова стратифікація ведуть до того, що в групах спостерігається позиційна і рольова нерівність. Тому з «відкинутими» ніхто з підлітків себе не ідентифікує, бо вони «диваки», «нічого не вміють робити», «з ними гидко навіть розмовляти», «вони не є прикладом» тощо. Одностороння ідентифікація на «високостатусних» членів групи призводить до того, що в лідерів розвиваються такі риси, як пихатість, величність, брутальність, бездушне ставлення до інших, егоїзм тощо, а в «знедолених», навпаки, боягузтво, двоїстість, схильність до підлабузництва та лицемірства. «Знедолені», прагнучи підвищити свій статус, здатні на вчинення будь-якого проступку або злочину. З них згодом виростають соціально інфантильні особистості, яких, крім розваг і спиртних напоїв, нічого не цікавить.

Цей приклад, по суті, відображає феноменологічну диференціацію, представлену дослідниками педагогіки на представників діапазону психологічної норми-акцентуації (пустуни і дезорганізатори) та осіб, що знаходяться на межі діапазону ПАО – «тихоні», «пристосуванці», «мрійники», в яких відзначається напруження механізмів компенсації та адаптації, що призводить до негативних психотипологічних коливань в сторону норми-акцентуації.

Аналізуючи далі факти ідентифікації, ми виявили, що ступінь уподібнення підлітків тим чи іншим якостям лідера різний. Залежить це як мінімум від трьох причин. Насамперед, від наявності в групі яскравого і впливового лідера, на якого б підлітки прагнули бути схожими. Спочатку вони сприймають його зовнішні дані – зріст, статуру, симпатичність, манери поведінки, одяг, а потім починають наслідувати і внутрішні моральні якості. Не менш важливою причиною ідентифікації є включеність групи в асоціальну діяльність. Усе залежить від того, як часто збирається група разом, що роблять у цей час її члени (хуліганять, пиячать, вживають наркотики, розробляють плани, просто спілкуються тощо). У процесі такої діяльності підлітки з'ясовують, які риси лідера проявляються найяскравіше, що їм імпонує, подобається в ньому. І нарешті, третя причина – це загальний рівень розвитку групи. Тут уже підлітки орієнтуються не просто на ту чи іншу якість лідера, а на якість групи. Лідер же лише уособлює таку групову якість.

Виокремивши у анкетах ідентифікаційні якості найпопулярніших у асоціальних групах особистостей та підсумувавши всі показники, ми отримали еталонний ряд ідентифікаційних якостей, що характеризують високостатусних членів таких груп (табл. 2.1).

Виявилося, що лідери груп втілюють якраз такі якості, ототожнюють себе з лідерами, охоче наслідують їх. Однак вираженість ідентифікаційних якостей у групах різна. Так, у деяких групах, найбільш значущими якостями лідера були «незалежність у судженнях і поведінці», «зовнішня привабливість», «уміння модно одягатися, симпатичність, манери поведінки», «уміння організовувати, керувати», «підпорядковувати собі інших». У групах неповнолітніх з девіантним стереотипом поведінки, такими якостями лідерів були: «наявність досвіду асоціальної діяльності, вміння та навички в цій діяльності, знання асоціальної субкультури», «уміння не губитися в критичних ситуаціях, викручуватися із складних ситуацій» тощо.

Пояснити це можна тим, що у лідерів груп по-різному розвинені такі якості, а також тим, що для групи виокремлювана ідентифікаційна якість є більш значущою.

Таблиця 2.1

Еталонний ряд ідентифікаційних якостей високостатусних членів асоціальних груп

№	Ідентифікаційні якості лідерів груп	Кількість відповідей	%	Рангове місце
1	Незалежність у судженнях і поведінці	356	100	1
2	Уміння організовувати, керувати, підпорядковувати собі	356	100	2
3	Твердість характеру, рішучість, вимогливість	356	100	3
4	Наявність досвіду асоціальної діяльності, знання асоціальної субкультури	356	100	4
5	Зовнішня дружелюбність, товариськість, уміння схиляти до себе людину (уміння «втиратися в довіру»)	349	98	5
6	Упевненість у собі, прагнення до влади, переваги над іншими	345	97	6
7	Уміння не губитися в критичних ситуаціях (уміння викручуватися зі складних ситуацій)	292	82	7
8	Зовнішня привабливість (уміння модно одягатися, манера поведінки)	263	74	8
9	Фізична сила, спритність, витривалість	242	68	9
10	Наочність і цинізм у судженнях і поведінці	178	50	10
11	З лідером весело і цікаво	178	50	11

Також ми бачимо, що найбільше підлітки ідентифікують себе з характерологічними та поведінковими якостями лідера, його асоціальною діяльністю. Емоційні чинники ідентифікації в групах підлітків дещо знижені, а часом майже не розвинені. Нерозвиненість емоційної ідентифікації знижує загальний рівень групової сумісності та згуртованості.

Тому в таких групах часто виникають міжособистісні конфлікти, сварки і навіть бійки, за допомогою яких підлітки з'ясовують свої стосунки. Групова узгодженість ґрунтується не на дружбі та взаємодопомозі, а на лідерських або групових погрозах, залякуванні, придушенні особистості, круговій поруці.

Високий рівень емоційної ідентифікації в групах асоціально-орієнтованих підлітків спостерігається тільки в тому випадку, коли група виконує асоціальну діяльність. За позитивної діяльності особистісні та групові прагнення підлітків не узгоджуються. Тому рівень позитивної емоційної ідентифікації в криміногенних групах дуже низький, а іноді майже відсутній. У разі ж виконання групою асоціальної діяльності особистісні та групові прагнення, норми і цінності співпадають, з'являються взаєморозуміння, узгодженість, і група починає діяти як єдине ціле. Той самий стан можна спостерігати, коли група перебуває у стані спокою, бездіяльності, не відчуває напруження, тобто не виконує будь-якої діяльності, а її члени не відчувають жодної відповідальності. У таких випадках емоційний настрій групи підтримується жартами, бравадою, показною веселістю, анекдотами. «Веселощі», як правило, супроводжуються розіграшами, випивками, глузуванням, приниженням низькостатусних членів. При цьому лідер «не смішить», він тільки керує загальним емоційним настроєм групи, вносячи певні поправки. Своїми репліками він підтримує «веселощі» групи, спонукає «веселунів» до нових витівок. Коли ж емоційний підйом спадає і потрібно проявити в асоціальній діяльності самостійність, ініціативність, узгодженість групових дій, то лідер займає вичікувальну позицію. Він підбурює до вчинення дій інших підлітків, використовуючи цілий арсенал засобів: погрози, шантаж, прохання, підкуп, показну дружелюбність тощо. Якщо таких дій від членів групи не спостерігається, то емоційний настрій пропадає, і потрібні нові зусилля, щоб він виник знову. Багато що тут залежить від лідера. Часом достатньо одного слова, жесту, репліки, щоб група почала діяти. Усе залежить від того, наскільки правильно лідер проектує стан кожного члена групи.

Таким чином, можна дійти висновку, що одним із найважливіших механізмів групової інтеґрації асоціально-орієнтованих підлітків, поряд із навіюванням, переконанням, конформізмом, примусом і наслідуванням, є ідентифікація підлітків із значимими високостатусними членами групи. У переважній більшості асоціальних груп ідентифікація здійснюється з особистісними якостями і зразками поведінки лідера. Характер їхніх ціннісних орієнтацій відповідає негативним оцінкам соціальних відносин і відповідає основним «законам», нормам і цінностям асоціальних груп. Тому ідентифікація в таких групах містить аморальні цінності, виступаючи як форма антагоністичних міжособистісних стосунків, підтримується за допомогою насильства і групових норм.

Висновки до розділу

У розділі розкрито соціально-психологічний дискурс континууму із девіантним стереотипом поведінки у підлітковому віці в умовах сучасних соціогенних викликів.

Наведено теоретичні засади диференціації девіантної поведінки підлітків та соціально-психологічні механізми її корекції в умовах сучасних соціогенних викликів.

Констатовано, що зумовленість особистісно-характерологічних особливостей підлітків необхідно розглядати як з точки зору узагальнено-біологічних передумов, так і з погляду соціальних та екологічних умов існування, та підкреслено, що питома вага біологічних і середовищних чинників в особистісно-характерологічному континуумі може бути різною. Біологічні та середовищні чинники можуть поєднуватися, утворюючи як несприятливі умови для особистісно-характерологічної динаміки формування особистості підлітка, так і сприятливі умови з позитивною динамікою.

Підкреслено, що існують типологічні особистісно-характерологічні особливості підлітків, для яких соціальні чинники середовища є своєрідним каталізатором, що призводить до досить швидкого в часовому інтервалі періоду формування пограничної особистісної аномальної структури або патологічної психопатичної структури. В свою чергу, у процесі континууму від акцентуацій характеру до пограничної аномальної особистості особистісно-характерологічні риси й поведінкові стереотипи виступають як продукт попередніх стадій процесу і як внутрішні умови, без яких неможливий подальший особистісно-характерологічний розвиток суб’єкта.

Вказано, що значущі психотравмуючі впливи, адресовані до місця найменшого опору в акцентуантів, призводять до напруження індивідуального бар’єру психічної та соціально-психологічної адаптації, до перенапруження компенсаторних механізмів, що підвищує вірогідність особистісно-характерологічної мінливості у бік пограничної аномальної особистості. При

цьому для такої особистості, на відміну від акцентуантів, не потрібно патогенетично значущих психотравмуючих ситуацій або інших екзогенних патогенетично зумовлених впливів для прояву особистісних, поведінкових аномалій, девіацій та/або пограничних психічних порушень. Таким чином, пограничная аномальна особистість – це особливий проміжок вираженості та репрезентації психотипологічних, особистісних, психофізіологічних, антропологічних і психопатологічних якісних градацій аномальної особистісної мінливості.

Обґрунтовано необхідність аналізу підходів до соціально-психологічної корекції девіантної поведінки, опираючись на базові уявлення про людину й особистість та системно-діяльнісний принцип розвитку особистості. Показано також, що для методологічного обґрунтування соціально-психологічної корекції девіантної поведінки підлітків слід спиралися на теорію закономірностей психічного розвитку неповнолітньої дитини; концепцію стосунків; концепцію провідної діяльності та зміни типів провідної діяльності в онтогенезі; теорію освоєння діяльності через прийнятні схвалені способи діяльності тощо.

Наголошено, що поведінкова корекція визнається однією з найбільш відповідних та найефективніших форм соціально-психологічного впливу на особистість із девіантною поведінкою, адже вона націлена на поведінкові зміни і має виражений практичний характер та низку переваг, як-от: широкий спектр можливостей, наочна результативність методу, короткостроковість та ін.

Зазначено, що емоційні проблеми підлітків та тісно пов’язані з ними труднощі саморегуляції, як правило, супроводжуються негативними емоціями або емоційними розладами, а значну роль у походженні девіантної поведінки відіграє тривога. Емоційні проблеми породжують труднощі релаксації (розслаблення) і саморегуляції загалом. Визначено причини поведінки, що відхиляється від норми, та провідні принципи поведінкової корекції: об’єктивність, поведінкова оцінка, системність та співпраця.

Розкрито етапи проявів девіантної поведінки підлітків та відповідні методи корекції. Підкреслено, що головною умовою ефективності впливу на особистість з відхиленнями у поведінці, є дотримання виділених принципів поведінкової інтервенції, використання методів саморегуляції, стимулювання мотивації зміни поведінки; корекції емоційних порушень; задіяння методів когнітивного переструктурування, корекції небажаної поведінки та формування позитивної поведінки.

Визначено, що соціально-психологічні механізми структуруються за рівнями регуляції (операційним, тактичним, стратегічним) і містять основні підсистеми регуляції (ціннісно-смислову, активності та рефлексії), а для забезпечення виконання низки регулятивних функцій ступінь активізації різних елементів соціально-психологічних механізмів не є однаковим; проблема – генезис соціально-психологічних механізмів (як вихідний і базовий механізм інтеріоризації задає орієнтир для розуміння і дослідження інших соціально-психологічних механізмів).

Констатовано, що взаємозв'язок усіх соціально-психологічних механізмів (соціального сприйняття, освоєння ролі, неусвідомлюваності, трансформації соціальних стереотипів, переконань, установок, соціально-психологічного впливу, соціалізації особистості, активності) забезпечують динаміку процесу самоактуалізації та самопрезентації особистості, а також ефективність корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Проаналізовано поведінку групи асоціально-орієнтованих підлітків, що дало змогу виокремити зовнішні умови та внутрішні чинники, які схиляють неповнолітніх до наслідування, що характеризується відтворенням специфічного типу поведінки у відповідних умовах; обов'язковою наявністю зразка. При цьому наслідування викликається не стільки внутрішніми мотивами, скільки зовнішньою привабливістю зразка і майже завжди виявляється як неусвідомлюване навчання, що виникає спонтанно.

Виокремлено ідентифікаційні якості, найбільш поширені в асоціальних групах підлітків, та отримано еталонний ряд ідентифікаційних якостей, що

характеризують високостатусних членів таких груп. Показано, що одним із найважливіших механізмів групової інтеґрації асоціально-орієнтованих підлітків, поряд із навіюванням, переконанням, конформізмом, примусом і наслідуванням, є ідентифікація підлітків зі значимими високостатусними членами групи. З'ясовано, що у переважної більшості асоціальних груп відбувається ідентифікація з особистісними якостями і зразками поведінки лідера.

Вищезазначене зумовило необхідність визначення концептуальних підходів до активації соціально-психологічних механізмів корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Основні положення розділу відображено в таких публікаціях авторки: [2.2; 2.3; 2.13; 2.14; 2.15; 3.2; 3.3; 3.9; 3.10; 3.16; 3.20].

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО АКТИВАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІОГЕННИХ ВИКЛИКІВ

3.1. Соціально-психологічні особливості сучасних проявів девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів

Для підліткового віку особливо властиві невмотивовані дії, які іноді можуть бути й у дорослих, надмірно схильних до наслідування: при цьому індивід «запозичує» образ чужої поведінки, будучи далеким від розуміння її мотивів.

Наявність у поведінці індивіда значного «невмотивованого» компонента свідчить про незрілість механізмів реалізації його активності, при цьому активність втрачає нерозривний у нормі зв'язок із потребами і виступає в ролі «дикої», спонтанної, безкультурної, нецивілізованої активності.

По суті, невмотивованими діями виявляються такі, в основі яких потреба збудження недостатньо опрацьована інформаційно. Адже мотив (а він зобов'язаний передувати діяльності) повинен відповідати на запитання «навіщо?», «для чого?». А відповіді на такі запитання дають змогу знайти (побачити) і сенс цієї дії: «Що мені це дає?» Тому невмотивовані вчинки ще й безглузді.

Отже, і дія сама по собі (що стосується лише самого індивіда, який діє), і дія, що впливає на оточуючих (вчинок), виявляються невмотивованими в тому разі, якщо не лише сторонні спостерігачі, а й індивід, що сам чинить таку дію

або вчинок, не в змозі пояснити, навіщо він це зробив. Тому між невмотивованістю вчинків і незрозумілістю їх для оточення є істотна відмінність: невмотивований вчинок незрозумілий і самому індивідові, який його вчинив, тоді як учинок, зрозумілий індивідові, але незрозумілий для оточення, – це «непояснений» вчинок. І мотив його може з часом з'ясуватися.

Спонукання до невмотивованої дії формується не після того, як сформується намір (тобто з'ясуються мотив, мета і сенс), а до цього. Іншими словами, спонукання до дії, в основі якого завжди лежить спонукальне збудження, у разі невмотивованих вчинків не має чітких обрисів і не містить у собі програми дій, лише енергію та готовність діяти в будь-якому напрямі, що є доступним для індивіда з урахуванням функціональних можливостей його рухової системи та особливостей ситуації.

Приводом для невмотивованого вчинку стає або випадковий об'єкт (який сам виступає в ролі мотиву), або ж відбувається «мотиваційне зараження» – «запозичення» в оточуючих способу дій. Будь-хто з них може мати, наприклад, кримінальний мотив і за відповідних для цього умов, реалізує його. Його ж товариші лише повторюють дії, не розуміючи наслідків.

Наслідування відбувається щодо індивіда, до якого немає смислового бар'єру: приятелі, випадкові знайомі, досвідчені кримінальні елементи. Можливе й «запозичення» мотиву: за відсутності власного мотиву індивід засвоює чужий намір у готовому вигляді, не маючи до нього внутрішнього підґрунтя – він починає сприймати зрозумілий йому чужий мотив як свій власний і відповідним чином діє.

Оскільки енергію будь-якій дії надає потреба, за слабкості мотивації та цілепокладання ймовірність невмотивованих дій вища, чим більше потреб особистості виявляються незадоволеними. Природно, що особливо це характерно для підлітків. Тут дві головні потреби. Перша з них – базисна потреба організму в продовженні роду (статева потреба). Під час статевого дозрівання повністю закладається енергетичний потенціал такої потреби, але до реальної можливості дій, які могли б його адекватно реалізувати, їй ще далеко.

Ось надлишкова енергія і шукає вихід. Тут важливо враховувати специфіку сучасного стану підлітків: вона полягає в тому, що властивий саме цьому віку період гіперсексуальності збігається в сучасному світі з необхідністю інтенсивного навчання та підвищених вимог з боку дорослих.

Друга потреба, незрілість реалізації якої призводить до невмотивованих вчинків, – потреба особистості у визнанні та справедливому ставленні: можливості підлітка зростають, у порівнянні з попереднім досвідом, а батьки звично намагаються регулювати його діяльність у тому самому стилі, що й раніше. Природно, що в нього виявляється незадоволеною потреба повністю реалізувати свої збільшені можливості, і його критичність щодо вибору напрямку дії знижується, а дії стають більш імпульсивними.

Характерно, що сторонні зловмисні особистості підхвалюють підлітка й охоче перебільшують перед ним його можливості, тоді як батьки схильні перед ним їх применшувати. Природно, що в плані самоствердження підлітка тактика цих сторонніх виявляється більш відповідною цілям впливу на нього, ніж поведінка рідних і близьких. При цьому зловмисні індивіди охоче підказують підлітку дії, в яких він міг би проявити свої можливості, а батьки не завжди здатні підказати або дозволити корисний вихід його енергії.

Дія (вчинок) може здійснюватися й умовно-рефлекторно під впливом ситуаційних чинників і стимулів, але використовуючи енергію задоволення потреби. Саме тому незадоволеність яких-небудь важливих потреб індивіда робить його вразливим щодо впливу на його поведінку випадкових чинників та обставин, а об’єкт, що привернув його увагу, може ставати мотивом діяльності [128].

Об’єкт у ролі мотиву – ситуація, типова саме для незрілої або недосконалої мотивації. Для раннього віку – це норма, за межами дитячого віку – це межа патології. Хоча в разі надмірно вираженої, але нерозвиненої пізнавальної потреби (а таким індивідам властива підвищена цікавість) будь-який новий об’єкт стає мотивом діяльності.

Якщо життя в сім'ї та школі в підлітка складається не дуже сприятливо, його психіку можна порівняти із зарядженою рушницею, яка здатна стріляти сама по собі. І невідомо, коли і де вона вистрілить. У деяких індивідів такий стан триває і в юнацькому віці, інколи розряджаючись у колективних насильницьких діях з якогось випадкового приводу. Прикладом цьому є, зокрема, поведінка футбольних фанатів, які дають вихід внутрішній напрузі в бійках, погромах, вандалізмі.

Таким чином, немотивовані вчинки найвластивіші підлітковому (і юнацькому) віку і пояснюються слабкістю інформаційних процесів, необхідних для перетворення потреби на мотив і мету, а також для вироблення й усвідомлення сенсу діяльності. Як уже зазначалося, немотивований вчинок може мати характер імпульсивного, несподіваного, незрозумілого для самого індивіда вчинку або ж характер запозичення мотиву дії в будь-кого з оточення: поведінка на основі чужої мотивації. При цьому наявність у підлітка смислового бар'єра до батьків і вчителів не тільки сприяє відчуженню від них (а також від рідного дому та школи), а й, посилюючи загальний стан психічного дискомфорту, призводить до накопичення збудження, яке нерідко розряджається випадковим і небажаним (із погляду благополуччя підлітка та його оточення) способом.

Якщо реакції розрядки здорової людини оточуючим майже непомітні або сприймаються ними позитивно (наприклад, сміх індивіда зазвичай не тільки не обурює оточуючих, якщо він доречний, а й «заражає» їх), а розрядкові реакції того, хто страждає на невроз, часом їх обтяжують, то патологічні реакції розрядки можуть бути для них небезпечними.

Корисно розрізняти ситуації, коли індивід вимушений – за особливостями своєї центральної нервової системи – «розряджатися» патологічним чином, і ситуації, коли індивід нормальний, але погано вихований: у цих випадках ми маємо справу не з патологією, а з розбещеністю. Наприклад, звичка лаятися до місця і не до місця або плювати де попало. Це саме розбещеність, і порівняно з патологічними реакціями це відносно невинне явище. У випадках же

патологічних реакцій має місце або надзвичайний надлишок нейропсихічної енергії, що шукає вихід і не знаходить «леґітимних» її напрямків, або ж наче «замикання» потоків збудження: замість природного способу надлишкова енергія розряджається ненормальним шляхом.

У цьому плані характерний «вандалізм», який є досить поширений у сучасному світі, особливо характерний для підліткового віку. Це безглузде псування або знищення різних матеріальних предметів, які частіше є суспільною, рідше – особистою власністю інших людей. Це під'їзди будинків, сходові клітки, поштові скриньки, ліфти, телефонні будки, автомобілі, ліхтарні стовпи, предмети мистецтва, що зберігаються в музеях. Зовні це виглядає як руйнування заради руйнації (самоцінність процесу знищення), як прагнення до того, щоб предмета більше не існувало (взагалі, або в цілісності, або в придатному до використання стані).

Які ж підстави таких антигромадських і антигуманістичних дій? Адже руйнування створеного руками людини – це і символічна спроба руйнування самої людини. По-перше, це спроба розрядити на неживих предметах психічне напруження, викликане якимись сторонніми причинами («зірвати злість»), спроба, що не гальмується в психіці через ненавченість що-небудь берегти. По-друге, це певний різновид садизму – отримання задоволення при думці або уяві про те, яку безсилу (бо винуватець невідомий) досаду, гнів, розчарування викличуть результати такої діяльності в інших людей. По-третє, це реакція на надмірну (для індивіда) впорядкованість навколишнього предметного світу, яка внутрішньо ним не сприймається і породжує наростаючу психічну напругу [107].

Якщо дитина з дитинства оточена примітивними речами, у неї утруднене гармонійне входження в складніший світ, як результат, виникає психічне напруження, що породжує (за відсутності до того ж вихованої змалечку поваги до результатів праці) руйнівні тенденції в поведінці: така діяльність проти впорядкованості на користь хаосу. До такої поведінки можуть призвести надмірні вимоги батьків до підтримання порядку, внаслідок чого дитина

виявляється підпорядкованою «речовому» оточенню і починає його ненавидіти. Звісно, це особливо ймовірно у випадку, якщо не виховано ощадливості та здатності цінувати вкладені в предмет працю й талант творця.

Вандалізму сприяють заздрість, а також установка на споживання в противагу установці на виробництво: навіть в нормі саме споживання пов'язане з амортизацією, частковим псуванням, утилізацією предметів, тоді як виробництво завжди веде до появи нових предметів. При цьому заздрісна особистість підсвідомо налаштована так: чого не можу привласнити, те знищу, щоб ніхто інший не скористався. Це досить характерний мотив знищення деякими індивідами предметів, призначення яких їм невідоме.

Серед чинників, які об'єктивно породжують (або посилюють) психічне напруження, що розряджається руйнівними діями, слід відзначити й монотонність «архітектури»: однаково сірі й похмурі будинки та житлові квартали. Спроби знищення творів мистецтва зазвичай пов'язані з психічним захворюванням або психопатією і частіше робляться дорослими. Тут характерна вибірковість: негативне ставлення до якогось конкретного твору, який і прагнуть зіпсувати. Зазвичай це пов'язано з певним змістом твору, внаслідок чого в психіці хворого виникає болісно нав'язливий образ, тригер, якого він намагається позбутися, знищивши або пошкодивши першоджерело цього образу.

Тут же і стан важкої фрустрації, породжуваний нестерпною невідповідністю, наприклад, результатів власної творчої діяльності та художнього рівня твору, який хворий прагне знищити. Цей стан може також виникати в разі, якщо зображене, наприклад на картині, нагадує про некомпенсовані невдачі індивіда в особистому плані. Так чи інакше, але твір образотворчого мистецтва для психічно нестійких індивідів виявляється нестерпно сильним подразником, тож не тільки існування цього твору, а навіть і сама думка (спогад) про його існування є неприйнятними. Звідси настільки наполегливе, інтенсивне прагнення «стерти» будь-яку пам'ять про нього шляхом знищення першоджерела. Досить часто такий мотив (усунення

нестерпного) виявляється неусвідомленим, а часом до формування такого мотиву справа навіть і не доходить. Тому слід розрізняти раптові спалахи люті особистості щодо будь-якого об'єкта і цілеспрямований пошук можливостей його знищити, який набуває форми манії.

До патології поводження з речами можна зарахувати також безглузді некорисливі крадіжки, що не завершуються будь-яким використанням або реалізацією предметів (річ просто ховають, гублять і забувають).

Таким чином, патологія поведінки індивіда розподіляється на неправильну поведінку стосовно людей і неправильну поведінку стосовно речей. Але і в тому, і в іншому випадку в психіці накопичується надлишкове або неправильно розподілене збудження, що розряджається насильницькими діями, при вандалізмі – проти неживих, але частіше рукотворних предметів [71].

Близькою за змістом поведінкою щодо інших людей є хуліганство: нерідко підлітки нападають і б'ють абсолютно невідомого їм перехожого, а потім не в змозі пояснити, навіщо і через що вони це зробили. Тут два моменти: надлишок «поганої» енергії потреб та якийсь умовно-рефлекторний фактор, що грає роль спускового механізму.

Є ще один типовий дефект поведінки для розрядки, пов'язаний із неправильним ставленням особистості до самої себе, суїцид. Він стає можливим з того моменту, як індивід відчув у своїй психіці щось чужорідне: нестерпне за силою або особистісно неприйнятне за змістом, а це, в свою чергу, викликає інтенсивне психічне напруження. Звісно, психіка має механізми регуляції, компенсації та психічного захисту, механізми надлишкового психічного збудження, але відчуття будь-чого чужорідного може виникнути і внаслідок «відмови» цих механізмів.

Що ж у психіці може бути нестерпним? Гедонічно не забарвлена, але нестерпна внаслідок своєї сили психічна напруга – це нейтральна дисфорія; гедонічно негативно забарвлена психічна напруга – це гедонічно насичена дисфорія: туга, тривога, страх; внутрішньо особистісні суперечності, які

підкріплюються негативними емоціями, і від яких не вдається позбутися шляхом психічного захисту.

Суїцид – це патологічна реакція розрядки особистості, спрямована на себе як джерело нестерпного психічного напруження, пов'язаного або з внутрішньоособистісним конфліктом, або з незадоволеністю життєво важливих потреб. І те й інше підвищує схильність особистості до наслідування подібних дій, які часом можуть відбуватися і у формі невмотивованого (а точніше, мотивованого ззовні) вчинку.

По суті, суїцид є захисною поведінковою реакцією індивіда від самого себе, але такою, що стає патологічною тому, що спрямована проти себе заради усунення нестерпного психічного напруження, яке до того ж надає енергію і самим суїцидальним діям, а не тільки визначає їхню спрямованість. Можна виділити такі види суїциду: імпульсивний, наслідувальний, осмислений, змішаний, демонстративний (істеричний – псевдосуїцид) [197].

Істеричні (псевдо-) суїциди мають зазвичай демонстративний і в основі не надто серйозний характер. Це демонстративна імітація самогубства заради привернення уваги оточуючих, якої істеричному індивідові завжди чомусь мало. Крім того, часом демонстрація спроби суїциду може ставати способом вимагання чого-небудь у близьких і прив'язаних людей, частіше членів власної сім'ї, але зрідка і членів колективу.

Часом суїцид може статися у психічно нестійких особистостей внаслідок нестерпного напруження, пов'язаного з тривогою і страхом, які, в свою чергу, пов'язані з очікуванням якої-небудь значущої події [197].

Важливо розрізняти нестерпність самої по собі психічної напруги й особистісну неприйнятність думок, пов'язаних із тими чи іншими спонуканнями: володіючи розвиненою моральністю, особистість здатна пригнічувати неприйнятне з цього погляду. Але негативний вплив неприйнятного спонукання все одно не може не позначатися негативно на психічному стані.

Отже, можна виокремити три психологічно важливих компоненти масових самогубств такого характеру: перший – вплив навколишнього оточення, що полегшує суїцидальну діяльність; другий – накопичена незадоволеність індивідів своїм становищем (а отже, і збудження, що переживається як психічна напруга, що шукає виходу); третій – конкретний та особистісно значущий приклад суїциду, що відіграє роль розв'язувального чинника [171].

Загалом необхідно розрізняти природно-дефектну поведінку, пов'язану, як ми вже казали, з особливостями інформаційного опрацювання збудження при потребі і соціально-дефектну (етично-дефектну) поведінку, що пов'язана з порушеннями етичних норм за умови, що з фізіолого-психічного погляду всі головні процеси в центральній нервовій системі та психіці відбуваються правильно. Але орієнтири поведінки, цілі та завдання стають для суспільства, до якого належить особистість, проявом (суспільної) патології.

Про те, що індивід – психопат, оточуючі роблять висновки за поведінковими проявами. У таких проявах можна виокремити діловий аспект (те, як індивід проявляє себе в справі) та експресивний аспект (те, як індивід виражає своє відношення: міміка, пантоміміка).

Сутність психопатії – у порушеннях перебігу нейропсихічних процесів, які (порушення) можуть мати різний рівень у масштабах цілісної психіки, різний характер і різний ступінь вираженості. Але завжди вони спотворюють поведінковий вигляд індивіда, роблячи його поведінку «дивною», «неприйнятною», «нестерпною». Дійсно, з психопатами важко мати справу: спілкування з більшістю з них здатне серйозно обтяжувати психіку нормальної людини, а трапляються психопати не так вже й рідко. При цьому зрозуміти, що цей індивід – психопат, іноді дуже легко, але часом і важко: іноді та чи інша одинична психопатологічна риса може проявитися несподівано, не в кожній ситуації. Так чи інакше, але будь-яка психопатологічна риса індивіда – це дефект його поведінки.

Психопатія – це стійке (характерне) порушення психічної діяльності, а отже, і поведінки індивіда, що ускладнює його життя і обтяжує його взаємовідносини з оточенням [187].

Відмінність між психічними захворюваннями і психопатіями полягає в тому, що в основі психічного захворювання лежить хворобливий процес, який може бути то активніше, то слабше, має фази і стадії. І на нього досить часто вдається впливати спеціальними лікувальними засобами. В основі ж психопатій – порушення діяльності центральної нервової системи, що мають структурну основу: найчастіше це неправильний розвиток певного відділу головного мозку і (або) поточних фізіологічних процесів. Тому пом'якшувати прояви психопатій набагато важче, ніж лікувати психічні захворювання: «вилікувати» психопата неможливо. Це щось на кшталт вродженої (психічної) потворності або дефекту. На початку минулого століття використовувався навіть термін «психічне виродження».

Прояви психічного захворювання і прояви психопатії іноді можуть бути схожими. Відмінності між ними часом доступні розумінню лише досвідчених фахівців, хоча й побутове спостереження дає змогу вирішити чи «він завжди був такий» або ж «щось із ним відбувається».

Як і будь-який інший об'єкт наукового дослідження, психопатії потребують систематизації та класифікації. Однак зробити це з низки причин складно. По-перше, саме створення будь-якої класифікації – важка справа. Класифікація може бути або повною (всеосяжною), або несуперечливою (тобто повністю логічною). Тому доводиться або миритися з суперечностями досить повної класифікації, або ж з обмеженістю. По-друге, психопатії особливо складні для класифікації, оскільки велике число вихідних (базисних) порушень, які можуть лежати в основі різних їхніх клінічних форм; великі відмінності в ступені вираженості цих порушень; поєднуватися базисні порушення можуть між собою по-різному, і різною мірою.

Тому під час діагностики, систематизації та класифікації психопатій слід йти шляхом клінічного спостереження. Їхні характерні особливості

виявляються певною мірою тільки шляхом побудови ідеальних типів або штучного виділення найчистіших яскравих випадків із безлічі перехідних і змішаних. У зв'язку із цим виникають і надзвичайні класифікаційні труднощі, і умовний характер диференціювання психопатій [133]. По суті, фахівець напрацьовує для себе «еталон» тієї чи іншої психопатії та з ним зіставляє кожного психопата, який йому зустрівся (імовірно), виявляючи загальне, поодиноке й особливе. Високий ступінь подібності рис конкретного індивіда з тим чи іншим подібним еталоном дає змогу досить упевнено ставити діагноз.

Іншими словами, в діагностиці на першому місці опиняється поєднання клінічних образів, а не система логічних понять. Слід враховувати, що в основі діагнозу завжди лежить саме образ: комплекс рис і особливостей, які розглядаються разом як ціле і як ціле отримують назву. При цьому у багатьох образів, що досить різняться за своєю природою, завжди є подібні складові елементи, тож формально-логічно такі образи не можна вважати повністю самостійними, а отже, і вважати основою класифікації. Така складність проявляє себе і під час систематизації та класифікації психопатій, адже і потенційна складність, і розмаїття психіки людини, і наявність безлічі індивідуальних рис тут проявляють себе особливо яскраво.

Водночас, є деякі загальні підстави для того, щоб розрізняти (диференціювати) різні психопатії. Насамперед слід розрізняти психопатії «енергетичного» і «змістовного» плану. Ось, наприклад, абсолютно різні психопати: вибухо-нестримний (у своїх спонуканнях, прагненнях, емоційних проявах) і той, хто тягнеться «до всього забороненого» спокійно й наполегливо. Класичний поділ психопатів на «шизоїдних», «циклоїдних», «епілептоїдних» тут себе не виправдовує. Річ у тім, що оцінювати статичне (стабільне) поєднання якихось рис за критеріями процесу, що динамічно протікає і має певну спрямованість, неправильно. Звідси і неправильність поділу психопатій за аналогією з основними психічними захворюваннями і виходячи з їхньої класифікації.

Розглянемо кілька варіантів психопатій. Варіант перший: збудження при потребі в індивіда різко посилено. Посилено настільки, що не загальмовуються належною мірою під час мотивації та цілепокладання. Результат: індивід, нестримний у своїх спонуканнях. Наприклад, якщо різко посилено збудження, пов'язане зі статевою потребою, то це може бути індивід, схильний до зґвалтувань: ніщо в цьому плані не може його зупинити. Варіант другий: збудження потреби в індивіда слабкі та (або) нестійкі, легко вичерпуються під час проходження етапів мотивації та цілепокладання. Результат: індивід, наміри якого нестійкі, легко кидає розпочате, «остигаючи» завчасно – «кураж» його вичерпується ще до завершення справи. Або ж це індивід, який легко піддається навіюванню, виявляє підвищену схильність до наслідування не тільки під час реалізації своїх мотивів і цілей, а й у плані «запозичення» у оточуючих. Природно, що його поведінковий вигляд значно відрізняється від поведінкового образу оточуючих. При цьому те, що для деяких підлітків може виявитися перехідним етапом індивідуального розвитку, в інших, які стають (виявляються) психопатами, залишається на все життя. Варіант третій: атрактивний образ у індивіда (тобто модель потрібного результату деяких потреб) нечіткий. Подібного роду суб'єкти часто і «самі не знають, чого хочуть». Якщо це поєднується з сильним збудженням, то це «непередбачувані» особи. Якщо ж збудження потреби в індивіда слабке, то він стає підвищено сугестивним, адже для формування чітких власних мотивів і цілей у нього просто не буде ні опорної інформації (чіткий образ), ні потреб енергії. Варіант четвертий: сам атрактивний образ (тобто модель потрібного результату тієї чи іншої потреби) має відхилення від норми. Результат: або відхилення в сексуальній орієнтації (приміром, гомосексуалізм, педофілія), або ж відхилення в харчовій орієнтації. Варіант п'ятий: вольове підкріплення в індивіда сильне, а атрактивний образ нечіткий. Результат: індивідові властива імпульсивність. У будь-якому прояві своєї активності діє акцентовано, але самі напрямки дій хаотичні: його воля «нишпорить за курсом». Таке теж нерідко

трапляється в підлітків, але часом проявляється протягом усього життя, являючи перед оточуючими образ психопата.

Слід зазначити, що з усіма подібними типами психопатій нам доводилося не раз зустрічатися в житті. Важливо навчитися давати структурний аналіз психопатичного прояву, співвідносячи його з тими чи іншими частинами циклу потреби, оскільки будь-яка діяльність керується потребами індивіда: від генія до психопата (втім, це не взаємовиключні поняття!). При цьому в окремих індивідів такі психопатичні риси можуть мати характер від легкої «психопатичної акцентуації» до яскраво вираженої, «розвиненої» і «закінченої» психопатії.

Розглядаючи енергетичні порушення, пов'язані з підвищеною або зниженою емоційною енергією – енергією випереджувального підкріплення, зазначимо наступне. Тут можуть бути мляві, беземоційні, адинамічні психопати, можуть бути емоційно нестійкі: такі, що постійно сумніваються, страждають невмотивованими переходами від гарного настрою до поганого («дисфоричні»), можуть бути «люті». Корисно «нестримність» відрізняти від «люті»: перше – наслідок надмірно сильного збудження, друге – наслідок надмірної енергії емоційного підкріплення.

Природно думати також, що відсутність сформованого психічного захисту на відповідному етапі потреби багато в чому визначає характер психопатичного прояву. Можливо, що механізми психічного захисту в деяких психопатів просто недостатні для розрядки їхньої надлишкової енергії потреб та підкріплення. Що ж стосується випадків слабкої енергії потреби та підкріплення, то ніякий психічний захист тут не допоможе: для його власних механізмів теж не буде енергії.

Загалом правомірно розділяти психопатії на чотири групи за етапами виникнення потреб: «енергетично-силові», «мотиваційно-цільові», «вольові» і «особистісно-смислові».

Ми вже згадували про спрямовану діяльність особистості щодо ролі атрактивного образу (моделі потрібного результату в ядрі потреби), який лягає

в основу змісту, мотиву і мети. Але одного його для повноцінного функціонування психіки недостатньо: орієнтувальні образи формуються для кожної із потреб, а отже, в різних відділах центральної нервової системи – у мотиваційно-цільовому, особистісно-смисловому, вольовому, емоційному. Останнє особливо важливе з однієї суттєвої причини: емоційна сфера активно функціонує вже з раннього віку, коли в індивіда ще немає свідомості та нерозвинені шляхи психічного захисту, окрім енергетично-розрядного (плачу). Природно, що будь-яке небажане відображення в центрах підкріплення теж може визначати виникнення психопатій «змістовного» плану, тобто тих, що відносяться не до динамічно-силових властивостей поведінки, а до характеру її орієнтирів.

Важливо враховувати, що центри підкріплення – це одне з джерел енергії діяльності: разом із збудженням задля задоволення потреби, він є рушійною силою поведінки – додатковою, але досить потужною. Тож у разі патологічних фіксацій у центрах підкріплення, що відбуваються в період, коли дитина ще не здатна до критичного сприйняття навколишнього світу і ніби вбирає в себе «все», цілком можуть формуватися психопатичні риси або навіть «розгорнута» психопатія.

Якщо якийсь патологічний образ, що стає моделлю потрібного результату, зафіксується в центрах підкріплення, то вони починають відігравати додаткову, не притаманну їм роль: не тільки підкріплювати збудження, що викликає потребу, надаючи додаткову енергію поведінці, а й спрямовувати її в потрібному напрямку. У результаті в деяких психопатів бажання стає самостійним чинником поведінки і починає підкріплювати саме себе: звідси особлива його нестримність.

Найхарактернішою є така психопатична риса особистості, як потяг до всього забороненого: заборона не пригнічує (як це годиться), а пробуджує інтерес до чого-небудь, відповідно особистість тягнеться до цього [36].

До «змістовних» психопатій «архетипового» плану слід віднести і «безвідповідальних». Це індивіди, які не вміють прогнозувати свою поведінку,

нездатні до випереджального відображення дійсності та живуть тільки даним моментом. Неможливо покладатися на їхні обіцянки і плани, безглуздо зважати на їхні наміри: вони рідко реалізуються. Тут «безвідповідальні» схожі з «нестійкими» («енергетична» психопатія), але причина такої їхньої поведінки не ситуаційні впливи (як у «нестійких»), а відсутність майбутнього часу.

Нарешті, архетипічна діада «добре – погано». Її формування пов'язане з формуванням розрізнення «можна – не можна», але відбувається самостійно: шляхом сприйняття дитиною емоційно вираженого схвалення або несхвалення батьків за її діяльності. У житті трапляються індивіди, для яких слова «добре» або «погано» жодного позаситуаційного сенсу в собі не містять: уся поведінка визначається актуальним бажанням, причому «добре» для них саме те, чого їм хочеться. Тому для такої поведінки немає будь-яких інших (за межами бажання) підстав.

Патологічна фіксація (тобто стійкі структурно-функціональні порушення, частіше на кшталт вогнища стійкого збудження) може перебувати і безпосередньо в структурі комплексу «Я». Якщо вона міститься в тій його частині, яка визначає рівень домагань, має місце підвищена амбітність і образливість. Для такого роду психопатів будь-який момент спілкування з оточуючими – це (на їхню думку) момент їхньої «недооцінки» або «приниження», як би до них не ставилися. Усе зачіпає і навіть травмує їх особистісно. Дивно чи ні, але завищена амбітність майже завжди поєднується з відсутністю почуття гумору, слабким розумінням комічного, тож можна дійти висновку, що захист особистісно-смислового типу в таких індивідів відсутній. І можливо, саме внаслідок його відсутності або слабкості, такі особистості і є настільки образливими.

Водночас, за вдалого для психопата збігу обставин, поєднання його якостей і умов довкілля, він може бути не просто добре, а навіть дуже добре адаптованим і успішно проявляти себе в будь-якій (часом і складній) діяльності, виявляючи свою творчу обдарованість всупереч дефекту. А в окремих, особливо вдалих випадках, і завдяки йому. При цьому варто враховувати, що,

попри все те, що психопатія «визначає всю психічну подобу індивіда», все ж таки іноді це відбувається лише у сфері якоїсь однієї потреби, мало зачіпаючи інші.

Таким чином, психопатія – це стійке (характерне) порушення психічної діяльності та поведінки індивіда, що ускладнює його життя і обтяжує його взаємовідносини з оточуючими; слід розрізняти психопатії «енергетичного» плану («вибухові», «виснажуючі», «нестійкі» індивіди) та «змістовного» плану (наприклад, тяга особистості до всього забороненого). Перший пов'язаний переважно з конституційно-вродженими чинниками, другий – з емоційно значущими враженнями, переважно раннього дитинства. Отже, в основі психопатичної поведінки може лежати як дефект психічної структури особистості, так і інтенсивна «закомплексованість» у будь-чому; в основі деяких психопатій лежить неправильне формування в «несвідомому» (у структурі комплексу «Я») архетипових діад: «можна – не можна», «зараз – потім», «добре – погано», «свій – чужий». Унаслідок цього «по життю» така особистість не здатна правильно користуватися цими розрізненнями і відповідними їм поняттями, поводитися відповідно до них; характер психопатії, на яку страждає той чи інший індивід, багато в чому пов'язаний також і з тим, який з механізмів психічного захисту в нього не розвинений або функціонує слабко.

Таким чином, особливості прояву девіантної поведінки підлітків (вандалізм, хуліганство, деякі крадіжки, суїцид) пов'язані з незрілістю механізмів реалізації їхньої активності, що виражається в невмотивованості скоєних дій. Нерозвиненість (недостатнє функціонування) механізмів психологічного захисту призводять до розвитку психопатії як дефекту поведінки індивіда, дефекту його особистості, дефекту його характеру. Оскільки характер багато в чому складається на підставі поєднання певних звичок, то наявність в індивіда деяких небажаних звичок визначає наявність у нього і деяких (відповідних їм) патологічних рис характеру та дефектів

поведінки. Переважно вони відносяться не до «енергетично-силового», а до «змістовного» боку поведінкового і нейропсихічного явища – психопатій.

3.2. Концептуальна модель соціально-психологічної детермінації та психолого-педагогічної корекції поведінки підлітків з девіантною поведінкою

У сучасній психологічній науці існує достатня кількість систем, концепцій, моделей та технологій корекції девіантного стереотипу поведінки особистості.

Як уже було зазначено, не існує єдиної концептуальної моделі системи корекції девіантної поведінки особистості підлітків з використанням психологічних механізмів, що перебувають у певному взаємозв'язку. Більше того, при більш детальному ознайомленні із наявними моделями та концепціями виявляються або авторськими моделями корекційної роботи вузького спрямування, або їхніми технологіями. Є випадки, коли поняття «система корекції», «модель педагогічної діяльності корекції девіантної поведінки», «психолого-педагогічна технологія корекційної діяльності» підміняються самим процесом виховання з психологічними елементами. Процес виховання, безумовно, також має ознаки системності, але здійснюється в межах певних структур, що складають систему виховання компонентно.

Саме тому, на нашу думку, концептуальна модель педагогічної діяльності з ефективної корекції девіантної поведінки особистості із використанням психологічних механізмів сьогодні досить значуща.

Ми вважаємо, що обрані нами шляхи аналізу й абстрагування від джерел і форм одержання інформації, під час вивчення процесу корекції девіантної поведінки особистості з урахуванням психологічних механізмів, на підґрунті якої будується система конструювання та моделювання, мають сприяти

принциповій моделі, що має значення для розуміння ефективності корекції незалежно від суб'єкта, на якого вона спрямована.

Слід також зазначити, що пропонована модель педагогічної діяльності з ефективної корекції девіантного стереотипу поведінки особистості з урахуванням психологічних механізмів повністю не розв'язує питання функціональної підпорядкованості в межах складної життєдіяльності людини безлічі підсистем різного рівня, питання ієрархічної взаємодії задіяних механізмів. Спеціальний деталізований розгляд зазначених питань не був завданням нашого дослідження.

Почнемо з аналізу сутності, мети і завдання концептуальних теоретичних основ. Три основні поняття, які ми використовуватимемо – це концепція, модель, система.

Концепція (лат. conception – сукупність) являє собою «систему поглядів з того чи іншого питання, явища, його розуміння та тлумачення» [215, с. 74]. Як правило, вона включає різні форми наукового знання: факти, теорії, ідеалізовані об'єкти, наукові принципи, поняття [152].

Концептуальні побудови (знання), як правило, містять три основні елементи знань: філософсько-світоглядний, теоретичний та емпіричний.

У нашому дослідженні отримані емпіричні дані щодо стану (рівня) девіантної поведінки в освітніх установах, були ключовим моментом їхнього теоретичного осмислення на основі загальних і часткових наукових уявлень про соціальну і психолого-педагогічну реальність та разом із нею досліджуваного феномена.

Розглянута у зазначеній схемі послідовність структурних елементів концепції соціально-педагогічної та психолого-педагогічної діяльності ефективної корекції девіантної поведінки особистості (рис. 3.1.) з використанням психологічних механізмів має поліпарадігмальне наукове підґрунтя і базується на міждисциплінарному підході до аналізу та інтерпретації досліджуваних психолого-педагогічних фактів.

Рис. 3.1. Схема наукової концепції соціально-психологічної та психолого-педагогічної діяльності ефективної корекції особистості

Ми вважаємо, що тільки так можливо науково досліджувати й об'єктивно оцінити особливості функціонування складно структурованих психологічних

механізмів і сучасних, соціальних, психолого-педагогічних виховних чинників ефективності корекції девіантної поведінки, загалом усю пропоновану систему.

«Система» як поняття – це сукупність об'єктів, що взаємодіють, та їхніх взаємозв'язків. Саме тому виходячи із синергетичного розуміння соціальних процесів, а також самого феномена «людина» для обґрунтування думки, авторкою узагальнено матеріал із різних галузей наукового знання: соціології, антропології, психології, педагогіки, соціального моделювання та інших.

Загальний концептуальний підхід полягає в розгляді закономірностей процесу корекції девіантної поведінки особистості в масштабі реального соціального часу з урахуванням психологічних механізмів, цілісно внесених у корекційну та виховну програми конкретного освітнього закладу.

Розглянемо авторський концептуальний підхід до трансформації системи корекції девіантної поведінки особистості.

До методологічних основ концептуальної концепції педагогічної діяльності щодо ефективної корекції девіантної поведінки особистості належать:

- загальна теорія систем [166];

- теорії мотивації людської діяльності (Г. Лебон, В. Вілюнас, В. Франкл, З. Фройд, К. Юнг, Е. Фромм та ін.);

- інноваційні теорії [149];

- теорії розвитку особистості;

- теорії становлення особистості в процесі соціалізації;

- педагогічні теорії та системи виховання (Й. Гербарт, Дж. Лок, В. Сухомлинський та ін.);

- підходи до дослідження психологічних механізмів.

Методологія зазначених вище та інших філософських, соціальних, психологічних, педагогічних теорій дозволила здійснити всебічний аналіз проблеми дослідження.

З позиції загальної теорії систем проаналізовано феномен розвитку і формування особистості, а також системи корекції та виховні заходи. З позиції наявних моделей виховання та на основі класичних теорій (В. Сухомлинського та ін.) проаналізовано феномен виховання.

На основі системного та мотиваційного гранично-цільового підходу, із застосуванням методики структурно-функціонального аналізу було визначено критерії та запропоновано методику аналізу ефективності системи корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів.

Теорія соціальних змін, мотивації людської діяльності, психологічні, педагогічні та державно-правові вчення, склали методологічне підґрунтя формування основних ідей побудови сучасної системи педагогічної діяльності щодо ефективної корекції особистості.

Під час аналізу сучасних чинників розвитку, формування та корекції особистості використано сучасні педагогічні теорії та концепції. Дослідження наукової проблеми з даних наукових позицій дало змогу автору сформулювати нормативні основи концепції та авторської системи ефективної корекції девіантної поведінки особистості.

Наявна нормативна база для побудови ефективної системи корекції девіантної поведінки особистості, на наш погляд, недостатня.

Формально вона відображає практично багато соціально-доцільних нормативних тенденцій. Однак у їхніх межах неможливо ефективно будувати інноваційну діяльність у вихованні дітей, підлітків та юнацтва.

Сьогодні особливо значущі духовно-моральні ціннісні орієнтири для підростаючого покоління, які перебувають на шляху формування смисло-життєвих орієнтацій.

Сучасний стан виховного простору, аналіз стану виховного середовища в закладах освіти свідчить, що вони надлишково перебувають під сильним інформаційним впливом зовнішнього середовища (ЗМІ, реклама тощо). Діяльність багатьох державних інститутів, що здійснюють виховання, нескоординована, що може породжувати множинність девіацій. Як

справедливо зазначено, відповідно, заходи з попередження та корекції девіантної поведінки неповнолітніх мають бути економічними, ідеологічними, соціальними та педагогічними, здійснюватися державою і суспільством загалом, розв'язуватися як комплекс виховних завдань, що враховують психологічні механізми її зародження, прояву та корекції.

Цілком зрозуміло, що сучасна молодь не отримує належної уваги іноді навіть зі сторони батьків, не кажучи вже про державу. Тому під час аналізу та пошуку шляхів подолання девіантної поведінки підлітків необхідно враховувати: особливості підліткового віку, негативні чинники впливу сім'ї, чинники навколишнього середовища, негативний вплив найближчого оточення і насамперед зважати на антипедагогічну поведінку батьків, дорослих, однолітків, негативний вплив засобів масової інформації, особливо телебачення та масової відеопродукції [88].

Оптимізація соціально-виховного середовища в контексті профілактики девіантної поведінки підлітків має свої особливості. Специфіка цього процесу полягає в тому, що він здійснюється опосередковано – через реалізацію соціально-психологічного та педагогічного потенціалу середовища освітнього закладу шляхом включення особистості в різні види соціокультурної діяльності. Ефективність профілактичного процесу залежить, з одного боку, від зовнішніх умов – середовища життєдіяльності, в яке підлітки включені в силу необхідності або власного вибору, з іншого боку, – від активності самих підлітків, їхнього усвідомленого прагнення стати особистістю, зрозуміти і сформувати себе як повноцінного члена суспільства [167].

Усе вище зазначене робить актуальним завдання організації такого виховного середовища, де буде приєднана корекційна діяльність. Ідеться не тільки про конструювання внутрішнього виховно-освітнього середовища, а й про структурування та впорядкування відносин і зв'язків із зовнішнім середовищем. Тільки єдність і наступність виховних завдань дає змогу забезпечувати успіх виховання і корекції.

Під час переведення концептуальної моделі педагогічної діяльності з ефективної корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів у конкретну систему, потрібне включення усіх соціальних, психологічних, педагогічних механізмів, комплексне використання наявних ресурсів у поєднанні з локальним характером діяльності конкретної освітньої установи, з перетворення конкретних компонентів системи корекції девіантної поведінки особистості та загалом усієї виховно-освітньої системи.

Як онтологічний механізм реалізації ідеї авторської концептуальної моделі використовується розроблена нами модель розвитку і формування людини як особистості (рис. 3.2).

Цілісний механізм забезпечення ефективності системи корекції девіантної поведінки особистості ми розглядаємо як:

- взаємодію елементів моделі педагогічної діяльності щодо ефективної корекції девіантної поведінки особистості із використанням психологічних механізмів;

- сукупність конкретних організаційних структур, які займаються вихованням та корекцією.

Таке логічне поєднання і визначає, на наш погляд, шляхи підвищення ефективності системи корекції девіантної поведінки особистості. До них належать:

- оптимізація елементів системи;

- удосконалення зв’язків між ними;

- підвищення ефективності керування вихованням і корекцією;

- уточнення функцій системи корекції з урахуванням психологічних механізмів.

Методологічний механізм реалізації являє собою розроблення теоретичної бази створення концептуальної моделі педагогічної діяльності щодо ефективної корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів, її наукове обґрунтування, популяризацію через проведення різноманітних наукових, науково-практичних, навчальних,

навчально-методичних конференцій, семінарів, круглих столів із проблем виховання й корекції девіантної поведінки особистості, видання наукових публікацій із зазначеної проблематики, а також через проведення наукових досліджень і семінарів з питань корекції девіантної поведінки особистості.

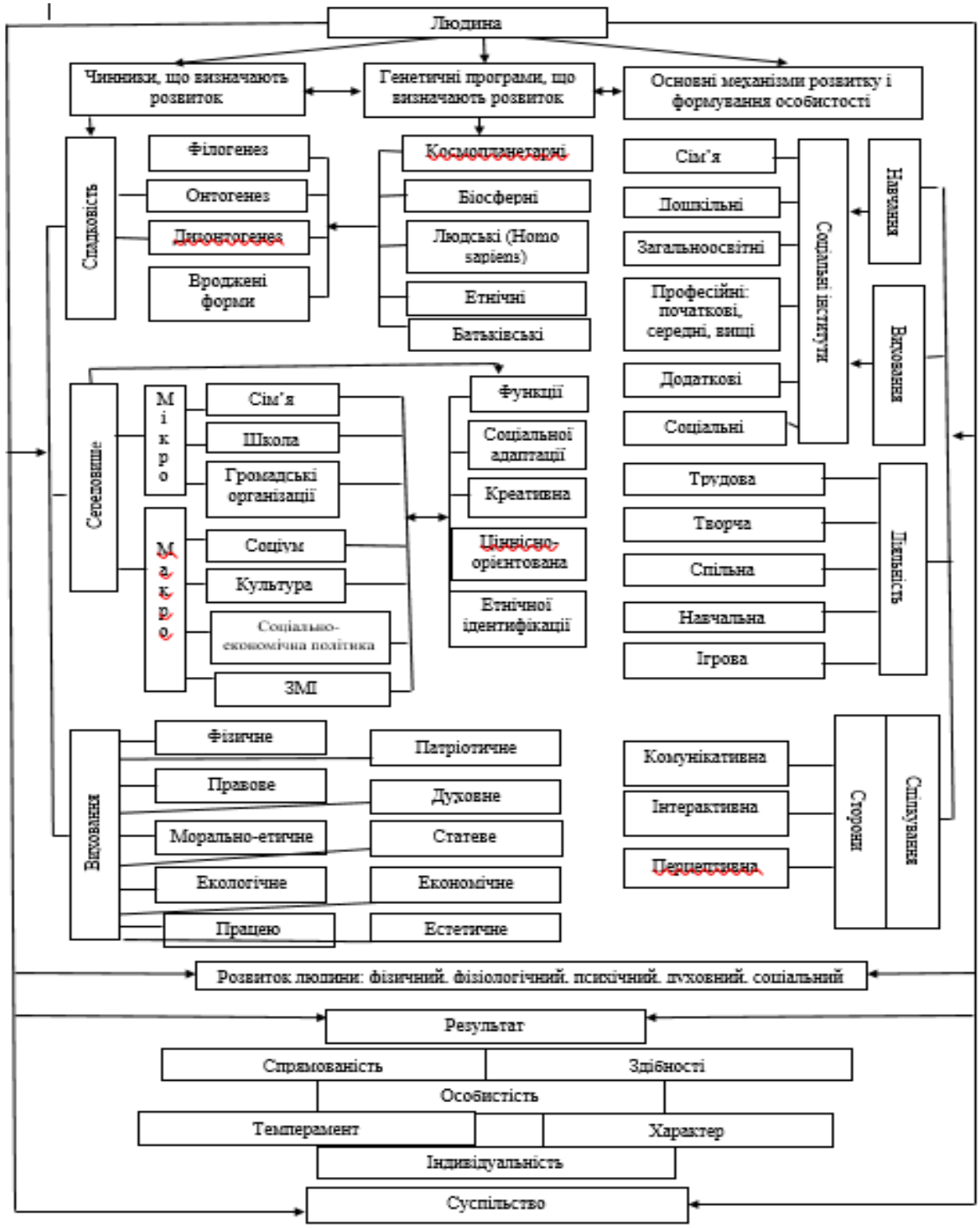

Рис. 3.2. Модель розвитку і формування особистості

Управління механізмом реалізації концептуальної моделі є діяльність з оптимізації керівництва вихованням і корекцією відповідно до ідей концепції. Правовий механізм реалізації становить наявна нормативно-правова база освітнього середовища та локальні нормативні акти конкретного освітнього закладу.

Технологічний механізм включає технології організації та управління вихованням і корекцією.

Підвищення ефективності використовуваних технологій можна здійснити шляхом:

- актуалізації частини використовуваних технологій;

- виведення із системи рутинних, трудомістких і неефективних технологій;

- впровадження ефективних сучасних технологій виховання і корекції.

Емпіричні дані про стан проблеми, що ілюструють ступінь ефективності концептуальної моделі педагогічної діяльності з ефективної корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів і підтвердження доцільності її інноваційного впровадження розкриємо у наступних розділах дослідження.

На підставі всього вищенаведеного можна зробити такі висновки:

- система корекції девіантної поведінки особистості є невіддільним елементом усіх наявних виховних систем;

- на рівні неподільного модуля детермінуючих систем для останніх важлива функціональність системи корекції, а не її внутрішня структура;

- у системах усіх рівнів пріоритетне значення мають механізми цілепокладання, мотивації, самоорганізації.

Розгортання концептуальної авторської моделі ефективної корекції з використанням психологічних механізмів передбачається в межах всього дослідження. На її основі автор пропонує концептуальну модель педагогічної діяльності з ефективної корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів (рис. 3.3).

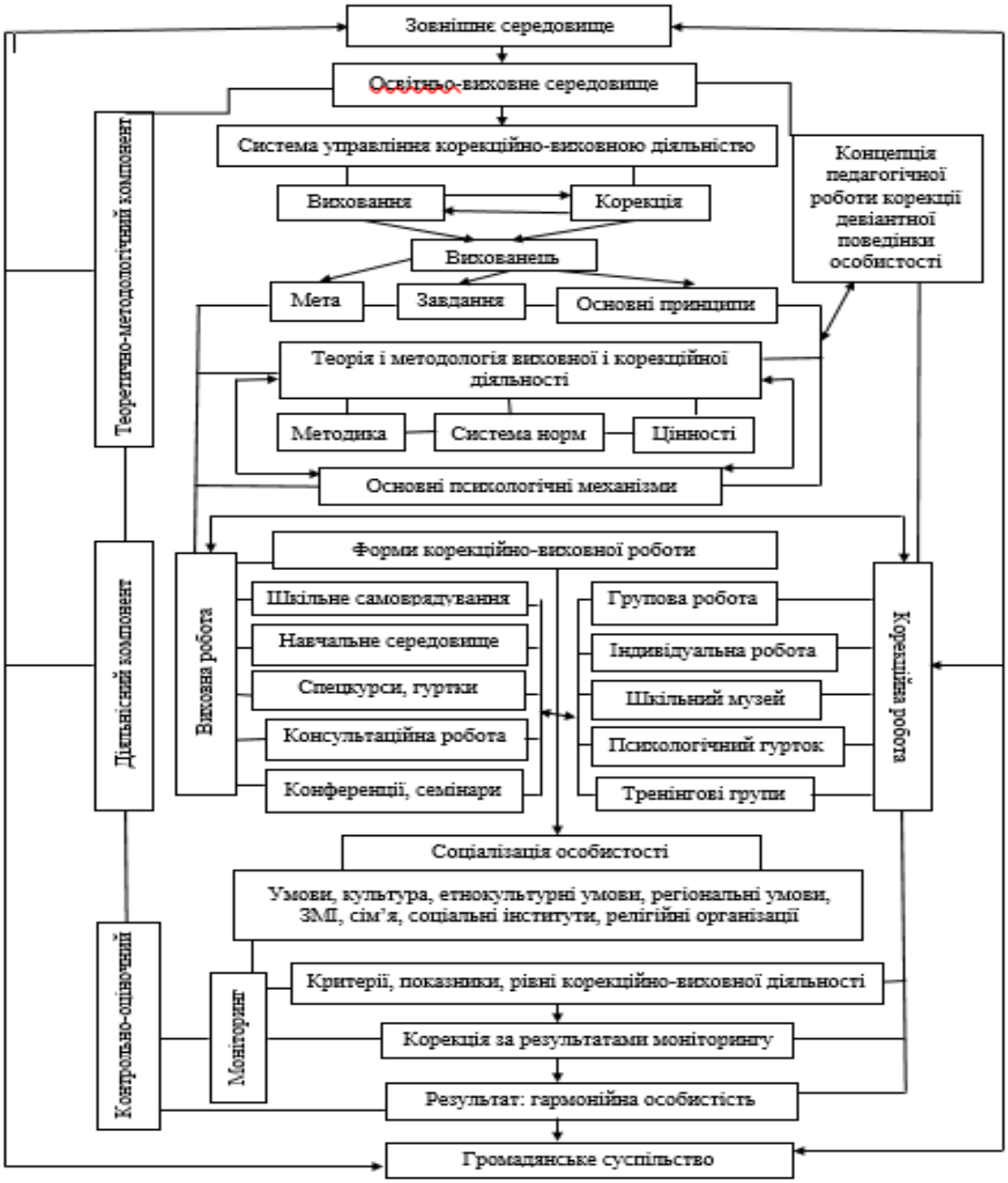

Рис. 3.3. Концептуальна модель стимулювання психологічних механізмів корекції девіантного стереотипу поведінки особистості

Мета концептуальної моделі – забезпечення ефективності корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів, що відповідає гіпотезі дослідження.

Така модель дає змогу:

- забезпечити загальну спрямованість виховно-корекційних заходів в освітній установі;

- повною мірою задіяти основні механізми та чинники розвитку і формування особистості;

- підвищити ефективність корекційно-виховної діяльності на всіх рівнях шляхом посилення їхніх мотиваційно-ціннісних компонентів;

- створити сприятливі умови для саморозвитку та самовиховання особистості.

Оскільки для держави і суспільства важливий результат виховної та освітньої діяльності – особистість, то корекційну діяльність необхідно розглядати як невіддільний компонент цілісного навчально-виховного середовища системи будь-якого закладу освіти.

Таким чином, гуманізм корекції девіантної поведінки особистості в сучасних умовах має природно відображатися в її інтеграції у навчально-виховний процес навчального закладу будь-якого рівня.

«Інтеграція» – це об’єднання частин в одне ціле. З точки зору філософії: «Інтеграція (від лат. integer – повний, цільний, непорушений) – процес або дія, що має своїм результатом цілісність; об’єднання, з’єднання, відновлення єдності» [189]. Цілісність виступає як феномен успішного функціонування системи.

Подібна інтеграція – це природний і своєчасний виклик часу.

Сучасним педагогам необхідно знати природу і характер відхилень, що є у учнів, особливості їхніх проявів, прийоми і методи корекції девіантної поведінки.

З метою успішного розв’язання завдань, що випливають із такої інтеграції, необхідна цілеспрямована діяльність із психологічної професіоналізації педагогів освітніх установ.

Теорію і методику корекційно-виховної діяльності для конкретної освітньої установи більш ефективно здатні розробляти наукові лабораторії та окремі дослідники при закладах вищої освіти і наукових організаціях.

Як приклад подібної інтеграції в закладі освіти: організаційний компонент із структури виховної роботи може бути трансформований у реабілітаційні, психологічні, правові центри та інші необхідні структури.

Отже, сучасна стратегія забезпечення ефективності корекційної діяльності має ґрунтуватися на її інтеграції у навчально-виховний процес (простір) закладу освіти. Це забезпечить можливість самоорганізації навчально-виховної системи на вищому рівні в соціальному середовищі, що динамічно змінюється.

Умови реалізації концептуальної моделі педагогічної діяльності щодо ефективної корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів потребує теоретичного осмислення та наукового розроблення. Масштабне переформатування системи можливе шляхом реорганізації та формалізації наявних елементів такої системи в найрозвиненіших закладах освіти.

Авторська концептуальна модель з ефективної корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів як система є відкритою, має значний ресурс розвитку, наділена наслідуваністю, побудована на принципах природоспрямованості, культуропотрібності та людинопотрібності.

3.3. Соціально-психологічні та педагогічні умови ефективної корекції девіантної поведінки підлітків

Ми вважаємо, що реалізація соціально-психологічних механізмів корекції девіантної поведінки особистості може бути ефективнішою за умови врахування соціально-психологічних детермінант, що в даному контексті постають як психологічні умови, містять у собі такі поняття, як засоби, процес, система, соціально-психіатричні й психологічні аспекти і, нарешті, принципи корекційної діяльності.

Ми вважаємо, що в системі науково-психологічних понять соціально-психологічні детермінанти корекції девіантної поведінки можуть бути зумовлені такими поняттями, як «умова», «засіб», «процес», «система», що, безпосередньо взаємопов'язані між собою, з одного боку, але в той же час є досить обмеженими як явища, з іншого.

Поняття «умова» в довідковій літературі [146] трактується як «...обставина, від якої що-небудь залежить... Правила, встановлені в якій-небудь галузі життя... Обстановка, в якій здійснюється що-небудь...».

Вважаємо, що головна складність у визначенні психологічних умов корекції як проблеми полягає в тому, що вона стоїть на стику багатьох наук: соціології, психології, педагогіки, філософії, права, кожна з яких має свої методологічні підходи до її вивчення, термінологію, розуміння виникнення механізмів девіантної поведінки.

Вважаємо за необхідне погодитися з думкою, що соціально-психіатричні аспекти досліджуваної проблеми вивчено ще недостатньо і багато в чому спірні. Про це свідчить і термінологічна плутанина в позначенні описаних розладів»-.

У психологічному плані умови – це особливості внутрішньої структури психіки, індивідуальні обставини процесу онтогенезу і філогенезу, що детермінують або розвивають той чи інший процес у життєдіяльності людини.

Класифікацію умов загалом і психологічних зокрема можна проводити на підставі різних критеріїв. Так, якщо як критерій використовувати сторони навколишнього світу, то як і чинники, психологічні умови можна розділити на біогенетичні, соціально-педагогічні та внутрішні психологічні; якщо беруться до уваги провідні сфери особистості, то умови можуть носити когнітивний, емоційно-аксіологічний (можливі й такі варіанти, як емотивний, екзистенціальний та інше) і поведінковий.

В основу класифікації можна покласти принцип детермінізму і виявити внутрішні або зовнішні умови. При цьому необхідно особливу увагу приділяти мезо- (або проміжним) умовам. За значенням в тому чи іншому процесі умови

можуть бути необхідними (якісна ознака) і достатніми (кількісна ознака) і, крім того, мати загальний, частковий або конкретний характер.

При цьому необхідно зазначити, що поняття «умова» виступає найбільш універсальним поняттям, оскільки сукупність умов може забезпечувати реалізацію тих чи інших явищ психологічного, педагогічного, соціально-економічного плану як відповідних компонентів життєдіяльності. Інакше кажучи, за допомогою тих чи інших умов ми можемо забезпечити реалізацію будь-чого як засобу, чинника або механізму педагогічних чи психологічних процесів. Крім того, універсальність цього поняття пов'язана ще й із тим, що будь-яке з досліджуваних понять може екстраполюватися в умови. Наприклад, гра – це педагогічний засіб, або чинник розвитку особистості в дитячому віці, а не директивна організація гри в освітньому процесі, може характеризуватися як умова педагогічного або психологічного плану.

У зв'язку з цим вважаємо правомірним конкретизувати психологічні умови в такому алгоритмізованому порядку:

1. Реалізація корекційної місії психологічних механізмів – це процес від часткового до цілого, в його цілісній єдності та системі. При цьому ми вважаємо, що:

- поняття «процес» – (від лат. processus – просування); це «1). послідовна зміна явищ, станів у розвитку чого-небудь. 2) сукупність послідовних дій для досягнення будь-якого результату...» [23, с. 27];

- поняття «система» (від грец. systema – ціле, складене з частин, з'єднання), множина елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, утворюють певну цілісність, єдність» [35, с. 57];

- поняття «системний підхід» – це «напрям методології пізнання і соціальної практики, в основі якого лежить розгляд об'єктів як систем; орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єктів, виявлення різноманітних типів зв'язків між ними та зведення їх у єдину теоретичну картину» [96].

2. Максимальне включення засобів, як сукупності психологічних умов, що сприяють реалізації суб'єктом (особистістю) прийомів і способів діяльності,

що відповідають тим чи іншим цілям. При цьому ми розуміємо, що поняття «засіб», яке має взаємозв'язок і взаємозумовленість з умовою, у довідковій літературі трактується як «прийом, спосіб дії для досягнення чого-небудь...». Знаряддя (предмет, сукупність пристосувань) для здійснення якої-небудь діяльності...».

Класифікація засобів, що забезпечують те чи інше явище (процес) може відбуватися на тих самих підставах, що й класифікація психологічних умов:

- за походженням можна виокремити біогенетичні, соціально-педагогічні та внутрішні психологічні (духовні);

- за сферою діяльності – предметно-матеріальні, соціально - комунікативні та розумові (логічні) засоби;

- за значенням у становленні особистості можна виділити: педагогічні, психологічні, соціальні, економічні засоби тощо;

- за функціональними особливостями реалізації діяльності особистості із зовнішньою детермінацією можна виокремити засоби, що мають прикладний характер, наприклад, засоби організації, засоби навчання, засоби профілактики, засоби виховання.

Ми вважаємо за необхідне зупинитися на характеристиці поняття «Соціально-психологічний засіб корекції девіантної поведінки особистості».

Оскільки сутнісною властивістю девіантної поведінки є саме девіантність, то в контексті нашого дослідження ми позначаємо досліджуване поняття як інтегральний тип психологічних явищ, які мають біогенетичне походження, соціальну детермінацію, поведінкову реалізацію та сприяють зниженню девіантності в поведінці особистості.

Водночас, як ми зазначали вище, нами поділяється позиція, згідно з якою поведінка – це вид діяльності, отже, в обсязі понять «Соціально-психологічний засіб корекції девіантної поведінки особистості» можна виокремити засоби, що пов'язані з усіма структурними та функціональними компонентами діяльності (поведінки):

- постановки і досягнення мети діяльності;

- засоби формування та реалізації мотиву діяльності (поведінки);

- визначення та реалізації способів (методів) діяльності (поведінки);

- формування та реалізації умов діяльності (поведінки); засоби досягнення результату діяльності (поведінки);

- формування та реалізації програми діяльності (поведінки);

- визначення та реалізації інформаційних основ діяльності (поведінки);

- прийняття рішень у процесі діяльності (поведінки);

- формування та реалізації підсистеми діяльнісно-важливих (поведінково-важливих) якостей.

Крім того, підставою поділу досліджуваного поняття можуть виступати сфери діяльності (поведінки), які тісно взаємопов'язані між собою. У цій детермінації можуть виокремлюватися предметно-матеріальні засоби, соціально-комунікативні та розумові (логічні).

3. Поряд із поняттям «порушення поведінки» у психіатричній літературі побутує «патологічна», «аномальна», «девіантна», «делінквентна» і навіть «незаконна» поведінка. При цьому одні автори не вбачають у наведених поняттях великої різниці, інші ж вкладають у них різний сенс. У зв'язку з цим поняття «девіантна поведінка» то непомірно розширюється, охоплюючи всі форми порушень поведінки у здорових і психічно хворих людей, то звужується до соціально-психологічного, що характеризує розлади поведінки лише у здорових осіб. Отже, для вивчення проблеми одним із компонентів психологічних умов вважаємо, насамперед, необхідним уточнити термінологію та зміст понять, що характеризують порушення поведінки.

Порушення поведінки, її відхилення від загальноприйнятих норм зустрічаються серед підлітків досить часто. Досить сказати, що в 30–50% підлітків, які перебувають у психіатричних стаціонарах, виявлено девіантні форми поведінки, що в кілька разів перевищує кількість тих, кого госпіталізують із приводу шизофренії [94]. У позалікарняній практиці цей відсоток ще вищий. Приблизно такі ж дані наводять і зарубіжні автори (Haslam, Jenkins).

Характер порушень поведінки у підлітків може бути найрізноманітнішим. Найчастіше вони виражаються в протиправних діях, ігноруванні існуючих вимог і порядків, пияцтві, сексуальній розбещеності, бродяжництві, суїцидальних тенденціях.

При цьому щоразу постає питання: чи є відхилення в поведінці ознакою психічного захворювання, зокрема патології особистості, чи це психологічна особливість перехідного віку, дефект виховання практично здорового підлітка. Відповісти на це запитання однозначно буває дуже важко, а часом неможливо.

Беручи до уваги, що умови корекції зорієнтовані на діяльність особистості, а точніше, на її життєдіяльність, яка розвивається з урахуванням органічного взаємозв'язку внутрішньої природи та довкілля, на основі закономірностей і принципів процесу становлення особистості, не тільки в онтогенезі та філогенезі, а й у процесі соціалізації.

Виходячи з того, що людина як індивід має подвійне походження (біологічне і соціальне), зазнає спеціально-організованого в суспільстві виховно-розвивального, корекційного процесу в тому чи іншому освітньому просторі, навчальному середовищі, а також володіє особистим досвідом, практикою та своїм світоглядом, який ґрунтується на власному внутрішньому світі та ступені відображення, а також переробці інформації, що впливає на її психіку.

4. В обсязі понять «корекція» і «становлення особистості» в першу чергу ми висуваємо біогенетичні, соціально-педагогічні та внутрішньо-психологічні (духовні) компоненти. Серед провідних компонентів, що лежать в основі діяльності, ми виокремлюємо: матеріальні, духовні та соціальні:

- біогенетичний реалізується за допомогою генотипів, природного навколишнього середовища і сукупністю безумовних рефлексів;

- соціально-педагогічний – внутрішнього мікросоціуму (сім'ї), мезо-мікросоціуму (освітніх установ від дитячого садочка до закінчення школи) і зовнішнього мікросоціуму (закладів професійної освіти, трудового колективу);

- внутрішньо психологічний – апперцепція, гнучкості (пластичності) розгортання когнітивної сфери суб'єкта.

5. Серед провідних компонентів, що становлять психологічні умови корекції, вкрай вважаємо за необхідне розуміти внутрішню структуру психологічних явищ. Розуміння психологічних явищ вчені зводять до простішого, елементарнішого рівня психологічного аналізу [159].

Ми поділяємо точку зору, в якій ураховується чинник активності самого суб'єкта – чинник саморозвитку, що має внутрішньо психологічне (духовне) підґрунтя, і виокремлюємо такі групи потреб:

1) Біогенетичні потреби – це такі потреби, в основі яких лежать природні інстинкти та безумовні рефлекси. Таку групу складають матеріальні (фізіологічно необхідні та соціально зумовлені) потреби.

2) Соціальні потреби – це такі потреби, які забезпечують життєдіяльність особистості в суспільстві. Таку групу становлять потреби особистості в спілкуванні, соціальному визнанні, самоактуалізації, служінні суспільству. Ці потреби можуть виступати як педагогічно зумовлені в тому разі, коли вони пов'язані з вихованням у вузькому сенсі слова.

3) Внутрішньо-психологічні (духовні) потреби – це такі потреби, які пов'язані з перцепцією навколишнього світу в перші роки життя і залежать від двох протилежних процесів розвитку особистості: апперцепції та пластичності. Серед них виокремлюють естетичні та пізнавальні потреби. Останні включають потреби, спрямовані на пізнання навколишнього світу (природи, суспільства, свідомості) і на пізнання самого себе.

У зв'язку з цим слід вказати на три аспекти, що мають значення в онтогенезі поняття «психологічний механізм» [108].

Перший момент – психологія як наука розвивається переважно в природничо-науковій парадигмі. Тут найголовніше виявити причину того чи іншого явища, що потребує пошуку закономірностей і механізмів. Це, на думку автора, знайшло відображення і в предметі психології, коли вона має вивчати не лише закономірності, а й механізми розвитку психіки (свідомості, регуляції,

життєдіяльності тощо). До цього слід додати традиції фізіології, як родового начала психології, де поняття «механізм» використовується досить широко.

Другий момент пов'язаний з ідеєю регуляції, що з'явилася також у межах фізіології. Для реалізації та розкриття цієї ідеї необхідно розглядати динаміку психічних процесів. Ось тому у вітчизняній психології доволі популярним є поняття «психічний процес». Але аналіз регуляції цим не обмежувався, виявляли різні структурні елементи, будували схеми і створювали моделі. Тому знадобилося поняття, що об'єднує елементи в якесь ціле й описує особливості його функціонування, а саме – «психологічний механізм».

Третій момент пов'язаний із розвитком ідей системно-структурного підходу в психології. Такий напрям збагачення психології черпає свій зміст у загальній теорії систем, синергетиці та тектології. Аналогічну точку зору висловлюють й інші вчені, згідно з якими «системно-структурний підхід є доволі популярним і продуктивним у психології, оскільки в ньому виокремлюють не тільки елементи, а й їхні взаємозв'язки та взаємодії, що характеризують певне функціональне ціле і пояснюють, з яких причин виникає той чи інший феномен» [222].

Таким чином, у психологічній літературі найяскравіше проявляє себе природничо-наукова парадигма, яка спрямована на пояснення психічних процесів. Вона відповідає на запитання: як, яким чином здійснюється той чи інший процес, як регулюється соціальна поведінка людини суспільством і нею самою, які психологічні процеси, функції, феномени лежать в основі того чи іншого соціального прояву і ставлення людини [111].

6. Крім того, вважаємо за необхідне зазначити, що до сукупності психологічних умов можуть і мають повноправно входити психологічні аспекти девіації поведінки. Поняття «поведінка» в психології тісно пов'язане з такими поняттями як «потреба», «мотив», «установка», «мотивація», «діяльність». Діяльність найтіснішим чином пов'язана з психічним розвитком особистості [194].

У процесі формування діяльності можливі збої та кризи. Виділяють два варіанти (типи) таких криз:

- за першим варіантом потреба, що швидко змінюється, потребує для свого задоволення дедалі нових і нових засобів, і зрештою може настати такий стан (криза), коли можливості вичерпуються, і суб'єкт уже не має у своєму розпорядженні потрібних для здійснення діяльності засобів;

- за другим варіантом діяльність, навпаки, постійно ускладнюється, швидко набуває потрібних для її здійснення засобів і немов би перерозподіляє потребу, що лежить в її основі.

Кризовий стан, узятий як фрагмент формування поведінки (руху діяльності), позначається як перехідний стан потреби. За образним висловом І. Беха, людина, яка перебуває в такому стані, «прагне (часом дуже пристрасно) того, чого сама не знає, чому не може дати однозначного опису» [14].

Стан незадоволення потреби (криза) рано чи пізно переходять у потребу, що знайшла свій предмет – мотив (опредмечена потреба). Потреба, що виникла, спонукає до діяльності, а діяльність, в свою чергу, до нової потреби тощо. Так триває доти, доки ланцюг потреба – діяльність не перерветься новою кризою, і тоді все починається спочатку, але вже на якісно новому рівні.

Для побудови психологічної моделі формування поведінки недостатньо таких понять, як потреба, мотиви, дія. Не менш важливими в цьому сенсі є поняття «значення» і «сенс».

Якщо значення являє собою вироблене людством і зафіксоване в поняттях узагальнене відображення дійсності та норм діяльності, то відображення їх через призму індивідуального практичного досвіду утворює суб'єктивну цінність значення – сенс. Сенс пов'язаний із мотиваційною стороною особистості, що визначає активність діяльності людини. Внутрішнє співвідношення між сенсом і значенням характеризує психологічну структуру свідомості.

П. Кретов міркував так: «Зрозуміти напрям, в якому річ уже рухається сама по собі, значить побачити її смисл. У заглибленні в такий смисл – суть

осмислення. Під осмисленням мається на увазі більше, ніж просто усвідомлення чого-небудь. Ми ще далекі від осмислення, поки що просто щось усвідомлюємо. Осмислення вимагає більшого. Воно – відданість гідному запитування… у осмислення інша сутність, ніж у усвідомлення та наукового пізнання… осмислення вперше тільки і виводить нас на шлях до місця нашого перебування» [93, с. 103].

Смисл є специфічно людським функціональним утворенням, що визначає розв'язання мисленнєвих і творчих завдань. Перетворення системи смислів і завдань залежно від умов реальної діяльності становить найважливіший зміст людської поведінки навіть у тих випадках, коли ми маємо на увазі аморальну поведінку, йдеться не про заперечення моралі взагалі, а про моральну позицію нехай збочену, чужу більшості людей, але своя мораль, своя доволі жорстка система цінностей існує в асоціальних груп».

У цьому плані становить інтерес спроба розглядати особистість як певний тривимірний простір, окремими взаємно пересічними осями якого є діяльність, значення, смисл.

Перша вісь – діяльність, поведінка, вчинки. Параметри: міра внутрішньої складності, опосередкованості, широта зв'язків тощо. Відповіді на запитання: «як?», «чому?».

Друга вісь: значення або узагальнено – культура як система значень, програм, норм поведінки, зразків діяльності тощо. Параметри: розвиток, ширина, сходження уявлень від життєвих до наукових тощо. Відповідь на запитання «для чого?».

Третя вісь – «значення значень». Динамічні системи свідомості, що несуть упереджені ставлення людини до дійсності, стрижнем яких є моральна свідомість із притаманними їй рівнями: від егоцентричного до колективістського. Відповідь на запитання «заради чого?».

Ключем для глибшого розуміння причин девіантної поведінки можуть слугувати спеціальні дослідження, що проводяться в кримінальній психології. Ідеться, насамперед, про вивчення мотивації злочинної поведінки.

Мотивацію як один із чинників, що детермінують поведінку, слід відрізняти від ширшого поняття – механізму поведінки. Сучасна психологія розглядає поведінку як процес, що розвивається в просторі та часі. Основні етапи цього процесу:

- актуалізація потреби;
- виникнення і формування мотиву;
- формування мети;
- вибір шляхів її досягнення;
- прогнозування планованих дій;
- бажаних і небажаних результатів;
- прийняття рішення;
- контроль і корекція поведінки.

Таким чином, мотивація не охоплює всього механізму поведінки, оскільки останній включає в себе ще такі елементи, як:

- ситуація;
- її оцінка;
- ухвалення рішення;
- нарешті, сама дія.

Однак мотивація є основним «психологічним стрижнем» формування та здійснення поведінки. Повертаючись до психологічних умов, аналізуючи мотивацію, ми бачимо, що однією з них є «логіка» поведінки, її внутрішні рушійні сили.

Якщо аналіз механізму дає відповідь на запитання, як здійснюється поведінка, то вивчення мотивації відповідає на запитання, чому людина чинить так, а не інакше.

Аналіз наукової літератури показує, що, якщо джерела мотивації поведінки людини лежать у соціальному середовищі, то безпосередньою спонукаючою силою поведінки є інтереси, емоції, вимоги, звички і, особливо, актуальна потреба, трансформована в конкретний мотив. Потреба людини слугує основою для формування мети поведінки і пізнання тих об’єктів, на які

вона спрямована. Багато потреб людини мають біологічну основу (потреба в самозбереженні, розмноженні, харчуванні), але всі вони соціалізовані.

Потреба, спонукаючи людину до активності, може реалізуватися в мотивах її поведінки безпосередньо (матеріальна потреба – корисливість; статева потреба – сексуальне збудження тощо) або опосередковано. Наприклад, такі мотиви поведінки, як помста, озлобленість, образа не є безпосереднім продовженням тих чи інших потреб.

Дослідження наукової літератури показує, що:

- духовні потреби, особливо пізнавального і творчого змісту, практично не зустрічаються як суб'єктивні причини злочинної поведінки;

- потреби ж у соціальному спілкуванні, такі як прагнення до визнання з боку неформальної групи, престиж, самолюбство, хибно зрозуміле почуття товариства, навпаки, доволі часто стають причиною правопорушень;

- досить часто деформація потреб досягає ступеня збоченості (накопичення, прагнення до зверхності, патологічний егоцентризм тощо).

- про збочені потреби можна говорити щодо осіб із патологічним потягом до алкоголю і наркотиків;

- проте потреб і мотивів, які були б притаманні тільки злочинній поведінці, на думку більшості авторів, не існує. Завдяки одному й тому самому зовні схожому спонуканню можуть бути здійснені і антигромадські, і благородні вчинки. Соціальна оцінка мотиву залежить не від його абстрактного змісту, а від того, в систему яких об'єктивних відносин він залучений і яким суспільним відносинам протиставлений.

Виокремлюють такі основні функції мотивації: відображаючу, спонукальну, регулятивну та контролюючу. Природно, що кожна наука, використовуючи феномен мотивації, намагається за його допомогою вирішити свої специфічні завдання. «Тому, – пише В. Луньов, – філософські дослідження мотивації більше тяжіють до її відображаючої функції, психологічні – до спонукальної, педагогічні – до регулятивної, для моралі та права важливі аксіологічні аспекти» [124, с. 464].

Регулятивна функція мотивації полягає у виборі шляху до поставленої мети. Злочинна мета зазвичай зумовлює і злочинний шлях її реалізації. Останній обирається правопорушником найчастіше тому, що в межах засвоєної ним системи цінностей такий шлях видається коротшим, доступнішим і вигіднішим. Особливістю прогнозування у злочинній поведінці є спотворений зміст соціальної інформації та небажання (або невміння) зіставити свою соціальну активність з існуючими суспільними відносинами. Надаючи перевагу злочинному шляху, суб'єкт втрачає адекватність відображення реальної дійсності, оскільки навіть на рівні фізіологічних механізмів відбувається ігнорування всієї інформації, що заважає задоволенню потреб.

Контролююча функція набуває особливого значення на останніх етапах мотиваційного циклу, у період вчинення антигромадського вчинку, а також під час оцінки його наслідків. Зіткнувшись із непередбачуваними обставинами, правопорушник, наприклад, змушений заново переформатувати весь мотиваційний цикл. Серйозна перешкода на шляху до досягнення мети може призвести до відмови від її досягнення або до формування нового рішення, що допомагає подолати перешкоду.

До основних мотивотворчих чинників девіантної поведінки належать:

- спосіб життя в широкому значенні цього поняття. Під способом життя розуміють сукупність типових для даного суспільства форм життєдіяльності людей, способів задоволення ними своїх матеріальних і духовних потреб. Виступаючи стосовно особистості як система життєдіяльності, врегульована соціальними нормами, спосіб життя має регулювальний вплив на мотивацію поведінки індивіда;

- безпосереднє соціальне оточення (соціальна група), ситуація, певні вимоги до поведінки суб'єкта в даній ситуації (соціальна роль). Важливо розрізняти мотивотворчий вплив способу життя суспільства в цілому (макросередовище) і невеликих груп, найближчого оточення (мікросередовище). Макросередовище і мікросередовище перебувають у постійному зв'язку та взаємодії. Макросередовище впливає на мотивацію

індивіда безпосередньо (засоби масової інформації тощо), але частіше опосередковано – через спосіб життя малої групи. І якщо спосіб життя малої групи, в якій формується особистість, для неї більш прийнятний, а перебування в групі видається цінним, мотивостворююче значення такої групи в конкретний відрізок часу може бути вищим, ніж суспільства загалом. Однак за певних умов мікросередовище може чинити опір позитивно орієнтованому суспільству, що є однією з причин формування мотивів девіантної поведінки.

- і, нарешті, особистісні умови або сама особистість.

Впливати на мотивацію девіантної поведінки може не тільки антигромадська група, а й цілком сприятлива з позиції права соціальна спільнота.

Існує ще один важливий аспект впливу способу життя малої групи на мотивацію поведінки індивіда:

- спосіб життя звичної малої групи (сім'я, група однолітків) формує у особистості своєрідний стереотип мотивації поведінки;

- якщо особистість потрапляє в нове для неї мікросередовище (гуртожиток, нова школа, нова сім'я), вона не може відтворювати у своїй поведінці спосіб життя того мікросередовища, до якого раніше належала;

- тому мотивом багатьох її вчинків може бути захист (часто неусвідомлений) своєї приналежності до колишніх малих груп, до їхнього способу життя;

- якщо спосіб життя змінюється раптово і, як правило, розходиться, а іноді навіть суперечить провідним мотивам суб'єкта, людина прагне відтворення того способу життя, який більшою мірою забезпечував би функціонування характерних для неї провідних мотивів.

Ігнорування зазначеної особистісної тенденції до відповідності звичного способу життя і мотивації поведінки нерідко є причиною нерозуміння таких, наприклад, вчинків, як втечі зі школи, або, навпаки, неефективності заходів включення до суспільно корисного способу життя злісних правопорушників.

У зв'язку з цим підкреслюється, що складовими елементами способу життя є його рівень і стиль. Рівень життя вказує на ступінь матеріальної забезпеченості людини. Відомо, що низький життєвий рівень являє собою один з основних чинників, що сприяють виникненню корисливих мотивів, формуванню пияцтва, негативного ставлення до праці тощо. Однак прямого зв'язку між рівнем і способом життя немає. Досвід низки країн показує, що зростання матеріального добробуту суспільства не завжди веде до зниження правопорушень та інших форм девіантної поведінки, особливо серед підлітків [95].

Деякі вчені стверджують, що стиль життя відображає його індивідуалізовану, активну спонукальну сторони. У науковій літературі виокремлено чотири основні стилі життя людини:

- гедоністичний (прагнення до найповнішої реалізації своїх потреб);

- аскетичний (прагнення до зниження інтенсивності своїх потреб);

- споглядальний (прагнення до спрощення своїх відносин із зовнішнім світом, орієнтація на зовнішні враження);

- діяльний (прагнення до самовдосконалення і всебічного розвитку).

Мотивоутворювальна функція індивідуального стилю життя – перспективний, але ще маловивчений аспект кримінальної психології. Є підтвердження, що для вбивць найбільш типовий «аскетичний», а для злодіїв – «споглядальний» стиль життя [219].

С. Гарькавець та інші дослідники стверджують, що особливий інтерес становить аналіз ролі соціальної групи в мотивації девіантної поведінки. Достатньо сказати, що основна маса протиправних порушень серед неповнолітніх відбувається в групі. Формування кримінальних мотивів у малій групі (сім'я, неформальна група) відбувається шляхом засвоєння особистістю групових цінностей у процесі її соціалізації. Цінності, які група вважає найважливішими для свого існування, нав'язує усім членам і здатна розвинути в цих людях риси, що змушують їх чинити так, як «потрібно» в цій групі. Провідні мотиви поведінки людини формуються протягом усього її життя.

Насамперед, має бути визначена роль сім'ї. Кримінологи неодноразово звертали увагу на те, що особистість, особливо на перших етапах своєї соціалізації, може активно засвоювати негативні цінності та уявлення батьків [33].

Найбільшою мотивоутворюючою силою девіантної поведінки володіють неформальні групи однолітків з асоціальними тенденціями:

- вплив групи особливо значущий, якщо суб'єкт цінує приналежність до неї і спосіб життя групи не суперечить внутрішнім позиціям особистості, її найактуальнішим, провідним мотивам. Інакше кажучи, асоціальна група лише в тому разі «знаходить» суб'єкта, якщо сам суб'єкт «шукає» таку групу;

- для підлітків, які легко піддаються впливу асоціальної групи, характерні такі психологічні особливості: постійна орієнтація на думку оточуючих, висока комунікабельність і сприйнятливість, непевність у собі, загострене відчуття власної вразливості та залежності від навколишнього середовища.

У формуванні мотивів девіантної поведінки під впливом асоціальної групи велике значення мають такі способи групової інтеграції як:

- навіювання. Однак навіювання з особливою силою діє лише на осіб, які не мають розвиненої здатності до самостійного логічного мислення, не мають стійких життєвих принципів і переконань. Психотерапевти знають, що людина навіть у гіпнотичній сомнамбулі не робитиме того, чого вона принципово не сприймає, коли не спить. Таким чином, вплив асоціальної групи на формування мотивів девіантної поведінки безперечний, але не фатальний, а головне, неоднозначний. Людина не народжується із заздалегідь заданими соціально-позитивними або соціально-негативними властивостями;

- примус;

- переконання;

- «зараження».

Для підліткового віку характерний феномен «зараження», в основі якого лежить звичайна цікавість.

Мотивоутворюючим чинником за певних умов може стати конкретна життєва ситуація, яка сприяє ухваленню рішення про вчинення того чи іншого вчинку. Сам факт, що ситуація впливає на мотивацію девіантної поведінки, у більшості авторів, які вивчали це питання, не викликає сумнівів [69; 119; 204].

Однак дослідження останніх років показують, що ситуація здебільшого тільки актуалізує мотиви девіантної поведінки, тобто викликає до життя мотиви, що вже є в людини, і створює умови для їхньої реалізації. Тому антигромадські вчинки підлітків мають найчастіше не «випадковий» ситуативний характер, а є, за всієї раптовості, імпульсивності та емоційної залежності, логічним розвитком усього попереднього життя.

Одним із найскладніших питань, що виникає під час аналізу внутрішніх особистісних умов мотивації антигромадської поведінки, є питання про те, чи існують якісь особистісні властивості й особливості, що відрізняють, зокрема, правопорушника від неправопорушника, і якщо існують, то якими вони є. Дослідження останніх десятиліть показують, що особистість злочинця характеризується відносно стійкою сукупністю антисоціальних якостей, властивостей і особливостей, які, тим не менш, не є абсолютними [176]. Вважається, що критеріями, які дають змогу відрізнити неправопорушників від правопорушників, слугують, насамперед, деформації та відхилення в мотиваційній сфері останніх. «Мотиваційна сфера правопорушників, зсунута від суспільного до особистісного, від соціального до індивідуального, від об’єктивного до суб’єктивного, від культурного до природного, від духовного до матеріального, від зовнішнього до внутрішнього, від належного до бажаного, від сталого до ситуативного, від перспективного до сьогохвилинного, від раціонального до емоційного» [122].

Специфічні особливості, деформації та відхилення в мотиваційній сфері особистості правопорушника є сукупністю основних внутрішніх умов, які мають визначальний вплив на формування кримінальної мотивації, її конкретний соціальний (антисоціальний) зміст. Під час вивчення внутрішніх умов мотивації злочинної поведінки деякі дослідники вказують на такі

психологічні особливості правопорушників, як, наприклад, переважно конкретно-образне мислення, слабке передбачення своєї поведінки та недостатня здатність регулювати її в екстремальних умовах, емоційна нестійкість тощо. Однак зв'язок цих психічних властивостей із злочинною поведінкою, як правило, опосередкований через соціальну орієнтацію особистості, її мотиваційну сферу.

Аналіз першоджерел допоміг нам зрозуміти витоки спонукальної сили тих чи інших вчинків, осмислити процес виникнення і формування мотивів поведінки. Особливий інтерес для нас становлять дослідження загальних закономірностей виникнення і формування мотивів девіантної поведінки. Як показав аналіз, виникненню мотивів будь-якої діяльності часто передує:

- поява певної потреби;

- переживання домінантної потреби породжує актуальний для даного суб'єкта стан потреби, що має великий вплив на його ставлення до об'єктів (предметів), здатних задовольнити таку потребу;

- у структурі сфери потреб неповнолітніх правопорушників провідна роль належить елементарним потребам за відсутності або крайньої бідності духовних;

- значне місце посідають збочені потреби, зокрема, в алкоголі та наркотиках;

- у процесі формування мотивів, та чи інша потреба у свідомості людини набуває різного значення. Залежно від того, яке значення надає індивід конкретній потребі, остання стає спонукальною силою і формується в мотив поведінки або залишається в її свідомості як факт, що не має актуального значення. На процес перетворення потреби на мотив, крім суб'єктивної її значущості, серйозний вплив має конкретна життєва ситуація. Так утворюється замкнутий ланцюг: потреба – особистісний сенс – ситуація [178].

На формування мотивів девіантної поведінки впливають в основному порушення рівноваги між різними видами потреб, актуалізація другорядних потреб і спотворене сприйняття або недооцінка конкретної життєвої ситуації.

Появою мотивів поведінки процес формування мотиваційної сфери не закінчується:

- під час вчинення девіантного вчинку й особливо після нього, первісні потреби можуть змінитися або поступитися місцем іншим;

- вчинивши проступок, особистість боїться покарання, і нова потреба – уникнути його – породжує новий мотив, який є потужним «активатором» усієї подальшої, зокрема й протиправної поведінки;

- боротьба мотивів, їхня зміна, завжди супроводжується емоціями, що впливають, в свою чергу, на процес мотивоутворення.

- за певних умов емоції можуть набувати форми виражених реакцій або стійких станів, які стають потужними спонукальними чинниками в структурі всієї мотиваційної сфери особистості.

З огляду на важливу роль, яку можуть відігравати емоції в мотиваційній сфері деяких правопорушень, до Кримінального кодексу як обставину, що пом’якшує відповідальність, введено поняття сильного душевного хвилювання.

Значний вплив на процес мотивоутворення девіантної поведінки має фрустрація – складний емоційно-мотиваційний стан, що виникає у відповідь на неможливість задоволення будь-якої значущої для суб’єкта потреби. Фрустрація викликає, поряд із вихідною, нову мотивацію, спрямовану на подолання виниклої перешкоди на шляху до наміченої мети.

Фрустрація може проявлятися у вигляді дратівливості, гніву, агресивності. Не маючи точної мети, такі реакції можуть спрямовуватися на випадковий об’єкт або трансформуватися в суїцидальну поведінку. Саме в цих випадках, коли справжні мотиви поведінки приховані від оточуючих, правопорушення підлітків нерідко здаються «невмотивованими», а самогубства – загадковими.

Вивчення динаміки мотивації у зв’язку із зовнішніми (соціальними) і внутрішніми (особистісними) умовами допомагає сформувати цілісну систему психологічних умов ефективної реалізації психологічних механізмів корекції девіантної поведінки.

Ми вважаємо, що до числа не менш значущих можна віднести психологічні умови – принципи реалізації психологічних механізмів у корекції девіантної поведінки. Серед них вважаємо за можливе виділити такі принципи:

- цілеспрямована діагностика клієнта. Це дасть змогу співвіднести рівень розвитку клієнта-школяра з еталонно-позитивним, що створить підґрунтя для формування програми корекційної діяльності, визначення її етапів, шляхів, способів і засобів досягнення бажаного результату;

- корекційний процес слід розглядати як систему, тобто як сукупність елементів, що перебувають у певних відносинах і зв'язках між собою та утворюють відповідну цілісність, єдність, то корекційна діяльність буде її елементом, підсистемою, субсистемою. Водночас корекційна діяльність має свою структуру, впорядковану множину своїх взаємопов'язаних елементів, об'єднаних спільною метою функціонування та єдністю керування;

- гармонійне поєднання цілей суспільства й особистості, орієнтація навчально-виховного процесу на особистісні можливості школяра, його інтереси та потреби;

- повага до особистості дитини в поєднанні з розумною вимогливістю і на цій основі розвиток особистісних якостей клієнта, на що спрямовані вимоги зацікавленого в долі клієнта педагога, упевненого в тому, що вони допоможуть скоригувати агресивну поведінку вихованця, не завдаючи шкоди його самолюбству, почуттю власної гідності;

- опора на позитивне в людині, сильні сторони її особистості. Тільки гуманне, шанобливе ставлення до клієнта, педагогічна прозорливість, уміння побачити серед негативних рис характеру й агресивної поведінки незахищеність, прагнення бути кращим, дають змогу ефективніше побудувати корекційно-педагогічний процес;

- свідомість і активність особистості. Тільки розуміючи й усвідомлюючи необхідність проведених змін у поведінці, активно допомагаючи їх здійсненню, бажаючи й прагнучи їх прискорити й реалізувати, можна говорити про результативність корекційного процесу;

- системність корекційних, профілактичних і розвиваючих завдань. Визначаючи мету і завдання корекційної діяльності, необхідно виходити з найближчого прогнозу розвитку клієнта, а не миттєвої ситуації. Будь-яка програма корекції розвитку має передбачати запобігання виникнення девіантної поведінки та створення сприятливих умов для найповнішої реалізації потенційних можливостей гармонійного розвитку особистості підлітка;

- єдність діагностики та корекції. Вона забезпечує цілісність процесу навчання, виховання і розвитку. Неможливо вести ефективну й повномасштабну корекційну роботу, не знаючи вихідних даних про об'єкт. Корекційно-розвивальний процес вимагає постійного систематичного контролю динаміки перебігу та ефективності корекції; проведення діагностичних процедур на всіх етапах – від постановки цілей до їх досягнення, отримання кінцевого результату;

- урахування індивідуальних і вікових особливостей;

- діяльнісний принцип корекції. Він визначає тактику роботи і способи реалізації поставлених цілей. Вихідними моментами в досягненні цілей є організація активної діяльності підлітка, створення необхідних умов для його орієнтування в складних конфліктних ситуаціях, створення алгоритму соціально-прийнятної поведінки;

- комплексне використання методів і прийомів. У корекційній практиці необхідна певна сукупність способів і засобів, методів і прийомів, що враховують індивідуальні психологічні особливості особистості підлітка, соціальну ситуацію, рівень матеріально-технічного та навчально-методичного забезпечення, логіку і послідовність впливу;

- інтеграція зусиль. Девіантні форми в поведінці підлітка – результат не тільки його психофізіологічного стану, а й активного впливу на нього: батьків, найближчих друзів і однолітків, педагогічного та учнівського колективів. Успіх корекційної роботи із підлітками без співпраці з батьками або іншими

дорослими, без опори на взаємини з однолітками залежно від характеру відхилень у поведінці може виявитися недостатньо ефективним.

Науково-теоретичний і методологічний аналіз сутності психологічних механізмів корекції девіантної поведінки дає змогу розглянути соціальні та педагогічні умови, що дають змогу будувати ефективну практичну педагогічну діяльність із розв'язання завдань корекції девіантної поведінки з використанням психологічних механізмів, які перебувають у взаємозв'язку та взаємозумовленості.

Ми розглядаємо концепцію психічного як єдність свідомості та діяльності, адже людська психіка проявляється і формується в діяльності. У концепції психологічного процесу психологічні механізми розглядаються як особливий засіб, що забезпечує активізацію взаємодії індивіда зі світом, беручи участь у реалізації дій, учинків, усвідомленої регуляції психічних актів.

Виходячи з того, що людина від самого народження піддається спеціально організованому виховно-корекційному процесу, вступаючи в найскладніші соціально-культурні взаємодії з навколишнім світом, де їй (суб'єкту діяльності) доводиться освоювати різноманітні соціальні ролі, що розглядаються нами як дії психологічного рольового механізму (рольового навчання, рольової інтерпретації соціального статусу особистості, рольової самотрансформації, рольової самопрезентації, модифікації рольової поведінки), ми вважали за необхідне розгляд соціальних і педагогічних умов ефективної корекції девіантної поведінки особистості.

Ефективність є категорія соціальна. Словник іншомовних слів так коментує це поняття: ефект – засіб, що має на меті справити враження, викликати здивування.

Під ефективністю управління освітою розуміємо міру досягнення суб'єктом управління оптимального рівня показників цілісно-сукупних складових цього феномена − розвитку якості всіх сторін системи освіти як результату праці педагогів та учнів [153].

Виходячи з даного визначення, ефективність корекційної діяльності являє собою певну оцінну категорію, що характеризує результати корекційної роботи, за критерієм їхньої відповідності поставленим цілям і завданням.

Ефективність корекційної діяльності визначається особливостями:

- соціального середовища суспільства;
- регіональних та етнічних умов;
- діяльності ЗМІ;
- діяльністю соціальних інститутів та організацій;
- релігійних організацій;
- сімейного укладу та виховання;
- виховних систем.

Основним критерієм ефективності корекційної діяльності є підтримання системи виховання, в яку було інтегровано корекційну діяльність, в оптимальному стані, що дає змогу успішно розв’язувати завдання формування в підлітків соціально значущих якостей особистості.

Зростання злочинності, падіння суспільної моралі та моральності спричинені насамперед політичною пасивністю держави та неефективністю інституту виховання. Завдання всіх освітніх і виховних структур держави і суспільства наразі, на нашу думку, полягає в тому, щоб виробити єдиний вектор розвитку, надати ефективної структурної форми, уточнити мету, завдання, функції в межах цільових державних і громадських програм різного рівня, організувати стійке управління вихованням. І лише за цієї умови, корекційна діяльність, виступаючи частиною виховного процесу, здатна виявити свою ефективність.

Таким чином, ми дійшли висновку, що ефективність корекційної діяльності в освітній установі можлива лише за створення сприятливих соціально-психолого-педагогічних умов. Найголовнішим завданням корекції девіантної поведінки особистості є формування її соціального самовизначення. «Самовизначення – це свідомий акт виявлення й утвердження власної позиції в проблемних ситуаціях» [15, с. 81].

Самовизначення як свідомий акт залежить від реалізації двох найважливіших умов (рис. 3.4).

Корекція девіантної поведінки особистості може здійснюватися тільки на основі активності самої особистості у взаємодії з навколишнім середовищем.

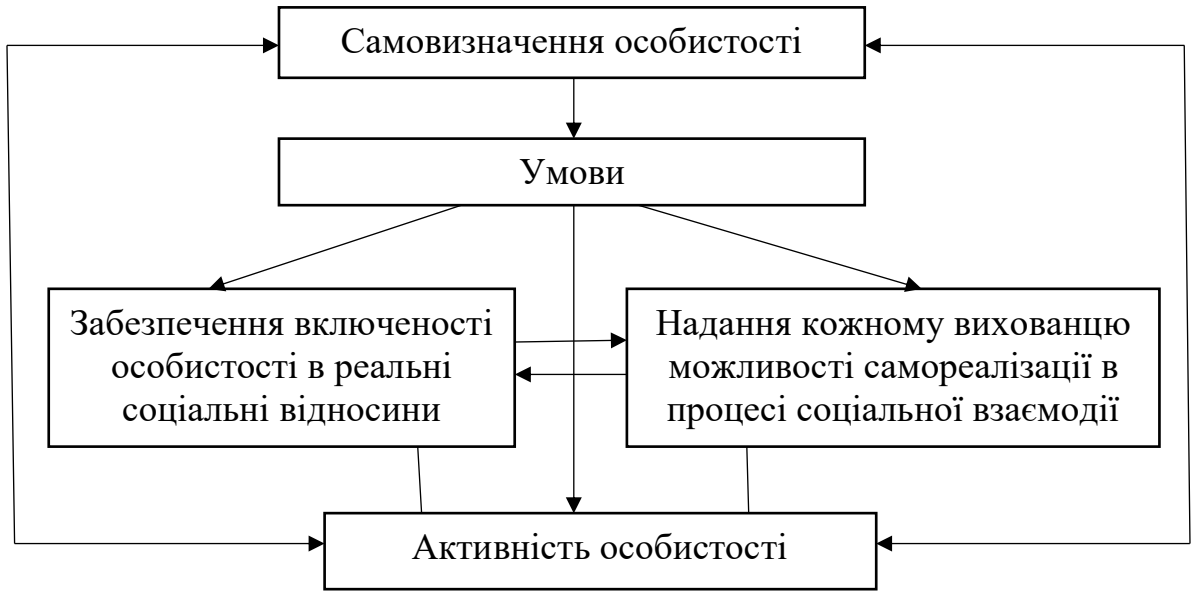

Рис. 3.4. Схема самовизначення особистості

Говорячи про активність людини і передусім про дитину (підлітка), слід зазначити, що вона має пряму залежність від її мотивації: соціальних установок, бажань, ціннісних орієнтацій, переконань, потреб.

Потреби і мотиви підлітка – це базис, на якому будується вся виховно-корекційна діяльність. Мотиви ми розуміємо як спонукання, що є властивістю особистості, виникають на основі потреб і у зв'язку з характером суспільних відносин та усвідомлені самою людиною.

Серед різноманітних точок зору на проблему мотивації, на наш погляд, більш підходящою є така, відповідно до якої, мотиви розглядаються як відображення і прояв потреб. «Ніхто не може зробити що-небудь, не роблячи цього водночас заради чого-небудь зі своїх потреб».

Тому в організації корекційно-виховної діяльності необхідно опиратися на потреби і мотиви вихованця, які є визначальними на даний момент.

Аналіз наукової літератури показує, що втрата пізнавальних інтересів підлітками є каталізатором педагогічної занедбаності та проявляється у стійкій неуспішності.

Важливим є не тільки визнання видів і рівнів мотивів, а й те, що в їхній основі лежать потреби, які виникають під впливом потреб соціального розвитку.

Загалом, види мотивів можна представити наступним чином (табл. 3.1):

Таблиця 3.1

Види та рівні мотивів

	Види мотивів	
	Пізнавальні	Соціальні
Рівні мотивів	Мотиви самоосвіти	Мотиви соціальної співпраці
	Навчально-пізнавальні	Вузькі соціальні мотиви
	Широкі пізнавальні	Широкі соціальні мотиви

Потреби людини розвиваються з розвитком суспільних відносин у суспільстві. Отже, визнання потребового, соціального за своєю суттю характеру мотивації того, хто навчається (вихованця), потребує включення в аналіз суспільних відносин, що розвиваються в процесі задоволення потреб, що й визначає головне завдання виховання девіантного підлітка – його соціальне самовизначення, формування прагнення до самостійного перевиховання.

Ефективність корекційної діяльності з формування прагнення до соціального самовизначення передбачає включення в його процес таких компонентів:

- цілеспрямованої роботи з моральної просвіти (уроки етики, моральні бесіди, індивідуальні консультації тощо);

- актуалізації всіх джерел морального досвіду підлітків (навчальна, позакласна робота; стосунки підліток – класний колектив, підліток – батьки, підліток – підліток, учитель – батьки);

- введення моральних критеріїв в оцінку всіх видів діяльності та проявів особистості підлітків;

- оптимального співвідношення форм практичної діяльності та моральної просвіти підлітків.

Вивчення матеріалів щодо девіантної поведінки підлітків дало змогу виявити основні причини та недоліки, що зумовлюють такі відхилення:

- низька якість викладання окремих дисциплін;
- низький рівень педагогічного такту у педагогів;
- слабкий адміністративний, педагогічний і батьківський контроль за навчанням і поведінкою підлітків;
- неефективний комплекс заходів педагогічного впливу;
- відсутність узгодженості у взаємодії «сім'я – школа»;
- рутинність і одноманітність форм виховної роботи та організації дозвілля підлітків;
- недостатнє використання виховних можливостей учительського та учнівського колективів;
- відсутність дієвої психологічної служби в навчальному закладі.

Окреслені причини можуть зумовлювати девіантні відхилення в поведінці підлітків. Однак деякі вчені вказують на той факт, що зазначені причини мають лише ймовірний зв'язок. Таким чином, причини девіантних відхилень мають комплексний характер. Які соціально-педагогічні умови ефективності системи корекції девіантної поведінки? На початку ми визначили сім особливостей, які визначають ефективність корекційної діяльності. Однією з цих семи особливостей є «виховна система».

Будь-яка педагогічна система має відповідати умовам, у яких вона функціонує. Виходячи з даного положення, методика і практична виховна діяльність має будуватися залежно від безлічі чинників і умов, у яких функціонує система. Зауважимо, що такі системи мали свою ефективність лише у свій історичний час, за певних соціальних умов. Їхнє використання в інших

соціальних умовах цілком можливе, але лише з певною модернізацією і трансформацією.

Останні десятиліття породили авторські педагогічні системи (авторські школи), які в основі своєї діяльності містять нетрадиційні ідеї, концепції, підходи, домоглися серйозних успіхів у постановці навчання і виховання підростаючого покоління. Кожен з авторів – людина інтенсивної думки і життя, розробили свою оригінальну методику, що дає змогу істотно підвищити ефективність і якість навчально-виховного процесу, підвищити якість процесу розвитку і формування особистості.

Досвід фахівців-новаторів – відкрита, постійно вдосконалювана педагогічна система, що ґрунтується на досягненнях психолого-педагогічної науки та освітньої практики, творчо розвиває ідеї класичної педагогіки та психологвї.

Знайомство з методиками, концепціями та досвідом педагогів-новаторів надає можливість побачити спільність і відмінність ідей та підходів до навчання і виховання школярів, різноманіття творчості. При цьому необхідно відзначити таке:

1. Усі представлені педагогічні системи (авторські школи) мають чітку спрямованість на розвиток особистості, її духовно-моральну орієнтацію та соціальне становлення.

2. Розроблені теоретичні та методичні системи дають змогу успішно розв’язувати одну з найскладніших психолого-педагогічних проблем – проблему девіантної поведінки. Цілі й завдання корекційної роботи системно розв’язуються під час освітньо-виховної діяльності.

3. Центральним психолого-педагогічним механізмом виступає надання кожному вихованцеві можливості самореалізації (самовизначення) у процесі різноманітних соціальних взаємодій.

4. Система соціальної взаємодії дитини (підлітка) здійснюється на основі активності самого суб’єкта (підлітка) виховання з включенням (розвитком, формуванням) його мотиваційної сфери.

На підставі теоретичного аналізу досвіду чинних педагогічних систем і власного досвіду можна виокремити основні компоненти, що мають стимулюючий вплив на ефективну організацію та діяльність корекційно-виховної системи. Основні напрями діяльності, що мають стимулюючий вплив на виховання підлітків із девіантним стереотипом поведінки:

- цілеспрямована систематична діяльність із духовно-морального виховання: бесіди, уроки, консультації, тренінги, заходи тощо;
- актуалізація всіх форм корекційно-виховної діяльності, які є джерелом морального досвіду вихованців: навчальна; позакласна; позашкільна; суспільно-корисна робота; система стосунків (підліток – батьки, вчителі, товариші, колектив тощо);
- постійний моніторинг з оцінкою всіх видів діяльності, поведінки та проявів особистості вихованця. Оцінка містить моральні критерії;
- поліпшення предметного змісту роботи з корекційно-виховної діяльності;
- удосконалення методичної підготовки викладацького складу навчального закладу з корекційно-виховної роботи. Розроблення предметно-методичних комплексів, що забезпечують таку діяльність та ефективних методів виховної роботи з девіантними підлітками.

У науковій літературі існує низка підходів як до визначення методів виховної роботи з девіантними підлітками, так і їхньої класифікації.

Один із найперспективніших підходів, на наш погляд, ґрунтується на розв’язанні основного завдання корекційної педагогіки – розвитку підлітка в напрямку гуманістичної парадигми й удосконалення всіх її людських сфер.

У контексті нашого дисертаційного дослідження такий підхід є найбільш прийнятним. Цілісний і всебічний розвиток людини можливий лише за умови розвитку всіх її сфер: інтелектуальної; мотиваційної; емоційної; вольової; сфери саморегуляції; предметно-практичної; екзистенціальної, що можливе лише за умови включення особистості в активне соціальне функціонування і саморозвиток.

Соціальне функціонування особистості ми розглядаємо як динамічний процес самоактуалізації та самопрезентації девіантної особистості за посередництвом психологічних механізмів у її відносинах із соціумом, де вона (особистість) виконує багато соціальних ролей, які використовуються нею при виконанні різних діяльностей. Ми цілком погоджуємося з М. Андреєвою щодо суті соціальної ролі в розвитку, соціалізації та адаптації особистості. «У концепції соціального функціонування особистості соціальна роль розглядається як психологічний механізм, що забезпечує адаптацію і динамічну рівновагу особистості та соціокультурної системи» [1, с. 43].

Аналіз сучасної соціальної та педагогічної літератури показав, що сьогодні не існує єдиної класифікації умов ефективної корекційно-виховної діяльності. Разом з тим, досить очевидно, що на ефективність такої роботи впливають:

1) загальні соціально-педагогічні умови (соціальні, географічні, регіональні, етнічні, культурні);

2) специфічні соціально-педагогічні умови, які можна згрупувати таким чином:

а) матеріальні умови життя, престиж професії, моральний клімат у соціальній групі (сім’я, навчальна група, малі громадські об’єднання);

б) умови навчання і праці, включно із середовищем виховання, організацією виховного середовища (діяльності), тимчасовими і санітарно-гігієнічними умовами, забезпеченістю необхідними технічними засобами і літературою;

в) стан ціннісно-мотиваційної сфери системи. Спрямованість інформаційної та культурної політики;

г) організаційно-педагогічні умови тощо.

Загальні соціально-педагогічні умови включають у себе умови мега- і макрорівня. Специфічні умови містять умови мезо- і мікрорівня. Групи умов – а), б), в) – включають умови мезорівня (соціальні, етнічні групи та їхні системи). Саме в них виявляються політичні, економічні та соціальні умови конкретного

суспільства, тобто те, що можна визначити як соціально-історичні умови, які визначають умови виховання, властиві тій чи іншій соціальній системі.

На мегарівні вони мають планетарний масштаб, це – географічні, господарські, кліматичні умови, умови міждержавних відносин.

Мікрорівень створює відповідні особливостям конкретної держави економічні, політичні та соціальні умови виховання, що відповідають особливостям конкретної держави. На мікрорівні держава, її інститути, громадянське суспільство забезпечують розвиток через передачу новим поколінням людей соціально-історичного досвіду попередніх поколінь відповідно до інтересів тих чи інших соціальних або національних груп.

Умови виховання на мезорівні, до якого належить система виховання в навчальних закладах, детермінуються відповідними умовами в суспільстві загалом, його інститутами.

Як вказують багато дослідників, сучасні соціально-культурні умови для виховання можна охарактеризувати як незадовільні. Найбільшим злом є продукція сучасних ЗМІ, яка не може бути використана у вихованні молоді, оскільки весь її зміст і спрямованість характеризується як «моральний розклад». Соціологічні дослідження проблем молоді свідчать, що на перше місце в ієрархії цінностей виступають цінності меркантильного характеру, які не відповідають інтересам суспільства.

Умови, в яких функціонує система виховання, належать до соціальних. Умови макрорівня (політика, економіка) детермінують на мезорівні такі умови, як статус професії в суспільстві, соціальна справедливість, матеріальне забезпечення, багато іншого.

Вище ми розглядали особливості, компоненти, що становлять ефективність корекційно-виховної діяльності. Також було проаналізовано практичний досвід педагогів-новаторів щодо вдосконалення педагогічної системи. Тепер розглянемо основні педагогічні умови, що впливають на ефективність системи виховання та корекції девіантної поведінки підлітків. На нашу думку до них можна віднести: гуманізацію освітньо-виховного

середовища, демократизацію відносин суб'єктів педагогічного процесу, оптимізацію компонентів корекційно-виховної моделі (системи), єдність і узгодженість дії корекційно-виховної системи (адміністрація, викладачі), надійне управління компонентами системи і цілісним освітньо-виховним процесом, єдність та узгодженість дій учасників системи виховання і корекції.

При розробці нових інноваційних педагогічних умов самі методи виховання, залишаючись принципово без змін, здатні мати вищий результат, тобто підвищити ефективність. З окреслених умов, на наш погляд, дуже важливою є єдність і узгодженість дій учасників систем виховання і корекції [139; 157; 160; 193 та ін.]. Насправді, важко уявити нормальне функціонування компонентів систем за відсутності узгоджених дій її суб'єктів.

Гуманізація освітньо-виховного середовища також визначає ефективність функціонування будь-якої виховної системи. У словнику психолого-педагогічних понять і термінів гуманізм визначається як світогляд, у центрі якого як найвища цінність і мірило всього перебуває людина. Представники філософії античності гуманність розглядали як вищий прояв людського буття.

Гуманізм – це глибока повага до людини, її гідності. Гуманізм це й активна життєва позиція, що виражається в боротьбі проти всіх форм людиноненависництва. Це властивість особистості, що містить у собі знання життя, морально-політичні почуття, позитивне ставлення до людей, їхнього життя і діяльності, людинолюбство і душевність.

У гуманізмі реалізується ідея вищої самостійної цінності особистості відповідно до конкретних історичних і культурних умов. На зміст гуманістичних цінностей впливають особливості історії та культури народу, рівень його розвитку, ментальність, групова і класова приналежність.

За розмаїття цінностей різних народів існує певне ядро гуманістичних цінностей, прийнятних для всіх людей: справедливість, свобода, соціальна рівність, гідність людини, духовність, шляхетність, взаємодопомога, тощо. Отже, гуманність, незважаючи на етнічні та соціальні відмінності, має один

загальний сенс для всіх народів, що означає людяність, пріоритетну цінність людини в ієрархії соціальних цінностей. Це положення має лежати в основі функціонування всіх соціальних інститутів держави і суспільства, включно із системою виховання та освіти.

Гуманізація освітньо-виховного середовища передбачає, насамперед, гуманізацію відносин його суб'єктів. На нашу думку, сутність гуманізації стосунків визначається як гуманне, відповідне гуманним цінностям, ставлення суб'єктів один до одного.

Гуманізація освітньо-виховного процесу включає такі види діяльностей: гуманізацію виховного простору; особистісну орієнтацію процесу виховання; формування духовності вихованця; мотивацію на гуманні стосунки та поведінку; закріплення у свідомості гуманістичних цінностей (свого народу та загальнолюдських); подолання екстремальності, форм агресії, методів впливу у вихованні та повсякденному житті. Зазначені види діяльності реалізуються на певних рівнях (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Види діяльності та рівні їх реалізації

Види діяльностей	Рівні реалізації
Гуманізація виховного простору	- загальнодержавний (законотворча робота з гуманізації норм законодавства та контроль за його дотриманням); - інститути держави та суспільства (формування гуманітарних цінностей); - загальноосвітні відомства, які організовують гуманізацію освітнього простору, несуть відповідальність за її стан; - інститути громадськості, що здійснюють зворотний зв'язок з оцінки реального стану педагогічного простору.
Виховання духовності та особистісна орієнтація виховного процесу	- конфесійні та етнічні інститути, що формують норми духовно-моральної поведінки та системи відносин; - педагогічна наука – інтегративна основа, засобами якої у свідомості вихованців інтеріоризуються гуманістичні ідеали та цінності; - особистість (як суб'єкт виховання) – орієнтація на гуманістичні цінності та гуманні стереотипи поведінки.
Мотивація на гуманні орієнтації та поведінку	- інститути виховання громадянського суспільства і суспільства (орієнтація молоді на гуманістичні цінності); - особистість (суб'єкт виховання) – участь у житті свого народу, справах на благо Батьківщини.
Закріплення у свідомість молоді гуманістичних цінностей	- сім'я (практика гуманістичних за своєю природою стосунків, вчинків);

	- конкретний навчальний заклад (система цілеспрямованих і спеціально організованих діяльностей із формування гуманістичних цінностей).
Подолання екстремальності й агресії в системі виховання	- викладачі (вибудовування системи відносин особистісних і ділових на основі етики, гуманізму, демократизму).

Висновки до розділу

У розділі здійснено концептуалізацію підходів до активації соціально-психологічних механізмів корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Розкрито соціально-психологічні особливості проявів девіантної поведінки підлітків та умови ефективної корекції такої поведінки в період сучасних соціогенних викликів.

Виявлено, що немотивовані вчинки, притаманні підлітковому віку, здебільшого пояснюються слабкістю інформаційних процесів, необхідних для перетворення потреби на мотив і мету, а також для вироблення й усвідомлення смислу діяльності. Показано, що немотивований вчинок може мати характер імпульсивного, несподіваного, незрозумілого для самого індивіда вчинку або ж характер запозичення мотиву дії в будь-кого з оточення (поведінка на основі чужої мотивації). При цьому наявність у підлітка смислового бар'єра до батьків і вчителів не тільки сприяє відчуженню від них, а й, посилюючи загальний стан психічного дискомфорту, призводить до накопичення збудження, яке нерідко розряджається випадковим і небажаним способом.

Визначено, що патологія поведінки підлітків розподіляється на неправильну поведінку стосовно людей і стосовно речей, а також неправильним ставленням до себе. Але в будь-якому випадку в психіці накопичується надлишкове або неправильно розподілене збудження. Зазначено, що загалом необхідно розрізняти природно-дефектну поведінку, пов'язану з особливостями інформаційного опрацювання збудження при потребі, і соціально-дефектну (етично-дефектну) поведінку, що пов'язана з порушеннями етичних норм за умови, що з фізіолого-психічного погляду всі головні процеси в центральній нервовій системі та психіці відбуваються правильно.

Розкрито сутність психопатії у підлітковому віці, що полягає у порушеннях перебігу нейропсихічних процесів, які (порушення) можуть мати різний рівень у масштабах цілісної психіки, різний характер і різний ступінь вираженості.

Вказано на відмінності між психічними захворюваннями і психопатіями у підлітковому віці, які полягають в тому, що в основі психопатій перебуває порушення діяльності центральної нервової системи (зі структурною основою). Така складність проявляє себе й під час систематизації та класифікації психопатій у підлітковому віці.

Підкреслено, що особливості прояву девіантної поведінки підлітків пов'язані з незрілістю механізмів реалізації їхньої активності, що виражається в невмотивованості скоєних дій. Нерозвиненість (недостатнє функціонування) механізмів психологічного захисту призводять до розвитку психопатії, як дефекту поведінки, дефекту особистості та характеру. Оскільки характер багато в чому складається на підставі поєднання певних звичок, то наявність в індивіда деяких небажаних звичок визначає наявність у нього відповідних їм патологічних рис характеру та дефектів поведінки.

Проведено аналіз сутності теоретичної моделі психолого-педагогічної діяльності з ефективної корекції девіантного стереотипу поведінки підлітків з урахуванням виокремлених соціально-психологічних механізмів. Продемонстровано схему послідовності структурних елементів моделі психолого-педагогічної діяльності ефективної корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Розглянуто авторський концептуальний підхід до трансформації системи соціально-психологічної корекції девіантної поведінки підлітків у векторах виховання, розвитку і формування особистості в умовах сучасних соціогенних викликів.

Констатовано, що під час переведення концептуальної моделі психолого-педагогічної діяльності з ефективної корекції девіантної поведінки підлітків з використанням психологічних механізмів у конкретну систему, потрібне включення усіх соціальних, психологічних, педагогічних механізмів, комплексне використання наявних ресурсів, у поєднанні з локальним характером діяльності конкретної освітньої установи, з перетворення конкретних компонентів системи корекції девіантної поведінки підлітків та

освітньо-виховної системи в цілому. Запропонована модель дає змогу забезпечити загальну спрямованість корекційно-виховних заходів в освітній установі; задіяти основні механізми та чинники розвитку і формування особистості; підвищити ефективність корекційно-виховної діяльності на всіх рівнях, шляхом посилення мотиваційно-ціннісних компонентів та створення сприятливих умов для саморозвитку та самовиховання особистості в підлітковому віці в період сучасних соціогенних викликів.

Підкреслено, що реалізація соціально-психологічних механізмів корекції девіантної поведінки підлітків може бути ефективною за умови врахування соціально-психологічних детермінант, які у зазначеному контексті постають як соціально-психологічні умови та містять у собі засоби та принципи корекційної діяльності загалом. Проте, головна складність у визначенні соціально-психологічних умов корекції, як проблеми, полягає в тому, що вона перебуває на стику багатьох наук: психології, соціології, педагогіки, філософії, права, кожна з яких має свої методологічні підходи до її вивчення, термінологію, розуміння виникнення механізмів девіантної поведінки тощо.

Розкрито основні мотивотворчі чинники девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів: спосіб життя; безпосереднє соціальне оточення, соціальна ситуація розвитку, вимоги до поведінки суб'єкта (соціальна роль); особистісні чинники тощо. Підкреслено, що найбільшим мотивоутворюючим предиктором девіантної поведінки володіють неформальні групи однолітків з асоціальними тенденціями. Крім того показано, що на формування мотивів девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів переважно впливають порушення рівноваги між різними видами потреб, актуалізація другорядних потреб і спотворене сприйняття або недооцінка конкретної життєвої ситуації. Узагальнено, що вивчення динаміки мотивації у зв'язку із зовнішніми (соціальними) і внутрішніми (особистісними) чинниками допомагає сформувати цілісну систему соціально-психологічних умов ефективної реалізації соціально-психологічних механізмів корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Отримані дані було покладено в основу проведення емпіричного дослідження соціально-психологічної специфіки девіантної поведінки підлітків та ефективності її корекції в умовах сучасних соціогенних викликів.

Основні положення розділу відображено в таких публікаціях авторки: [2.4; 2.6; 2.8; 2.16; 2.17; 2.18; 2.20; 3.8; 3.11; 3.12].

РОЗДІЛ 4

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СПЕЦИФІКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ЇЇ КОРЕКЦІЇ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІОГЕННИХ ВИКЛИКІВ

4.1. Методичні проблеми експериментально-психологічних досліджень девіантної поведінки підлітків

Складність методологічного обґрунтування організації та проведення експериментального дослідження ефективності психологічних механізмів корекції девіантної поведінки особистості полягає в тому, що:

1. Існує необхідність розглядати всі аспекти корекційної діяльності, що має спрямованість на особистість із поведінкою, що має відхилення, з позиції гуманістичної парадигми (В. Франкл, К. Роджерс, Е. Фромм, В. Сухомлинський та ін.).

На думку науковців, «кожна людина є унікальною, неповторною особистістю, з притаманними тільки їй талантами, здібностями. Кожна людина народжується на Землі для виконання певного завдання, тільки їй призначеного. І найголовніше, у людини немає обмеження в її творчому духовному зростанні, і вона може, у міру свого розвитку, одержувати дедалі новіші, складніші завдання, що відповідають її розвитку, розкривати таланти. Процес цей безмежний, як сам Всесвіт» [21].

2. Корекційна діяльність девіантної поведінки особистості має розглядатися як соціально-психолого-педагогічна діяльність, що має відповідні підходи, мету, завдання, принципи, форми, методи. Таке положення має чітко

вивірене обґрунтування. Ми вважаємо, що «девіантна поведінка є результатом соціальних процесів, складних міжособистісних взаємовідносин». Тобто, виникає як результат порушення соціальних, моральних і психологічних норм. Таким чином, девіантна поведінка є предметом соціальним, психологічним і педагогічним.

3. Корекційна психолого-педагогічна діяльність щодо девіантної поведінки особистості має містити в собі необхідні психологічні механізми, що перебувають у взаємозв'язку.

4. Механізми поведінки людини мають розглядатися, виходячи з її цілісності, співвідношення в ній соціального, біологічного і духовного, з урахуванням усіх ідеалів її розвитку – психологічного, морального, духовного.

Людина постає як цілісне утворення і будь-яке порушення цієї цілісності призводить до патології.

Ми виходимо з розуміння особистості як цілісності. Особистість є те ціле, стосовно якого набувають сенсу і визначаються психологічні характеристики людини.

Тим часом, як указують багато дослідників, сьогодні не існує ні цілісного підходу до особистості, ні уявлення про підставу її цілісності в сучасній психологічній науці.

Внаслідок зазначеного виникає проблема філософського розуміння людини як універсальної, безмірної істоти, з її органічною цілісністю, змістом і будовою її психіки, її «Я», що входить у безмежне різноманіття соціально-духовних стосунків із навколишнім світом, створює індивідуальний діапазон форм взаємодії, пов'язаних із моральністю, естетикою, етикою, практикою життя.

Така нескінченність, що передбачається в людині, вимагає і відповідного підходу до її дослідження. Це передбачає інтегральний підхід, де поєднані знання про людину всіх наук. Справедливо зазначено: «Наука дедалі виразніше усвідомлює межі власної компетенції, що є межами речових відносин» [132, с. 5].

Вище окреслені тези приводять щонайменше до двох запитань, які дослідник має розв'язувати, приступаючи до організації такого дослідження:

1. По-перше, яким чином, виходячи з розуміння людини як системи органічної, а не просто адитивної, будувати дослідницьку програму, не порушуючи цілісності?

2. По-друге, досліджуючи окремі елементи (властивості, якості, функції) в конкретної людини, групи людей, на перший погляд ізольованих один від одного (елементи), яким чином, на якій підставі здійснювати інтерпретацію отриманих результатів, будувати теоретичні положення і висновки про людину (особистість) як органічно цілісну систему?

Насправді, взявши за основу дослідницького підходу первинність елементів за їхнім відношенням до цілого, це може призвести до того, що отримані результати та їхня інтерпретація визначатимуть у предметі дослідження – людині як цілісній особистості – певні досліджувані структури як чинники, що «роблять» цілісну психіку людини. Таким чином, є реальна небезпека стати на шлях редукціонізму, тобто на свідому методологічну установку, спрямовану на зведення явищ одного порядку до явищ якісно іншого порядку. Редукціонізм, як методологічна установка, ігнорує, або прямо заперечує наявність власне психологічних закономірностей і механізмів, позбавляючи об'єктивності експериментальне дослідження. А це означає, що експериментальне дослідження ефективності психологічних механізмів девіантної поведінки особистості підлітка можливе лише за певної методологічної установки, яка містить такі аспекти:

1) особистість людини є органічною цілісністю, що містить множинність характеристик (біологічних, соціальних, психологічних, історичних, культурних);

2) особистісний розвиток людини є постійний вихід її «Я» за межі її кінцевих визначень (характеристик);

3) особистість людини не визначається (досліджується) лише через одні якісь характеристики (біологічні, соціальні та інші), а лише з урахуванням їхньої множинності, цілісності, поєднанню.

Це також означає, що розвиток особистості в контексті соціального життя має безліч підстав, що виходять за одні якісь межі, зокрема, межі (норми) соціального життя. Соціальність є лише однією із сторін її індивідуального життя. «Особисте життя людини в такому розумінні – це найбагатше, найконкретніше, що містить у собі як одиничне різноманіття, так і ієрархію дедалі абстрактніших стосунків (зокрема, ставлення до людини як до носія тієї чи іншої суспільної функції або як до природної істоти тощо). У своїй конкретності воно змістовніше, ніж кожна з цих абстракцій. Таким чином, особисте життя виступає не як приватне життя, тобто життя, з якого все суспільне відчужене, а як життя, що містить суспільне, але не тільки його, а й пізнавальне ставлення до буття, естетичне ставлення до буття і ставлення до іншої людини як до людської суті, як ствердження її існування» [10].

Таким чином, уявлення про людину як органічну цілісну систему є тією методологічною установкою, що дає змогу досить об’єктивно (якщо це взагалі можливо) організовувати і проводити експериментальне дослідження девіантної поведінки особистості.

Наразі перед ученими гостро стоїть питання про природу людини, її цілісність. Ми досить докладно це розглянули в попередніх розділах. Проте, аналізуючи різноманітні підходи до розуміння і вивчення феномена «людина», ми не можемо стверджувати, що сьогодні існує якась універсальна теорія, яка дає змогу досить об’єктивно будувати саме дослідження.

Наші сучасні уявлення про природу людини, її емоції, порівняно з сучасними фізичними знаннями, істотно відстають. По-перше, дослідження, спрямовані на розуміння причин відхилень (дефектів) поки що не досить глибокі, якщо порівнювати з дослідженнями фізичного світу. По-друге, еволюція організації людського співтовариства, змінює його властивості

(зокрема й психіку людини) швидше, особливо у XX–XXI ст., ніж встигають такі зміни досліджувати вчені, насамперед психологи.

Проблема відхилень від норми, що дедалі більше проявляються в людини, стає проблемою першорядною в психології, соціології, антропології та педагогіці. Як пов'язана людина з біосферою, соціумом, космосом? Одиничні чи множинні такі зв'язки, як вони поєднуються один з одним? Чи достатньо стійка людська психіка, щоб наша еволюція й еволюція глобального порядку не суперечили одна одній?

Виходячи із безперервного зростання кількості соціальних відхилень у всьому світі в деяких учених склалося уявлення про те, що загальною причиною таких відхилень є прогрес людської спільноти. Зрозуміло, таке уявлення не нове. Можна погодитися, що соціальна дезорганізація присутня в соціальному розвитку і суттєво впливає на появу девіантної поведінки. Однак, саме поняття «соціальні зміни» та його можливий вплив на формування психіки особистості залишається не вивченим.

Історія людського суспільства – це історія розвитку науки, техніки, культури, мистецтва, етики і, більшою мірою, історія розвитку людини як особистості. Людина змінює і вигляд планети, і екологію планети, і свою психічну організацію. За останні два століття в науці накопичено достатній матеріал, який демонструє, що з покоління в покоління якість таких психологічних і генетичних програм дуже швидко змінюється.

Загальна тенденція розвитку людського суспільства показує, що «разом із процесом становлення антропосфери та техносфери нові наукові теорії, винаходи технічного та технологічного характеру, мас-медіа, нові міфологічні та політичні системи та ін. мають все більший вплив на нашу історію. За умов зростання швидкості та ємкості інформаційних каналів, ми можемо констатувати зростаючу складність когнітивних структур. Стає очевидним, що пошуки методологічного характеру для опису підґрунтя, що ведуть до змін інтелектуально-когнітивного характеру, мають все більш системний характер» [72, с. 172].

Нас цікавить, насамперед, стан антропосфери в Україні. Наведемо деякі тенденції та показники, що мають вплив на появу та зростання девіантного стереотипу поведінки підлітків в сучасній Україні.

1. Україна посідає 38-ме місце в світі за чисельністю населення. У нашій країні проживає близько 41,1 млн осіб (початок 2022 року), що становить 0,56 % від населення планети. За чисельністю населення Україна відноситься до великих європейських держав, у топ п'ятірці яких посідає п'яту позицію після Федеративної Республіки Німеччина, Великобританії, Франції та Італії.

2. Скорочення чисельності населення України відбувалося переважно за рахунок природного убуття населення (від'ємний баланс між числом народжених і числом померлих). Вкрай критичним видається депопуляційний тренд у розвитку демографічної сфери у 2021 році. Загальний убуток чисельності людності вимірюється 418 тис. осіб, що на 104 тис. осіб більше, ніж у 2020 році. Природний убуток людності України становив у 2021 році 442 тис. осіб, тобто на 110 тис. осіб більше, ніж за попередній рік.

3. Показники, що характеризують смертність населення України, мають тенденцію до зростання. Загальний коефіцієнт смертності збільшився з 12,9 у 1991 році і до 15,9% – 2020 року. У 2022 році загальний коефіцієнт смертності становив 18,5%.

Тривалість життя чоловіків в Україні потроху збільшується та у 2021 році становить 65,2 років. Останніми роками зростає кількість померлих від хвороб систем кровообігу і новоутворень. Зменшується смертність від зовнішніх причин смерті, хвороб органів дихання та інфекційних і паразитарних хвороб, а також від причин, яким можна запобігти, нещасних випадків.

4. Високим порівняно із середньоєвропейськими показниками залишаються рівні материнської, малюкової та дитячої смертності. Показник дитячої смертності (кількість померлих у віці до 1 року на 1000 народжених живими) в Україні досить високий, становила 7,33 на 1000 живо народжених: хлопчиків – 8,26 %, дівчаток – 6,33 % (157-ме місце у світі), за оцінкою 2022 року, що враховує тимчасово окуповані території. Наразі вже на старті життя

майже кожна п’ята дитина має окремі захворювання. Аналіз стану здоров’я загальної популяції новонароджених засвідчив негативну динаміку – загалом частота новонароджених, що народилися хворими і захворіли, збільшилася з 168,6% у 2018 році до 221,7% у 2022 році.

5. Показник смертності від убивств залишається високим. Так у 2020 р. з цієї причини зафіксовано 1326 смертей. Цей показник, що характеризує «рівень безпеки життя в державі» досить високий.

6. За даними Всесвітньої організації охорони здоров’я (ВООЗ), у 2010 році рівень самогубств становив 28,4 випадків на 100 тис., у 2018 році – 21,2. Чоловіки скоюють самогубства в 4 рази частіше, ніж жінки.

7. В Україні, із зниженим демографічним потенціалом, зростає легальна і нелегальна імміграція, що призводить до певної криміналізації.

8. Особливої гостроти процесу депопуляції надає старіння населення. Частка громадян віком до 17 років у структурі постійного населення країни тримається на рівні 18,1% (2019 р.) −17,9% (2021 р.). Відповідно, це чинить негативний вплив на показники смертності та призводить до зростання демографічного навантаження на працюючу частину населення. Трансформація статево-вікового профілю населення України – незворотний процес, що веде до зміни демографічного навантаження на працездатне населення дітьми (до 15 років) та особами літнього віку. У 2021 році на 1 тис. осіб працездатного віку припадало 682 особи потенційно непрацездатної людності. До початку нульових років поточного століття більшу частину сукупного навантаження становили діти, а з 2002 року – особи літнього віку. Нині частка дітей у величині демографічного навантаження становить 41%, а осіб літнього віку – 59%.

9. В нашій країні показник перетнув 20% поріг у 2004 році, а далі коливання не перевищували 2%. За останніми даними частка народжених поза офіційним шлюбом дітей становила 20,5%.

10. Складною залишається ситуація щодо абортів. Загалом за останні 13 років абортів в Україні поменшало у 3,6 рази – із 163 тис. до 45 тис. на рік.

Ризикова поведінка, зокрема ранні статеві стосунки, спричиняють і ранню вагітність. Переривання небажаної вагітності у підлітків є значною проблемою репродуктивних розладів у майбутньому. Наразі викликає занепокоєння все ще високий рівень при позитивній тенденції абортів – 1,35 на 1 тис. дівчат 15–17 років у 2018 році, 0,26 у 2022 році. Позитивна динаміка скорочення абортів у неповнолітніх в Україні є результатом стабільної роботи системи планування сім'ї.

11. Тривають процеси збільшення кількості дітей, які перебувають під опікою. Звичайно, повномасштабне вторгнення держави-терориста в Україну значно вплинуло й на загальні статистичні дані. Кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають під опікою/піклуванням: 2022 рік – 42 тисячі 611 дітей, 2023 рік – 45 тисяч 936 дітей, 9 місяців 2024 року – 44 тисяч 739 дітей. Кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомних сім'ях і дитячих будинках сімейного типу: 2022 рік – 11 тисяч 116 дітей, 2023 рік – 12 тисяч 166 дітей, 9 місяців 2024 року – 13 тисяч 980 дітей.

12. Загальні тенденції формування громадського здоров'я в Україні характеризуються зростанням захворюваності всіх вікових груп населення цілої низки важких недуг. У дорослого населення найбільше занепокоєння викликає постійне зростання серцево-судинних патологій та збільшення кількості патологічних станів. У підлітків зростає кількість інфекційних захворювань. Спостерігається зростання захворюваності хворобами ендокринної системи, розладами харчування, порушеннями обміну речовин та імунітету. Збільшилася кількість захворювань крові та кровотворних органів, зокрема анемій. Більше стало звернень із приводу захворювань серцево-судинної системи. Частіше стали реєструватися хвороби, що характеризуються підвищеним кров'яним тиском.

13. Щороку в репродуктивний період вступає приблизно 500 тис. дівчат-підлітків. Гармонійний розвиток організму дівчини у підлітковому віці багато в чому визначає подальше життя жінки, стан її репродуктивного потенціалу, що

робить дану вікову категорію об’єктом особливої уваги. Значний вплив на репродуктивне здоров’я цих контингентів населення має їхня репродуктивна поведінка. Наслідком сексуальної активності може бути захворюваність на інфекції, що передаються статевим шляхом (далі – ІПСШ). Серед дітей і молоді все частіше зустрічаються інфекції ІПСШ. Так, у 2022 році захворюваність на сифіліс становила 0,67 на 100 тис. дівчат 15–17 років, гонококову інфекцію – 0,84, хламідіоз – 1,0, трихомоніаз – 8,7, урогенітальний мікоплазмоз – 2,1.

14. Наразі, незважаючи на позитивну тенденцію, все ще майже в кожної шостої вагітної відзначали анемію, яка значною мірою залежить від якості та повноцінного харчування (що зумовлено передусім соціально-економічним становищем сім’ї) та є маркером соціально-економічного благополуччя країни, гіпоксії плода і може призвести до загрози викидня або передчасних пологів, гестозу, плацентарної недостатності, невиношування вагітності, плодово-малюкових втрат. Складна екологічна ситуація зумовлює велику частоту при негативній тенденції захворюваності щитоподібної залози (у вагітних жінок – 9,98 на 100 вагітних у 2018 році та 10,6 у 2022 році). Надзвичайно серйозною проблемою в сучасній Україні є зростання захворюваності вагітних на цукровий діабет – з 0,62 на 100 вагітних у 2018 році до 1,1 у 2022 році. Спостерігалася тенденція і до збільшення частоти хвороб сечостатевої системи, що інтерпретуються в основному як наслідок низької репродуктивної культури та безвідповідальної статевої поведінки, – 13,97 до 14,1. Достатньо великою при позитивній тенденції залишається частота хвороб системи кровообігу – 7,57 та 6,54 відповідно.

15. Серйозною проблемою для суспільства стали соціально-обумовлені хвороби: алкоголізм, наркоманія, ВІЛ-інфекція, захворювання, що передаються статевим шляхом. Особи, що хворіють на ІПСШ, входять до групи високого ризику щодо зараження ВІЛ-інфекцією, що зумовлено як особливостями їх сексуальної поведінки (нерозбірливі зв’язки, нетрадиційні форми стосунків), так і зниженням захисних механізмів, що значно підвищує ризик зараження ВІЛ при контакт із ВІЛ-інфікованими. В Україні упродовж останніх років частота

випадків ВІЛ-позитивного статусу серед вагітних складала 0,55–0,6%. При цьому частота передачі ВІЛ-інфекції від матері до дитини, за даними ранньої діагностики методом ПЛР НК, становила 1,4% у 2021 році та 1,5% у 2022 році. За даними офіційної реєстрації, упродовж року в Україні було зареєстровано 12 212 випадків ВІЛ-інфекції (29,8 на 100 тис. населення), 3 010 випадків СНІДу (7,3 на 100 тис. населення) та 1 293 випадків смертей, зумовлених СНІДом (3,1 на 100 тис. населення). Важливою віковою групою з точки зору епіднагляду є молоді особи віком 15–24 роки, частка яких щороку зменшується і становить 3,1%.

Захворюваність на туберкульоз серед дітей віком до 14 років залишилася на рівні 2021 року – 7,4 на 100 тис. дитячого населення (450 випадків). Показник захворюваності серед підлітків зменшився на 17,6% – із 12,5 до 10,3 на 100 тис. осіб віком 15–17 років включно (127 випадків).

Згідно опитуванню ВООЗ, майже 40 % українських підлітків 14-18 років регулярно вживали спиртні напої. Існує причинно-наслідковий зв'язок між шкідливим вживанням алкоголю та цілим рядом психічних і поведінкових розладів, іншими неінфекційними станами, а також каліченнями. Останні причинно-наслідкові зв'язки були встановлені між алкоголізмом та захворюванням на такі інфекційні захворювання, як туберкульоз, а також перебіг ВІЛ / СНІДу. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, у 2018 році Україна також посіла перше місце у світі за рівнем дитячого алкоголізму.

16. У країні істотно збільшилася кількість людей, які вживають наркотики. Їхній середній вік прогресивно знижується. Останні дані про споживання різних речовин (алкоголю, тютюну, наркотиків) серед 15–17-річних учнів були отримані в 2019 році в рамках міжнародного проекту ESPAD.

Частка підлітків, які вживали хоча б один раз в житті які-небудь наркотичні речовини, склала 18%, а серед дівчат зросла в 1,5 рази. 8,7% підлітків вживали марихуану, а 9,2% – вживали інгалянти, вживання двох і більше наркотичних речовин серед усіх опитаних склала 4,2%.

В Україні вживання наркотиків, які відносяться до групи високого ризику, в основному, пов'язане з ін'єкційним способом введення опіатів, виготовлених в «домашніх» умовах, (розчин екстракту опію («ширка») та стимуляторів амфетамінового ряду. Внутрішньовенне ведення наркотичних речовин призводить до ризику інфікування ВІЛ-інфекцією, гепатитом В та С, сифілісом через використання однієї голки декількома особами.

У 2021 році у осіб, які вживають наркотичні засоби та психотропні речовини ін'єкційним шляхом, вперше виявлено гепатит В у 227 осіб, гепатит С – у 732 осіб, туберкульоз – у 251 особи, ВІЛ-інфекцію – у 636 осіб, ВІЛ-інфекцію/гепатит В – у 87 осіб, ВІЛ-інфекцію/гепатит С – у 292 осіб.

За віковими групами найбільша кількість смертей у 2020 році, а саме – 529 випадків (89,8%), припадали до вікової групи від 25 до 49 років, 9 випадків – до вікової групи від 15 до 19 років, 17 випадків – до вікової групи від 20–24 роки та 34 випадки – від 50 років і старше.

17. За результатами проведеного опитування спостерігається стійка тенденція до зменшення куріння серед підлітків.

18. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) гіподинамія серед дітей-підлітків вікової групи від 11 до 17 років складає 80% і продовжує зростати через пандемію COVID-19, активне використання гаджетів та сидячий спосіб життя.

19. Кількість ДТП як в Україні, так і у світі чимала. Щорічно у світі від аварій на дорогах гине 1,35 млн осіб, із яких 50 % – це пішоходи, велосипедисти і мотоциклісти [310]. За даними Національної поліції в Україні, щорічно збільшується кількість загиблих унаслідок ДТП: 3350 – у 2018 р., 3454 – у 2019 р., 3541 – у 2020 р. Згідно зі статистичними даними, у 2018 р. внаслідок ДТП травмовано 30884 особи, у 2019 р. – 32736, у 2020 р. – 31974 [39, с. 182].

Віднедавна основними причинами ДТП і пов'язаного з ними травматизму є перевищення безпечної швидкості, проблеми під час маневрування, порушення на перехрестях, недостатня дистанція, порушення на пішохідних

переходах, керування транспортом у нетверезому стані тощо. Динаміка травматизму під час ДТП має негативну тенденцію зростання.

Проблема корекції девіантної поведінки особистості пов'язана не тільки з внутрішніми психологічними структурами і станом особистості, а й із внутрішніми процесами сучасного суспільства.

Нормальний стан свідомості людини неможливий без «нормального стану» суспільства. Саме цей «нормальний» людський стан становить одну з характерних рис сучасного суспільства.

Але якими є глибинні джерела людських вчинків, поведінки? Чи можна їх вважати «власними» вчинками особистості, чи вони мають певний програмний механізм? Відповідь на такі запитання значною мірою залежить від того, яку методологічну позицію вибере дослідник, на які методологічні засади опиратиметься.

Окреслена проблема стосується самого дослідника в сенсі адекватності його свідомості та мислення предмету дослідження. Свідомість і мислення дослідника – соціально-історичний феномен, детермінований усіма характерними особливостями культури свого часу і соціуму, його різноманітними нормами.

Психологія, як і будь-яка наука, має свої специфічні, тільки їй властиві аспекти дослідження, неповторні методологічні проблеми. Жодна наука не представляє такого розмаїття і повноти методологічних проблем, таких туго затягнутих вузлів, нерозв'язаних протиріч, як наша. Тому тут не можна зробити жодного кроку, не зробивши тисячу попередніх розрахунків і застережень.

У своєму дослідженні ми опиратимемося на методологічну основу: Головне полягає в тому, що психологія належить до числа наук про людину, тому вихідні принципи психологічного дослідження та його результати не можуть не мати яскраво вираженого світоглядного забарвлення, вони часто безпосередньо пов'язані з уявленнями про сутність людини та її ставлення до світу [172].

Продовжуючи ідеї гуманістичної психології та педагогіки (К. Роджерс та ін.), уважно вивчаючи роботи з корекції девіантної поведінки підлітків, ми прагнули зрозуміти й виявити концептуальні підходи до розуміння психологічної природи девіантної поведінки особистості, розкрити психологічні особливості поведінки з відхиленнями в основних сферах розвитку особистості, що можуть мати іншу психічну й соціальну основу. Чи реальна висунута нами гіпотеза, що такі психологічні механізми лише наслідок відомих нам проявів поведінки з відхиленнями.

Якщо забезпечити системне застосування психологічних механізмів, їхнє цілісне включення в корекційну програму освітньої установи, то, цілком імовірно, це сприятиме зниженню наявних деформацій в основних сферах розвитку особистості. Така думка приводить нас до актуальної проблеми дослідження як теоретичних засад формування особистісних психологічних конструкторів і систем індивіда, так і практичного виявлення психологічних механізмів впливу на поведінку особистості з відхиленнями.

Ознайомлення із загальними відомостями про природу девіантної поведінки особистості, властивості та причини існуючих відхилень, дозволяє більш визначено й ефективно налаштувати методологію дослідження девіантної поведінки особистості, побудувати методологічний експеримент.

Ми вже раніше зазначали про необхідність розгляду проблем корекційної психолого-педагогічної діяльності з позиції гуманітарної парадигми. Визнання парадигмального напряму психологічної науки передбачає не тільки напрям теоретико-практичної дослідницької діяльності в межах уже розроблених принципів, на які опирається методологія, а й у зв’язку з «відкритістю світу теорій, у яких може осмислюватися психологічна реальність» [200, с. 92]. Резюмуючи весь теоретичний аналіз дисертаційного дослідження, ми виокремлюємо основні пояснювальні принципи (табл. 4.1).

Зазначені принципи жодним чином не протиставляються, а поєднуються в єдиному розумінні активного буття людини у світі та обґрунтування можливості об’єктивного пізнання психологічного.

Таблиця 4.1

Основні методологічні принципи дослідження

Принципи	Характеристика принципів
Детермінізму	Всі події та явища, включаючи людські вчинки, зумовлені попередніми причинами і не можуть виникнути випадково. Іншими словами, детермінізм стверджує, що все у світі, в тому числі і наше життя, визначено заздалегідь
Системності	Усі психічні процеси організовані в багаторівневу систему, елементи якої набувають нових властивостей, що задаються її цілісністю. Дослідницька позиція – це виокремлення елементів, що становлять систему, і структурно-функціональних зв'язків, обґрунтування її рівнів і системоутворювальних чинників, єдності організації та функцій, стабільності та управління.
Діяльності (діяльнісного підходу)	Розглядається як активне ставлення людини до дійсності, як молярна одиниця активності
Активності	Пов'язаний із реалізацією принципу діяльнісного підходу
Особистісного підходу (опосередкування)	Відомий як особистісно орієнтований підхід, передбачає, що вивчення та розуміння людської поведінки та психічних процесів має враховувати унікальні індивідуальні особливості кожної людини. Це означає, що дослідник повинен брати до уваги не лише загальні закономірності, а й індивідуальні відмінності
Розвитку	Основний аспект існування психологічного розвитку тільки в його процесуальному розвитку.

Зазначимо, що взаємопов'язаність означених принципів було відзначено багатьма вітчизняними психологами. Так, діяльність розглядалася як активне ставлення людини до дійсності, як молярну одиницю такої активності; не слід протиставляти принципи діяльнісного і системного підходів.

Складність розуміння виокремлених основних принципів у психології пов’язана з тим, що вони виступають і як предмет вивчення, і як базова категорія, і як пояснювальний принцип.

Узагальнені положення такої роботи, що демонструють реалізацію в них тих чи інших принципів, є широким методологічним посилом нашого дисертаційного дослідження.

4.2. Програма та методики емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження включало чотири самостійні етапи, об’єднані спільною метою, завданнями та логікою проведення. Логічна схема дослідження представлена на рис. 4.1.

Під час розв’язання завдань дисертаційного дослідження ми застосовували такий набір методів, що визначив методику експериментального дослідження:

Для розв’язання завдання аналізу матеріалів теоретичних джерел (зарубіжна та вітчизняна психологія): вторинний аналіз інших досліджень (з педагогіки, соціології, філософії, антропології, психіатрії); контент-аналіз, факторний аналіз.

Для розв’язання завдань 2, 3: аналіз статистичних відомостей і службових документів; включене і невключене спостереження; бесіди, інтерв’ю; опитування; тестування.

Для розв’язання завдань 4, 5: аналіз наявних засобів психологічної корекції девіантної поведінки особистості; психологічний аналіз основних напрямів і методів психокорекційної практики; абстрагування, моделювання.

Для розв’язання завдання 6: аналіз теоретичних матеріалів; включене і невключене спостереження; бесіди, опитування, тестування; метод інтроспекції, моноспекції.

4. Експериментально-навчальний (2024 р.). Методи: теоретичне дослідження. Вирішене завдання: 8 (аналітично-узагальнююче).

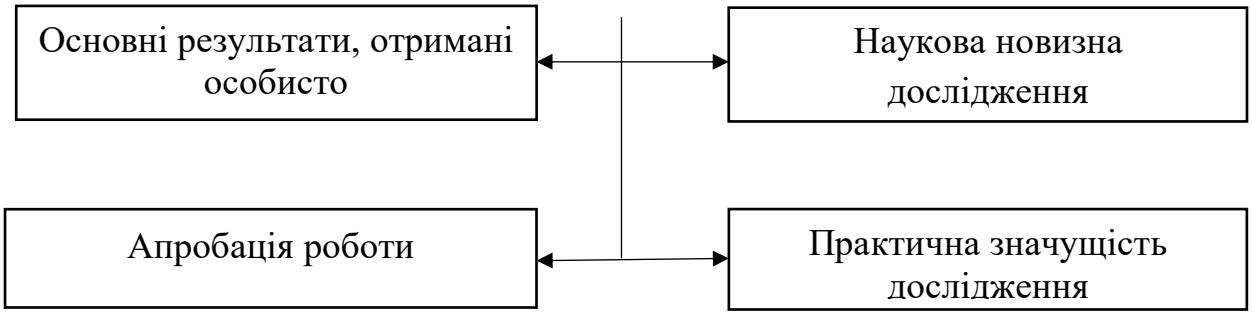

Рис. 4.1. Послідовність і логіка етапів дослідження

Логіка дослідження передбачала вивчення наявного досвіду з проблеми дослідження; експеримент; аналіз, синтез, абстрагування, моделювання; констатувальний експеримент; формувальний експеримент; кількісно - діагностичні (тестові) – шкала Ч. Спілбергера, метод узагальнених незалежних характеристик; соціометричні опитування; експертне оцінювання; Патохарактерологічний діагностичний опитувальник для підлітків; тест за методикою К. Томаса «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації»; Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Даркі;

математико-статистичне опрацювання даних, перевірка достовірності відмінностей.

Для розв'язання загальних стратегічних завдань дослідження: експертне оцінювання; аналіз статистичних відомостей; аналіз, синтез, абстрагування, моделювання; експеримент; вивчення наявного досвіду щодо проблеми дослідження; фокус-групи. Основні дослідницькі методики, що дають змогу визначити ступінь ефективності корекційної роботи з використанням психологічних механізмів, подано в додатках.

На підставі отриманих даних проведено інтерпретацію результатів дослідження, їх апробацію та оформлення дисертаційного дослідження. Теоретична розробка проблеми психологічних механізмів корекції девіантної поведінки підлітків, попередні дослідження в констатувальному експерименті дали нам змогу визначити основні напрями формувального експерименту.

Завдання дослідження зводилися до обґрунтування того, що корекція девіантної поведінки особистості підлітка може бути ефективнішою, якщо буде забезпечено відповідне застосування психологічних механізмів, визначених і представлених в авторській концептуальній моделі педагогічної діяльності, що відповідає корекційно-розвивальним педагогічним завданням.

Для розв'язання зазначених завдань і перевірки висунутої гіпотези дослідження необхідно було здійснити дослідно-експериментальну роботу, що було третім етапом дисертаційного дослідження.

Необхідність отримання об'єктивних і переконливих показників доведення висунутої гіпотези та розв'язання завдань дослідження привела до необхідності дослідження показників за період, що передував впровадженню, та період дії пропонованої системи корекції девіантної поведінки особистості у підлітковому віці, тобто побудувати дослідно-експериментальну частину дослідження так, щоб вона містила три умовні етапи: констатувальний, формувальний та узагальнюючий.

Дослідно-експериментальна робота включала два етапи: експериментально-констатувальний і формувальний експерименти. В основу

якісної градації випробовуваних покладено чотири особистісні психотипи: циклоїди, шизоїди, істероїди та епілептоїди, що в цілому відповідає уявленням про типологію вищої нервової діяльності, типологію темпераментів або конституційних психотипів. Визначені базові психотипи представлені в загальній популяції у вигляді конституційно-особистісного континууму, тобто варіюють від особистісної психологічної норми до пограничної особистісної аномалії і далі – до патологічної психопатичної особистості.

Відбір респондентів для дослідження здійснювався з урахуванням добровільності участі. Для отримання більш точних результатів враховувалися наступні вимоги до організації та проведення роботи: 1) місце для проведення групового психологічного обстеження повинно бути приміщенням, ізольованим від надмірного шуму і всього, що відволікає увагу; тут необхідно створити оптимальне освітлення, забезпечити вентиляцію, зручні сидіння і робоче місце для кожного випробуваного; 2) слід вжити спеціальних заходів, що запобігають перериванню обстеження; 3) при груповому психологічному дослідженні всі тестові бланки, листки для відповідей та інші матеріали заздалегідь повинні бути ретельно перевірені, перераховані; 4) при тестуванні підлітків слід мати на увазі, що кожен тест неявно чіпає престиж підлітка, тому випробовуваних спочатку слід трохи заспокоїти, а потім провести інструктаж щодо виконання тестових завдань.

Психологічний аналіз середніх значень досліджуваних показників та їх стандартного відхилення у підлітків з різними особистісними психотипами, що відносяться до діапазону психологічної норми-акцентуації (табл. 4.2), продемонстрував наочні відмінності між усіма підгрупами: найбільш нестабільними, нестійкими, схильними до подальшого загострення акцентованих рис і, відповідно, з нестабільною психологічною компенсацією є підлітки з епілептоїдним психотипом діапазону психологічної норми. У той же час більш адаптивними, психологічно і соціально стійкими до стресорів та інших зовнішніх деструктивних впливів є шизоїдні акцентуанти з більш надійними і стійкими конституційними механізмами психологічного захисту.

Таблиця 4.2

Порівняльна характеристика середніх значень психологічних показників та їх стандартного відхилення у шизоїдних, істероїдних, циклоїдних та епілептоїдних акцентуантів

Психологічні параметри	Порівнювані групи підлітків							
	Шизоїди		Істероїди		Циклоїди		Епілептоїди	
	Середнє значення	Стандартне	Середнє значення	Стандартне	Середнє значення	Стандартне	Середнє значення	Стандартне
1.Реакція емансипації	2,47	2,04	2,47	1,71	3,21	1,96	3,89	1,24
2.Схильність до алкоголізації	1,26	1,82	2,32	2,29	1,84	1,92	2,84	2,27
3.Схильність до делінквентності	1,16	1,42	2,05	1,98	2,05	1,81	1,47	1,50
4.Індекс «В»	2,95	1,47	2,05	1,35	3,05	1,39	3,37	1,73
5.Екстраверсія-інтроверсія	12,53	3,53	13,16	2,59	11,16	3,47	13,21	2,94
6.Нейротизм	11,79	4,30	10,63	3,77	12,11	5,09	12,63	5,01

Найімовірніше, підлітки з епілептоїдним психотипом діапазону психологічної норми-акцентуації являють собою таку психобіологічну основу – «патос», при якій механізми психологічної та поведінкової адаптації, компенсаторні особистісні переживання перебувають у стані напруги – готовності до розширеного типу реагування, коли часто спостерігається «зашкалювання» поведінкового реагування за межі власне середнього діапазону психологічної норми до стійкого діапазону акцентуації. В окремих випадках, за несприятливих умов соціального стресування, ми спостерігаємо психотипологічні коливання у бік діапазону аномальної особистісної мінливості. У зв’язку з цим зростає роль ранньої психологічної діагностики епілептоїдного психотипу в діапазоні психологічної норми з метою своєчасного попередження і профілактики розвитку поведінкових і особистісних розладів, що відображають особистісну декомпенсацію і поведінкову дезадаптацію.

Підлітки істероїдного та циклоїдного психотипів з розглянутого діапазону норми займають проміжне положення за вираженістю толерантності до зовнішніх факторів і психологічної схильності до особистісної декомпенсації, поведінкової дезадаптації між представниками з шизоїдною та епілептоїдною структурами психотипів.

У тому випадку, якщо у представників різних психотипів діапазону норми-акцентуації не спостерігається ознак негативних особистісних коливань в бік меж акцентуації або від меж акцентуації до меж аномальної особистісної мінливості, то результати емпіричного і психологічного спостереження, інтерв'ю з підлітками, їх батьками, педагогами не дають підстав для твердження про негативну мінливість особистісних властивостей. Аналіз особистісної психологічної толерантності підлітків до зовнішніх чинників середовища життєдіяльності звертає увагу на стійкість механізмів особистісної компенсації, що дозволяє зберігати високий рівень терпимості до інших світоглядів, релігійній або етнічній приналежності, вибираючи найбільш продуктивні теми для спільного спілкування та побудови дружніх відносин.

Представники розглянутих психотипів діапазону норми-акцентуації можуть характеризуватися помірно вираженими альтруїстичними або егоїстичними проявами, але, головне, егоїстичні прояви не виступають на перший план у взаєминах з однолітками і не перешкоджають діловим, ігровим, навчальним та іншим відносинам. Підлітки діапазону норми вміло «заштурюють» свої егоїстичні мотивації, цінності, уникаючи ситуацій, щоб вони стали предметом підліткових розглядів, конфліктів. Подібна поведінка вказує на високий рівень адекватності самосвідомості, підтверджуючи, що самооцінка відповідає високому ступеню критичності, дозволяючи своєчасно і точно видозмінювати самоконтроль і саморегуляцію своїх переживань і своєї поведінки.

У більшості розглянутих груп підлітків досить високі морально-етичні цінності, яких вони намагаються дотримуватися, моральні установки, цінності відповідають загальнолюдським гуманістичним принципам. Почуття совісті,

сорому, любові, справедливості, обов'язку, відповідальності відповідають загальнолюдським, і навіть в умовах сучасних соціогенних викликів підлітки знаходять в собі духовну силу, відповідну енергетику особистості, які перешкоджають дезорганізації морально-етичних, духовних цінностей і установок. Їхні взаємини з однолітками відрізняються стабільністю, виваженістю, почуттям міри, що цілком певно вказує на високий рівень антиципаційних здібностей, дозволяючи підліткам уникати непорозумінь, конфліктів у взаєминах. Більш того, прогнозування своїх планів, низки вчинків, висловлювань дає підстави підліткам таким чином досягати поставлених завдань, цілей, що їхні дії не утискають самолюбства і гідності інших однолітків, педагогів, батьків.

Високий рівень співпереживання відрізняється не тільки широкою емоційною і адекватною палітрою, але практичною спрямованістю: завжди ними пропонуються конкретні дії, щоб допомогти в виниклих проблемних ситуаціях одноліткам або, навпаки, порадіти разом з ними, розважитися і добре відпочити. Треба підкреслити, що підлітки діапазону норми-акцентуації, незалежно від структури особистісного психотипу, не містять у структурі власного «Я» ознак негативної особистісної мінливості, вони завжди активно співпрацюють з дорослими за ініціативою останніх, дозволяючи, тим самим, позбуватися інфантильних психологічних ознак у власному «Я».

Таким чином, перераховані вищі властивості особистості у підлітків діапазону норми характеризуються не тільки стійкістю, цілісністю, переважанням особистісних мотивацій, установок і цінностей над нижчими інстинктами, характерологічними і темпераментальними проявами, але і збереженням, мало піддаючись деструктивним впливам соціального середовища.

На експериментально-констатувальному етапі було визначено роль психологічних механізмів корекції девіантної поведінки досліджуваних і виявлено деякі педагогічні умови підвищення ефективності корекції. Також

було зафіксовано вихідний рівень вихованості та рівень відхилень у поведінці досліджуваних.

На цьому етапі автором досліджено стан проблеми такими методами:

- включеного спостереження,
- фокус груп;
- експертної оцінки;
- індивідуального глибинного інтерв'ю;
- анкетування та тестування.

Під час дослідження було визначено рівень вихованості та рівень відхилень у поведінці досліджуваних. Визначено ціннісні орієнтації, досліджено чинники, що впливають на ефективність корекції та встановлено психолого-педагогічні умови ефективного функціонування психолого-педагогічних механізмів корекції девіантного стереотипу поведінки особистості підлітка. Логіка побудови та проведення експериментально-констатувального етапу дослідницької роботи представлена на рис. 4.2.

Формувальний експеримент – другий етап дослідно-експериментальної роботи. У процесі дослідження ми визначали рівень ефективності системи корекції девіантної поведінки підлітків з використанням психологічних механізмів. Експериментально перевірено основні компоненти пропонованої дисертанткою педагогічної моделі, перевірялися можливості виявлених психологічних механізмів, заміряли ефективність окремих компонентів концептуальної моделі педагогічної діяльності із застосуванням різних методик, виявляли корекцію впливу психологічних механізмів на поведінку особистості з відхиленнями.

Після доопрацювання програми та інструментарію дослідження було проведено формувальний етап експерименту.

На позначених експериментальних майданчиках дослідження участь у формувальному експерименті взяло близько 500 осіб. Для порівняння використовувалися дані, отримані під час дослідження в контрольних групах.

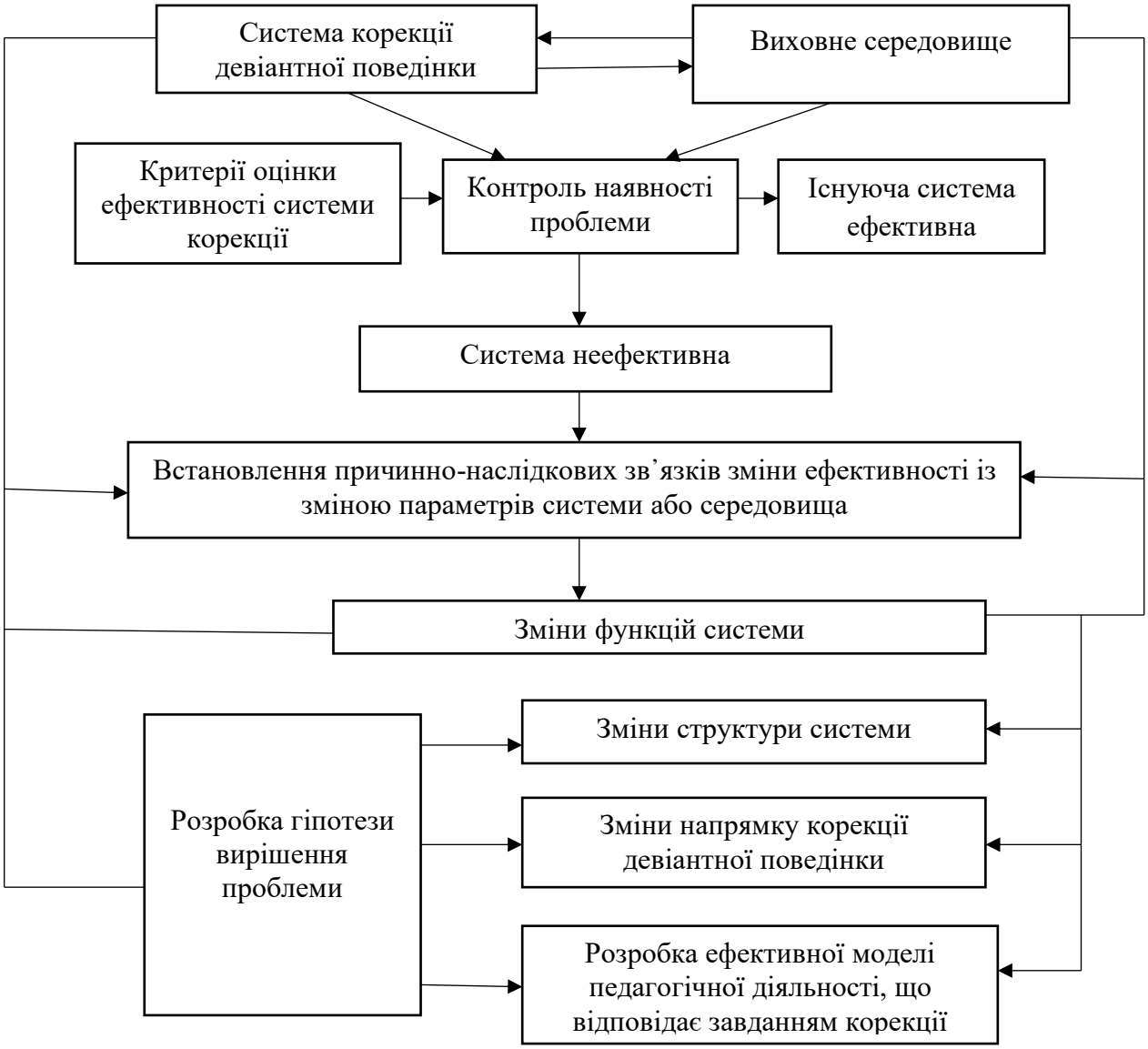

Рис. 4.2. Схема контролю та діагностики проблеми дослідження

Формувальний експеримент проводили близько чотирьох років. Водночас, з урахуванням специфіки управління системою корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів в експериментальних і контрольних групах, зміст, функції та структура компонентів системи корекційної роботи мали свої особливості. Що дало змогу провести порівняльний аналіз стан орієнтацій досліджуваних не тільки в різні роки, а й у різних групах, що мають певну специфіку компонентів системи виховання.

Аналіз отриманих результатів дав змогу вносити в перебіг експерименту необхідні корективи. Систему корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів і на основі моделі психолого-педагогічної діяльності було відпрацьовано, методики узагальнено, фахівці ознайомлені із застосуванням основних методик і форм проведення корекції девіантного стереотипу поведінки підлітків. Система корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів набула концептуальної форми і змісту та увійшла в цикл ефективного функціонування.

Таким чином, до моменту завершення дослідно-експериментальної роботи система корекції девіантного стереотипу поведінки особистості з використанням психологічних механізмів в основному існувала в концептуальній моделі, запропонованій автором з урахуванням її реалізації на дослідно-експериментальному етапі.

Вибірку експериментальних і контрольних груп з урахуванням специфіки закладів здійснено в такий спосіб: виокремлено показники рівня вихованості та рівня відхилень у поведінці в періоди дії різних систем виховання; співставлено рівні активності спілкування за трьома базовими ознаками: спрямованості, інтенсивності та продуктивності. Кожна з цих трьох ознак, в свою чергу, реєструвалася за проявами в таких психологічних показниках: спрямованість, інтенсивність, продуктивність. Зіставлено також рівні соціальної поведінки досліджуваних.

По завершенню формувального експерименту показники досліджуваних контрольних груп, відомості про ефективність системи корекції та відомості про ефективність системи корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів порівняно з аналогічними показниками контрольних груп.

Перед початком формувального експерименту проводилося анкетування досліджуваних за показниками, які можна вважати емпіричними індикаторами особистісних цінностей, почуттів, дій, спрямованості.

Під час проведення дослідно-експериментальної роботи все вищесказане дало змогу:

- дослідити вплив змісту окремих компонентів системи корекції девіантної поведінки на її ефективність;

- визначити вплив цілісної системи психологічних механізмів на ефективність корекції девіантної поведінки;

- заміряти динаміку рівня ціннісних орієнтацій і вихованості досліджуваних, у тому числі структурні компоненти моральної свідомості (моральні потреби, здібності, самооцінку);

- визначити ефективність концептуальної моделі системи корекції девіантної поведінки особистості з використанням психологічних механізмів на основі авторської моделі педагогічної діяльності.

Проведений нами констатувальний експеримент зафіксував низький рівень ціннісних орієнтацій досліджуваних. Він показав, що в сучасному повсякденному житті можливості для самогенерації вищих форм моральної свідомості особистості у досліджуваних невеликі. Зауважимо, що в межах психологічного напряму досліджень проблема цінностей – одна з фундаментальних, оскільки система ціннісних ставлень особистості детермінує поведінку людини протягом усього її життя, тобто є складником потребово-мотиваційної сфери особистості [84].

Тому ефективність корекції девіантної поведінки підлітків з використанням психологічних механізмів можлива на основі сконструйованої нами авторської моделі психолого-педагогічної діяльності, яка є відповідною корекційно-розвивальним психолого-педагогічним завданням.

Етап формувального експерименту тривав два роки. Після чого було узагальнено та проаналізовано результати дослідно-експериментальної роботи, підбито її підсумки. Емпіричними показниками, що дають змогу зафіксувати динаміку ефективності корекції девіантної поведінки підлітків з використанням психологічних механізмів, стали:

- статистичні дані про стан правопорядку і дисципліни;

- дані про ціннісні установки досліджуваних;

- відомості про ієрархію смисложиттєвих цінностей;

- мотиви, що визначають діяльність;

- динаміка успішності.

Опираючись загалом на загальноприйняту в освітніх установах систему виховання, у розробленні сучасної концептуальної моделі системи корекції девіантної поведінки підлітків з використанням психологічних механізмів, ми виходили з необхідності подолання контрпродуктивності, що існує як у будь-якій сучасній системі виховання, так і загалом у сучасному суспільстві, що призвела до зниження моралі, моральності та десоціалізації значної частини підлітків і молоді.

Реалії сучасності, якості особистості диктують пошук нових методів, форм, технологій, психолого-педагогічних умов досягнення цілей.

Сучасні наукові дослідження дійшли розуміння того, що девіантна поведінка – це складне соціальне і психологічне явище. Відповідно, заходи із запобігання та корекції мають бути комплексними: економічними, ідеологічними, соціальними, психологічними та педагогічними, здійснюватися державою та суспільством загалом, розглядатися та розв’язуватися як комплекс виховних завдань, що враховують психологічні механізми її зародження, прояву та корекції.

Наявна система виховання, як уже зазначалося, має недоліки низки чинних компонентів. Сама система досить складна, бюрократизована, та, відповідно, має невисокий коефіцієнт впливу. Саме тому, розробляючи систему корекції девіантного стереотипу поведінки підлітків з використанням психологічних механізмів, ми прагнули не просто враховувати реалії наявної виховної системи (середовища), а й можливості мінімізувати негативні наслідки, які є похідними конкретної виховної системи.

Цілком зрозуміло, що на відміну від навчального процесу, виховна діяльність не завершується якимось контрольним заняттям, тому встановлювати рівень виховання вкрай важко. Існують інші методики.

Вимірювання значущості тих чи інших цінностей, ціннісних орієнтацій для підлітків і молоді проводили психолого-педагогічними методиками, соціологічними методами (анкетування, експертне опитування, індивідуальні глибинні інтерв'ю тощо). Готовність до практичної соціально-значущої діяльності вивчали методом аналізу й узагальнення відомостей щодо добровільної участі в діях у різних громадських заходах і організаціях, вибору ними стилю поведінки тощо.

Логіка організованого і проведеного нами експерименту та визначення ефективності моделі педагогічної діяльності, що відповідає корекційно-розвивальним педагогічним завданням із використанням методик:

1. На початок експерименту здійснено заміри параметрів в установах, залучених до експерименту. За результатами замірів було визначено експериментальні та контрольні групи.

2. Через певний визначений час здійснюється повторне вимірювання параметрів, згідно з дослідницькою програмою. Проведено порівняння з раніше отриманими даними. Враховано чинники виховного середовища.

3. У систему виховання установ, що входять до програми нашого дослідження, вводиться авторська модель, що відповідає корекційно-розвивальним педагогічним завданням. Потім здійснено третє вимірювання параметрів, згідно з дослідницькою програмою. Результати ретельно проаналізовано. Проведено необхідне коригування компонентного складу, функцій системи корекції девіантної поведінки досліджуваних.

4. Далі здійснюється четвертий вимір параметрів ефективності системи корекції девіантної поведінки підлітків. Результати вимірювання на кінець експерименту були узагальнені, інтерпретовані та лягли в основу верифікації гіпотези дослідження.

5. Співвідносячи результати вимірювання параметрів системи корекції девіантної поведінки особистості досліджуваних з умовами дисертаційного дослідження, дисертантка робила висновки щодо підтвердження гіпотези, а отже, і щодо доказу положень, що виносяться на захист.

Компетентними експертами по кожній залученій до експерименту установі були визначені провідні фахівці й авторитетні представники органів освіти та педагогічних колективів. Перед початком експерименту з компетентними експертами проводили семінар за методикою вимірювання ефективності системи корекції девіантної поведінки особистості досліджуваних.

Можливість дослідити ефективність впливу пропонованої системи корекції девіантної поведінки особистості на досліджуваних, коли деякі її компоненти мають суттєві особливості, сприяла ухваленню рішення виокремити як експериментальні групи досліджуваних різних установ, що мають свої особливості в побудові систем виховання і корекційних програм. Під час перебігу дослідження це було потрібно з огляду на те, що існувала необхідність визначити динаміку процесу успішності корекційної діяльності досліджуваних в умовах різних систем виховання. Логіка експерименту з впровадження представлених раніше теоретичної та факторної моделей системи корекції девіантної поведінки особистості та виконуючої програми така:

- досліджувані, що входять до дослідження і представляють різні установи, мали приблизно однакову попередню шкільну підготовку і життєвий досвід. Вимірювання ціннісних установок досліджуваних, узагальнення даних, що свідчать про зміну їхньої поведінки, проводилося до початку і по завершенні формувального експерименту в контрольних експериментальних групах;

- аналіз динаміки особистісних якостей досліджуваних показав ефективність сформованої нами системи корекції девіантної поведінки підлітків з використанням психологічних механізмів загалом, дав змогу визначити найбільш значущі соціально-педагогічні умови її ефективного функціонування;

- аналіз досягнутих результатів в експериментальних групах дав змогу зробити висновки про вплив конкретних компонентів системи корекції та їхню значущість.

З метою забезпечення єдиного розуміння співробітниками установ (педагоги, психологи, вихователі) загальних підходів до реалізації системи та набуття навичок проведення корекційних заходів у системі навчання було проведено цикл методичних занять, що дало змогу забезпечити чітке функціонування компонентів системи в пропонованому обсязі.

З метою організації зовнішнього і внутрішнього середовища виховання в базових освітніх установах, спільно з різними громадськими організаціями було реалізовано проєкти, що ґрунтуються на засадах соціальної роботи.

Такою є методика й організація дослідно-експериментального дослідження з виявлення, визначення, обґрунтування й апробації психологічних механізмів ефективної корекції девіантного стереотипу поведінки підлітків. Отримані під час дослідження результати були інтерпретовані й покладені в основу верифікації дослідницької гіпотези.

4.3. Результати експериментально-психологічного дослідження, їхній психологічний аналіз та інтерпретація

Цей підрозділ присвячений аналізу результатів, отриманих під час дослідно-експериментальної роботи. Дослідження проводилося у чотири етапи в період 2018-2025 рр. на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (м. Київ) (НПЦ), Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ) (ЦНД), Українського Північно-Східного інституту прикладної та клінічної медицини (ІПКМ) (м. Суми).

У дослідженні взяли участь 532 респондента підліткового віку (288 осіб жіночої статі та 244 респондента чоловічої статі). Вибірка була репрезентативною щодо ключових змінних емпіричного дослідження та основних соціально-демографічних характеристик. Крім того, було досліджено 83 батька і 64 педагога.

Під час вивчення проблеми різних форм девіантної поведінки підлітків було використано комплекс взаємодоповнюючих і взаємоконтролюючих методів і методик, захищених від навмисної фальсифікації та спотворюючого впливу фактору «соціальної бажаності». Застосовувалися історичний, ретроспективний і теоретико-методологічний аналізи, узагальнення та інтерпретація отриманих даних, широко використовувалися спостереження, бесіда, анкетування, контент-аналіз, метод експертних оцінок, аналіз результату діяльності, метод вивчення документальних джерел, інтерв'ю, біографічний метод, психологічна співбесіда, формуючий експеримент.

Першим етапом дослідження був моніторинг психологічного «благополуччя – неблагополуччя» сучасних підлітків, з використанням спеціально підібраного блоку методик.

Моніторинг рівня соціально-психологічного благополуччя досліджуваних. Було виокремлено характеристики, що дають уявлення про проблему дослідження: психоемоційний стан: рівень тривожності та депресивності; сприйняття досліджуваними взаємовідносин із батьками, товаришами, педагогами; стан самосвідомості досліджуваних; психоемоційний стан батьків та педагогів; ступінь задоволеності досліджуваних (підлітків, батьків, педагогів) в основних сферах життя; рівень розвитку ціннісних орієнтацій: підлітків, батьків, педагогів.

Проведення експериментального дослідження. Проведення експериментального втручання відбувалося після одержання результатів перших трьох зрізів, їхньої інтерпретації та являло собою спеціально організовану роботу з досліджуваними: підлітками, батьками, педагогами.

Повторний моніторинг рівня соціально-психологічного благополуччя досліджуваних після проведення експериментального втручання. У результаті проведення трьох зрізів було отримано об'ємну картину соціально-психологічного благополуччя досліджуваних. Вдалося виявити:

- основні індикатори соціально-психологічного неблагополуччя (тривожність і депресивність);

- параметри соціальної ситуації розвитку досліджуваних (порівняльно-вікові та порівняльно-протилежні характеристики тривожності та депресивності, їхні варіації;

- зв'язок виявлених характеристик з елементами соціальної ситуації (взаємини з батьками, педагогами, товаришами).

- принципові психологічні механізми, що забезпечують ефективне здійснення довільної діяльності досліджуваних.

Для виявлення рівня психологічного благополуччя – неблагополуччя використано дані тестування тривожності, агресивності, депресивності та інші. Результати діагностики тривожності за шкалами Ч. Спілбергера відображено в табл. 4.3.

З табл. 4.3 видно варіації рівня тривожності досліджуваних на різних експериментальних майданчиках. Статистично важливо відрізняються низькі показники учнів у Центрі медико-соціальних та психотехнологій і найвищі показники тривожності підлітків Центру надання правової психо-соціальної допомоги ВПО.

Таблиця 4.3

Інтегральні дані психологічного благополуччя підлітків, %

Рівень тривожності	**ІПКМ N=174**	**НПЦ N=168**	**ЦНД N=190**
низький	26,5	22,1	31,7
помірний	40,4	40,8	40,2
високий	33,1	37,1	28,1
Середній рівневий показник (СРП)	2,07	2,15	1,96

Інтегрований показник тривожності всієї сукупної вибірки досліджуваних обчислювали як середній арифметичний усіх СРП, він становив СРП = 2,06, що статистично не значуще вище теоретичного середнього й означає помірно виражену тривожність досліджуваних сукупної вибірки.

Для отримання повної картини «тривожності», визначення її зв'язку із важливими елементами соціальної ситуації, що виражається у стосунках із батьками та педагогами, ми отримали такі інтеґровані показники тривожності в батьків і педагогів: «низький» – 27,5%, «помірний» – 41,3%, «високий» – 31,2%, що дає середній рівневий показник СРП=2,07, що виражає підвищений рівень тривожності батьків і педагогів вибірки з деяким перевищенням теоретичного середнього. Такі дані свідчать про взаємний зв'язок характеристик психологічного благополуччя підлітків, їхніх батьків і педагогів, які з ними працюють, за параметром тривожності.

Для виявлення показників і форм агресивності досліджуваних застосовано методику діагностики Басса-Даркі. Отримані дані відображено в табл. 4.4.

Згідно з цією методикою, ми виявили сумарні показники індексу агресивності (ІА) та індексу ворожості (ІВ).

Таблиця 4.4

Показники і форми агресії підлітків, %

Форми агресії	Групи респондентів		
	ІПКМ N=174	**НПЦ N=168**	**ЦНД N=190**
Фізична агресія	61,6	86,6	64,0
Вербальна агресія	44,0	68,6	52,2
Опосередкована агресія	52,0	68,0	50,2
Негативізм	66,0	68,8	54,0
Роздратування	37,6	58,8	48,0
Підозрілість	58,0	62,0	46,2
Образа	58,5	68,0	59,0
Відчуття провини	48,2	42,0	52,2

Сума показників за фізичною, вербальною та опосередкованою агресією відображає індекс загальної агресивності, а за показниками підозріливість і образа – ворожості. Середні показники представлені на рис. 4.3. Усереднені показники статистично не відрізняються в підлітків на різних дослідницьких майданчиках.

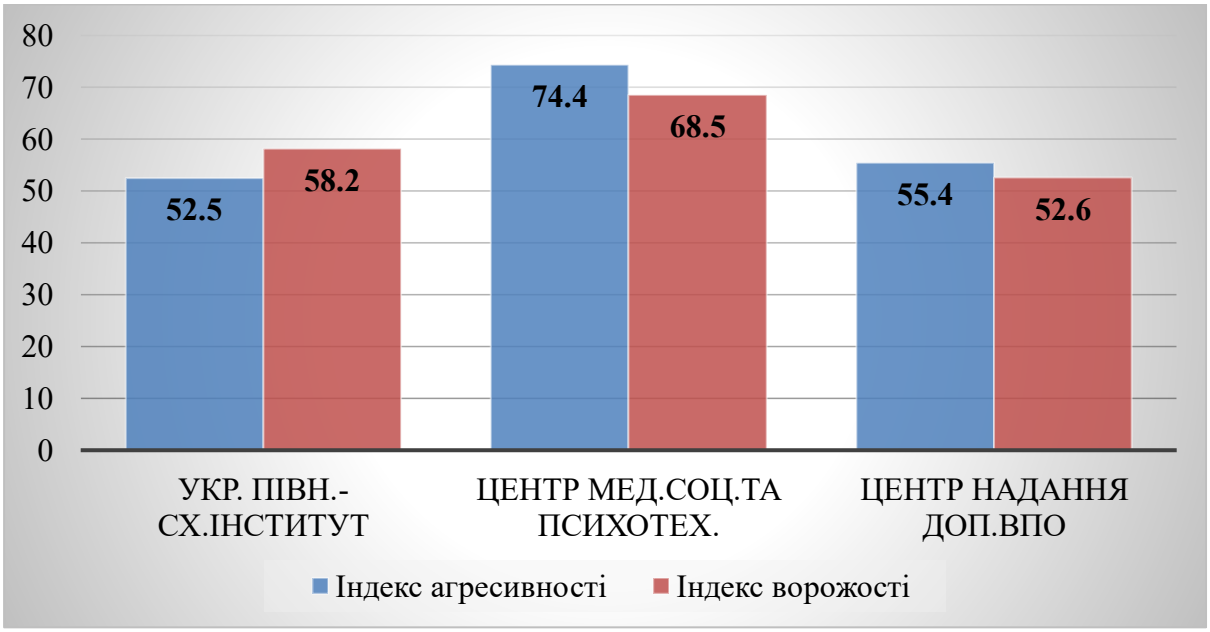

Рис. 4.3. Показники і форми агресії підлітків, %

Із восьми форм агресії найбільший показник припадає на фізичну агресію – у середньому 76,3%, найменший – на почуття провини (48,5%). Узагальнені показники за формами агресії для всієї вибірки підлітків наведено в табл. 4.5.

Таблиця 4.5

Узагальнені показники за формами агресії по вибірці, %

Форми агресії	Узагальнені показники
Фізична агресія	76,3
Вербальна агресія	52,0
Опосередкована агресія	57,4
Негативізм	62,6
Роздратування	52,2
Підозрілість	56,6
Образа	61,5
Відчуття провини	48,5

Як бачимо, найвищий узагальнений показник має фізична агресія, найменший – почуття провини.

Вивчення показників агресії педагогів і батьків підлітків зазначених дослідницьких вибірок було проведене за тією самою методикою, і його результати подано в табл. 4.6.

Таблиця 4.6

Показники і форми агресії педагогів і батьків, %

Форми агресії	Групи досліджуваних		
	ІПКМ N=174	НПЦ N=168	ЦНД N=190
Фізична агресія	61,6	77,9	58,4
Вербальна агресія	45,5	63,4	48,4
Опосередкована агресія	50,6	64,2	46,6
Негативізм	64,6	67,1	50,5
Роздратування	35,7	58,2	45,4
Підозрілість	56,5	65,0	44,5
Образа	54,8	64,7	55,4
Відчуття провини	46,6	42,5	50,1

Отримані дані підтверджують припущення про взаємовплив показників агресивності підлітків і відповідних показників у значущих (важливих) дорослих (учителів і батьків підлітків).

Діагностика особливостей спілкування досліджуваних проводилася на основі даних спостереження, а також за допомогою соціометричного експерименту за критеріями «спільної підготовки до занять, іспитів»; «бесід на перервах між заняттями»; «спільних поїздок». Крім того, було використано тест К. Томаса, що дає змогу сформувати уявлення про вираженість на особистісному та груповому рівнях стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях. У табл. 4.7 наведено результати діагностики стратегій поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях за методикою К. Томаса. Зазначимо, що орієнтації поведінки в конфліктних ситуаціях є важливим чинником, який визначає можливі девіації поведінки.

Наведені дані свідчать, що позитивні стратегії поведінки в конфліктній ситуації (співпраця та компроміс) посідають менш значуще місце в поведінці підлітків (34%) порівняно з неґативними (суперництво, уникнення і пристосування (66%).

Таблиця 4.7

Прояв форм поведінки підлітків у міжособистісній взаємодії в конфліктній ситуації, %

Форми поведінки	Групи підлітків			Середній показник
	ІПКМ N=174	НПЦ N=168	ЦНД N=190	
Співпраця	21,3	16,3	24,4	20,0
Компроміс	21,3	6,7	16,5	14,0
Суперництво	15,8	21,6	7,3	16,9
Уникнення	31,3	35,8	35,3	33,2
Пристосування	10,3	19,6	16,5	15,9

Аналіз кореляцій між показниками соціометричного статусу досліджуваних у групі та вираженості стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях засвідчив, що чим вищий статус підлітка в групі, тим більшою мірою для нього характерні позитивні, гуманістичні стратегії поведінки в конфліктній взаємодії, і навпаки. Це означає, що оптимізація особистісних орієнтацій поведінки безпосередньо впливає на взаємини в групі, що підтверджує відповідні положення нашої концепції.

Аналіз усіх описаних вище даних привів до висновку, що наявна система стосунків як у суспільстві, так і в навчальних закладах має переважно деструктивну і контрпродуктивну спрямованість, що створює передумови для виникнення різних форм девіантної поведінки.

На основі методу узагальнення незалежних характеристик було проведено вимірювання показників, що характеризують особистісні особливості підлітків, їхнє особистісне зростання. Результати діагностики особистісних характеристик наведено в табл. 4.8.

Узагальнений аналіз за всіма отриманими на констатувальному етапі дослідження даними, дав змогу скласти доволі цілісну й об’єктивну картину психологічних особливостей особистості та поведінки підлітків у взаємозв’язку з особливостями навколишнього соціально-психологічного середовища.

Таблиця 4.8

Показники особистісного розвитку підлітків, %

Показники особистісного розвитку	**Групи підлітків**			
	ІПКМ N=174	НПЦ N=168	ЦНД N=190	**Середній показник**
Дисциплінованість	71,0	49,2	66,5	64,6
Колективізм	51,5	42,5	50,0	50,5
Доброта	64,7	60,8	56,7	59,3
Гуманізм	63,6	58,8	55,5	60,9
Мотивація до навчання	72,8	46,7	49,4	64,8
Товариськість	55,5	57,5	60,4	55,4
Відповідальність	53,3	45,0	45,1	48,3
Соціальна активність	36,4	27,9	40,2	36,8

Під час проведення експерименту було здійснено комплекс психолого-педагогічних освітньо-виховних заходів щодо корекції девіантного стереотипу поведінки підлітків із використанням авторських моделей і технологій, описаних вище. Експериментальна перевірка ефективності концептуальної та функціональної моделей корекції девіантної поведінки особистості та психолого-педагогічних технологій, розроблених у дисертаційній роботі, була здійснена в контрольному дослідженні.

1. Одним із напрямів перевірки ефективності концепції стало експертне оцінювання концептуальної моделі та психолого-педагогічної технології. Концептуальна модель психолого-педагогічної діяльності щодо ефективності корекції девіантної поведінки особистості успішно функціонує, забезпечуючи потребу освітньо-виховного процесу в стійкій ефективності. Створену нами концептуальну модель і психолого-педагогічну технологію корекції девіантної поведінки підлітків високо оцінили експерти, педагоги та самі підлітки. Як оптимальну її оцінили 76% експертів (психологи, науковці, працівники освіти); 79% педагогів, 86% підлітків.

2. Іншим, найважливішим напрямом перевірки був проведений після завершення базового етапу формувального експерименту аналіз змін, що

відбулися в особистісних характеристиках і особливостях поведінки підлітків у результаті психолого-педагогічної роботи.

Основними показниками, що характеризують ефективність психолого-педагогічної діяльності з профілактики та корекції девіантної поведінки, виступили результати динаміки соціально-психологічного благополуччя підлітків, вираженого показниками рівня тривожності. Дані порівняльної діагностики цих показників у середніх рівневих показниках (СРП) за період 2021 і 2024 року подано в табл. 4.9.

Дані переконливо свідчать про суттєву оптимізацію психологічного благополуччя підлітків у вигляді глобального зниження рівня тривожності, від 2,05% до 1,80% в цілому.

Як зазначено в концепції, найважливішою комунікацією, що впливає на позитивне формування психологічних механізмів корекції девіантної поведінки, є міжособистісна комунікація. Для порівняльного вивчення системи взаємовідносин досліджуваних з урахуванням психологічних механізмів, ми використовували соціометричний аналіз.

Таблиця 4.9

Динаміка показників соціально-психологічного благополуччя підлітків (рівень тривожності, N= 532, СРП), %

Групи здобувачів	**Показники рівня тривожності (СРП)**		**Значимість відмінностей (p)**
	2021 рік	2024 рік	
ІПКМ N=174	2,07	1,83	p<0,01
НПЦ N=168	2,15	1,87	
ЦНД N=190	1,96	1,69	
В цілому по вибірці	**2,05**	**1,80**	

Як соціометричні критерії було обрано ситуації, що враховують соціальний статус досліджуваних: спільна підготовка до занять, іспитів; бесіди

на перервах між заняттями; спільна поїздка. Визначали соціально-психологічну позицію кожного підлітка в системі внутрішньогрупових відносин, а також рівень розвитку групи як колективу за показниками соціометричної згуртованості.

На кожній дослідницькій базі було проведено по два соціометричні опитування впродовж 2019/2020 і 2022/2023 навчального року. Узагальнені показники порівняльної діагностики подано в табл. 4.10.

Таблиця 4.10

Порівняльні показники внутрішньогрупового статусу підлітків досліджуваних груп (2021 – 2024, N=532, середній показник), %

Статус підлітків	**Групи підлітків**			**Середні показники**	
	ІПКМ N=174	НПЦ N=168	ЦНД N=190	на період 2021	на період 2024
Лідер	8,5	6,7	9,2	8,2	18,3
Високо	11,4	9,6	12,2	10,6	16,2
Авторитетний	13,2	10,8	13,4	12,2	38,6
Не авторитетний	54,8	56,7	54.3	56,3	22,6
Ізольований	12,1	16,2	10,9	12,7	4,3

Отримані показники різних груп досліджуваних не мають статистично значимих відмінностей. Що стосується змін у позиціях підлітків, то вони виявилися високо статистично значущими, що свідчить про високу ефективність концептуальної моделі та авторських психолого-педагогічних технологій в оптимізації міжособистісних стосунків і групової динаміки як провідних чинників корекції девіантного стереотипу поведінки особистості у підлітковому віці. Значні позитивні зміни статусних позицій респондентів у групах багато в чому визначаються позитивними змінами в особистісних характеристиках підлітків, що, за даними узагальнення незалежних експертних оцінок, також виявилися статистично значущими за більшістю вимірюваних показників, особливо такими, як дисциплінованість, відповідальність,

колективізм, соціальна активність. Це, в свою чергу, сприяє суттєвому поліпшенню психологічного клімату груп за показником соціометричної згуртованості.

3. Було визначено ієрархію значущості соціальних і психолого-педагогічних умов, що сприяють ефективності корекції девіантної поведінки особистості, в оцінках фахівцями-експертами.

Експертами виступили: науковці, педагоги, психологи, фахівці психолого-педагогічних служб і систем управління освітою. Для експертного оцінювання фахівцям було представлено перелік психолого-педагогічних умов і чинників, що визначають ефективність корекції девіантної поведінки, які ми виокремили під час побудови авторської концепції та концептуальної моделі.

Результати експертизи подано в табл. 4.11 у вигляді відсоткового показника кількості експертів, які підтвердили значущість зазначених психолого-педагогічних умов в ефективній корекції девіантної поведінки особистості.

Таблиця 4.11

Оцінки експертів (N=56, експертів), %

Основні психолого-педагогічні умови ефективності корекції девіантного стереотипу поведінки	**% експертів, які погоджуються з таким твердженням**
Макросоціальне середовище (врахування особливостей сучасного соціального середовища: політичні, економічні та соціальні орієнтації суспільства, діяльність ЗМІ)	100
Мікросоціальне середовище (безпосередня контактна взаємодія):	
- у сім'ї	86,0
- у навчальному заклад	81,0
-поза сім'єю та навчальним закладом	97,0
Діяльність:	
- навчальна, наукова	54,0
- громадська	38,8
- дозвілля	36,1
- трудова	63,8
Виховання як процес:	
- у сім'ї	95,8
- у навчальному закладі	70,8
Психофізіологічні особливості людини	50,0
Природні чинники	33,3

Національно-етичний чинник (врахування національних традицій)	54,1
Система мотивації соціально значущої поведінки в освітньому	77,7
Соціальні особливості учня (врахування конкретних умов і можливостей його життя і діяльності)	44,4
Єдність виховання і навчання в освітній установі	84,7

Ми розглядаємо результати експертизи як важливий засіб верифікації запропонованої нами концепції та моделі поряд із результатами контрольної порівняльної діагностики.

4. Після завершення дослідно-експериментальної роботи виникла необхідність провести порівняльну оцінку традиційної та експериментальної моделей навчально-виховної психолого-педагогічної роботи. Для цієї мети ми обрали програмно-цільову технологію оцінювання якості виховно-освітньої системи, адаптовану до умов експерименту. Експертами виступили фахівці: викладачі та науковці, які мають знайомство із пропонованою нами експериментальною моделлю.

Кількість експертів 56 осіб. Використовуючи методику оцінки, ми здійснили порівняльну оцінку ефективності традиційної та експериментальної моделі. Результати аналізу подано в табл. 4.12.

У табл. 4.12 прийнято такі умовні позначення: Ц – система цінностей; Т – управління корекційною діяльністю; О – організаційні структури системи; Тл – технологія управління; К – засоби комунікації; У – практика управління процесом корекції; С – система самоврядування; П – статус, права та обов’язки учасників корекційно-виховного процесу; Мз – механізми захисту від неґативних впливів середовища; КППК – концепція психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки особистості.

Методика передбачала використання формули:

$$I = (Ц + Т + О + Тл + К + У + С + П + Мз + КППК) /10,$$

де I – інтегрований показник розвитку психолого-педагогічної корекційної системи, а решта показників характеризують рівень ефективності основних компонентів (думки експертів).

Таблиця 4.12

Оцінка традиційної та експериментальної моделей (оцінка експертів), %

Тип і компоненти системи	Ц	Т	О	Тл	К	У	С	П	Мз	КППК	Система в цілому (І)
Експериментальна	70,0	82,0	88,0	78,0	86,0	84,0	80,0	82,0	62,0	86,0	79,8
Традиційна	50,0	46,0	56,0	46,0	50,0	48,0	42,0	38,0	44,0	34,0	45,4

Якщо 71 < І < 80 – рівень ефективності оцінюваної психолого-педагогічної корекційної системи – високий. Якщо 48 < І < 71 – рівень середній. Якщо І > 24 – система контрпродуктивна.

Запропонована технологія оцінювання послугувала орієнтиром для спеціально підібраних експертів під час оцінювання рівня ефективності системи.

Отримані результати свідчать про користь експериментальної психолого-педагогічної корекційної системи: традиційна система – 45,4%; експериментальна система – 79,8%. Загалом усі показники пропонованої експертної оцінки свідчать про те, що ефективність наявної системи (традиційної) корекційної роботи оцінюють як «низьку», експериментальної – як «високу». Оптимальними, такими, що відповідають високому рівню ефективності, визнано такі компоненти: «Організаційні структури системи», «Засоби комунікації», «Концепція психолого-педагогічної корекції», «Практика управління процесом корекції», «Управління корекційною діяльністю», «Статус, права та обов'язки учасників корекційно-виховного процесу», «Система самоврядування». Усі основні компоненти віднесено до «середнього» рівня.

Усі наведені дані свідчать про високу ефективність експериментальної моделі, що ґрунтується на запропонованій концепції, і підтверджують висунуту в дослідженні гіпотезу. Сказане дає змогу зробити низку висновків експериментального дослідження:

1. Стан сучасного суспільства характеризується зростанням негативної тенденції підвищення відхилень у поведінці підростаючого покоління.

Ефективна допомога в психолого-педагогічній корекції девіантної поведінки тим, хто її потребує, можлива шляхом створення сучасних концепцій, моделі, технології та системи психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки.

2. Підсумки дослідно-експериментальної роботи підтвердили необхідність створення інноваційних концепцій, моделі, технології та системи психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки підлітків.

3. Забезпечення ефективності системи психолого-педагогічної корекції девіантної поведінки підлітків, що навчається, потребує комплексного підходу, врахування численних чинників у середовищі розвитку, навчання, виховання і соціалізації особистості та створення сприятливих соціально-педагогічних умов шляхом модернізації всієї освітньо-виховної системи конкретного закладу.

4. Психолого-педагогічна корекція девіантної поведінки найпродуктивніше здійснюється в межах розробленого нами варіанта системи корекції (концепції, моделі, технології).

5. Співвідносячи результати вимірювання параметрів ефективності психолого-педагогічної корекційної системи в установах з використанням критеріальних характеристик визначення інтегративного показника ефективності з пропозиціями дослідницької гіпотези, ми зробили висновок про її підтвердження, а отже, і про доказ положень, які виносимо на захист.

Висновки до розділу

У розділі розкрито методичні засади дослідження соціально-психологічних особливостей девіантної поведінки підлітків та ефективності її корекції в умовах сучасних соціогенних викликів, наведено програму емпіричного дослідження, проведено аналіз та інтерпретацію отриманих результатів.

Проаналізовано складнощі методологічного обґрунтування організації та проведення емпіричного дослідження соціально-психологічної специфіки девіантної поведінки підлітків та ефективності її корекції в умовах сучасних соціогенних викликів, що полягають у необхідності розгляду всіх аспектів корекційної роботи, яка має спрямованість на особистість з девіантною поведінкою, зокрема, з позиції гуманістичної парадигми. Наголошено, що корекція девіантної поведінки підлітків має розглядатися як соціально-психолого-педагогічна діяльність, що має відповідні підходи, мету, завдання, принципи, форми, методи та містить необхідні соціально-психологічні механізми, що перебувають у взаємозв'язку та мають розглядатися, виходячи з цілісності особистості, з урахуванням різних аспектів її розвитку (соціального, психологічного, морального, духовного).

Проаналізовано стан антропосфери в Україні, основні тенденції та показники, що мають вплив на появу та зростання девіантного стереотипу поведінки в умовах сучасних соціогенних викликів: чисельність населення, показники тривалості життя, смертності, тенденції формування громадського здоров'я та здоров'язбереження загалом, соціально-обумовлені хвороби та ін.

Дослідно-експериментальна робота включала констатувальний і формувальний експерименти. В основу якісної градації респондентів було покладено такі особистісні психотипи: циклоїди, шизоїди, істероїди та епілептоїди, що в цілому відповідає уявленням про типологію вищої нервової діяльності, типологію темпераментів або конституційних психотипів. Визначені базові психотипи представлені в загальній популяції у вигляді конституційно-особистісного континууму, тобто варіюють від особистісної

психологічної норми до пограничної особистісної аномалії і далі – до патологічної психопатичної особистості.

Визначено роль соціально-психологічних механізмів корекції девіантної поведінки досліджуваних і виявлено низку соціально-психологічних та психолого-педагогічних умов підвищення ефективності такої корекції в умовах сучасних соціогенних викликів. Зафіксовано вихідний рівень вихованості та рівень відхилень у поведінці досліджуваних. Виявлено ціннісні орієнтації респондентів та досліджено чинники, що впливають на ефективність соціально-психологічної корекції їх девіантної поведінки. Виокремлено соціально-психологічні та психолого-педагогічні умови ефективного функціонування соціально-психологічних механізмів корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Здійснено моніторинг психологічного «благополуччя – неблагополуччя» респондентів з використанням даних тестування тривожності, агресивності, депресивності та інших змінних. Показано, що інтегрований показник тривожності сукупної вибірки досліджуваних обчислено як середнє арифметичне СРП (середнього рівневого показника), який становив СРП=2,05, що означає помірно виражену тривожність досліджуваних сукупної вибірки.

Для визначення взаємозв’язку тривожності з важливими показниками соціальної ситуації розвитку підлітків, що виражається, зокрема, у стосунках із батьками та вчителями, було виявлено інтеґровані показники тривожності в батьків і вчителів: «низький» – 27,5%, «помірний» – 41,3%, «високий» – 31,2%, що дає середній рівневий показник СРП=2,07 та виражає підвищений рівень тривожності батьків і вчителів за вибіркою з деяким перевищенням теоретичного середнього. Ці дані свідчать про взаємний зв’язок характеристик психологічного благополуччя з параметром тривожності респондентів, їхніх батьків і вчителів, які з ними працюють.

Для виявлення показників і форм агресивності досліджуваних застосовано методику Басса-Даркі. Встановлено, що з восьми форм агресії найбільший

показник припадає на фізичну агресію – 76,3%, найменший – на почуття провини (48,5%).

Діагностика особливостей спілкування респондентів проводилася на основі даних спостереження, а також за допомогою соціометрії. Крім того, використано тест К. Томаса, що надав змогу сформувати уявлення про вираженість на особистісному та груповому рівнях стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях. Отримані дані свідчать, що позитивні стратегії поведінки в конфліктній ситуації (співпраця та компроміс) посідають менш значуще місце в поведінці підлітків (34%), порівняно з неґативними (суперництво, уникнення і пристосування) (66%).

Аналіз кореляцій між показниками соціометричного статусу респондентів у групі та вираженості стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях засвідчив, що чим вищий статус підлітка в групі, тим більшою мірою для нього характерні позитивні, гуманістичні стратегії поведінки в конфліктній взаємодії, і навпаки. Це означає, що оптимізація особистісних орієнтацій поведінки підлітків безпосередньо впливає на взаємини в групі, що підтверджує відповідні положення запропонованої концепції.

Узагальнений аналіз за всіма отриманими на констатувальному етапі дослідження даними, надав змогу побудувати цілісну й об’єктивну картину соціально-психологічних особливостей особистості та поведінки підлітків у взаємозв’язку з особливостями соціального середовища в умовах сучасних соціогенних викликів.

Узагальнено, що основними показниками, які характеризують ефективність соціально-психологічної роботи з профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, виступили результати динаміки їх психологічного благополуччя, вираженого, зокрема, показниками рівня тривожності. Дані порівняльної діагностики цих показників у середніх рівневих показниках за період дослідження свідчать про оптимізацію психологічного благополуччя респондентів у вигляді глобального зниження рівня тривожності.

Отримані дані було враховано при аналізі ефективності методів та технік соціально-психологічної допомоги (психологічного консультування, психокорекції та психотерапії) у підлітків із девіантною поведінкою в умовах сучасних соціогенних викликів.

Основні положення розділу відображено в таких публікаціях авторки: [2.5; 2.19; 2.21; 2.22; 3.4; 3.5; 3.6; 3.13; 3.19].

РОЗДІЛ 5

ЕФЕКТИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ПРИ ДЕВІАЦІЯХ У ПОВЕДІНЦІ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІОГЕННИХ ВИКЛИКІВ

5.1. Результати об'єктивізації ефективності методів соціально-психологічної допомоги підліткам зі спрямованістю до девіантної поведінки

У цьому розділі представлено результати динамічного експериментально-психологічного дослідження 532 підлітків у процесі проведення психологічного консультування та корекції з метою визначення ефективності пропонованих методів спеціальної соціально-психологічної допомоги з використанням доказової психології. Якщо психологічне консультування ґрунтувалося на принципах системної сімейної психотерапії, то в методах корекції використовувалися методи трансактного аналізу, символдрами, особистісно-орієнтованої психотерапії та імаготерапії.

Застосування багатовимірного психологічного аналізу дає змогу провести порівняльну оцінку динамічних результатів дослідження підлітків у процесі комплексної психологічної корекції, яку здійснювали у двох напрямах: 1 – спеціальна психологічна допомога підліткам, спрямована на психологічну профілактику адиктивного та делінквентного стереотипів поведінки, 2 – конституціонально-орієнтована профілактика, спрямована на оптимізацію психологічних механізмів захисту особистості, що перешкоджає формуванню негативних психотипологічних коливань від діапазону норми-акцентуації до меж діапазону аномальної особистісної мінливості.

Система психологічного консультування і психокорекції побудована таким чином, що надає можливість зустрічатися із сім'єю підлітка і самим підлітком не менш як 2-3 рази на тиждень упродовж від кількох місяців у разі конституційно орієнтованої психопрофілактики до одного-двох років у разі психопрофілактики виникнення адиктивних або делінквентних стереотипів поведінки.

На певному (початковому) етапі досліджень стало зрозуміло, що отримані результати психопрофілактики дають змогу досягти неповної редукції. Це потребувало видозміни системи спеціальної психологічної допомоги. Експериментально-психологічні дослідження підлітків проводили один раз на 2-3 місяці протягом усього періоду надання спеціальної психологічної допомоги. Емпіричне та психологічне спостереження, інтерв'ю використовували постійно під час психологічних сесій із підлітками, коли досліджували психологічні прояви особистісних і поведінкових особливостей.

Виникає питання: чи необхідно до підлітків конституційно-континуального діапазону психологічної норми-акцентуації застосовувати методи психокорекції або психотерапії, якщо – так, то з якою метою.

Маючи багаторічний досвід роботи з девіантними підлітками, на наш погляд, ми зобов'язані використовувати методи профілактичної психологічної допомоги підліткам та їхнім батькам у сучасних соціально-інформаційних умовах України (реформування суспільства, його ідеологічної складової). Необхідність застосування методів психологічного консультування, корекції, психотерапії зумовлена статистикою катастрофічно швидкого формування підліткової хімічної та нехімічної залежності (алкоголізації, токсикоманії, ігроманії), делінквентного стереотипу поведінки, що за сучасних соціальних умов середовища життєдіяльності легко трансформуються у кримінальний стереотипи поведінки серед груп підлітків, які належать до групи ризику прогресування девіантної поведінки.

Саме тому психокорекція та психотерапія, психологічне консультування, звернене до особистісного «Я» підлітків та їхніх батьків, з використанням

технік системної сімейної психотерапії, символдрами, трансактного аналізу, імаготерапії є заходом первинної психологічної профілактики в тому реальному соціальному середовищі, в якому ми існуємо.

Результати об'єктивізації ефективності методів психологічної профілактики негативної психотипологічної мінливості у підлітків діапазону норми – акцентуації.

У представників різних психотипів діапазону норми-акцентуації не спостерігається ознак негативних особистісних коливань в сторону меж акцентуації або від меж акцентуації до меж аномальної особистісної мінливості. Тому результати емпіричного аналізу та психологічного спостереження, інтерв'ю з підлітками, їхніми батьками, вчителями дають змогу визначити найслабші ланки в психотипологічній структурі особистості, з метою укріплення конституційно менш надійних психологічних механізмів захисту особистості та в такий спосіб запобігти виявленій нами тенденції до негативної мінливості особистісних властивостей.

У нашому дослідженні методи і техніки психологічної корекції особистісних переживань, взаємовідносин, методи психотерапії девіантного непатологічного стереотипу поведінки підлітків були використані з особистісно-орієнтованого методу психотерапії, сімейної системної психотерапії, транзактного аналізу та символдрами, імаготерапії.

У підлітків діапазону норми-акцентуації в процесі психологічного консультування і психологічної корекції особистісних переживань і поведінки відзначалося посилення альтруїстичних мотивацій, цінностей, настанов, що відповідало їхній стрижневій структурі «Я» і не вступало в суперечність із моральними життєвими принципами. Це було особливо важливо для підлітків будь-якого психотипу психологічного діапазону норми-акцентуації. Більше того, зазвичай альтруїстичні установки переважали в сімейних, дружніх стосунках, що також не потребувало додаткових енергетичних витрат особистості на боротьбу з власними принципами. Таким підліткам було легше

адаптуватися в соціальному середовищі, знаходячи однолітків, що вирізняються аналогічними установками та цінностями.

У процесі конституційно-орієнтованого психологічного консультування та психокорекції підлітків вдалося з'ясувати, що в тих із них, у кого переважали егоїстичні прояви, які не виходили на перший план у взаємовідносинах з однолітками, формувалася переконаність у адекватності та справедливості побудови власних ділових, ігрових, навчальних міжособистісних стосунків. Рівень саморегуляції висловлювань, поведінки та рівень самоконтролю в процесі психопрофілактики вдавалося довести до оптимального, щоб уникнути внутрішньо особистісного та внутрішньо групового конфлікту. Зазвичай такі підлітки вирізнялися високим інтелектом і високим рівнем адекватності самосвідомості, що в процесі психокорекції давало змогу зміцнити механізми особистісного захисту. Зовнішнім критерієм успішності оптимізації конституційних механізмів психологічного захисту була здатність уникати негативних психологічних сторін в однолітків, що давало змогу зберегти цілісними власні установки, мотиви та цінності, не вступаючи в конфлікт з однолітками або вчителями. Отже, у процесі конституційно-орієнтованої психокорекції вдалося стабілізувати рівень самоконтролю та саморегуляції своїх переживань і поведінки, не змінюючи власних морально-етичних цінностей і мотивацій, але й не нав'язуючи їх оточенню.

Конституційно-орієнтована психокорекція та психологічне консультування давали змогу зміцнити особистісну та психологічну толерантність підлітків до зовнішніх чинників середовища життєдіяльності. Антропоцентричний підхід до психопрофілактики давав змогу переконати підлітків та їхніх батьків ще раз у справедливості власних принципів життєдіяльності, світогляду, що підвищувало відчуття особистісної впевненості та переконаності у власній правоті під час зіткнення із соціальною несправедливістю, аморальністю, безморальністю однолітків, дорослих, вчителів, з якими доводилося будувати взаємини. Підлітки навчалися зберігати терпимість (толерантність) до інших життєвих, релігійних, національних чи

етнічних світоглядів, а зафіксовані механізми психологічного захисту на оптимально функціональному рівні відкривали шлях для продуктивного спільного спілкування. Побудова ділових і дружніх стосунків відбувалася переважно на духовному підґрунті, коли загально гуманістичні уявлення про справедливість, честь, совість, сором, любов являли собою основу психотипологічної структури особистості. Можна було констатувати відновлення вищих властивостей особистості, характерних для підлітків без тенденції до негативних психотипологічних коливань.

Завданнями психокорекції та психологічного консультування було передусім виявлення морально-етичних цінностей, мотивацій і установок підлітка та його сім'ї, без чого неможливе проведення відповідної конституційно-орієнтованої психологічної корекції особистісних переживань і поведінки.

Почуття обов'язку і відповідальності, совісті та духовності були основними психологічними характеристиками, на яких будувалися взаємини з оточуючими. Позитивні результати у вигляді досягнення цілей, поставлених завдань сприяли зміцненню духовної сили, енергетики особистості, що також давало змогу зберегти звичні морально-етичні, духовні цінності, установки та мотивації. Взаємовідносини з однолітками зберігали стабільність, виваженість, здорове почуття суперництва, підтверджуючи пріоритет честі та порядності в людських взаєминах.

У процесі психокорекції детально розглядалися проблеми прогнозування особистісних переживань і поведінки залежно від того, з представниками якого особистісного психотипу доводилося спілкуватися, обирали оптимальні моделі поведінки, міжособистісних діалогів не на шкоду життєвому світогляду і власним принципам спілкування. Підлітки вчилися говорити «ні», якщо надходили пропозиції, які не відповідають їхнім морально-етичним вимогам, і дотримуватися власних світоглядних принципів за їхнього збігу з однолітками. З одного боку, незалежність і справедливість у взаємовідносинах високо оцінюються однолітками, з іншого боку, підлітки переконувалися в

необхідності оптимізації певного соціально-психологічного прогнозування під час досягнення як стратегічних, так і тактичних цілей і завдань, зберігаючи не лише самолюбство та гідність свого «Я», а й не травмуючи «Я» інших людей.

Спільно з підлітками аналізувався рівень співпереживання, такий необхідний під час спілкування з оточуючими. Підлітки відзначали почуття глибокого задоволення, якщо їм вдавалося не тільки емоційно висловити співпереживання, а й реально допомогти підлітковим проблемам однолітків. Гедоністичні тенденції в підлітків не заперечувалися психологом, але підкреслювалася їхня тимчасовість та епізодичність, а також прогнозувався високий ризик суперечностей і конфліктів із суспільством, якщо гедоністичні прагнення ставали переважаючими, керували мотивами, установками та формуванням цінностей особистості.

У процесі конституційно-орієнтованої психокорекції у підлітків діапазону норми-акцентуації, незалежно від структури особистісного психотипу, профілактично нейтралізували ознаки негативної особистісної мінливості, що давало впевненість у запереченні негативної мінливості, спрямованої в бік діапазону аномальної особистісної мінливості.

Аналіз динаміки вищих властивостей особистості в підлітків діапазону норми-акцентуації в процесі психологічного консультування і психокорекції виявив зміцнення конституційних, психотипологічних механізмів особистісної компенсації та поведінкової адаптації. Це виражалося у збереженні гармонійних особистісних мотивацій, установок і цінностей, їх переважанні над власне характерологічними і темпераментними потребами, установками і цінностями. За допомогою конституційно-орієнтованої психокорекції закріплювався пріоритет «треба» над «хочу», тобто особистості над характером.

Пропонований психокорекційний підхід і спрямованість психологічного консультування на закріплення проявів вищих властивостей особистості на позитивному континуальному полюсі відображає стійкість і стабільність конституційних психологічних механізмів захисту, що і є психологічною,

психокорекційною профілактикою негативної особистісної мінливості від меж діапазону психологічної норми-акцентуації до меж діапазону аномальної особистісної мінливості.

Результати ефективності застосування методів психокорекції, психологічного консультування та психотерапії підлітків без ознак девінтної поведінки конституційно-континуального діапазону норми-акцентуації було піддано статистичному опрацюванню.

Підлітки діапазону психологічної норми-акцентуації були диференційовані за допомогою психодіагностики на приналежність до того чи іншого психотипу, що дало змогу з позицій антропоцентричної психології використовувати техніки психопрофілактики та психотерапії, адресовані до особистісної структури «Я» підлітка. Перша група була розподілена на такі підгрупи: 1.1 – 44 підлітків з епілептоїдною структурою особистісного психотипу; 1.2 – 46 підлітки з циклоїдним психотипом; 1.3 – 44 підлітків із шизоїдним психотипом; 1.4 – 52 підлітки з істероїдним психотипом. До них застосовували або методи системної сімейної психотерапії, або методи, в основі яких лежать аналітичні концепції підходу до особистості – імаготерапія, символдрама, трансактний аналіз. Проведений порівняльний аналіз психопрофілактичної ефективності особистісних коливань в діапазоні норма-акцентуація до меж аномальної особистісної мінливості став підґрунтям для подальших рекомендацій підліткам, батькам, учителям і вихователям (табл. 5.1).

Отримані результати психопрофілактики особистісної мінливості в підлітків із шизоїдним психотипом діапазону норми під впливом несприятливих соціально-інформаційних стресорів (табл. 5.1) виявили достовірне поліпшення, оптимізацію психологічних механізмів компенсації та поведінкової адаптації під впливом системної сімейної психотерапії, що перешкоджає формуванню ознак девіантної поведінки та напруження механізмів особистісної компенсації. Стабілізація структури шизоїдного психотипу полягає в тому, щоб актуалізувати механізми особистісної

компенсації та адаптації з нівелюванням особистісних рис раціональності, прагматичності та цілеспрямованості, з якими підлітки починають «занурюватися» в асоціальне середовище (поодиноке або епізодичне вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин, що супроводжуються протиправною поведінкою) своїх однолітків.

Таблиця 5.1

Порівняльна ефективність конституціонально-орієнтованої психопрофілактики стабілізації шизоїдної структури особистісного психотипу діапазону психологічної норми-акцентуації підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів

Ефективність психопрофілактики	**Конституціонально-орієнтована психопрофілактика**			
	Імаготерапія, символдрама, транзактний аналіз		Техніки системної сімейної психотерапії	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	18	80	20	91
«Значне поліпшення»	4	20	2	9
«Покращення»	0	0	0	0
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	22	100	22	100

Наприклад, підліток-відмінник із шизоїдним психотипом діапазону норми може вступити у дискусію з молодим учителем із приводу прихильності до тих чи інших історичних поглядів, що зрештою може призвести до взаємних образ у присутності всього класу. Підліток придумує витончену помсту.

Цей приклад у вигляді вибору способу помсти вказує на прагматизм осіб із шизоїдним психотипом, зрештою, на високу вірогідність особистісних коливань в діапазоні норми, але до меж аномальної особистісної мінливості, за несприятливих соціальних умов середовища життєдіяльності. У зв'язку з цим можна прогнозувати делінквентно-кримінальну поведінку конкретного підлітка в зазначених умовах. Єдиний вихід, на наш погляд, це проведення

психопрофілактики з метою зміцнення механізмів психологічного захисту та стабілізації індивідуального бар'єру психологічної адаптації.

Отримані результати переконують нас у необхідності застосування системної сімейної психотерапії для підлітків із шизоїдним психотипом діапазону норми, що підтверджує справедливість антропоцентричного, індивідуального підходу до вибору методів психотерапії та психокорекції.

Аналіз табл. 5.2 показує перевагу системної сімейної психотерапії і для підлітків з епілептоїдною структурою особистісного психотипу. Однак, психопрофілактична ефективність її дещо нижча, ніж для підлітків із шизоїдним психотипом. Техніки імаготерапії, символдрами або трансактного аналізу помітно поступаються в ефективності за обома порівнюваними групами.

Таблиця 5.2

Порівняльна ефективність конституційно-орієнтованої психопрофілактики стабілізації епілептоїдної структури особистісного психотипу діапазону психологічної норми-акцентуації підлітків в умовах сучаних соціогенних викликів

Ефективність психопрофілактики	**Конституціонально-орієнтована психопрофілактика**			
	Імаготерапія, символдрама, транзактний аналіз		Техніки системної сімейної психотерапії	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	17	75	19	88
«Значне поліпшення»	5	25	3	12
«Покращення»	0	0	0	0
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	22	100	22	100

Таким чином, результати психопрофілактики на доказовому і порівняльному рівнях аналізу підтверджують необхідність її проведення навіть у підлітків діапазону психологічної норми. На наш погляд, це пояснюється тим, що сучасні підлітки постійно зазнають деструктивного соціально-

інформаційного стресового впливу. Занурення в Інтернет-мережу, використання комп'ютерних ігор, також сприяє актуалізації нижчих інстинктів, що розхитує структуру особистості, підвищуючи ризик гіпертрофії таких рис характеру особистості, які полегшують особистісні коливання у діапазоні норми до меж аномальної мінливості, а отже, збільшується ризик девіантних форм поведінки.

Наприклад, 14-річний підліток з епілептоїдним психотипом, що займається в школі зі спортивним ухилом, досяг однаково стійких результатів і в спорті, і в навчанні. Однак одиничний випадок вживання спиртного спровокував поведінку за «органічним» типом. На наш погляд, і батьки, і педагоги, і психологи стали свідками спровокованої гетероагресивної реакції (грубі нецензурні висловлювання, спроби фізичного насилля) щодо директора, який зробив зауваження, і матері, яка намагалася заспокоїти дитину. Подібна поведінка є прообразом, еквівалентом можливого делінквентно-кримінального стереотипу поведінки в разі тривалого вживання спиртного та особистісних, поведінкових коливань в бік меж аномальної особистісної мінливості. Заняття системною сімейною психотерапією дали змогу нівелювати схильність до гнівливості, дратівливості у підлітка із загостреним почуттям власної гідності та справедливості. Не можна забувати про загострення гідності та справедливості лише за умов алкогольної поодинокої інтоксикації, що спричинила короткочасний зрив біологічних механізмів захисту мозку (вроджена органічна недостатність мозку), що виразилися в неадекватних для цього підлітка висловлюваннях і поведінці.

Аналіз особистісних переживань і поведінки підлітків із циклоїдним психотипом діапазону норми в процесі психопрофілактики переконливо доводить правомірність і необхідність проведення системної сімейної психотерапії, яка виявляється максимально ефективною, порівняно з техніками символдрами, імаготерапії, трансактного аналізу (табл. 5.3). Необхідно зазначити, що в осіб із циклоїдною структурою психотипу індивідуальні техніки психопрофілактики дають істотний результат – 89 % повного

відновлення механізмів психологічного захисту особистості. Це не виключає, а передбачає їхнє використання залежно від прихильності психолога до тих чи інших технік психокорекції, психотерапії.

Таблиця 5.3

Порівняльна ефективність конституційно-орієнтованої психопрофілактики стабілізації циклоїдної структури особистісного психотипу діапазону психологічної норми-акцентуації підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів

Ефективність психопрофілактики	**Конституціонально-орієнтована психопрофілактика**			
	Імаготерапія, символдрама, транзактний аналіз		Техніки системної сімейної психотерапії	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	20	89	23	100
«Значне поліпшення»	3	11	0	0
«Покращення»	0	0	0	0
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	23	100	23	100

Підлітки з істероїдним психотипом діапазону норми (табл. 5.4) вирізнялися найбільшою психологічною та особистісною нестабільністю в умовах несприятливого середовища життєдіяльності. Однак і в цих випадках ефективність психопрофілактики була вищою за використання системної сімейної психотерапії. При цьому, як і в підлітків із циклоїдним психотипом, малося на увазі використання технік імаготерапії, символдрами і трансактного аналізу.

Психологічна корекція особистісних переживань і психопрофілактика напруги механізмів поведінкової компенсації часто сприяла оптимізації конституційних механізмів психологічного захисту підлітка.

Таким чином, отримані результати використання методів і технік психокорекції та психологічного консультування, які апелюють до індивідуального особистісного «Я» підлітків та їхніх батьків, підтверджують

вищу ефективність психологічної профілактики за умови використання системної сімейної психотерапії, порівняно з техніками символдрами, імаготерапії та транзактного аналізу. Техніки системної сімейної психотерапії є такими, що психологічно та ідеологічно об'єднують смисловий зміст первинної психологічної профілактики імовірнісної аномальної особистісної мінливості.

Таблиця 5.4

Порівняльна ефективність конституційно-орієнтованої психопрофілактики стабілізації істероїдної структури особистісного психотипу діапазону психологічної норми-акцентуації підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів

Ефективність психопрофілактики	**Конституціонально-орієнтована психопрофілактика**			
	Імаготерапія, символдрама, транзактний аналіз		Техніки системної сімейної психотерапії	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	21	82	23	90
«Значне поліпшення»	5	18	3	10
«Покращення»	0	0	0	0
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	26	100	26	100

Більше психологів ліцеїв, гімназій, інших соціальних інститутів займатимуться як індивідуально, так і з групами підлітків, із сім'ями первинною психологічною профілактикою у вигляді закріплення оптимальних конституційно-обумовлених механізмів особистісної компенсації та поведінкової адаптації, то значною мірою меншим буде ризик формування психологічної тенденції до особистісної й поведінкової мінливості в конституційно-континуальному діапазоні норми-акцентуації.

Багатовекторний психологічний аналіз результатів психологічного консультування і психокорекції підлітків діапазону психологічної норми-акцентуації без ознак адиктивності або делінквентності до і після психокорекції

представлено на рис. 5.1. У процесі психологічного консультування та психокорекції підлітків та їхніх родин (підлітки + батьки) упродовж трьох місяців, коли зустрічі проводили двічі на тиждень, було зареєстровано такі результати. Насамперед знижувалися прояви загальної невротизації у підлітків, незважаючи на збереження соціальних стресорів. Значною мірою зменшувалися емансипаційні реакції, які мали елементи звичного поведінкового стереотипу. Зменшувалися прояви вегетативної нестійкості у відповідь на стресові соціальні впливи.

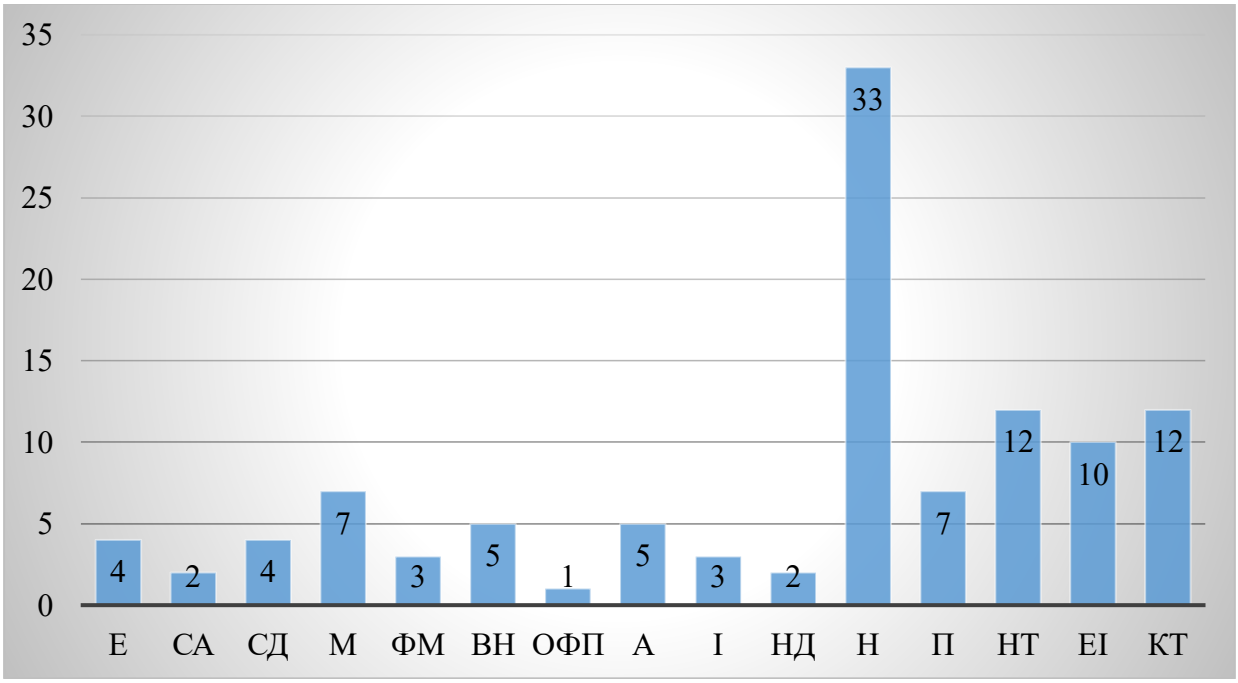

Рис. 5.1. Середні значення психологічних параметрів підлітків діапазону норми - акцентуації до проведення психокорекції

Примітка: Е – реакція емансипації, СА – психологічна схильність до вживання алкоголю, СД – психологічна схильність до делінквентності, М – шкала маскулінізації, Ф – фемінізації, ВН – вегетативної нестійкості, ОФП – обсесивно-фобічних порушень, А – астенізації, І – істеричного реагування, НД – невротичної депресії, Н – загальної невротизації, П – психопатизації, НТ – нейротичної тривожності, ЕІ – екстра-інтроверсії, КТ – конституційної тривожності.

Поступово знижувалися ознаки ситуативної тривожності, психологічної схильності до делінквентності, і підлітки пояснювали свою поведінку спробою виглядати більш мужньо і незалежно в очах оточуючих однолітків. У процесі

психокорекції наставало усвідомлення хибних та істинних соціальних і психологічних цінностей, що давало змогу підліткам діапазону норми-акцентуації вільно полишати хибні цінності, які нав'язувалися соціально-психологічним стереотипом ЗМІ, телебачення, Інтернету та іншими підлітковими субпопуляціями. Значно підвищувалася критичність не тільки до власного «Я», а й до оточуючих, ситуацій. За рахунок відновлення особистісної незалежності, почуття обов'язку, відповідальності, врешті-решт, природного почуття совісті та сорому в підлітків ще більше стабілізувалися дружні та ділові стосунки з однолітками та дорослими. З'являлася потреба більше приділяти уваги вивченню своєї культури, історії. Багато хто відзначав, що стали майже регулярно приділяти увагу і взагалі віддавати перевагу пізнавальному контенту, науково-історичним програмам.

Підлітки діапазону норми і до психокорекції не фіксували свою увагу на «жовтій» пресі, численних кримінальних драмах, а в процесі та після проведення психокорекції, після завершення психологічного консультування батьків, практично повністю змінили свої соціальні пріоритети у бік творення, навчання, зрозуміло, залежно від вихідного рівня інтелекту, культури.

Не можна не звернути увагу на той факт, що в підлітків з епілептоїдною, шизоїдною структурами психотипів зменшилися прояви психологічної схильності до вживання алкоголю – «відійшли від підліткової мімікрії», як самі говорили про це підлітки, у зв'язку зі зміцненням відчуття незалежності, свободи, самостійності, психологічної толерантності та стабільності самооцінки, самоконтролю, завдяки адекватному рівню самосвідомості.

Таким чином, результати багатовекторного психологічного аналізу підтверджують стабілізацію механізмів особистісної компенсації поведінкової адаптації. Це виражалося на послабленні ознак передусім загальної невротизації, ситуативної тривожності, в одних підгруп зменшувалися «навіювані» тенденції до епізодичного вживання спиртного, в інших – до делінквентних проявів, коли доводилося чинити або висловлюватися

брутально, різко і незаслужено на адресу оточуючих, а головне – всупереч власним морально-етичним принципам.

Результати динаміки психологічних, особистісних, поведінкових показників у підлітків діапазону норми переконують нас у необхідності створення в кожному навчальному закладі підлітково-сімейних клубів, експертно-психологічної служби. До цих структур мають запрошуватися підлітки та батьки з відносно благополучних родин для роботи з психологом (психологічне консультування, психокорекція) з метою зміцнення позитивних комунікативних навичок, переконання у справедливості та необхідності утвердження громадянської позиції як протидії аморальності, аномальному способу життя, коли характерологічні й темпераментні установки та цінності переважають над особистісними.

Щодо результатів об'єктивізації ефективності методів спеціальної психологічної допомоги підліткам діапазону норми-акцентуації із спрямованістю до девіантної поведінки.

Таблиця 5.5

Порівняльна ефективність конституційно-орієнтованої психокорекції з негативною тенденцією до девіантної поведінки у підлітків з істероїдною структурою особистісного психотипу діапазону психологічної норми-акцентуації

Ефективність психокорекції	**Конституційно-орієнтована психокорекція**			
	Імаготерапія, символдрама, транзактний аналіз		Техніки системної сімейної психотерапії	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	36	79	35	75
«Значне поліпшення»	6	13	7	16
«Покращення»	4	8	4	9
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	46	100	46	100

Другу групу, що складалася з 188 підлітків діапазону норми-акцентуації з спрямованістю до девіантної поведінки, було диференційовано на чотири

особистісні психотипи: 2.1. – 38 підлітків з епілептоїдною структурою особистісного психотипу; 2.2. – 24 підлітки із циклоїдним психотипом; 2.3. – 34 підлітки з шизоїдним психотипом; 2.4. – 92 підлітки з істероїдним психотипом. З усіма підлітками було проведено конституційно-орієнтовану профілактичну психокорекцію з оцінкою її ефективності.

Аналіз результативності методів психокорекції у підлітків підгрупи (табл. 5.5) виявив вищу ефективність методів імаготерапії, символдрами або трансактного аналізу порівняно із системною сімейною психотерапією, зокрема й за сумарними значеннями повного відновлення та значного поліпшення механізмів конституційного психологічного захисту. Цікаво зазначити, що підлітки з ознаками негативних тенденцій до коливань до меж діапазону аномальної особистісної мінливості з істероїдним психотипом загалом краще реагують на індивідуальні методи психокорекції, ніж на сімейну психотерапію. Подібний результат є підтвердженням особистісної декомпенсації та поведінкової дезадаптації, що починається, коли інтереси сім'ї, її цінності втрачають значущість для підлітка і він з більшою активністю реагує на індивідуальні методи психокорекції. Зворотний психологічний ефект – чим менш значущою, актуальною для підлітка є сім'я, хоча це є природною необхідністю, що наближається до інстинкту самозбереження, тим більше підліток потребує особистого спілкування з дорослою людиною. Якщо такою людиною виявляється психолог, вихователь, просто адекватна людина, що зберегла духовність, то ризик аномальної особистісної мінливості в осіб з істероїдним психотипом значною мірою зменшується.

Ослаблення конституційних механізмів психологічного захисту накладає відбиток і на прояви вищих властивостей особистості, що реєструються в процесі емпіричного психологічного спостереження, а також оцінок учителів шкіл, батьків, близьких родичів. У порівнюваних групах підлітків із тенденцією до девіантного стереотипу поведінки починають переважати егоїстичні тенденції, мотивації та смислові цінності; помітно зникає емпатійність та обмежується комунікативність, що перешкоджає досягненню поставлених

раніше цілей. Знижується особистісна і психологічна толерантність, що призводить до нетерпимості поглядів, світоглядних позицій і мотивації своїх однолітків, дорослих, членів сім'ї, збільшуючи вірогідність виникнення конфліктів. Зменшення толерантності до побутових соціальних стресорів призводить знову до необхідності компенсувати свої психологічні переживання. Прогнозування власних вчинків втрачає мотиваційну складову, і підлітки дедалі більше починають покладатися «на вдачу», що також ускладнює всю систему міжособистісних взаємин.

Гедоністичні та егоїстичні установки, мотиви, цілепокладання вступають у суперечність з оточуючими, ускладнюючи систему взаємовідносин, сприяючи ослабленню вищих властивостей особистості, коли останні дедалі більше підпорядковуються характерологічним установкам і мотиваціям, зумовленими нижчими інстинктами. Помітної мінливості зазнають такі морально-етичні категорії, як сором, совість, любов, оптимізм, альтруїзм, дедалі більше піддаючись негативним тенденціям. У зв'язку з цим можна стверджувати, що в підлітків тенденція до девіантної поведінки формується паралельно і послідовно з деструкцією вищих особистісних властивостей, підвищуючи ризик формування аномальної особистісної мінливості.

Таблиця 5.6

Порівняльна ефективність конституційно-орієнтованої психокорекції з негативною тенденцією до девіантної поведінки в підлітків із циклоїдною структурою особистісного психотипу діапазону психологічної норми-акцентуації

Ефективність психокорекції	**Конституційно-орієнтована психокорекція**			
	Імаготерапія, символдрама, транзактний аналіз		Техніки системної сімейної психотерапії	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	6	44	7	56
«Значне поліпшення»	4	39	2	17
«Покращення»	2	17	3	27
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	12	100	12	100

Аналіз результатів психокорекції підлітків із циклоїдним психотипом із негативною тенденцією до адиктивної поведінки діапазону психологічної норми-акцентуації (табл. 5.6) підтверджує вищу успішність системної сімейної психотерапії (56% підлітків) із повним відновленням конституційних механізмів особистісної компенсації та поведінкової адаптації у порівнянні з імагокорекцією, трансактним аналізом і символдрамою (44%).

Не можна не відзначити 39 % підлітків у першій групі та 17% у другій групі, у яких зареєстровано значну оптимізацію конституційних механізмів психологічного захисту, що дало змогу перервати тенденцію до негативних особистісних та поведінкових коливань в межах діапазону норми.

Спеціальна психологічна допомога полягає в проведенні передусім системної сімейної психотерапії, на яку підлітки реагували вельми позитивно, заперечуючи та висміюючи при цьому спроби застосування символдрами або трансактного аналізу, успішно завершили цикл сімейної психотерапії і навіть пропонували продовжити проведення улюблених технік. Проте слід підкреслити той факт, що досягнення ефективності психокорекції негативної тенденції до девіантної та гетероагресивної поведінки в підлітків із циклоїдним психотипом тривало 12-14 місяців, що не повинно викликати здивування, тому що підлітки перебували у стані стресу, а надалі зберігалися негативні особистісні переживання.

Аналізуючи дані власних досліджень, ми виявили, що в підлітків з істероїдною та циклоїдною структурою психотипів діапазону психологічної норми-акцентуації з девіантним стереотипом поведінки спостерігаються: слабкий розвиток самоконтролю та самодисципліни; низька стійкість до соціальних впливів, невміння прогнозувати наслідки власних дій і відсутність плану подолання труднощів, проблемних ситуацій; емоційна нестійкість та незрілість у міжособистісних відносинах, невміння знайти продуктивний вихід із стресової ситуації. Нами також у процесі емпіричного та психологічного спостереження відмічено зниження особистісної толерантності, коли в підлітків актуалізується нетерпимість, відсутність прагнення та здатності до

встановлення й підтримання спільноти з оточуючими людьми, що відрізняються в певному сенсі від них і не дотримуються їхніх особистих поглядів і думок, світогляду загалом. З'являються труднощі об'єднання за груповими інтересами, якщо однолітки не розмовляють з ними «однією мовою», іманентно «просякнуті» іншою культурою та релігійною системою переконань, належать до іншої етнічної спільноти.

Представлені характеристики вищих властивостей особистості, що піддаються мінливості в діапазоні акцентуації – меж аномальної особистісної мінливості, створюють умови для вчинення підлітками проступків, вербалізованої гетероагресії на ґрунті національної, культурної неприязні, спровокованих, передусім, існуючою девіацією (залежністю від віртуального світу та стосунків, що складаються в ньому; нав'язливим прагненням бути у складі якої-небудь групи, у якій систематично повторюються певні стереотипи).

Підлітки досліджуваної групи соціально пасивні щодо емпатичного супроводу реальних проблем іншої людини, насилу ставлять себе на місце свого однолітка, дорослого, до якого вони виявляють негативні емоції, тобто не можуть взяти на себе роль іншої людини і, тим самим, співпереживати її емоційному стану. Зазначається, що підлітки порівнюваних груп частіше відчувають, у кращому разі нейтральне ставлення до страждань іншої людини і не приховують цього. На наш погляд, це однозначно вказує на зниження емпатії як вищої властивості особистості. Під впливом алкоголю зростає рівень гетероагресії, а в низці випадків – аутоагресії, що може провокувати підліткові делікти, які вчиняють заради забави. Підлітки в стані алкогольного сп'яніння можуть вчиняти протиправні діяння не через відсутність грошей на задоволення потреб, як це було раніше, а через раптовий «жахливий» і жорстокий азарт, що виникає «жахливо» та жорстоко, і який дедалі частіше має відтінок імпульсивної поведінки. Дуже часто, як це випливає з опитування неповнолітніх, вони вчиняють делікти, підкоряючись спонтанним гетероагресивним почуттям, компульсивними діями, сенс яких не в змозі

пояснити – «просто так, щоб були». Таким чином, соціальні та психологічні ціннісні орієнтири «розмиваються» й отримання гострих чуттєвих відчуттів уже немислиме без приниження та заподіяння фізичного болю іншій людині або самому собі.

Можна стверджувати, що за наявності тенденції, що формується, до девіантної поведінки, що супроводжується негативними психотипологічними коливаннями у бік меж діапазону аномальної особистісної мінливості від діапазону акцентуації, ми виявляємо максимальне напруження механізмів особистісної компенсації та поведінкової адаптації, а за умов соціального стресового напруження – епізоди особистісних і поведінкових «зривів», що мають девіантний вектор спрямованості.

Таким чином, спеціальна психологічна допомога часто буває необхідною і виявляється ефективною навіть у підлітків діапазону психологічної норми-акцентуації, але з негативною тенденцією, що формується, до девіантної поведінки. Оптимізація механізмів конституційно-психологічного захисту особистості в процесі звернення до особистісного «Я» підлітка в структурі системної сімейної психотерапії дає змогу домогтися бажаного успіху, коли нівелюються негативні особистісні переживання і негативні поведінкові тенденції не трансформуються в аномальну особистісну мінливість.

Патогенетичний психологічний аналіз ефективності різних методів спеціальної психологічної допомоги продемонстрував високу ефективність імаготерапії, символдрами і трансактного аналізу в підлітків із шизоїдним психотипом діапазону психологічної норми-акцентуації і з тенденцією до девіантної поведінки (табл. 5.7). Повне відновлення конституційних механізмів психологічного захисту спостерігалося у 81 % підлітків, порівняно із сімейною психотерапією, на тлі якої відмічався позитивний ефект психокорекції достовірно рідше (68%). Несподівано і вперше в процесі спеціальної психологічної допомоги за сімейної психотерапії – у 5% підлітків і у 3% підлітків із шизоїдним психотипом при застосуванні імаготерапії, символдрами

і транзактного аналізу було досягнуто лише стану поліпшення в оптимізації механізмів психологічного захисту.

У підлітків ні з істероїдним, ні з циклоїдним психотипами не спостерігалося обмежених успіхів у психокорекції. Тільки у підлітків із шизоїдним психотипом були зареєстровані обмеження в ефективності психокорекції, коли не вдалося належною мірою відновити механізми психологічного захисту, що вказує на стійкість негативних тенденцій до девіацій у цієї групи підлітків. Можна з обережністю стверджувати про певний ступінь резистентності особистісного «ядра» до психокорекції у вигляді сімейної психотерапії, що й зумовлює частіші негативні особистісні коливання у бік меж аномальної особистісної мінливості у підлітків із шизоїдним психотипом. Це необхідно мати на увазі під час вибору методів психокорекції та тривалості їхнього використання, з огляду на прихований характер розглянутих підлітків.

Таблиця 5.7

Порівняльна ефективність конституційно-орієнтованої психокорекції тенденції до девіантної поведінки у підлітків із шизоїдною структурою особистісного психотипу діапазону психологічної норми-акцентуації

Ефективність психокорекції	**Конституційно-орієнтована психокорекція**			
	Імаготерапія, символдрама, транзактний аналіз		Техніки системної сімейної психотерапії	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	13	81	12	68
«Значне поліпшення»	3	16	4	27
«Покращення»	1	3	1	5
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	17	100	17	100

Аналіз психокорекційної ефективності у підлітків з епілептоїдним психотипом діапазону психологічної норми-акцентуації та тенденцією до девіантної поведінки також показує певні її обмеження (табл. 5.8). Повне

відновлення механізмів захисту спостерігається частіше у підлітків, у роботі з якими застосовували методи імаготерапії, символдрами та трансактного аналізу (80%), при проведенні сімейної психотерапії – у 76%. Значне поліпшення відзначалося приблизно в однаковій кількості випадків: відповідно 15% і 17% за індивідуальної та сімейної психокорекції. Знову виявлено випадки лише поліпшення в оптимізації психологічних механізмів захисту: 5% за індивідуальної психокорекції, 7% за сімейної психотерапії. Це також свідчить не на користь сімейної психотерапії. У даному випадку можна стверджувати про резистентність психокорекції з боку певних підлітків з епілептоїдним психотипом. Слід також зазначити, що у підлітків з епілептоїдним психотипом та негативною тенденцією до девіантної поведінки індивідуальні методи психокорекції більш адекватні особистісній структурі.

Таблиця 5.8

Порівняльна ефективність конституційно-орієнтованої психокорекції тенденції до девіантної поведінки у підлітків з епілептоїдною структурою особистісного психотипу діапазону психологічної норми-акцентуації

Ефективність психокорекції	**Конституційно-орієнтована психокорекція**			
	Імаготерапія, символдрама, транзактний аналіз		Техніки системної сімейної психотерапії	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	15	80	14	76
«Значне поліпшення»	3	15	4	17
«Покращення»	1	5	1	7
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	19	100	19	100

Відповідно до результатів психологічних бесід, спостережень, отриманих у попередньому інтерв'ю з підлітками та дорослими (вчителями, психологами, батьками), було виявлено такі прояви деструктивних характеристик вищих властивостей особистості.

Наприклад, підліток 14 років, у міру успішний у навчанні та явний лідер класу й однолітків, вступив у конфлікт із групою вчителів, які намагалися встановити психологічний контакт із класом, але лідируючі позиції підлітка

перешкоджали цьому. Вчителі вступили на деструктивний шлях, намагаючись «скинути» кумира однолітків з п'єдесталу, що призвело до глобального конфлікту, поведінка підлітків набувала відкрито ворожого характеру щодо взагалі всіх вчителів, а лідер підлітків з епілептоїдним психотипом. Підліток вправно використовував будь-які промахи вчителів і спрямовував гетероагресивні реакції на них самих, мотивуючи нехтуванням справедливості та свободи особистості.

Аналізуючи ситуацію, що склалася, не можна не звернути увагу на спритність, обачність і вміння свідомо маніпулювати однолітками, що особливо небезпечно під час масових заворушень і конфліктів. Ми реєструємо, як стрес провокує неґативну тенденцію до адикції та гетероаґресії представників епілептоїдного психотипу, коли спостерігаються виразні коливання у бік діапазону аномальної особистісної мінливості. І лише розташування підлітка в діапазоні психологічної норми-акцентуації перешкоджало становленню негативних особистісних коливань.

Надання спеціальної психологічної допомоги дало змогу підвищити рівень адекватності самосвідомості, самооцінки та самоконтролю підлітка з епілептоїдним особистісним ядром, знову актуалізувавши психологічні механізми особистісної компенсації та поведінкової адаптації. Наведений приклад із підлітком доводить можливість негативних особистісних коливань в межах діапазону норми і можливість проведення успішної психокорекції.

Аналізуючи як емпірично, так і експериментально-психологічно численні подібні випадки, ми мимоволі доходимо висновку про необхідність розподілу психологів, які пройшли підготовку з психологічного консультування та психокорекції, до кожного закладу освіти. Незаперечне зростання кримінальної та алкогольної підліткової статистики в сучасних умовах соціального середовища (міжнародна економічна криза, безробіття, погіршення матеріального становища кожної сім'ї) підтверджує наші висновки.

Під час емпіричного і психологічного спостереження психологів, педагогів у порівнюваних групах підлітків із різною структурою особистісного

психотипу були помічені ознаки початку деструкції вищих властивостей особистості, зниження соціальної адаптації, формування асоціальних форм поведінки. Виявлено порушення психічної активності, емоційного функціонування, зниження самооцінки, здібностей до подолання стресу і саморегуляції.

5.2. Узагальнення результатів психологічного аналізу з метою об'єктивізації ефективності спеціально-психологічної допомоги підліткам із девіантною поведінкою

Багатовимірний психологічний аналіз, що реєструє динаміку психологічних і поведінкових параметрів підлітків діапазону норми-акцентуації з тенденцією до девіантної поведінки (хімічної та не хімічної залежності), дав змогу довести цілком певну зворотну динаміку низки параметрів (рис. 5.2). Насамперед, привертає увагу зменшення особистісних, психологічних і поведінкових проявів, які свідчать про початок формування психологічної схильності до девіантного й делінквентного стереотипів поведінки, коли підлітки в процесі проведення психокорекції починали змінювати свої стосунки на позитивні з педагогами, батьками, загалом із дорослими. Був помітний пошук компромісу, пошук таких стратегій розв'язання міжособистісних стосунків, які б приводили до надійності свого становища в колі і однолітків, і дорослих. Поступово в підлітків зміцнювалася впевненість у своїх силах, власних можливостях, поведінка ставала більш незалежною і вільною від звичної компанії однолітків, у якій переважали гедоністичні установки, прагнення до розваг і вільного проведення часу.

Значною мірою знижувалися ознаки реакції емансипації, а якщо й виникали, то з цілком адекватних приводів для їхнього віку.

Разом із м'якою нейтралізацією ситуативної та конституційної тривожності, із зменшенням проявів емоційної нестійкості, дистимії. У

результаті значною мірою зменшувалися та поступово зникали епізоди вживання спиртного (пива, легкого вина, коктейлів), зрештою зменшувалася потреба та залежність від занурення у віртуальні ігри, ігроманії загалом, зменшувалася потреба в екстремальній поведінці (швидка, стрімка їзда велосипедом, мотоциклами, практично зникали спроби викрадення родинних автівок для участі у нічних перегонах чи перегонах за містом). Разом із підвищенням почуття обов'язку перед сім'єю, перед собою, з підвищенням відповідальності за свої висловлювання, свої вчинки, послаблювалися прояви психопатизації, що також сприятливо позначалося на психологічній схильності до девіантної поведінки.

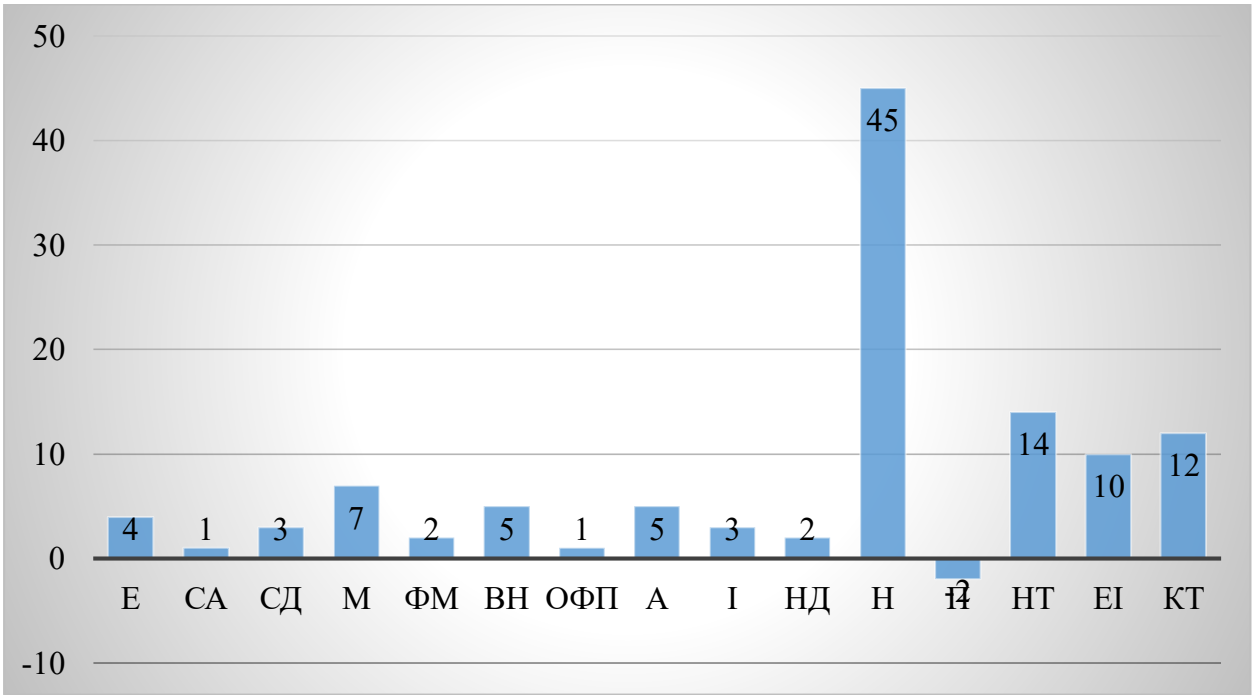

Рис. 5.2. Середні значення психологічних параметрів підлітків діапазону норми-акцентуації з тенденцією до девіантності до проведення психокорекції

Примітка: Е – реакція емансипації, СА – психологічна схильність до вживання алкоголю, СД – психологічна схильність до делінквентності, М – шкала маскулінізації, Ф – фемінізації, ВН – вегетативної нестійкості, ОФП – обсесивно-фобічних порушень, А – астенізації, І – істеричного реагування, НД – невротичної депресії, Н – загальної невротизації, П – психопатизації, НТ – нейротичної тривожності, ЕІ – екстра-інтроверсії, КТ – конституційної тривожності.

Представлена динаміка психологічних і поведінкових параметрів піддавалася редукції на 3-4 місяці психологічного консультування та психокорекції. Для закріплення отриманих результатів і оптимізації механізмів особистісного та поведінкового захисту ми змушені були перейти від використання трансактного аналізу і методів символдрами до методів особистісно-орієнтованої психокорекції та імаготерапії. Тільки після застосування зазначених методів, ще через 3-4 місяці вдавалося досягти зворотної динаміки прогностично несприятливих ознак поведінки, особистісних переживань, які не властиві підлітковим психотипам.

Найголовніше, з нашої точки зору, що у підлітків пом'якшувалися і зникали ознаки істеричних реакцій, істеричної поведінки, які не відповідали психотипологічній структурі особистості. Більше того, методи і техніки психокорекції давали змогу зменшувати нав'язливі та переживання страху у підлітків. Щоб домогтися нейтралізації епізодів істеричного стереотипу поведінки, нав'язливості, страхів, було потрібне збільшення тривалості спеціальної психологічної допомоги, спрямованої на профілактику девіантної поведінки до 6-8 місяців, а серед підлітків із циклоїдним і епілептоїдним психотипом – до 12 місяців. Необхідно підкреслити, що, якщо ми хочемо домогтися ефективної позитивної динаміки та нейтралізувати на психологічному рівні тенденцію до девіантної поведінки психологічне консультування сімей (окремо батьків, разом батьків і дітей), паралельному проведенню психокорекційних технік і методів із підлітками, не варто плекати ілюзій щодо тимчасової експозиції.

По мірі зникнення ознак істеричного стереотипу реагування, нав'язливих переживань і страхів, що провокують психопатичні реакції та девіантну поведінку, у підлітків складалися стабільні стосунки з однолітками в діапазоні норми, батьками, вчителями. Настав період, через 8-12 місяців після систематичного психологічного консультування з використанням принципів системної сімейної психотерапії та особистісно-орієнтованої психотерапії підлітків, коли ми реєстрували зміну соціальних установок на проведення

вільного часу, коли перевагу надавали силовим вправам, басейну, гірському туризму, туристичним походам до місць археологічних та історичних пам'яток краю.

Важливим є той факт, що підлітки втрачали інтерес до Інтернету, ігрових автоматів, до екстремальної поведінки та вживання спиртного. Такі факти і результати динамічних експериментально-психологічних досліджень підтверджують відновлення і зміцнення механізмів конституційного психологічного захисту.

Щодо результатів об'єктивізації ефективності методів спеціальної психологічної допомоги підліткам діапазону норми-акцентуації з тенденцією до делінквентної поведінки. Третя група складалася з 158 підлітків, які були диференційовані на 4 особистісні психотипи, розташовані в діапазоні психологічної норми-акцентуації з негативною тенденцією до делінквентної поведінки: 36 підлітки з епілептоїдною структурою особистісного психотипу; 38 із циклоїдним психотипом; 42 підлітків із шизоїдним психотипом; 42 підлітки з істероїдним психотипом. Застосування конституційно-орієнтованої психокорекції дало змогу на достовірному рівні отримати відмінності в ефективності застосовуваних технік і методів конституційно-орієнтованої психокорекції.

Матеріали об'єктивізації ефективності спеціальної психологічної допомоги представлено в табл. 5.9, з якої випливає, що підлітки з істероїдним психотипом діапазону норми і тенденцією до делінквентності достовірно краще реагують на техніки індивідуальної психокорекції, які дають змогу домогтися повного відновлення механізмів психологічного захисту в 88% випадків на відміну від сімейної психотерапії – 72% випадків. Більше того, під час проведення сімейної психокорекції у 11% підлітків з істероїдним психотипом ми реєструємо лише поліпшення в оптимізації механізмів захисту. За технік індивідуальної психокорекції такий результат відзначається в 4% випадків.

Порівняльний психологічний аналіз виявляє нижчу ефективність методів спеціальної психологічної допомоги у підлітків з істероїдним психотипом і

тенденцією до неґативної делінквентної поведінки, порівняно з аналогічною групою підлітків, але з неґативною тенденцією до адиктивної поведінки. Це дозволяє не тільки припускати, а й стверджувати, що тенденція до делінквентної поведінки конституційно чітко детермінована і змінює структуру особистісного психотипу, формуючи неґативні особистісні коливання у сторону аномальної особистісної мінливості більшою мірою, ніж за неґативної тенденції до адиктивної поведінки.

Таблиця 5.9

Порівняльна ефективність конституційно-орієнтованої психокорекції негативної тенденції до делінквентної поведінки у підлітків з істероїдною структурою особистісного психотипу діапазону психологічної норми-акцентуації

Ефективність психокорекції	**Конституційно-орієнтована психокорекція**			
	Імаготерапія, символдрама, транзактний аналіз		Техніки системної сімейної психотерапії	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	18	88	15	72
«Значне поліпшення»	2	8	4	17
«Покращення»	1	4	2	11
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	21	100	21	100

За виявленої мінливості вдається досягти більшого ефекту індивідуальної психокорекції, незважаючи на особистісну резистентність, що формується, до методів апеляції до особистості. Це підтверджує той факт, що негативні особистісні коливання за делінквентним типом супроводжуються наростаючою резистентністю.

Таким чином, імовірне прогнозування аномальної особистісної мінливості у підлітків з істероїдним психотипом діапазону психологічної норми-акцентуації супроводжується психокорекційною резистентністю.

Патогенетичний психологічний аналіз табл. 5.10 переконливо доводить неоднозначність сімейної та індивідуальної психокорекції для підлітків із циклоїдним психотипом і негативною тенденцією до делінквентності. Для

циклоїдів діапазону норми, які прагнуть спілкування і досягають найкращих результатів у системі міжособистісного спілкування, саме сімейна психотерапія, здавалося б, має бути найвідповіднішою формою психокорекційного впливу. Дійсно, у 39% підлітків вдалося досягти повного відновлення механізмів психологічного захисту порівняно з 28% підлітків з використанням індивідуальної психокорекції. Це значно гірше, якщо порівнювати з циклоїдами, які мають негативну тенденцію до адикції (2 група). Водночас, у 45% підлітків із циклоїдним психотипом у результаті сімейної психокорекції, спостерігається лише поліпшення (деяка стабілізація механізмів захисту), проти 21% підлітків, які проходили індивідуальну психокорекцію. Подібний дисонанс цілком зрозумілий наростаючими ознаками особистісної делінквентної мінливості в діапазоні норми-акцентуації, що підтверджується результатом значного поліпшення у 51% підлітків під час індивідуальної психокорекції, у 16% підлітків у процесі сімейної психотерапії. Подібний розподіл щодо ефективності психокорекції підлітків із циклоїдним психотипом і негативною тенденцією до делінквентності вказує на досить швидке наближення в процесі негативних коливань до меж діапазону аномальної особистісної мінливості.

Таблиця 5.10

Порівняльна ефективність конституційно-орієнтованої психокорекції негативної тенденції до делінквентної поведінки у підлітків із циклоїдною структурою особистісного психотипу діапазону психологічної норми-акцентуації

Ефективність психокорекції	**Конституційно-орієнтована психокорекція**			
	Імаготерапія, символдрама, транзактний аналіз		Техніки системної сімейної психотерапії	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	5	28	7	39
«Значне поліпшення»	10	51	3	16
«Покращення»	4	21	9	45
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	19	100	19	100

Отже, у підлітків з істероїдним і циклоїдним психотипами та тенденцією до делінквентності, не тільки зберігається, а й стабілізується тенденція до прискореного формування негативних особистісних коливань в діапазоні норми-акцентуації.

Випереджаючи послідовність викладу результатів психокорекції в процесі негативних делінквентних коливань в межах норми-акцентуації, можна об'єктивізувати той факт, що в разі циклоїдної та шизоїдної структури психотипу, коли розвивається тенденція до делінквентності в підлітків, виникає обмеження прояву вищих властивостей особистості. Виразно страждає антиципаційна складова, що призводить до не завжди адекватних висловлювань і вчинків, які призводять до міжособистісних проблем між підлітками. Комунікабельність та емпатичність знижується, зменшується емоційна складова цих властивостей, і підлітки з тенденцією до делінквентної поведінки починають страждати від зменшення бажаних стосунків, значущих особистісних контактів, що знижує власну самооцінку та зменшує можливості саморегуляції й самоконтролю за висловлюваннями та поведінкою. Моральна нерозбірливість та безпринципність призводить до дедалі більшої кількості конфліктів, якими важко керувати і які здебільшого починають завершуватися деструктивно, обмежуючи особистісні можливості, смислові цінності й установки. Епізодичний прийом спиртного, делінквентні прояви щодо однолітків дедалі більшою мірою сприяють придушенню проявів вищих властивостей особистості. Загалом така тенденція вказує на формування негативної мінливості вищих властивостей особистості паралельно з нахилами до делінквентної поведінки.

Аналіз табл. 5.11 показує, що для підлітків з епілептоїдним психотипом і негативною тенденцією до делінквентності в діапазоні норми-акцентуації менш ефективним є проведення сімейної психотерапії – 61% підлітків досягають повного відновлення механізмів особистісної компенсації та поведінкової адаптації. За індивідуальної психокорекції повного відновлення вдається досягти у 69% підлітків. Звертає на себе увагу значна кількість підлітків, у яких

вдається домогтися лише поліпшення (18% випадків за індивідуальної психокорекції та 22% випадків за сімейної психотерапії).

Таблиця 5.11

Порівняльна ефективність конституційно-орієнтованої психокорекції негативної тенденції до делінквентної поведінки у підлітків з епілептоїдною структурою особистісного психотипу діапазону психологічної норми-акцентуації

Ефективність психокорекції	**Конституційно-орієнтована психокорекція**			
	Імаготерапія, символдрама, транзактний аналіз		Техніки системної сімейної психотерапії	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	13	69	11	61
«Значне поліпшення»	2	13	3	17
«Покращення»	3	18	4	22
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	18	100	18	100

Отримані результати в групі підлітків з епілептоїдним психотипом також підтверджують спрямованість, виявлену в підлітків з істероїдним і циклоїдним психотипами та з тенденцією до делінквентності у вигляді більшого спрямування до індивідуальної психокорекції та, з іншого боку, більшої резистентності на фоні делінквентних коливань в діапазоні норми до межі аномальної особистісної мінливості.

Патогенетичний психологічний аналіз табл. 5.12, у якій відображено результати спеціальної психологічної допомоги підліткам із шизоїдним психотипом і негативною тенденцією до делінквентності в діапазоні норми, демонструє незначну перевагу технік індивідуальної психокорекції – 64% тих, хто досягає повного відновлення, оптимізації конституційних психологічних механізмів захисту, порівняно з 60% підлітків під час сімейної психотерапії. Значне поліпшення відзначається, відповідно, у 16% і 13% випадків. Це, по суті, відображає деяке переважання ефективності технік індивідуальної психокорекції, але і не виключає, а посилює важливість застосування сімейної психотерапії, даючи змогу домогтися зменшення негативних особистісних

коливань за делінквентним типом у сторону діапазону аномальної особистісної мінливості. Водночас поліпшення у вигляді деякої оптимізації механізмів психологічного захисту особистості частіше спостерігається під час сімейної психотерапії – 27%, порівняно з 20% підлітків під час індивідуальної психокорекції.

Таблиця 5.12

Порівняльна ефективність конституційно-орієнтованої психокорекції негативної тенденції до делінквентної поведінки у підлітків із шизоїдною структурою особистісного психотипу діапазону психологічної норми-акцентуації

Ефективність психокорекції	**Конституційно-орієнтована психокорекція**			
	Імаготерапія, символдрама, транзактний аналіз		Техніки системної сімейної психотерапії	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	14	64	13	60
«Значне поліпшення»	3	16	2	13
«Покращення»	4	20	6	27
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	21	100	21	100

Таким чином, зберігається вектор спрямованості у підлітків із шизоїдним психотипом і тенденцією до делінквентності в діапазоні норми до аномальної особистісної мінливості та резистентності до психокорекції, зверненої до особистості.

Щодо результатів об’єктивізації ефективності спеціальної психологічної допомоги підліткам діапазону норми-акцентуації з тенденцією до негативної делінквентної поведінки. У процесі багатовимірного психологічного аналізу було зареєстровано позитивну динаміку спеціальної психологічної допомоги у вигляді психологічного консультування та психокорекції, психологічних, особистісних і поведінкових характеристик підлітків діапазону норми-акцентуації з тенденцією до делінквентного стереотипу поведінки.

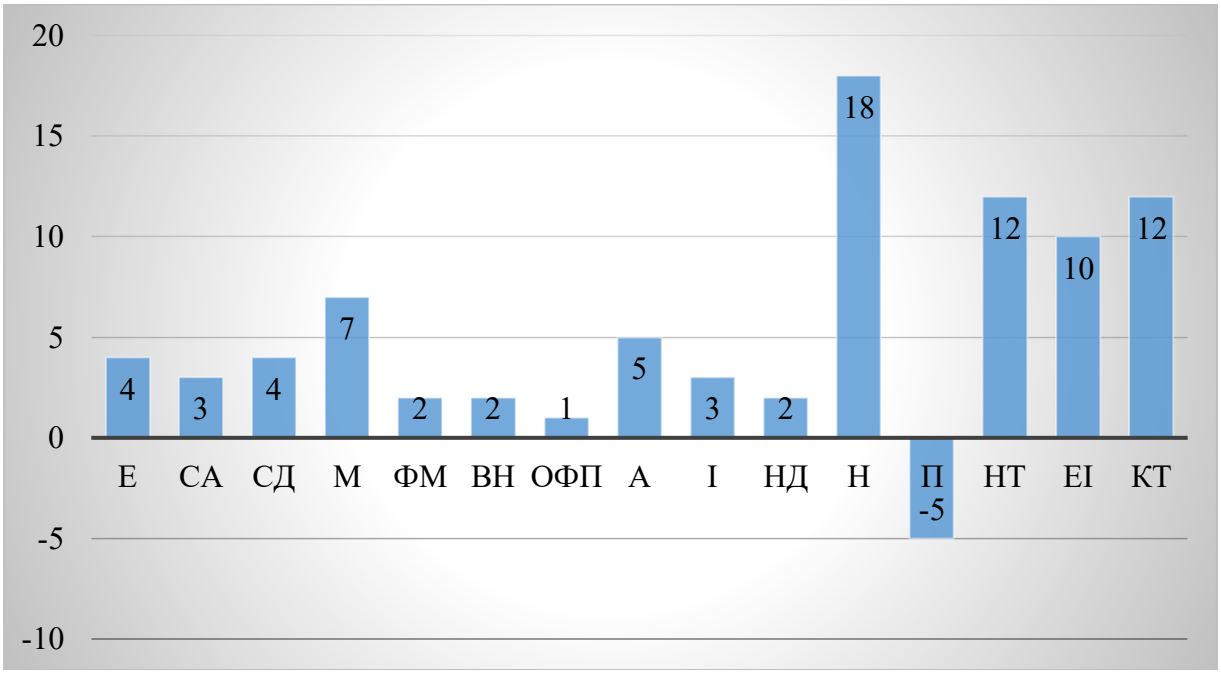

Рис. 5.3. Середні значення психологічних параметрів підлітків діапазону норми - акцентуації з тенденцією до делінквентності до проведення психокорекції

На рис. 5.3 та рис. 5.4 наведено дані, на яких відображено результати експериментально-психологічних досліджень підлітків до і після проведення спеціальної психологічної допомоги.

При завершенні спеціальної психологічної допомоги у підлітків із тенденцією до делінквентної поведінки, в першу чергу, впродовж 3-4 місяців зменшувалися реакції емансипації, нейротична тривожність, показник екстра-інтраверсії, а потім спостерігалася нейтралізація загальної невротизації, що особливо помітно на рис. 5.4. У подальшому і паралельно (5-9 місяців) психокорекційна мінливість супроводжувалася зниженням показників психопатизації разом із психологічною схильністю до делінквентності та вживання алкоголю. Слід зазначити, що прояви психопатизації, помітно знизившись до певної межі, проте, зберігалися, залишаючи конституційно-психотипологічний ґрунт для поєднаних епізодів делінквентності.

Показник астенізації, що практично не змінюється, у певному сенсі перешкоджає деліквентним ознакам поведінки та епізодичному вживанню

алкоголю, адже підлітки не витримують додаткової, навіть епізодичної, алкогольної інтоксикації, емоційних навантажень, пов'язаних із делінквентною поведінкою, які, зі свого боку, зберігають прояви астенізації (зниження енергетичного тонусу), що перешкоджає повторним деліктам та епізодам вживання алкоголю. Негативний психоемоційний стан, пов'язаний із зниженням енергетики особистості, обмежує підлітка у формуванні тенденції до аномальної особистісної мінливості, що особливо помітно через 10-12 місяців проведення спеціальної психологічної допомоги.

Залишався незмінним показник мінімальної мозкової недостатності та показник маскулінізації, які підкреслюють конституційну детермінованість особистісної мінливості. Обидва показники, по суті, є основою ознак психопатизації, які легко виникають під час впливу соціальних стресорів, які, в свою чергу, підвищують ризик делінквентних проступків і епізодичного вживання алкоголю.

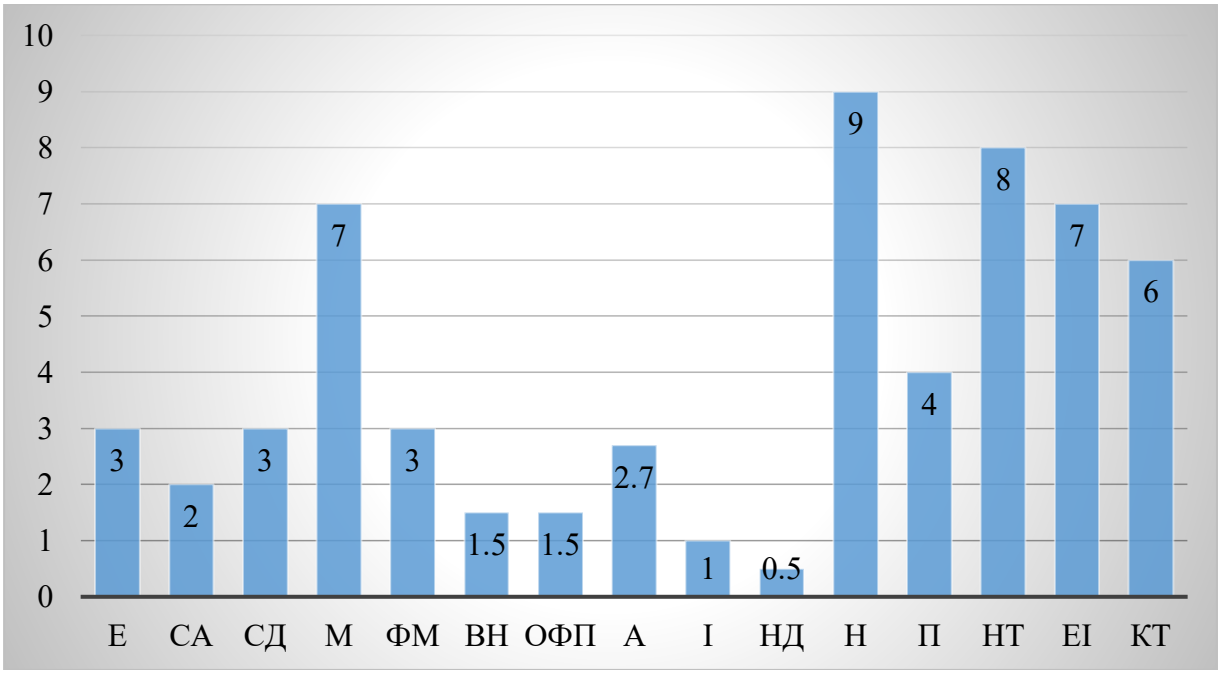

Рис. 5.4. Середні значення психологічних параметрів підлітків діапазону норми - акцентуації з тенденцією до делінквентності після проведення психокорекції

Досягнувши в процесі психокорекції певної позитивної мінливості, психологічні показники, що характеризують схильність підлітків до делінквентної поведінки, «зависали» і подальших бажаних змін не відмічалося. На цьому етапі спеціальної психологічної допомоги було ухвалено рішення замінити техніки трансактного аналізу і символдрами на особистісно-орієнтовану психотерапію та імаготерапію.

Зміна психокорекційних технік у поєднанні з психологічним консультуванням сім'ї дала змогу вже впродовж наступних 2-3 місяців зареєструвати позитивну психокорекційну мінливість психологічних параметрів, властивих підліткам діапазону норми-акцентуації з тенденцією до делінквентної поведінки.

Істотною динамікою є психокорекційна мінливість, що відображає виражене зниження показника істеричного реагування, яке, як ми пам'ятаємо, належить до прогностично несприятливих ознак, що вказують на негативні психотипологічні коливання до меж діапазону аномальної особистісної мінливості. Зменшення істеричних ознак у структурі поведінкового стереотипу значною мірою стабілізує поведінку підлітків і підтверджує відновлення механізмів поведінкової адаптації, що відповідають діапазону норми. За посилення соціально-стресових ситуацій підлітки не демонструють екзальтованості, пантомімічної агресії, вибуховості, запальності, що дає змогу будувати їхні взаємовідносини на позитивній основі, яка враховує інтереси і однолітків, і свої власні. Правомірно оцінювати таку поведінку, що змінюється в процесі психокорекції, як підвищення психологічної та особистісної толерантності до соціальних стресорів, а рівень самосвідомості слід оцінити як адекватніший, що підвищує саморегуляцію та самоконтроль висловлювань і поведінки підлітків, обмежуючи вірогідність ризику виникнення конфліктних ситуацій, запобігаючи черговому епізоду делікту або адикції.

Слід звернути увагу на зменшення, а в певних підгруп підлітків і нейтралізацію нав'язливих страхових станів, що частіше спостерігається після

12-14 місяців спеціальної психологічної допомоги, як і практичне нівелювання істеричних ознак поведінкового реагування. Психокорекційна редукція нав'язливих і особистісних переживань страху, а також відповідних змін поведінкового стереотипу, що не вимагає додаткових зусиль для компенсації таких виражених переживань, як страх і нав'язливість, звільняють енергетику підлітків, відновлюючи, тим самим, механізми толерантності, емпатичності, самосвідомості, особистісної компенсації та поведінкової адаптації, що і є сенсом психологічної профілактики негативних психотипологічних коливань в сторону меж аномальної особистісної мінливості.

Таким чином, багатовимірний психологічний аналіз на доказовому рівні підтверджують можливість здійснення психокорекційної позитивної мінливості в підлітків діапазону норми-акцентуації з тенденцією до деліквентної поведінки, що відбувається завдяки відновленню й зміцненню конституційних механізмів психологічного захисту особистості. Це дає змогу заявляти про правомірність і необхідність реалізації у сучасному суспільстві методів спеціальної психологічної допомоги підліткам діапазону психологічної норми-акцентуації з непатологічною девіантною поведінкою як міри психологічної профілактики можливої аномальної особистісної мінливості, зумовленої взаємодією та взаємовпливом соціально-інформаційних стресорів і конституційно-психотипологічних основ особистості.

Багатовимірний психологічний і математичний аналіз ефективності спеціальної психологічної допомоги підліткам діапазону норми-акцентуації свідчить, що успішність психокорекції залежить не тільки від структури особистісного психотипу, а й від методів психокорекції особистісної структури підлітка. Водночас, в умовах несприятливого соціально-інформаційного та екологічного стресування у підлітків виявляється тенденція до негативних особистісних коливань у вигляді непатологічної девіантної поведінки. Непатологічна девіантна поведінка проявляється у вигляді негативної адиктивної або делінквентної тенденції.

У процесі надання спеціальної психологічної допомоги в підлітків першої групи без ознак непатологічної девіантної поведінки вдалося домогтися високого психопрофілактичного ефекту, що запобігає можливості особистісної мінливості в діапазоні норми-акцентуації завдяки стабілізації конституційних механізмів психологічного захисту особистості. У другій групі підлітків ефективність психокорекції була доволі високою, але не завжди вдавалося повністю відновити механізми особистісної компенсації та поведінкової адаптації, які б належною мірою перешкоджали негативним особистісним коливанням з діапазону норми-акцентуації в бік меж діапазону аномальної особистісної мінливості. Підлітки третьої групи діапазону норми акцентуації з непатологічною девіантною поведінкою у вигляді тенденції до делінквентності вирізнялися більшою резистентністю до методів психокорекційної апеляції до особистості, що обмежувало можливості повного відновлення конституційних механізмів захисту. Частина підлітків цієї групи зберігала напруженість механізмів особистісної компенсації та поведінкової адаптації, а в стресових ситуаціях реєструвалися несистемні епізоди зриву механізмів психологічного захисту.

Отримані результати переконливо доводять наявність психокорекційного тропізму у вигляді сімейної психотерапії, що апелює до особистості, для підлітків діапазону норми-акцентуації без ознак особистісної мінливості в розглянутому діапазоні. Підлітки психологічного діапазону норми-акцентуації відрізняються від своїх однолітків без ознак непатологічної девіантної поведінки не тільки тенденцією до особистісної мінливості, а й різним психокорекційним тропізмом залежно від структури особистісного психотипу. Так, підлітки з істероїдним і шизоїдним психотипами та тенденцією до адиктивної поведінки вирізняються кращою позитивною динамікою в процесі психокорекції в разі використання технік індивідуальної психокорекції (імаготерапія, символдрама, трансактний аналіз). Підлітки з циклоїдним психотипом – до системної сімейної психотерапії, а підлітки з епілептоїдним

психотипом однаково успішно можуть реагувати як на техніки індивідуальної психокорекції, так і на сімейну психотерапію.

Однак серед другої групи підлітків із тенденцією до адиктивної поведінки достовірно виявляються представники особистісних психотипів, серед яких виявляються підлітки з психокорекційною резистентністю. Для них ризик особистісної мінливості з діапазону норми до меж аномальної особистісної мінливості різко зростає. До групи підвищеного ризику слід віднести підлітків із циклоїдною структурою особистісного психотипу і тенденцією до адиктивної поведінки. Далі розподіляються підлітки з істероїдним психотипом, з епілептоїдним і з шизоїдною структурою особистісного психотипу, що дає підстави стверджувати про більшу толерантність підлітків із шизоїдним та епілептоїдним психотипами до деструктивних соціально-інформаційних чинників середовища життєдіяльності. У підлітків із циклоїдною та істероїдною структурами особистості відзначається менша толерантність до деструктивних чинників зовнішнього середовища.

Серед підлітків третьої групи діапазону норми-акцентуації з тенденцією до делінквентної поведінки відмічається ще вища резистентність до методів спеціальної психологічної допомоги, порівняно з підлітками, які мають тенденцію до адиктивної поведінки (2 група). Найвища психокорекційна резистентність до методів психокорекції відзначалася в циклоїдів, потім в епілептоїдів, далі в шизоїдів, і найбільше сприйнятливі до психокорекції підлітки з істероїдною структурою психотипу з тенденцією до делінквентної поведінки. Переважна ефективність індивідуальних і сімейних методів психокорекції спостерігалася у підлітків з істероїдним і епілептоїдним психотипом. Більшу психокорекційну ефективність індивідуальних технік імаготерапії, символдрами і трансактного аналізу підтверджено у підлітків із циклоїдним і шизоїдним психотипами та тенденцією до делінквентної поведінки. У процесі проведеного дослідження було доведено, що тенденція до делінквентної поведінки у підлітків конституційно чіткіше детермінована, ніж

тенденція до адиктивної поведінки в діапазоні психологічної норми-акцентуації.

5.3. Особливості надання соціально-психологічної допомоги підліткам із девіантною поведінкою

Доводиться необхідність особливого комплексного психологічного та психотерапевтичного підходу до підлітків із девіантною поведінкою з метою психопрофілактичної та корекційної роботи. Під час розроблення системного підходу спеціалізованої допомоги було використано дані про 532 підлітка із вираженими варіантами конституційно-типологічної предиспозиції до девіацій. Експериментально-психологічні дослідження мали стандартний характер, що дало змогу об'єктивізувати різний ступінь ефективності спеціалізованої психологічної допомоги. У разі ігнорування комплексного підходу до цієї проблеми, коли відсутня адресація до конституційно-типологічних предиспозицій, високими є шанси формування аномальної особистісної та поведінкової мінливості за вектором «норма – патологія», що частіше зумовлене психотипологічною предиспозицією; невротичні та психосоматичні розлади за вектором «здоров'я – хвороба» частіше детерміновані двома або трьома поєднаними предиспозиціями. Розробка адекватних принципів профілактики аномальної мінливості передбачає насамперед достовірну і постійну інформацію.

Психологічна профілактика і психотерапевтична корекція розглянутих розладів ґрунтується насамперед на патогенетичній психотерапії, що виявилася особливо ефективною за психотипологічної предиспозиції. Особистісно-орієнтована психотерапія представляє собою поєднання корекція, відновлення і виховання особистості, коли реалізуються наступні цілі: принцип корекції полягає в перебудові відносин особистості в процесі спілкування, спільної праці та побуту. Завдання патогенетичної психотерапії відображають

поетапний характер психотерапевтичного процесу: від вивчення особистості пацієнта через усвідомлення причин аномальних переживань до зміни стосунків у мікро- та макросоціумі, поведінки, тобто до корекції порушених стосунків й зумовлених ними неадекватних емоційних і поведінкових стереотипів. Кінцеві цілі психотерапії полягають у досягненні терапевтичних змін у трьох сферах: когнітивній, емоційній та поведінковій.

За наявності органічної предиспозиції вищої нервової системи або психонейроендокринної предиспозиції ефективність патогенетичної психотерапії значно слабшала, тому досягти позитивної зміни аномального стереотипу поведінки було вкрай важко.

У разі поведінкових порушень у підлітків використовували методику біхевіоральної (поведінкової) терапії, що містить прийоми психологічного впливу з чіткою спрямованістю на зміну форм поведінки, незалежно від чинників, що лежать у їхній основі, з використанням, зокрема, принципу систематичного маніпулювання зовнішніми впливами, що підкріплюють або пригнічують певні поведінкові реакції. Ефективність цього методу була найвищою у підлітків з органічною предиспозицією вищої нервової системи, коморбідній психотипологічній предиспозиції. Найважливіші передумови успішного впливу полягають у сукупності трьох умов: аналіз чинників, що впливають на поведінку дитини з відхиленнями; формулювання чіткої поведінкової цілі; підбір дієвих стимулів, які є нагородою за бажану поведінку або осудом за небажану.

Для більшості підлітків, які проживають в неблагополучному соціумі, характерне формування девіантної поведінки, зокрема токсиманічного стереотипу та ранньої алкоголізації. На етапі формування зазначених стереотипів поведінки спостерігається прискорене якісне спотворення установок і ціннісних орієнтацій підлітків. У таких випадках вплив біхевіоральної терапії та використання технік приводив до стійких позитивних зрушень у структурі особистісних переживань і поведінкових стереотипів.

Аутогенне тренування, спрямоване на оволодіння навичками психологічної саморегуляції за допомогою релаксаційних способів, виявилося найефективнішим у разі поєднання психотипологічної та психонейроендокринної предиспозиції порівняно з іншими варіантами. Використання аутогенного тренування у поєднанні з іншими техніками давало змогу зняти вторинне емоційне напруження, прояв гетероагресії, тривожності.

Одним із варіантів психологічного супроводу, такого необхідного в несприятливих умовах, є принципово новий напрямок, адаптований нами – психологічний туризм [196]. Під час семінарів використовується потужний позитивний ресурс сім'ї та особистості, що посилюється ландшафтним відпочинком (гори, море, озера, парки). У цей період підлітки отримують повну інформацію про потенційно деструктивний можливий вплив на психіку людини, що зазнає аналізу всередині сім'ї та групи. Насамперед, зменшується тривожність, емоційна напруженість з особистісними переживаннями негативного характеру, вирівнюється поведінка аж до врівноваженої та витриманої; відновлюються міжособистісні стосунки.

Поведінкова психотерапія – один із провідних напрямів сучасної психотерапії. Якщо на етапі становлення поведінкової психотерапії визначення її було надто вузьким і до неї включали лише технічні прийоми, що ґрунтуються на класичному та оперантному обумовленні, то останнім часом існує небезпека втрати специфічного значення терміну через надто широке його розуміння. Наприклад, Ф. Канфер стверджував, що поведінкова психотерапія «має включати не тільки те, що пов'язане з відкриттями в сфері кондиціювання і теорій навчання, а й усю інформацію, отриману в експериментальній психології». Більш виваженим є визначення поведінкової психотерапії в Американській асоціації: поведінкова психотерапія «охоплює, перш за все, використання принципів, що розвинені в експериментальній і соціальній психології». Поведінкова психотерапія має зменшувати людські страждання та обмеження у здатності до діяльності. Поведінкова психотерапія охоплює переструктурування оточення та соціальної взаємодії, і в меншій мірі видозміну

соматичних процесів за допомогою біологічних втручань. Мета – головним чином, формування і зміцнення здатності до дій, набуття технік, що дають змогу поліпшити самоконтроль.

Тоді як на початкових етапах свого розвитку під терміном «поведінка» в поведінковій психотерапії розуміли все, що має зовні спостережувані характеристики, то нині до цього поняття включають емоційно-суб'єктивні, мотиваційно-афективні, когнітивні та вербально-когнітивні прояви.

Таким чином, можна виокремити більш вузьке розуміння поведінкової психотерапії, що ґрунтується на єдності теоретичних положень і випливаючих з них методично визначених втручань, розширене тлумачення, за якого такий зв'язок помітно втрачається.

Як попередників поведінкової психотерапії можуть розглядатися методи психотерапії, засновані на принципах навчання, методи умовно-рефлекторної терапії.

Класичне обумовлення було першою теорією, що лягла в основу поведінкової психотерапії. Теорія інструментального обумовлення наголосила на значенні стимулів, що мали позитивний або негативний характер (закон ефекту), у виникненні та зміцненні поведінки. У цій теорії стимул набув функціональних якостей підкріплення, що підвищує силу реакції. Модель Торндайка – Скіннера уподібнювала поведінку організму «чорній шухляді», про внутрішній зміст якої немає жодної інформації [179].

На думку вчених поведінкова психотерапія [20]: 1) прагне допомогти людям реагувати на життєві ситуації так, як вони хотіли б цього самі, тобто сприяти збільшенню потенціалу їхньої особистої поведінки, думок, почуттів і зменшенню або виключенню небажаних способів реагування; 2) не ставиться завдання змінити емоційну суть стосунків і почуттів особистості; 3) позитивне терапевтичне ставлення – необхідна, але недостатня умова ефективної психотерапії; 4) скарги пацієнта сприймають як значущий матеріал, на якому терапія фокусується, а не як симптоми проблеми, яка за ними лежить; 5) пацієнт

і психотерапевт домовляються про специфічні цілі терапії, які розуміють так, що і пацієнт, і психотерапевт знають, коли і як такі цілі можуть бути досягнуті.

Наступний етап розвитку поведінкової психотерапії пов'язаний зі спробою врахувати проміжні змінні, розташовані між стимулом і реакцією. При цьому внутрішні змінні розглядалися як приховані реакції на зовнішні подразники. Саме їхня прихованість і унеможливлювала зрозумілий зв'язок із зовнішніми подразниками.

Щодо такого розуміння було запропоновано передові методики, які увійшли до літератури під назвами «приховане кондиціонування», «приховане обумовлення», «прихований контроль», «саморегуляція». Приховане кондиціювання намагалися поширити на когнітивний аспект теорії класичного та оперантного обумовлення без змін, що прирікало такі спроби на невдачу. Це були спроби ввести внутрішні змінні в практику поведінкової психотерапії.

На розвиток поведінкової психотерапії вплинула теорія навчання (насамперед, соціального) через спостереження [137]. Автор цієї теорії показав, що лише спостереження за моделлю дає змогу формувати нові стереотипи поведінки, яких раніше не було у тварини або людини. Надалі це призвело до теоретичних узагальнень, які отримали назву концепції самоефективності.

Подальший відхід від первісної парадигми поведінкової психотерапії (стимул – реакція), що розглядає коґніції як проміжні змінні, як структуруючі та регуляційні компоненти емоційних, мотиваційних і моторних процесів, відображають теорії Елліса і Бека. У когнітивній психотерапії Бека визначальною змінною є реалістичні та нереалістичні (пов'язані з помилками в когнітивних висновках) когніції. Обидва автори визнають зв'язок когнітивних і поведінкових змінних за домінантного значення перших. З їхнього погляду, центром впливу психотерапії мають бути проміжні когнітивні змінні.

Залежно від метатеорії, що дає змогу вибрати відповідні когнітивні змінні, когнітивно-поведінковий напрям виявляється досить різнорідним. Наприклад, Дзурілла і Ґолдфрід запропонували методику тренінґу розв'язання проблем, у якій змістом психотерапії є тренінг стратегії розв'язання проблеми.

Таким чином, поведінкова психотерапія – це напрям у психотерапії, що розвивається. Розпочавши з теорій навчання, побудованих за схемою «стимул – реакція», він використовує далі когнітивні та соціальні теорії навчання, а останніми роками намагається опиратися також на теорії переробки інформації, комунікації. Відповідно модифікуються старі та розширюється спектр нових методик поведінкової психотерапії.

Щодо особливостей проведення поведінкової психотерапії. Поведінкова психотерапія належить до числа відносно нових методів психотерапії.

Від самого початку свого розвитку поведінкова психотерапія спиралася на класичні поведінкові теорії (біхевіоризм) і в цій якості запозичила в психології поведінки пильну увагу до експериментально здобутого знання та нехтування тими психічними явищами, які не піддаються безпосередньому спостереженню й об'єктивній фіксації.

Поведінкова психотерапія ґрунтується на психології поведінки і теоріях навчання. У зв'язку з цим термін має на увазі велику кількість різних підходів і методів. Деякі з них (такі, як умовно-рефлекторна терапія або систематична десенсибілізація) виникли досить давно, інші з'явилися порівняно недавно (наприклад, когнітивно-поведінкова психотерапія).

Так чи інакше поведінкова терапія від самого початку розглядала хворобливу поведінку як одну з безлічі інших форм поведінки, яка підкоряється тим самим законам, що й поведінка здорова. Оскільки спочатку передбачалося, що поведінка є результатом навчання, то виникло припущення про можливість терапевтичного навчання, що ґрунтується на досягненнях психології. Хвороблива поведінка, тобто така, що завдає страждань самій людині або її безпосередньому оточенню, ставала об'єктом терапевтичного втручання. Усунувши або модифікувавши хворобливу поведінку, психолог позбавляв клієнта страждань і досягав заздалегідь узгоджених цілей терапії.

Таким чином, поведінковою психотерапією можна назвати будь-яку форму заснованого на експериментальних даних і контрольованого навчання

новим, ефективнішим і здоровішим формам поведінки, зміни (модифікації) або усунення хворобливих форм поведінки, які завдають страждань.

Звісно, не існує жодної однієї, точно описаної форми поведінкової психотерапії. Швидше йдеться про велику групу часто різних методів психокорекції, яких об'єднує загальна ідея використання з метою терапії досягнень експериментальної психології поведінки. Ідеться головним чином про зміну чітко описаних і добре операціоналізованих зразків поведінки, когніцій та емоцій, що експериментально контролюється на всіх етапах терапії.

Із самої назви випливає, що поведінкова психотерапія – це один із видів психотерапевтичної практики, у центрі уваги якої особливості поведінки клієнта, що спричиняють страждання йому самому або людям з оточення. За певного ступеня вираженості поведінкових порушень такі страждання можуть набувати хронічного, затяжного характеру і передбачають спеціально організовані терапевтичні дії. Ступінь і характер цих страждань такі, що людина сама не в змозі з ними впоратися і звертається по допомогу до кваліфікованого фахівця – психолога або психотерапевта.

У межах поведінкової психотерапії допомога, яку надає психотерапевт клієнту, полягає в тому, що він разом із клієнтом аналізує причини та характер поведінкових вад, які призводять до страждань, планує та здійснює терапевтичні заходи, спрямовані на усунення хворобливих особливостей поведінки або на формування нових навичок поведінки, відсутність яких є причиною хворобливих станів.

Особлива увага психотерапевта в межах терапії поведінки спрямована на контроль досягнутих змін і забезпечення їхнього тривалого й незворотнього характеру.

Таким чином, під час терапевтичного спілкування і в результаті використання спеціальних технологій психотерапевт впливає на установки, хід думок і регуляцію поведінки клієнта з метою поліпшення його самопочуття. Результатом таких втручань має стати зміна балансу позитивних і негативних думок і почуттів клієнта (і його оточення) на користь позитивних. Тобто в

результаті успішних контрольованих психотерапевтичних дій клієнт починає одержувати більше задоволення від життя, починає сам контролювати та змінювати хворобливі для нього або оточуючих стереотипи поведінки, будувати (і здійснювати) плани щодо зміни таких стереотипів у майбутньому.

У той момент, коли клієнту більше не потрібна допомога психотерапевта, поведінкову психотерапію можна вважати завершеною.

Характерні риси поведінкової психотерапії. Сучасні тенденції розвитку поведінкової психотерапії такі, що все більшу увагу приділяють формуванню або підвищенню соціальної компетентності клієнта, практиці, що розширює поведінковий репертуар, усуває негативний або помилковий перебіг думок, тобто практиці, яка має радше гуманітарний, ніж лікувальний характер. Однак поведінкова психотерапія тут не оригінальна – така загальна лінія розвитку психотерапії як науки і професійної практики.

Поряд із цим існують і деякі принципові відмінності, які дають змогу вважати поведінкову психотерапію самостійним видом психотерапії та розглядати її як таку.

1) Поведінкова психотерапія концентрується на зміні поведінки. Ключова відмінність поведінкової психотерапії від інших підходів полягає в тому, що насамперед під терапією розуміють будь-яку форму навчання новим способам поведінки, відсутність яких так чи інакше відповідальна за психологічні проблеми клієнта. Часто таке навчання передбачає усунення помилкових форм поведінки або ж їх видозміну. При цьому спосіб і вид навчання (або перенавчання) принципового значення не має.

Звичайно, у сучасній поведінковій психотерапії під «поведінкою» розуміють не тільки зовнішні, явні її форми, а й усю гаму розумових (когнітивних) та емоційних процесів, які беруть участь у її регуляції. З цього погляду, усунення страху контакту з незнайомою людиною або остраху отримати негативну оцінку можна було б, звісно, позначити і якимось іншим терміном. Традиція все ж таки полягає в тому, що поведінкова психотерапевтична робота в цих випадках позначається як «терапія поведінки»,

і мета її полягає в тому, щоб клієнт почав без внутрішнього хвилювання розмовляти (знайомитися) з незнайомими людьми та відповідав на запитання, які ставить перед ним статусна особа.

Саме націленість на досягнення поведінкових змін шляхом складної багаторівневої роботи можна віднести до числа найбільш значущих «родових рис» поведінкової психотерапії.

2) Контроль процесу і результатів. Іншою відмінною рисою поведінкової психотерапії є те, що психотерапевт намагається мати справу винятково з чітко фіксованими когнітивними, емоційними та поведінковими явищами і прагне отримати очевидний і відтворюваний результат. Ще до початку активних психотерапевтичних втручань визначається список цілей, за досягненням яких судять про ефект психотерапії. Терапевти поведінки не роблять секретів із своїх методів, доступно викладають принципи їхньої дії клієнтам, прагнуть самі контролювати успіх терапії і пропонують це своїм клієнтам. До речі, саме за таку особливість поведінкову психотерапію дуже люблять агенти медичних страхових компаній.

3) Опір на експериментальні дані та психологічні теорії. Весь процес психотерапії будується на підставі експериментальних даних про характер і природу регуляції поведінки людини та контролюється із використанням таких знань. Поведінкова терапія прагне до того, щоб використовувати методи, що пройшли ретельну експериментальну оцінку і опираються на теоретичні концепти.

4) Множинність окремих технік і різноманіття підходів. В основі поведінкової психотерапії лежить безліч окремих технологій, технік і прийомів, об’єднаних однією метою, а саме: орієнтованих на зміну або модифікацію хворобливої поведінки. Досить важко простежити внутрішню єдність цих технологій, оскільки для окремих випадків розроблено дуже специфічні прийоми, з якими ми познайомимося далі. Під час здійснення психотерапевтичних заходів, виходячи з картини поведінкових порушень, психотерапевт щоразу змушений наново обирати з цього розмаїття методів такі,

що найбільше підходять. Ідеться, таким чином, скоріше про різні технології, об’єднані загальною терапевтичною орієнтацією і розраховані на мультимодальний вплив, а не про єдиний стандартизований метод.

Звісно, існують достатньою мірою стандартизовані способи допомоги в конкретних ситуаціях, наприклад, у разі фобій, депресії, анорексії або алкоголізму. Але самі такі стандартизовані підходи можуть дуже суттєво відрізнятися від того, що, наприклад, буде робити психотерапевт поведінкової орієнтації з клієнтом, що страждає множинними соціальними страхами.

Щодо методик когнітивно-біхевіоральної терапії. Існує кілька різноманітних методів релаксації. Один із них – прогресуюча м’язова релаксація: пацієнта навчають серії вправ, під час яких він поперемінно то напружує, то розслабляє окремі групи м’язів, щоб домогтися розслабленого стану. При цьому використовується ефект постізометричної м’язової релаксації без попереднього напруження груп м’язів шляхом безпосереднього первинного вироблення навички релаксації. Можуть бути й інші відмінності в проведенні тренінгу, що стосуються його інтенсивності й темпів вироблення релаксаційної навички в режимі спокою – відпочинку, а також активного застосування навичок розслаблення в психотравмуючих ситуаціях. Згідно із загальноприйнятою думкою, засвоєння прийомів релаксації є навичкою і містить у собі такі когнітивні аспекти, як відчуття контролю над важкими ситуаціями. Варто також зазначити, що деяким хворим дуже важко розслабитися, вони навіть стверджують, що така процедура провокує тривогу, оскільки відчуття «зняття» напруги може «вивести страх з-під контролю».

Дуже важливим є також адекватне навчання дихальних вправ, особливо для пацієнтів зі схильністю до гіпервентиляційного синдрому. Він характерний, зокрема, для багатьох хворих, у яких у структурі клінічної картини ПТСР (посттравматичного стресового розладу) спостерігаються кризові стани, схожі на панічні атаки.

Експозиція. Багато методів, що застосовуються в межах когнітивно-біхевіоральної терапії, потребують використання техніки експозиції, під час

якої пацієнта піддають впливу подразників, що викликають страх, або стимулів, що його зумовлюють. Робиться це з метою створити умови для згасання (у міру того, як ситуація стає звичною) умовно-рефлекторної емоційної реакції на цей набір стимулів. Вважається, що цей прийом може також слугувати засобом спростування очікувань або переконань хворого щодо певних ситуацій та їхніх наслідків. Існує кілька різновидів методів лікування, що ґрунтуються на використанні техніки експозиції; вони різняться залежно від способу пред'явлення стимулів та за інтенсивністю впливу (чи здійснюється в процесі лікування поступовий перехід до сильніших подразників), а також за інтенсивністю впливу (чи здійснюється в процесі лікування поступовий перехід до більш сильного впливу). У деяких випадках, наприклад, під час адаптації до психотравмуючих спогадів у процесі лікування посттравматичного стресового розладу, вже через специфічну природу розладу може бути застосована лише експозиція в уяві. Аналогічним чином під час використання методів лікування, орієнтованих на когнітивні функції, ірраціональні думки пацієнта оскаржують, піддаючи його впливу ситуації, які показують, що такі ідеї хибні або нереалістичні.

Десенситизація. За допомогою психотерапевта хворий вибудовує за ієрархічним принципом подразники, що провокують насамперед тривогу, а потім і відтворюють психотравму загалом. Потім пред'являють такі стимули, починаючи з найбільш нешкідливих. Після того як він впорається з одним подразником, пред'являють наступний. Під час пред'явлення стимулів можуть використовуватися два способи: або десенситизація в уяві, або градуйований вплив (десенситизація на справді).

Десенситизація в уяві полягає в тому, що хворий, перебуваючи в стані розслаблення, уявляє собі сцени, що викликають у нього тривогу.

Поетапний, градуйований вплив передбачає, що хворий повинен стикатися з подразниками, що викликають тривогу (починаючи з найслабших), у реальному житті. Більшість психотерапевтів віддають перевагу цьому

варіанту, оскільки зіткнення зі стресорами в реальному житті завжди є кінцевою метою лікування, і цей метод ефективніший.

Занурення. Якщо підхід, використовуваний під час десенситизації, можна було б порівняти з тим, як людину вчать плавати спочатку на мілкому місці, мало-помалу переходячи на глибину, то під час «занурення» (використовуючи ту саму аналогію) її, навпаки, відразу ж кидають у вир. При використанні цього методу пацієнта поміщають у найважчу для нього ситуацію, яка належить до вершини ієрархії подразників (це може бути, приміром, відвідування переповненого людьми магазину або ж поїздка в автобусі в годину пік), причому він повинен піддаватися впливу ситуації доти, доки тривога не зникне спонтанно («набуття звички»). Хоча багатьох хворих непросто переконати піти на це, занурення – більш швидкодіючий і загалом більш ефективний метод, ніж десенситизація.

У сучасній психоневрології помітне місце посіла теорія поліфакторної етіології невротичних і соматоформних розладів, у якій психологічному чиннику відводиться провідна роль.

Найбільшою мірою зміст психологічного чинника розкрито в патогенетичній концепції неврозів і «психології стосунків», згідно з якою психологічним ядром особистості є індивідуально-цілісна та організована система суб'єктивно-оцінних, активних, свідомих, вибіркових стосунків із навколишнім середовищем.

З. Карпенко, В. Мицько [83] вбачали у неврозі глибокий особистісний розлад внаслідок порушень системи стосунків особистості. При цьому «ставлення» розглядалося ним як центральний системоутворювальний чинник серед багатьох психічних властивостей. «Джерелом неврозу і фізіологічно, і психологічно, – вважав він, – є труднощі або порушення у взаємовідносинах людини з іншими людьми, із соціальною дійсністю і з завданнями, що перед нею ставляться цією дійсністю». Виділяють такі рівні (сторони) стосунків, що формуються в онтогенезі: 1) до інших осіб у напрямі від формування ставлення

до ближнього (мати, батько) до формування ставлення до далекого; 2) до світу предметів і явищ; 3) до себе.

Ставлення людини до себе є найпізнішим утворенням, але саме воно забезпечує цілісність системи ставлень особистості. Стосунки особистості, об'єднані між собою через ставлення до себе, утворюють ієрархічну систему, яка відіграє спрямовуючу роль, визначаючи соціальне функціонування людини, яке стосується підліткових стосунків, що формуються на базі конституційно-психотипологічної предиспозиції.

Завдання патогенетичної психотерапії відображають поетапний характер психокорекційного процесу від вивчення особистості пацієнта через усвідомлення до зміни, тобто до корекції порушених стосунків підлітка та зумовлених ними неадекватних емоційних і поведінкових стереотипів, що ведуть до порушення повноцінного функціонування особистості.

Кінцеві завдання патогенетичної психотерапії підлітків полягають у досягненні змін у трьох сферах: когнітивній, емоційній та поведінковій. Індивідуальна психокорекційна форма роботи більшою мірою акцентує когнітивний аспект змін (саме тому вона і може бути віднесена до раціональної психотерапії). Завдяки цим особливостям роботи головним індивідуальної психотерапії є перенесення на сферу інтелектуального усвідомлення. Можливості ж її в безпосередній корекції емоційної та поведінкових сфер обмежені, проте такі сфери не виключені повністю з психокорекційного процесу, а пропрацьовуються опосередковано, через зміну коґнітивного компонента ставлення. Безпосередня ж робота з емоційними та поведінковими стереотипами обмежується взаємовідносинами підліток – психолог.

Індивідуальна психотерапія орієнтована біографічно. Із цього випливають і особливості усвідомлення: форма індивідуальна спрямована на генетичне (історичне). Саме тому в центрі уваги індивідуальної психотерапії опиняється біографічний матеріал.

На підставі аналізу своєї біографії підліток може: 1) усвідомити мотиви своєї поведінки, особливості своїх стосунків, емоційних і поведінкових реакцій;

2) усвідомити неконструктивний характер низки своїх стосунків, емоційних і поведінкових стереотипів; 3) усвідомити зв'язок між різними психогенними факторами та особливостями стосунків; 4) усвідомити міру своєї участі та відповідальності у виникненні конфліктних і психотравмуючих ситуацій; 5) усвідомити глибші причини своїх переживань і способи реагування, що мають коріння у дитинстві, а також умови формування своєї системи відносин.

Індивідуальна психотерапія має справу не стільки з «живими» емоціями (крім відношення підліток – психолог), скільки з їхнім «відображенням», тому завдання в емоційній сфері певною мірою також пов'язані з усвідомленням. Протягом психокорекційної роботи підліток може: 1) отримати емоційну підтримку від психолога, що сприяє ослабленню захисних механізмів; 2) навчитися розуміти й вербалізувати свої почуття; 3) відчувати більш щирі почуття до самого себе; 4) розкрити свої проблеми з відповідними їм переживаннями (часто прихованими від самого себе); 5) здійснити емоційну корекцію своїх стосунків, модифікувати спосіб переживань, емоційного реагування.

Під час роботи підліток може коригувати свої неадекватні реакції та форми поведінки на підставі досягнень у пізнавальній сфері.

Провідним психокорекційним корегувальним впливом є метод перебудови стосунків. Цей метод може бути названий глибокою психотерапією. Він дає можливість з'ясувати не тільки причини складних стосунків, відомі підлітку, а й ті з них, зв'язок яких із наявними в нього дезадаптивними проявами йому не зрозумілий.

Тому основне завдання психокорекційного впливу насамперед має бути спрямоване на з'ясування джерел дезадаптивного стану особистості підлітка.

Психотерапія починається з бесід психолога з підлітком, націлених на з'ясування його життєвої історії, історії розвитку системи стосунків, особливостей особистості підлітка, його відношення до навколишньої дійсності – до рідних, сім'ї, школи, товаришів, роботи тощо. Під час бесід з підлітком від уваги психолога не повинно вислизати жодне зауваження підлітка, жодне

повідомлення його про, здавалося б, незначний факт, реакція на нього самого підлітка.

Таке детальне з'ясування біографічних даних допомагає психологові шляхом зіставлення подій у житті підлітка з характером його реакції на них, з'ясовувати особливість сформованих у нього стосунків, якими й було зумовлено неправильну переробку зовнішніх впливів, що послужили поштовхом для розвитку соціально-психологічної дезадаптації особистості. Таким чином, поступово розкриваються особливості конституційно-психотипологічних механізмів, що призводять до коливань в бік пограничної аномальної особистості, що є джерелом виникнення дезадаптації.

Але одного розуміння психологом цих змін ще недостатньо. Дуже важливо домогтися розуміння його самим підлітком. Необхідно допомогти підлітку самому розібратися в причинах патогенних переживань, що виникли у нього через неправильно сформовані стосунки і конституційно-психотипологічну предиспозицію, які, взаємодіючи між собою, ускладнювали, заважали розв'язанню соціально-психологічних труднощів.

Важливою умовою успіху психотерапії є встановлення контакту психолога з підлітком, що особливо важко, враховуючи його особистісні особливості, а також необхідність сформувати позитивне емоційне ставлення підлітка до процесу психокорекції.

У разі завоювання психологом прихильності підлітка завдяки правильному розумінню його переживань зростає авторитет психолога, довіра до нього і розвивається дедалі активніша участь самого підлітка у спільному критичному розборі життєвих стосунків і обставин. З цього моменту, коли підліток починає розуміти причини системи стосунків, що склалася, він дедалі більше розкривається – повідомляє про себе багато нових істотних біографічних даних, про які раніше замовчував через те, що вважав їх непотрібними, такими, що не мають значення, або через почуття незручності, сорому, небажання показати себе перед психологом у невигідному світлі.

У процесі використання патогенетичної техніки психокорекції можна відзначити певну послідовність у формах поведінки психолога. Під час першої зустрічі з підлітком психолог мінімально активний, недирективний, сприяє щирому розкриттю емоційних переживань підлітка, створенню довірчого контакту. Потім, збільшуючи свою активність, психолог береться за з'ясування «внутрішньої картини хвороби», за вербалізацію підлітком усіх його уявлень, пов'язаних із розумінням хвороби, очікувань від лікування і перспектив психокорекції. У процесі такого обговорення у свідомості підлітка поступово вибудовується певна послідовність із різних ланок нової концепції хвороби: складнощі стосунків (симптоматика) – емоційні чинники або патогенні ситуації – особистісні позиції або стосунки – невротичний конфлікт – потреби або мотиви.

У цей період починають змінюватися стосунки з близькими людьми, із сім'єю, які відзначають такі зміни: «став більш уважним, реагує на емоційно-значущі події, співпереживає». Це поступово помічають і підлітки, які перебувають у дружньому колі. Але до змін такого плану батьки та інші члени сім'ї вже готові й намагаються підтримати такі емоційні прояви.

Паралельно проводиться робота з членами сім'ї підлітка, які зацікавлені в процесі корекції, і педагогами закладу освіти у вигляді курсу лекцій та індивідуальних консультацій, з урахуванням культурного та інтелектуального рівня останніх. Така форма роботи відіграє вирішальну роль у соціально-психологічній адаптації представників психологічної норми-акцентуації і пограничної особистісної мінливості.

Поступово взаємини з підлітком поглиблюються, психолог стає помічником в інтенсивній роботі підлітка над його внутрішнім світом.

На заключному етапі психокорекції, психолог знову збільшує свою активність і навіть директивність, при цьому в підлітка закріплюються нові способи переживання і поведінки.

Завданням психологічної корекції є вироблення й оволодіння навичками оптимальної для індивіда й ефективної для збереження здоров'я психічної

діяльності, що сприяє особистісному зростанню й адаптації людини в суспільстві. Психокорекція у вузькому розумінні основним своїм завданням ставить локалізацію аномальних психотипологічних, особистісних переживань і аномальних поведінкових реакцій у відповідь на тривалий вплив деструктивних соціально-стресових чинників, що значною мірою сприяє внутрішній і зовнішній гармонізації особистості підлітка.

Психологічна корекція, як уже зазначалося, являє собою спрямований вплив на ті чи інші психологічні структури з метою забезпечення повноцінного функціонування особистості в цілому. При визначенні цілей психологічної корекції часто виходять з її спрямованості на корекцію неадекватних реакцій і стереотипів поведінки, тобто міжособистісної взаємодії. Однак неадекватні реакції та форми поведінки являють собою наслідок глибших особистісних порушень, а це означає, що психологічна корекція, так само як і особистісно-орієнтована психотерапія, має бути спрямована на особистість загалом, точніше, на ті її характеристики, що є системоутворювальними та відповідають за формування неадекватної поведінки та реагування. У такому контексті без певної особистісної концепції неможливими є розуміння природи та специфіки особистісних порушень, розробка теорії та практики психологічної корекції та психотерапії.

Розуміння особистості як системи стосунків визначає і розуміння специфіки особистісних порушень, що відіграють найважливішу роль в етіопатогенезі неврозів як порушень або неадекватності системи стосунків. Видається, що як різні аспекти порушень системи стосунків можуть розглядатися порушення цілісності системи стосунків і порушення окремих стосунків (що також може призводити до порушення цілісності всієї системи стосунків). Порушення цілісності системи стосунків може визначатися порушенням зв’язків між окремими стосунками або блоками стосунків, порушенням ієрархічної узгодженості окремих стосунків, наявністю суперечливих стосунків, однаково значущих для особистості.

Порушення системи стосунків формуються в процесі індивідуального розвитку, коли конституційно-типологічні особливості особистості взаємодіють із соціальними, психологічними та іншими чинниками соціального середовища проживання. Система стосунків, що сформувалася під впливом несприятливих впливів здебільшого психологічного порядку, характеризується наявністю неадекватних стосунків або порушенням усієї структурної цілісності, внаслідок чого система стосунків стає неадекватною для вирішення завдань забезпечення повноцінної життєдіяльності особистості, адекватної регуляції поведінки, адаптації та подальшого розвитку особистості. Що більш значущі елементи системи стосунків виявляються порушеними, то важчі наслідки це має для особистості, то в ширшому діапазоні та інтенсивніше порушується адекватне функціонування, що виражається у нездатності людини конструктивним чином розв'язувати свої внутрішні та зовнішні конфлікти. Але наявність конфлікту ще не свідчить про особистісне порушення. Самі по собі конфлікти, особливо внутрішні, можуть виступати як суттєві чинники розвитку особистості. Подолання і розв'язання таких конфліктів передбачає активну діяльність особистості, мобілізацію і розвиток найрізноманітніших її здібностей, тренування різних психічних функцій, формування більш високого рівня розвитку та ієрархії потреб. У результаті підвищуються функціональні можливості завдяки тренуванню конституційних механізмів адаптації та компенсації, розвивається й удосконалюється система стосунків, тобто здійснюється процес самовиховання і самовдосконалення, спрямований на розвиток особистості та її більш повноцінне функціонування.

Головним принципом психокорекційної роботи є прагнення до зміни, реконструкції конституційно-психотипологічних особливостей особистості підлітка і, як наслідок, реконструкція системи стосунків підлітка, формування адекватних стосунків, що має сприяти відновленню ефективного соціального функціонування особистості підлітка, з використанням групових патогенетичних технік на базі спільної діяльності.

Багато авторів відзначають, що цінність групової психотерапії полягає в тому, що вона є моделлю природних груп, підліток переносить у групу властиві йому стереотипи поведінки. Однак структура і зміст зворотного зв'язку в процесі групової психокорекції дають змогу здійснити корекцію як навичок спілкування, так і певних внутрішньоособистісних структур; при цьому спостерігається розширення поля інформації, більша безпосередність і глибина емоційних переживань; виникає сприятливіша обстановка для розуміння та зміни стереотипів поведінки порівняно із класичною психотерапевтичною ситуацією парних відносин. Специфіка групової психотерапії як самостійного методу полягає в цілеспрямованому використанні всієї сукупності взаємовідносин і взаємодій, що виникають між учасниками групи. Групова динаміка розглядається при цьому як сукупність групових дій, інтеракцій, що являють собою розвиток або рух групи в часі, як характер формування, функціонування і структурування групи, який набуває важливого значення для терапевтичного процесу. Уявлення про групову динаміку можуть бути доповнені з позицій стратометричної концепції групової активності, у межах якої її розуміють як змістовний процес формування, розвитку та функціонування психотерапевтичної групи, у перебігу якого здійснюють перехід від дифузійної групи, де міжособистісна взаємодія визначається безпосередніми емоційними контактами, до групи вищого рівня розвитку, у якій міжособистісні стосунки опосередковані особистісно важливим та загальноцінним змістом.

Аутогенне тренування. Витоки аутогенного тренування сягають практики індійських йогів, які могли за допомогою самонавіювання впливати на багато психічних і фізіологічних процесів свого організму. Нині визнано, що аутогенне тренування є доволі ефективним прийомом корекції психоемоційного напруження. В основі аутогенного тренування лежить самонавіювання, яке здатне чинити величезний вплив на психічні та вегетативні процеси в організмі, зокрема на ті, що не піддаються довільній свідомій регуляції. Механізми явищ, що відбуваються при цьому, поки що залишаються

невизначеними, а створена ще на початку століття «периферична теорія емоцій» Джеймса-Ланге досі зберігає своє значення для розуміння процесів, що зв'язують наші думки і наше тіло. Згідно з цією гіпотезою, кожному фізіологічному стану організму відповідає певний стан свідомості, причому вплив їхній дзеркально взаємоподібний. Із парадоксального, на перший погляд, твердження В. Джеймса «ми плачемо не тому, що нам погано, а нам погано тому, що ми плачемо» випливає досить підтверджений на практиці емпіричний висновок. Якщо в людини поганий настрій, печаль і горе, то їй дуже важко зусиллям волі змусити себе відчувати радість або хоча б умиротворення. Але якщо вона зобразить на обличчі посмішку і втримає цей вираз протягом кількох хвилин, то її емоції автоматично зміняться і зрушаться в позитивний бік.

Численні дослідження встановили, що якщо зусиллям волі, по-перше, змінити характер збудження скелетної мускулатури, зробивши його відповідним іншій емоції, а по-друге, змінити свої думки, припустивши, що потрібна емоція вже є в організмі, то ймовірність виникнення шуканої емоції різко зросте. Прикладом першого з вищеназваних підходів щодо впливу на власне тіло може слугувати метод Джекобсона, а зразком другого способу – метод Е. Кує.

В основі методу, запропонованого Джекобсоном, лежить уявлення про те, що між мозком і скелетними м'язами існує тісний взаємозв'язок, за якого психічне напруження одразу відображається у вигляді підвищеного тонусу мускулатури, а напруження м'язів посилює емоційне напруження. На думку Джекобсона, порочне коло, що утворюється при цьому, можна розірвати тільки з «периферичного кінця», тобто шляхом спеціальних вправ, спрямованих на повне розслаблення скелетної мускулатури. Виходячи з цього автор розробив техніку довільного розслаблення м'язів за афективних станів (страх, тривога, збентеження тощо), що сприяло зняттю емоційної напруженості, а також використовувалося для запобігання виникненню цих станів. Рекомендується використовувати цей метод як симптоматичний засіб у разі тривожних станів, неврозу тривожного очікування, неврозу страху та різних фобій.

На відміну від методу м’язової релаксації, в якому має місце опосередкований вплив м’язів на свідомість людини, запропонований понад сто років тому метод Куе передбачає прямий вплив на настрій та емоції людини шляхом свідомого формування відповідних уявних образів. Для цього людина має уявити, що зачатки потрібної емоції (спокою, радості тощо) вже є в організмі, і навіювати собі, що сила цих почуттів поступово наростає. У принципі достатньо кілька десятків разів повторити фразу «Я почуваюся добре», супроводжуючи слова яскравими й детальними уявленнями, як буває вам добре, щоб ваш стан насправді поліпшився. Куе рекомендував робити подібні вправи двічі на день – вранці (одразу після пробудження) і ввечері (перед сном).

Вправи аутогенного тренування за Шульцем поділяються на два ступені – початковий і вищий. До початкового ступеня входять 6 вправ, завдяки яким можна навчитися довільно впливати на низку процесів організму, які в нормі не підкоряються свідомому контролю. Підсумком цього етапу є вміння викликати відчуття тяжкості й тепла в кінцівках, регулювати ритм серцевої діяльності та дихання, викликати відчуття тепла в ділянці сонячного сплетіння й прохолоди в ділянці чола. На вищому ступені хворі вчаться викликати в себе «особливі душевні стани». Пацієнти, що освоюють класичний варіант аутогенного тренування, на даному етапі послідовно вчаться здатності яскраво представляти перед внутрішнім поглядом який-небудь колір, потім заданий об’єкт, і, нарешті, уявляти собі образи абстрактних понять («краси», «щастя», «справедливості» тощо). Насамкінець ті, хто займається аутогенним тренуванням, перебуваючи в стані глибокого занурення, ставлять собі запитання на кшталт: «У чому сенс роботи?», отримуючи відповідь на них у вигляді зорових образів. Надалі метод аутогенного тренування широко застосовували різні психотерапевти, його значно модифікували відповідно до прикладних завдань.

Відповідно до засад аутогенного тренування на першій стадії занять формули само-навіювання поділяються на шість груп, суть яких можна схематично виразити так: 1. Мої руки стають важкими. 2. Мої руки стають

теплішими й теплішими. 3. Моє дихання спокійне й ритмічне. 4. Моє серце б'ється рівно і спокійно. 5. Моє сонячне сплетіння випромінює тепло. 6. Моє чоло прохолодне.

Наведемо відомості про аутотренінг і схожі з ним техніки саморегуляції. Вийшло перше видання німецького психіатра Й. Шульца «Аутогенне тренування». Ядро системи Шульца становили шість вправ, які він послідовно розучував, названих ним «Тепло», «Тяжкість», «Серце», «Дихання», «Живіт» і «Лоб». Освоюючи першу вправу, пацієнт мав протягом 30-60 секунд зосереджувати свою увагу на якійсь частині тіла, наприклад на правій руці, і багаторазово повторювати про себе формулу: «Права рука тепла, права рука тепла, права рука тепла...» Кілька днів регулярних мікрозанять приносили результат: рука справді починала слухатися і ставала теплою. Після цього перед пацієнтами ставили завдання навчитися зігрівати силою самонавіювання ліву руку, обидві руки одразу, ноги і, нарешті, все тіло. Наступні вправи аутотренінгу освоювалися подібним чином. Запускаючи одну за одною шість формул аутотренінгу, ті, хто займався, досить швидко опинялися в стані відчуженості від зовнішнього світу. При цьому відбувалося загальне оздоровлення організму, нормалізація ритмів дихання й серця. Над шістьма основними вправами аутогенного тренування набудовувалися інші прийоми саморегуляції. Щойно організм навчився розуміти й виконувати уявні накази, ставало можливим спрямоване втручання в порушену хворобою функцію того чи іншого органу. Для цього використовують спеціально підібрані формули. З їхньою допомогою стало можливим також керувати малодоступними звичайному контролю явищами психічного життя – почуттями, звичками, бажаннями. Аутогенне тренування визначилося вже як метод не тільки лікування, а й самовиховання, викорінення шкідливих звичок і рис характеру.

До теперішнього часу склалося безліч модифікацій методу Шульца. У картині різних, часом навіть мало схожих одне на одне аутогенних тренувань, можна виокремити кілька основних напрямів удосконалення цього методу (техніки). Так, виявилося можливим значно прискорити навчання навички

викликати тепло і тяжкість, якщо використовувати спеціальні фізичні вправи на попереднє напруження м'язів. Це пов'язано з тим, що після напруження того чи іншого м'яза закономірно настає його розслаблення. А відчуття тепла й тяжкості якраз і є суб'єктивним вираженням того, що м'яз розслаблений.

Ще більш дієвим для багатьох людей виявився перехід з мови складних формул аутотренінгу на мову яскравих образів і метафор. Наприклад, під час зосередження уваги на уяві розрізаного лимона, що стікає соком, у людини відразу почнеться рясне слиновиділення. Така виражена реакція організму не досягається ні зусиллям волі, ні самовмовляннями. На цьому ефекті й ґрунтується використання уяви в багатьох варіантах аутотренінгу.

Крім того, в освоєнні технік саморегуляції можна спиратися на широке використання на початкових етапах навчання словесних навіювань, так званий гетеротренінг.

Ще одна частина методів саморегуляції пов'язана з досягненнями сучасної електроніки. У людському організмі відбувається безліч процесів, яких ми не відчуваємо і в перебіг яких не можемо втручатися. У багатьох випадках, однак, таке втручання стає бажаним і навіть необхідним. Мета техніки саморегуляції – навчити людину підпорядковувати некеровані процеси організму своєму вольовому контролю. Не так давно вченими було зроблено чудове відкриття: для того щоб навчитися мимовільно регулювати внутрішні процеси, достатньо зробити їх видимими або чутними. Для цього використовують електронні прилади, що перетворюють зміни фізіологічних показників на сигнал, який безпосередньо сприймається. Спостерігаючи, наприклад, за стрілкою приладу, під'єднаного до тієї чи іншої частини тіла, людина досить швидко знаходить спосіб завдяки якимось внутрішнім зусиллям зміщувати стрілку на шкалі, а тим самим керувати фізіологічним процесом, який стоїть за нею. Електронні помічники дають змогу навчитися керувати не тільки тонусом м'язів, а й кров'яним тиском, електричною активністю мозку тощо.

У переважній більшості різних варіантів аутотренінгу використовується глибоке розслаблення всіх м'язів тіла. Однак загальною ознакою всіх аутогенних методик є досягнення так званого релаксаційного стану, для якого характерне для сну загальмоване гальмування нервової системи у поєднанні з притаманною бадьорому режиму ясністю і безперервністю свідомості. Саме в релаксаційному стані закономірно виникають основні ефекти аутотренінгу: відновлення сил, зняття емоційного збудження, можливість керувати процесами організму і психіки за допомогою уявних самонаказів тощо. Розглянемо докладніше психофізіологічні механізми аутогенного тренування. Перший і найпростіший із них полягає в тому, що аутогенне тренування – це одночасно і тренування в переключенні та зосередженні уваги. Не можна думати одразу багато про що, не можна переживати з приводу кількох різних речей одразу. Увага людини має обмежений об'єм, і якщо вдається заповнити її чимось одним, то інше вже просто не «поміщається». Тому коли об'єктом нашого тривалого зосередження стають відчуття тіла, то увага, зосереджуючись на них, ніби відключається від решти. За рахунок однієї тільки концентрації уваги можна зупинити потік негативних переживань, який в іншому разі починає зростати.

Під час занять аутотренінгом паралельно з переключенням уваги спрацьовує механізм звільнення від «м'язових затисків». Психічне життя людини тісно пов'язане зі станом її організму. Гнів, хвилювання або дратівлива втома супроводжуються зазвичай сильним напруженням м'язів рук, обличчя та шиї. Існує і зворотна залежність: розслабляючи групи перенапружених м'язів, ми пробиваємо тим самим цілісний емоційно-тілесний стан напруженості, розхитуємо і розвалюємо його.

Але головні ефекти аутотренінгу ґрунтуються на зниженні рівня бадьорості, що визначається місцем психофізіологічного стану людини, нижньою межею якого буде глибокий сон, верхньою – вибух емоцій, а проміжними крапками – напівдрімота, спокій, настороженість і т. ін. Рівень неспання перебуває в прямій залежності від припливу нервових імпульсів, що

йдуть від периферії нервової системи до головного мозку. Джерела збуджувальної імпульсації – це вплив різкого звуку на орган слуху, світла на око. Напружений м'яз також є потужним генератором подібних імпульсів. Зручна поза, тиша, заплющені очі та звужений об'єм уваги – все це різко обмежує приплив збуджувальних сигналів. Поглиблене розслаблення м'язів перекриває останній канал збудження. Головний мозок приходить у стан загальмованості, рівень неспання падає. Це і є релаксаційний стан. А чим нижчий рівень неспання, то пластичніший організм, то більшою мірою піддається навіюванням і самонавіюванням. У цьому неважко переконатися, якщо порівняти, наприклад, силу впливу будь-якої уявної небезпеки в стані сну і звичайного неспання. Представлений наяву образ дракона навряд чи змусить серце битися частіше. Але, з'явившись уві сні, ця ж картина викличе в організмі цілу бурю різноманітних реакцій.

Таким чином, глибоке м'язове розслаблення знижує рівень бадьорості, перебудовує режим роботи нервової системи і робить організм більш чуйним до уявних наказів. Відкривається можливість керувати недоступними раніше важелями тіла і психіки. Водночас встановлено, що викликаний розслабленням релаксаційний стан сам по собі є високоефективним засобом відновлення енергетики нервової системи і всього організму.

Навичка розслаблення м'язів – центральна ланка аутогенного тренування. Техніка релаксації має освоюватися як самостійний прийом саморегулювання і одночасно як фундамент для оволодіння складнішим елементом аутотренінгу – технікою самонавіювання.

Під час освоєння техніки релаксації насамперед необхідно навчитися тонко відчувати своє тіло і вільно переміщати увагу з однієї його частини на іншу. У деяких випадках розслаблення може бути викликане вже самою концентрацією уваги на відповідній групі м'язів. Хто регулярно займається фізкультурою або спортом, для кого рухи і м'язові зусилля становлять звичне «тло» повсякденного життя, ті, ймовірно, вміють так чи інакше «виділяти» у своєму самовідчутті різні групи м'язів і частини тіла.

Базові вправи аутогенного тренування. В основі першого ступеня аутогенного тренування лежить кілька стандартних вправ, запропонованих ще І. Шульцем, спрямованих на розвиток здатності тих, хто займається, викликати та в подальшому посилити відчуття тяжкості, тепла, холоду в певних частинах тіла, а також стану спокою. Такі вправи дають змогу в підсумку домогтися глибокого розслаблення м'язів, зниження рівня свідомого контролю і переходу в особливий стан, що нагадує дрімотний. Перш ніж засвоювати вправи першого ступеня аутогенного тренування, необхідно навчитися добре розслабляти м'язи і запам'ятати відчуття, пов'язані з розслабленням різних м'язових груп.

Допоміжні вправи слід освоїти до початку занять аутогенним тренуванням. До них належать:

- розвиток навичок розслаблення основних груп м'язів;

- навички активації та мобілізації.

Освоєння навичок розслаблення м'язів. Однією з найважливіших цілей аутогенного тренування є навчання навичок розслаблення м'язів. Початківцям часто нелегко відчути ступінь розслаблення тих чи інших груп м'язів. Щоб краще познайомитися з відчуттями, що виникають під час розслаблення м'язів, можна використовувати допоміжні вправи, в яких чергуються напруження і розслаблення. На контрасті, після напруження, значно легше відчути розслаблення певних груп м'язів.

Щоб було легше опанувати навички розслаблення, всі м'язи тіла умовно можна розділити на п'ять груп: м'язи рук; м'язи ніг; м'язи тулуба; м'язи шиї; м'язи обличчя. Ці вправи легше робити, сидячи в кріслі з високою спинкою або на стільці. Слід звернути особливу увагу на такі моменти:

- кожен цикл «напруження – розслаблення» для кожної групи м'язів займає приблизно 1 хвилину й повторюється 3-5 разів;

- м'язи напружуються під час затримки дихання після вдиху впродовж 15-20 секунд, а розслабляються після видиху на тлі довільного дихання впродовж 40-45 секунд.

Розслаблення м’язів рук. Сидячи із заплющеними очима, слід трохи нахилити тулуб уперед, зробити вдих і, затримавши дихання, витягнути обидві руки перед собою. Стиснувши кисті в кулаки, одночасно напружити м’язи обох рук від плечей до кистей на 15-20 секунд упівсили. Увага спрямована на те, як напружені м’язи обох рук, як злегка вібрують напружені м’язи. Усі думки спрямовані тільки на те, як напружені в цей момент м’язи рук. На видих м’язи рук розслабляються. Вони вільно звисають донизу. Слід злегка струсити розслаблені м’язи рук і постаратися добре відчути ті відчуття, які виникають під час розслаблення м’язів рук.

Розслаблення м’язів ніг. Сидячи, найкраще із заплющеними очима, зробити вдих, після якого дихання затримати й напружити м’язи обох ніг на 15-20 секунд, приблизно упівсили. Щоб краще відчути напруження м’язів ніг, уявіть собі, що ступні лівої та правої ноги з силою тиснуть на підлогу. Увага спрямована на те, як напружені м’язи обох ніг, як злегка вібрують напружені м’язи. Усі думки спрямовані тільки на те, як напружені в цей момент м’язи ніг. На видиху м’язи ніг розслабляються. Слід добре відчути це розслаблення, чому допоможе легке струшування розслаблених м’язів. Уся увага спрямована на ті відчуття, які пов’язані з розслабленням м’язів ніг.

Розслаблення м’язів тулуба. Сидячи із заплющеними очима, тулуб трохи подати вперед, руки зігнути в ліктях і притиснути до тулуба, зробити вдих, дихання затримати на 15-20 секунд. М’язи живота і спини напружити напівсили, а лікті з силою притиснути до тулуба. Уся увага спрямована при цьому на те, як напружені м’язи тулуба (живота і спини), як злегка вібрують напружені м’язи. На видиху м’язи живота і спини розслабляються, руки розслаблено опускаються вниз. Уся увага спрямована на те, щоб відчути відчуття, пов’язані з розслабленням м’язів тулуба.

Розслаблення м’язів шиї. М’язи шиї обмежуються спереду від підборіддя до ключиць, а ззаду – від коренів волосся до верхньої частини лопаток. Для напруження м’язів шиї слід зробити вдих, затримати дихання на 15-20 секунд, втягнути голову в плечі, немов намагаючись плечима торкнутися вух. Руки при

цьому долонями спираються на стегна. Уся увага спрямована на те, як напружені м'язи шиї, як вібрують напружені м'язи. На видих слідує розслаблення м'язів шиї. Плечі опускаються, руки розслаблено повисають уздовж тулуба, підборіддя опущене на груди. Слід добре прислухатися до відчуттів, пов'язаних із розслабленням м'язів шиї.

Розслаблення м'язів обличчя. Для напруження м'язів обличчя слід зробити вдих, затримати дихання й на 15-20 секунд, стиснути упівсили зуби й губи, заплющити очі. Уся увага спрямована на те, як напружені м'язи обличчя, на легку вібрацію, що виникає в напружених м'язах. На видиху м'язи обличчя розслабляються: очі напіввідкриті, повіки без найменшого напруження прикривають очі. Слід кілька разів підняти й опустити повіки, для того щоб переконатися, що вони без найменшого напруження прикривають очі. Рот напіввідкритий. Губи ніби стають трохи товстішими. Щоки важчають. Можна кілька разів покрутити головою з боку в бік, відчувши розслаблення м'язів обличчя. Уся увага спрямована на відчуття, що виникають під час розслаблення м'язів обличчя.

Мобілізуючі вправи. Для того щоб після завершення занять аутогенним тренуванням можна було швидко скинути стан млявості й розслабленості, слід використовувати спеціальні мобілізуючі вправи. Дуже важливо максимально яскраво, з бажанням, уявляти відчуття й образи, які пов'язані зі станом бадьорості, активності (прохолодний літній ранок, подих свіжого вітерця). Витягуючи зі своєї пам'яті найдрібніші деталі цих колись пережитих станів, той, хто займається, сприяє тому,. що в організмі відбуваються відповідні зміни, які допомагають підвищенню загального рівня активності, витісняють розслабленість, дрімоту, млявість.

Для активації наприкінці кожного заняття використовують такі формули: Відпочинок дозволив мені добре відновити свої сили. З кожним вдихом дедалі більше енергії наповнює м'язи. М'язи стають сильними й пружними. Кожен видих забирає залишки розслабленості. З кожним вдихом наростає відчуття легкості та свіжості в усьому тілі. Активізувальне дихання: кілька довгих

глибоких вдихів, що закінчуються різкими видихами. Зворотний рахунок від 3 до 1, у процесі якого наростає відчуття свіжості, сили, бадьорості. На рахунок 1 очі відкриваються, на обличчі усмішка, готовність діяти.

Сьогодні, в новітній історії України, ми є свідками, коли понад кілька сотень різних психологічних технік використовують психологи в нашій країні, і ніхто не ставить запитання, наскільки адекватні запропоновані техніки щодо конституційно-психотипологічної структури особистості, наскільки ті чи інші техніки можуть бути оптимальні або не оптимальні для конкретного підлітка.

Багатовимірний патопсихологічний аналіз дав нам змогу розглянути послідовність і повноту редукції психологічних, особистісних переживань і поведінкових стереотипів у підлітків, які розташовуються в конституційно-континуальних діапазонах психологічної норми-акцентуації або діапазоні прикордонної аномальної особистості. Однак оцінка ефективності різних методів надання спеціалізованої психологічної допомоги неможливе без математичного аналізу, що відображає відсоткове співвідношення повного відновлення індивідуального бар'єра психічної та психологічної адаптації або його значного поліпшення, або просто поліпшення. У найгіршому варіанті ефективність спеціалізованої психологічної допомоги може виявитися і без ефекту.

З цієї ж точки зору розглядаються можливості зміни психологічної толерантності до побутових і соціально-значущих стресорів. Соціально-психологічна адаптація в мікро- і макросоціальному середовищі найпереконливіше демонструє успішність тих чи інших методів спеціалізованої психологічної допомоги.

Вельми важливою для науково-практичної роботи буде відповідь на запитання: які методи психологічної допомоги є найадекватнішими для підлітків, які перебувають у різних конституцій-континуальних діапазонах норми або аномальної особистісної мінливості.

Більш-менш достовірна відповідь на це запитання дасть нам змогу рекомендувати окремі методи, що мають патогенетичну адресацію за

принципом групової приналежності до конкретних конституційно-психотипологічних особистісних структур і конституційних механізмів збереження цієї структури (механізми компенсації – декомпенсації, адаптації – дезадаптації), що дасть практикам-психологам змогу цілеспрямовано застосовувати різноманітні психологічні техніки психокорекції та психотерапії.

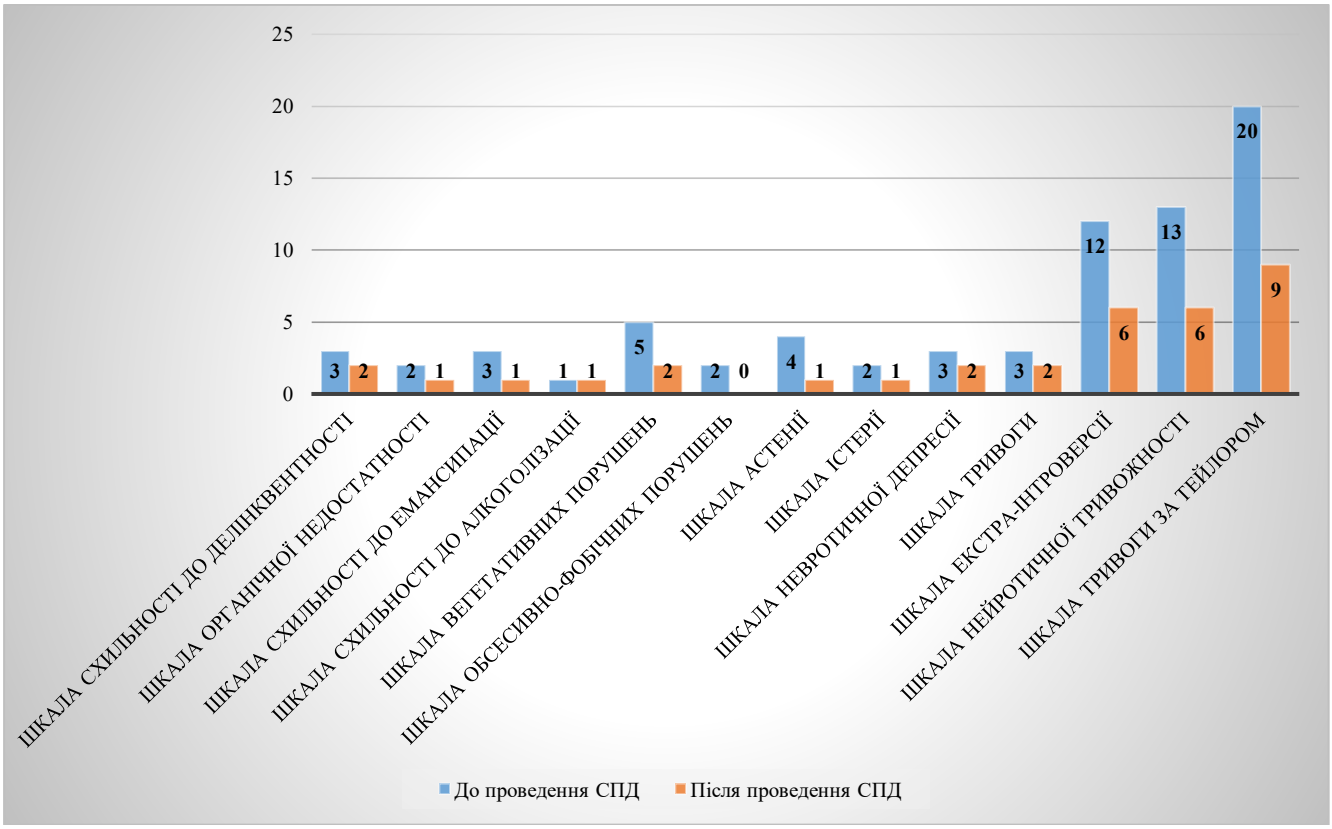

Рис. 5.5. Порівняльна патопсихологічна характеристика підлітків з епілептоїдним психотипом, до та після надання спеціалізованої психологічної допомоги

Отримані результати демонструють нам переважний психологічний ефект (у 50% підлітків) технік біхевіоральної психотерапії, коли випробовувані розташовуються в діапазоні психологічної норми-акцентуації в разі виникнення в них психологічних переживань, напруженого особистісного реагування в умовах екстремальних соціальних ситуацій, коли зникнення напруження індивідуального бар'єра психічної та психологічної адаптації у вигляді повного його відновлення або значного поліпшення спостерігається у 70,8% підлітків.

Порівнюючи візуальні результати рис. 5.5, ми переконуємося, що психотерапевтична корекція у вигляді поведінкової психотерапії нормалізує особистісні переживання (шкали тривоги, конституціональної тривожності, обсесивно-фобічних і дистимічних порушень) і поведінкові патологічні стереотипи – шкали схильності до алкоголізації, делінквентності та істеричного реагування особистості.

Звертає на себе увагу не тільки кількісне зменшення показників шкал, а й їхнє якісне взаємопоєднання, що підтверджує позитивні психологічні процеси в структурі особистості під впливом патогенетичної психотерапії.

Отже, поведінкові психотерапії, що ґрунтуються на теоріях стимул-реакція, стосунків, у представників діапазону психологічної норми-акцентуації, виявляються адекватними психотипологічній структурі діапазону норми.

Водночас за використання технік поведінкової психотерапії повного відновлення і значного поліпшення вдалося домогтися у 65,2% підлітків, що достовірно гірше, ніж за застосування комбінованої профілактики. Звертає на себе увагу той факт, що стан поліпшення за дії поведінкової психотерапії спостерігається в 34,8% випадків, а за дії комбінації поведінкової психотерапії плюс 8,7% випадків, що свідчить про «перехід» значного відсотка підлітків до підгруп, які характеризуються повним відновленням механізмів психологічного захисту або їх значним поліпшенням, чого не відбувається настільки помітно за лікувального впливу поведінкової психотерапії.

Порівняльний аналіз рис. 5.6 показав, що передусім зменшуються кількісні показники психологічних методик під впливом профілактики в умовах деструктивного середовища проживання. Відбувається нормалізація особистісних переживань і поведінкової адаптації, підтверджуючи ефективність комбінованої профілактики.

Таким чином, застосування поведінкової психотерапії чинить стабілізуючий ефект на конституціональні механізми компенсації та адаптації.

У табл. 5.13, 5.14 подано результати ефективності застосування патогенетичної психотерапії як самостійного методу і в комбінації з іншими

методами. У підлітків діапазону пограничної аномальної особистості ми спостерігаємо превалювання станів повного одужання і значного поліпшення у 82,6% випадків за застосування патогенетичної психотерапії та комбінованої спеціальної допомоги.

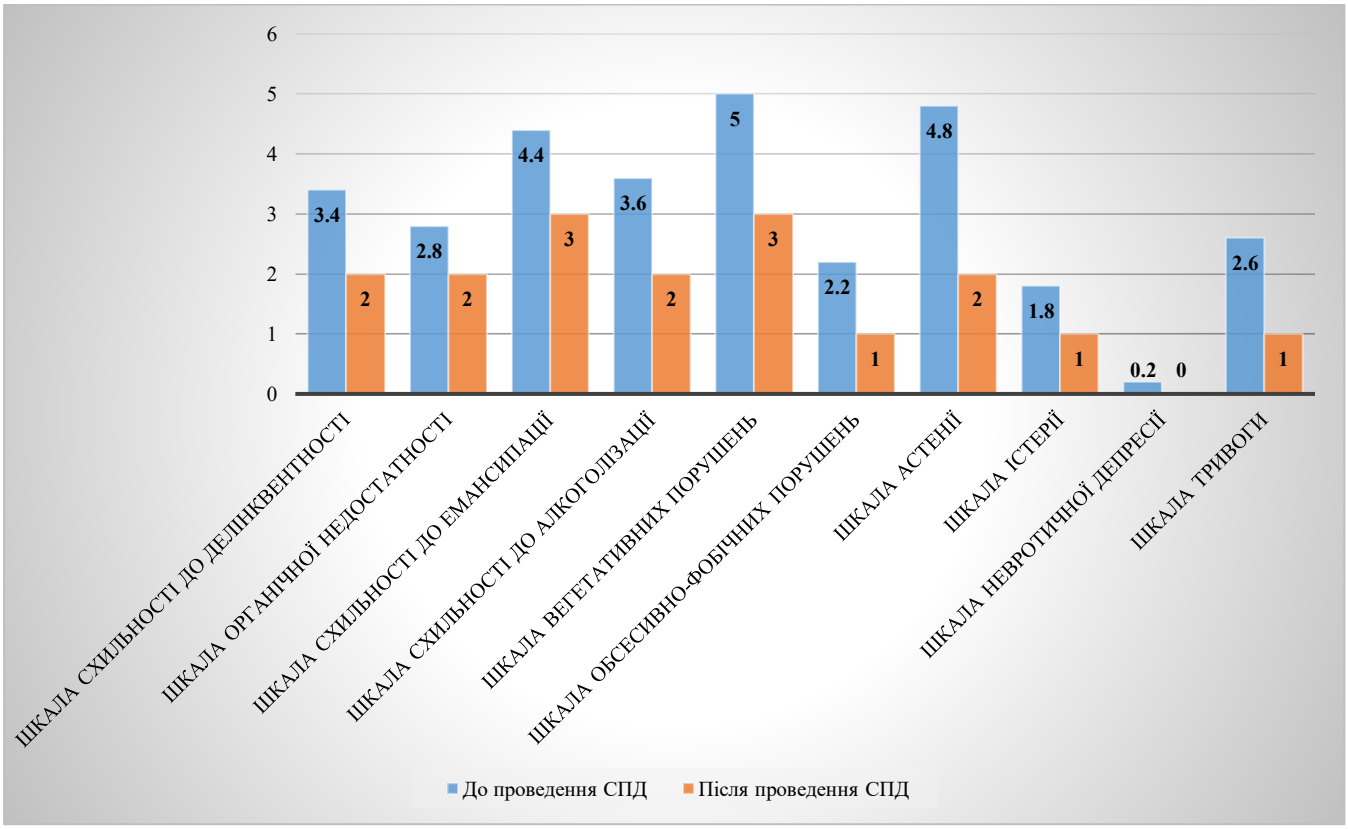

Рис. 5.6. Порівняльна патопсихологічна характеристика підлітків з істероїдним психотипом до і після надання спеціалізованої психологічної допомоги

Самостійне застосування патогенетичної психотерапії дало змогу досягти повного відновлення і значного поліпшення психологічних механізмів компенсації та адаптації тільки у 52,2% підлітків, що вказує на суттєву ефективність застосування комбінованої спеціальної допомоги як способу.

Звертає на себе увагу той факт, що станів поліпшення і без ефекту було досягнуто в 47,8% випадків при застосуванні патогенетичної психотерапії як самостійного методу. Застосування психотерапії в поєднанні з комбінованою

допомогою привело до стану поліпшення в 17,4% випадків, стани без ефекту не зустрічалися.

Наведена статистика також вказує на ефективність комбінованих методів профілактики в структурі спеціалізованої профілактичної допомоги, на необхідність ширшого застосування практичними психологами в несприятливому середовищі життєдіяльності.

Таблиця 5.13

Порівняльна ефективність патогенетичної психотерапії у підлітків діапазону пограничної аномальної особистості в складних соціально-інформаційних умовах середовища життєдіяльності

Ефективність психокорекції	**Патогенетична психотерапія**		**Комбінована спеціальна допомога**	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	3	13	11	47,8
«Значне поліпшення»	9	39,2	8	34,8
«Покращення»	7	30,4	4	17,4
«Без ефекту»	4	17,4	0	0
Разом	23	100	23	100

Результати табл. 5.14 також переконливо свідчать на користь комбінованих методів профілактики у підлітків діапазону психологічної норми-акцентуації.

Коли сукупний стан повного відновлення і значного поліпшення становить 90,5%, а в разі використання самостійного методу патогенетичної психотерапії ми досягаємо аналогічного результату лише в 66,6% випадків, водночас стан поліпшення відмічають у 33,3% випадків, а за комбінованої профілактики – у 9,5% випадків, що також підтверджує ефективність комбінованої спеціальної допомоги, полегшуючи психотерапевтичні апеляції до особистості підлітків несприятливих умов середовища.

Таблиця 5.14

Порівняльна ефективність патогенетичної психотерапії у підлітків діапазону психологічної норми-акцентуації в складних соціально-інформаційних умовах середовища життєдіяльності

Ефективність психокорекції	Патогенетична психотерапія		Комбінована спеціальна допомога	
	Абс.	%	Абс.	%
«Повне відновлення»	8	38,0	12	57,1
«Значне поліпшення»	6	28,6	7	33,4
«Покращення»	7	33,4	2	9,5
«Без ефекту»	0	0	0	0
Разом	21	100	21	100

Отже, позитивна редукція особистісних і поведінкових реакцій у діапазоні норми в підлітків виражена стійкіше і час настання випереджає представників діапазону пограничної аномальної особистості, що доводить кращий відновлювальний ефект конституційних механізмів психологічного захисту у підлітків діапазону норми.

У підлітків діапазону пограничної аномальної особистості застосування профілактичних методів спеціалізованої психологічної допомоги доводить більшу ефективність комбінованих методів, коли вдається досягти більшої чи меншої нейтралізації провів девіантної поведінки.

При тому зміна кількісних показників досліджуваних психологічних шкал відбувається не настільки виразно, але якісна зміна, судячи із взаємопоєднання позитивної редукції шкал, доволі ефективна.

5.4. Прогнозування, апробація та впровадження психологічної моделі допомоги підліткам із девіантною поведінкою

На наш погляд, реабілітаційна робота з підлітками, які мають тенденцію до девіантного стереотипу поведінки (діагностика, корекція, профілактика,

прогностика, проектування) повинна проводитися психологічною службою, що створюється в системі органів місцевого самоврядування.

Зміст її діяльності представлений у розробленій нами моделі (табл. 5.15).

Для реалізації зазначеного змісту діяльності до структури експертно-психологічної служби повинні входити такі підрозділи:

1. Експертна комісія (психолог, соціальний педагог, психіатр, юрист тощо) – основний напрямок – експертний висновок.

2. Юридичний відділ (юристи, консультанти) – основний напрямок – нормативно-правове регулювання.

3. Служба психологічного консультування (психолог, соціальний педагог) – основний напрямок – психологічне консультування та корекція.

4. Відділ психіатричної експертизи (психіатр, психотерапевт, невропатолог) – основний напрямок – виявлення психічних відхилень особистості.

Таблиця 5.15

Модель змісту діяльності регіональної психологічної служби

№	Блок	Модулі
1	Нормативно-правовий	Нормативно-правове регулювання роботи з підлітками з різними формами девіантної поведінки
2	Психолого-корекційний	1. Психологічне консультування підлітків 2. Психологічна корекція особистості підлітка
3	Соціальний	1. Робота з педагогічним колективом закладу освіти 2. Робота з сім'єю підлітка з девіантною поведінкою
4	Медико-терапевтичний	1. Надання допомоги підліткам із залежністю 2. Психотерапія 3. Реабілітація
5	Кримінально-виконавчий	1. Робота з підозрюваними. 2. Робота з обвинуваченими 3. Робота із засудженими 4. Робота з персоналом кримінально-виконавчої системи
6	Соціально-просвітницький	Профілактика девіантної поведінки через: 1) засоби масової інформації; 2) загальноосвітні

		установи; 3) сімейне виховання; 4) дозвілля підлітків.

5. Відділ психологічної експертизи (психолог, психоаналітик) – основний напрямок – виявлення психологічних відхилень у поведінці та особистості.

6. Відділ психологічної реабілітації (психолог, психіатр, соціальний педагог) – основний напрямок – допомога в реабілітації підлітків з різними видами залежностей.

Далі запропоновано конкретні рекомендації щодо реалізації блоків змісту діяльності експертно-психологічної служби.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ БЛОК. Законодавством України передбачено регулювання діяльності психологічної служби в контексті нашого дисертаційного дослідження наступною нормативно-правовою базою: 1. Конституція України. 2. Декларація прав людини. 3. Конвенція про права дитини. 4. Закон України «Про освіту». 5. Етичний кодекс психолога (прийнятого на І установчому з'їзді Товариства психологів України 20.12.1990 в м. Києві). 6. Положення про психологічну службу у системі освіти України. 7. Положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України.

ПСИХОЛОГО-КОРЕКЦІЙНИЙ БЛОК. Консультування та психокорекція при наркозалежності. Часто до консультанта або психотерапевта звертаються у зв'язку з вживанням наркотиків і токсичних речовин — як самі залежні, так і їхні родичі або друзі. Існує така класифікація таких звернень. Клієнт: а) перебуває під дією психоактивних речовин; б) відчуває абстиненцію; в) шукає допомоги у зв'язку з виникаючою або виниклою наркотичною залежністю; г) стурбований адиктивною поведінкою близьких (звернення «третіх осіб»: родичі, друзі).

Щоб оцінити залежність від наркотичних речовин, слід звернути увагу на такі прояви: сильне бажання або непереборний потяг; порушення здатності контролювати вживання (початок, закінчення і дозу); речовина вживається, щоб запобігти абстиненції; наявність абстиненції; підвищення толерантності;

звуження і стереотипність поведінки, орієнтованої на адикцію; звуження і розпад соціальних та емоційних зв'язків; стійке зловживання, незважаючи на усвідомлення нанесення собі явної шкоди.

Наявність трьох з восьми проявів достатньо, щоб з упевненістю діагностувати залежність.

На консультації такі клієнти зазвичай непослідовні, нечітко викладають факти, розпливчасто формулюють думки і абсолютно не здатні описувати почуття. Їх безвідповідальність призводить до того, що вони легко погоджуються з твердженнями консультанта. Так можуть виникнути спільні помилки.

У переважній більшості слова цих людей далекі від правди. Брехня є основою взаємодії клієнта з іншими, що перешкоджає розвитку довіри у відносинах. Навіть якщо вони дійсно шукають допомоги, повідомлені ними відомості вкрай недостовірні. Тому консультанту не варто витрачати час на зіставлення повідомлених фактів з дійсністю – розслідування обов'язково натрапить на непереборні протиріччя і буде непродуктивним.

Використання акуратних і тактовних «припущень» дозволить визначити актуальні труднощі в житті клієнта і їх зв'язок з хворобливою залежністю від наркотичних речовин. Нерідко клієнт ухиляється через побоювання санкцій з боку оточення або суспільства. Наприклад, якщо підліток вважає себе «зрадником», важливо переконати його в помилковості такого уявлення. Посилаючись на анонімність і конфіденційність, слід, в основному, зосередитися на думках і почуттях співрозмовника. Позитивні зміни виникають не після детальної інвентаризації фактів зловживання, а в силу роботи з особистістю клієнта. Досить велика кількість осіб, які звертаються з приводу наркотичних проблем, стикалися з правоохоронними органами, але така інформація не настільки важлива для консультанта.

Клієнти зазвичай: заперечують свою пристрасть в даний час, визнаючи її в минулому; говорять про окремі епізоди вживання наркотиків і токсичних засобів, наводячи зовні зрозумілі пояснення і представляючи їх чимось

буденним; повідомляють про вживання «нешкідливих» препаратів (болезаспокійливих, снодійних тощо); часто створюють своєрідний «туман» зі скарг на тілесне нездужання, детально описуючи ознаки нездужань. Нерідко клієнт схильний, навпаки, перебільшувати вираженість наркотичної залежності. Використовуючи тактику «підтекстів», варто досліджувати приховані мотиви, а також те, які почуття це викликає.

При роботі з клієнтом майже постійно діють різні механізми психологічного захисту. Клієнти можуть витісняти обставини наркотизації і, особливо, почуття, пов'язані з прийомом таких речовин. Вони звертаються до раціоналізації для прийнятного тлумачення залежності, наприклад посилаючись на «важке життя», несприятливі зовнішні обставини. Схильність до проектування – приписування наркотичної залежності значній кількості однолітків або знайомих – звільняє від почуття провини за власну поведінку. Захист виражається не тільки як негативізм і опір, але і в вербальній агресії.

Психологи пропонують наступну схему роботи з наркозалежними: 1) виявлення ключових (пускових) моментів прийняття рішення «вжити наркотик»; 2) усвідомлення цих моментів; 3) навчання самогіпнозу, щоб клієнт міг самостійно входити в трансовий стан при виникненні відчуттів фізичної або психологічної залежності; 4) вбудовування в підсвідомість генератора «любові до себе» і «відповідальності» [143].

У роботі з наркозалежними використовується також групова психотерапія. На спеціально організованих тренінгових заняттях залежні вчаться говорити «ні», зокрема – наркотичним речовинам. Виділяють деякі форми як приймаючої, так і відкидаючої поведінки, виділені учасниками групи під час групових занять: відхід; звинувачення; повна мовчанка, яка може супроводжуватися мімікою і жестами (при подібній тактиці поведінки будь-яка комунікація швидко заходить у глухий кут і взаємодія припиняється); образ втрати здоров'я, людини, що опустилася, або образ в'язниці, сліз матері тощо; прийняття замаскованого запрошення типу «підемо, є справа», «давай піднімемося до мене» тощо (при цьому людина стовідсотково знає, куди її

запрошують); самообман; чітка і однозначна публічна заява про свою позицію щодо наркотиків (це допомагає відмовлятися від подальших пропозицій).

Соціально-психологічний тренінг є найефективнішою формою для роботи із залежностями. Така форма соціально-педагогічної роботи є доцільною не тільки для реабілітації наркоманів і алкоголіків, а й для подолання посттравматичних залежностей – жертв насильства, співзалежних у сім'ях наркоманів тощо [22].

Надзвичайно важлива роль родичів наркозалежних. Найчастіше це аж ніяк не жертви, а активні учасники, які створюють емоційний фон, на якому розвивається залежність. Причому більшість з них цього зв'язку не бачать, можливо, витісняють. Психологи пишуть про те, що спілкування наркомана з батьками жорстко структуровано. По суті, воно веде до уникнення близькості і справжності у відносинах. Наприклад, коли дитина намагається встановити емоційний контакт, а у відповідь отримує: «Відчепися! Не твоя справа». Діти перетворюються на «цапів-відбувайлів», батьки мстять їм за власну неспроможність. Приходить час, і підросла дитина сама перетворює батьків на «цапів-відбувайлів». Так замикається коло: 1) засвоєння отриманих моделей адаптації до світу; 2) збереження отриманих навичок і періодичне їх використання; 3) відтворення засвоєного і «перетворення всього світу».

Крім того, саме вживання наркотику (алкоголю) одним із членів сім'ї може приносити іншим вторинну вигоду. Наприклад, дружина алкозалежного може грати улюблену роль жертви, уникати сексуальної близькості, проявляти агресію тощо. При припиненні адикції оточення часто починає докладати зусиль для того, щоб повернути адикта до звичної поведінки.

Відповідно, робота з родичами наркозалежних (алкозалежних) аж ніяк не зводиться до підтримки, яка тим не менш необхідна, особливо на етапі побудови робочого альянсу. Крім цього, необхідно допомогти їм висловити свої емоції, навчити розуміти свої почуття і причини вчинків. Іноді їм слід допомогти змінити поведінку, зокрема щодо вираження почуттів до близьких

людей. Іноді з успіхом застосовуються і конкретні поведінкові програми. Скажімо, наркозалежний може укласти угоду з батьками.

Виходячи із загального уявлення про наркоманію як хворобу особистості в соціальному контексті, можна припустити, що одним із принципів терапії наркозалежності повинен бути екологічний принцип: людина може перестати бути наркоманом тільки в тих умовах, в яких вона наркоманом стала. Амбулаторна форма роботи з наркозалежним задає і амбулаторну форму роботи з членами сім'ї. Якщо припустити, що наркоман лікується стаціонарно, а люди, які перебувають з ним у відносинах співзалежності, – амбулаторно, то очевидно, що це відразу ж розподіляє ролі «хворий» – «здорові» і порушує баланс відповідальності за спільне одужання в сім'ї. Таким чином, одним із принципів терапії співзалежності є екологічний принцип, а найбільш оптимальною з точки зору організації – амбулаторна форма роботи. Крім створення і підтримки зазначеної умови «рівності» учасників терапевтичного процесу (на противагу «він – хворий, а ми – родичі – здорові»), що є основою рівності відповідальності, амбулаторна форма організації терапії співзалежності дозволяє також: 1) вільно і оперативно досліджувати сімейну констеляцію; 2) гнучко планувати роботу: на відміну від стаціонарної форми, амбулаторна менш жорстко структурована; 3) зібрати і включити в терапевтичний процес членів сім'ї.

При роботі з батьками наркозалежних зняття напруги і тривоги вимагає від психолога особливої гнучкості. Необхідний баланс фрустрації і підтримки тут особливо важливий через високий рівень напруженості і тривоги (що створює необхідність підтримки) і звуженість сприйняття ситуації (що визначає необхідність підтримувати певний рівень фрустрації). При роботі з батьками наркозалежних необхідно враховувати їх схильність до маніпулятивної поведінки – це одне з найбільш яскравих проявів співзалежності. Руйнування маніпуляцій викликає у батьків (та інших членів сім'ї) залежних напругу, яка здатна породити широкий діапазон реакцій. У зв'язку з цим психотерапевт повинен бути дуже уважним до проявів справжніх і щирих почуттів,

підтримувати їх і руйнувати маніпуляції та типові для співзалежних ігри. Зауважимо також, що в міру формування співзалежності у батьків знижується здатність до адекватного відображення емоційних станів інших людей, відбувається поляризація свідомості.

Пріоритетними формами роботи з родиною наркозалежних вважаються загальносімейні зустрічі. Практика показує, що зібрати разом всю сім'ю вдається з великими труднощами. Однак це не означає, що таку роботу не слід починати при неповному складі. Важливо не стільки те, наскільки повно представлена сім'я на терапевтичній сесії, скільки орієнтація на роботу з загальносімейною проблемою, носієм якої є сім'я як ціле. Послідовна реалізація цього принципу пов'язана зі значними складнощами, подолання яких створює сприятливі умови для терапії сім'ї і, з іншого боку, служить своєрідним індикатором сімейної динаміки. Серед основних труднощів виділяють наступні: 1) до моменту початку терапії сім'я залежного перебуває в стані гострої сімейної кризи; 2) відсутність психологічного запиту з боку сім'ї; 3) багатошаровість сімейної проблематики; 4) високий рівень тривожності в сім'ї; 5) вкрай низька поінформованість батьків у питаннях, пов'язаних з наркотиками та наркоманією.

Перераховані труднощі роботи з родиною створюють специфічну ситуацію, впоратися з якою неможливо в межах якої-небудь однієї моделі або терапевтичного підходу. Найважливішим фактором ефективності в цьому випадку стає еклектичний терапевтичний підхід при дотриманні принципу роботи з родиною як цілим.

Консультування та психокорекція при алкоголізмі. З огляду на роль психологічних факторів у розвитку алкоголізму, слід визнати пріоритет психотерапевтичної допомоги для його лікування перед біологічною терапією [81]. Однак вибір конкретного підходу тут залежить від обізнаності консультанта в проблемі алкоголізму, від погляду на етіологію алкоголізму і особистості алкоголіка. Наприклад, якщо консультант обтяжений негативними переживаннями у зв'язку з алкоголізмом батьків або сам зловживав алкоголем,

це впливає на його установки. Він може відчувати антипатію до алкоголіка і не бачити в ньому людину. Брак співчуття не дозволить встановити продуктивний консультативний контакт з клієнтом. У таких випадках, звичайно, слід відмовитися від роботи, тому що для успішного консультування необхідно за відразливою і деструктивною поведінкою залежної людини все ж побачити обличчя. Консультант зобов'язаний усвідомлювати своє ставлення до алкоголізму і витоки виникнення цього ставлення.

Стратегія і тактика роботи консультанта багато в чому обумовлені розумінням причин алкоголізму. Тут можуть існувати різні варіанти.

Деякі консультанти розуміють алкоголізм як шкідливу звичку, порок, слабкість характеру. Серйозної причини для випивки начебто і немає – просто п'ють тому, що подобається, бракує волі, хтось засмутив або розлютив, неможливо противитися впливу друзів, або просто тому, що так вже вийшло. При такому підході консультант прямо говорить клієнту, що він думає про алкоголіків взагалі і конкретно про клієнта, а також роз'яснює, що той повинен робити. Зрозуміло, слід припинити пити, більше часу приділяти родині, роботі, знайти хобі тощо. Іноді такі настанови відразу «працюють» – клієнт припиняє пити і починає «нове життя». Однак необхідно пам'ятати, що алкоголіку не складає труднощів на деякий час кинути пити. Іноді відбувається збіг з «виховними» зусиллями консультанта, і період тверезості буває досить тривалим. Якщо випивкам клієнта супроводжує гостре почуття провини, зусилля консультанта можуть зменшити це переживання, і потреба у випивці теж значно зменшиться. Отже, повчання і моралізація в роботі з алкозалежними – не завжди марна трата часу. Проте проблема залишається – через якийсь час клієнт, як правило, починає знову вживати алкоголь.

Консультанти, які бачать причини пияцтва в життєвих турботах, прагненні втекти від важкої і болючої реальності, всю свою енергію спрямовують на розкриття труднощів і проблем, яких уникає клієнт. І більшість алкоголіків охоче говорять про свої труднощі – важке дитинство і юність, невдалий шлюб, проблеми на роботі тощо. Це нерідко викликає співчуття,

навіть бажання конкретно допомогти (дати грошей, щось купити, знайти житло). Доброзичливість консультанта часом приносить хороший безпосередній ефект, однак зазвичай ненадовго. Консультант повинен бути люб'язним з клієнтом, але не занадто доброзичливим, оскільки легко може стати жертвою маніпуляцій, адже алкоголіки відрізняються вмінням викликати співчуття, залучати на свою сторону і таким чином утримувати консультанта на безпечній відстані. Коли причини алкоголізму бачать у життєвих труднощах, часто ігнорують істотний фактор – внутрішні конфлікти, страх перед самим собою. Слухняність і благодійність без розуміння внутрішнього стану клієнта шкодять йому – збільшують почуття провини, тривожність і тим самим спонукають до нових епізодів алкоголізації.

В. Пилипенко зі співавторами вивчивши мотиваційну сферу особистості підлітків з адиктивною поведінкою, наголошують на таких деформаціях, як: втрата тимчасової перспективи майбутнього; зниження мотивації спілкування (байдужість оцінки з боку інших людей, до їх схвалення, кохання); підвищення мотивації, незадоволення існуючим становищем; підвищення «Я»-мотивації та мотивації особистої автономії (реакції протесту чи реакції емансипації) [182].

Перш за все, консультанту слід пам'ятати, що деяким алкоголікам взагалі не можна допомогти. Важлива також думка консультанта про алкоголіка. Багато алкоголіків чутливі до критики, вони приймають захисну позу і стають потайливими. Алкоголік в такій же мірі гідний поваги, як будь-яка інша людина. У розмові треба допомогти йому зрозуміти самого себе. Більшість алкоголіків мають низький рівень самооцінки, аж до самознищення. Безмірне пияцтво, принаймні частково, відображає ненависть до себе і прагнення до саморуйнування. Також консультанту необхідно звернути увагу на сексуальну сферу алкоголіка. Хворим на алкоголізм притаманні страхи з приводу потенції і взагалі повноцінності свого статевого життя.

Розкрити зміст свого внутрішнього світу для алкозалежних не легко. Зіткнувшись з тим фактом, що його страхи, таємниці сексуального життя доступні сторонній людині, клієнт може відчути себе оголеним, як ніби на

нього нападають, і починає агресивно реагувати на консультанта, а потім віддаватися зловживанням ще інтенсивніше. Як це не парадоксально, але подібним чином алкозалежний сприймає поверхневий підхід консультанта, спробу уникнути обговорення гострих питань і відмову від проникнення в його внутрішній світ. Консультант, по суті, опиняється в безвихідному становищі – що б він не робив, все закінчується одним результатом – поверненням клієнта до алкоголю. Це ранить професійне самолюбство і є однією з головних причин, чому багато консультантів і психотерапевтів відмовляються допомагати алкозалежним.

При роботі з алкозалежними консультант повинен враховувати дві важливі речі. По-перше, слід відмовитися від професійної пихатості, тобто не думати про свою силу і владу над клієнтами і не очікувати від них нескінченної вдячності, перестати хизуватися своїми успіхами. По-друге, слід чіткіше усвідомити схильність залежних підтримувати і ще більше роздувати «міхур» консультанта, щоб потім «підірвати» його. Якщо консультант знає про це, спроби клієнта підірвати його самолюбство стануть значно менш болючими, а крім того, він спокійніше реагуватиме на підлещування клієнта, вбачаючи в них лише опір консультуванню, а отже, продовження саморуйнування.

Консультант повинен враховувати деструктивність алкоголіка по відношенню до самого себе. Опираючись консультанту, залежний уникає розуміння себе. Оскільки саморуйнівна тенденція становить чи не суть проблеми алкоголізму, треба всіляко виставляти її перед клієнтом. Не усвідомивши прагнення до саморуйнування, клієнт не зрозуміє причини своєї пристрасті до алкоголю. Дуже важливо, як говорити про це. Алкоголік і сам знає, що він руйнує сім'ю і життя близьких. Але слід підкреслювати навмисний, хоча і несвідомий характер прагнення, що частково виражається в опорі зусиллям консультанта. Консультант повинен не тільки пояснити сенс теперішніх дій клієнта, але і передбачити його поведінку після припинення консультування. Передбачення, засноване на реаліях життя клієнта, дає йому певну точку відліку – коли багато з того, про що говорив консультант, почне

збуватися, клієнт зможе спокійніше, без зайвої озлобленості і провини подивитися на своє минуле. Подібна тактика консультанта набагато ефективніша, ніж моралізування.

Метою психотерапії алкозалежних на першому етапі одужання має бути не інсайт, а утримання. І розуміння того, що не можна втручатися в особистісні структури клієнта – це, можливо, найважча частина терапевтичного процесу, яка пізнається лише з досвідом. Спроба змінити спрямованість захистів пов'язана з ризиком некоректного застосування. В результаті можливе підвищення рівня тривожності або невираженого гніву, що може призвести до відновлення пияцтва або переривання лікування.

Отже, основні пункти роботи з алкозалежністю – це утримання, запобігання рецидивам, робота з порушеннями в характері та взаєминах (психічними розладами). Терапевтична позиція має свої особливості. Одним з важливих факторів є встановлення і утримання меж. Необхідно уникати «змов» з клієнтом. Зробити це буває важко, оскільки хімічна залежність побудована на системі змови. Необхідно допомогти клієнту відіграти внутрішні конфлікти в протилежність адикції.

Консультування при комп'ютерній залежності. Можна однозначно сказати, що на даний момент ще не розроблені підходи і методи консультування для випадків комп'ютерної залежності. Тут рекомендується застосовувати підходи, що використовуються для корекції різних типів компульсивної поведінки, таких, наприклад, як ігрова залежність або переїдання. Традиційно консультанти, що спеціалізуються на терапії залежностей, комбінують методи індивідуальної, групової та сімейної терапії, приділяючи особливу увагу проблемам абстиненції. Такі проблеми часто є мішенню терапевтичної роботи з клієнтами, що страждають на алкоголізм, наркоманію або ігрову залежність. У той же час у випадку, скажімо, компульсивного переїдання клієнта навчають помірності, а не повної стриманості. Тут необхідно навчити встановлювати обмеження, знаходити баланс і розумно розподіляти свій час без повної відмови від улюбленого виду діяльності. Наприклад, як при патологічному переїданні

можна встановити такі обмеження, як повна відмова від певних продуктів-тригерів (солодке, жирне, чіпси). Подібним чином при інтернет-залежності можна рекомендувати клієнту повністю виключити відвідування чатів.

При комп'ютерній залежності можна застосовувати різні техніки поведінкової та інтерперсональної психотерапії для зниження інтенсивності використання Інтернету. Також консультування може зачіпати більш глибокі проблеми клієнта, які часто співіснують поряд з інтернет-залежністю (наприклад, соціальні фобії, розлади настрою, невдоволення шлюбом, професійне вигорання).

Деякі психотерапевти вважають, що основним видом допомоги при даному виді залежності має бути групове консультування. Підтримка, конфронтація та інсайт, що отримуються за допомогою інших учасників групи з подібними проблемами, полегшують процес відновлення.

Консультування при ігровій залежності. Для розпізнавання ігрової залежності при консультуванні використовується активне слухання. Слід з'ясувати наступні обставини, що стосуються пристрасті: Як часто клієнт грає? Чи заробляє він гроші, щоб витратити їх на гру? Як довго він грає, чи втрачає відчуття простору і часу, чи програє більше, ніж запланував? Чи проявляється тривожне занепокоєння, якщо немає можливості реалізувати азарт? Наскільки велике бажання відіграти за програш? Чи думає про гру вдома, на роботі тощо? Чи завдає гра шкоди його заняттям, благополуччю сім'ї? Чи продовжує клієнт грати, незважаючи на борги?

Під час консультування слід приділяти увагу наступним моментам. По-перше, дуже важливо оцінити ступінь суїцидального ризику і обговорити емоції клієнта. Вони характеризуються майже повною неусвідомленістю і ніяк не пов'язуються з ігровою залежністю або саморуйнівним стилем життя. Разом з тим страх і відчай присутні постійно, тому психічний біль може спливти на поверхню раптово і зробити суїцидальні дії імпульсивними. По-друге, слід з усією серйозністю ставитися до проявів ігрової залежності як форми саморуйнівної поведінки і допомогти усвідомити це клієнту. По-третє,

стимулюючи його роботу над емоційними переживаннями в сьогоденні, важливо забезпечувати його навичками опису (вербалізації) свого стану, обумовленого ігровою залежністю. По-четверте, слід брати до уваги потужність психологічних захистів (заперечення, витіснення, регресії), які, безумовно, проявляться в процесі роботи. По-п'яте, слід підкреслювати, що можливі позитивні результати роботи – це тільки початок довгого шляху подолання ігрової залежності, що вимагатиме від клієнта подальших зусиль і наполегливості.

В якості профілактичних заходів клієнт може використовувати рекомендації Каліфорнійської ради з проблеми ігрової залежності: 1. Вирішіть заздалегідь, скільки часу і грошей ви виділяєте на азартну гру. 2. Грайте, усвідомлюючи, що ви швидше програєте, ніж виграєте, тому грайте на таку суму, яку ви можете дозволити собі втратити. 3. Приймайте обдумані рішення щодо вашої гри – враховуйте випадковості. 4. Розцінюйте азартну гру як розвагу, а не як джерело доходу. 5. Якщо вам дістався хороший виграш – радійте! Але нагадайте собі, що, ймовірно, це більше ніколи не повториться. 6. Не грайте в азартні ігри, коли ви втомилися, коли вам нудно, ви схвильовані або сердитеся. 7. Регулярно записуйте, скільки часу і грошей ви витратили на азартну гру. 8. Сприймайте турботу сім'ї та друзів серйозно. Якщо вони стурбовані вашою грою, вони, можливо, бачать щось, чого ви не помічаєте. 9. Грайте тільки на власні гроші. Не позичайте. 10. Усвідомте, що в більшості видів азартних ігор ви не маєте впливу на хід гри, – результат випадковий. 11. Під час гри робіть перерви: пройдіться, поїжте, вийдіть на вулицю. 12. Зберігайте ясність мислення під час гри – обмежуйте вживання алкоголю. 13. Врівноважуйте азартну гру іншими видами відпочинку. 14. Ідіть грати разом з тим, у кого немає проблем з азартними іграми. 15. Не погіршуйте становище – не намагайтеся відіграти програші. 16. Коли йдете грати, не беріть з собою кредитні та банківські картки. 17. Встановіть собі ліміт часу на гру. 18. Приймайте власні рішення щодо азартних ігор – не грайте тому, що інші так хочуть. 19. Не використовуйте азартну гру як спосіб уникнути негативних

почуттів або ситуацій. 20. Якщо ви стурбовані своєю пристрастю до азартної гри, поговоріть з тим, кому ви довіряєте.

При терапії використовується також імажинативна (лат. – образ) десенситизація, коли хворий уявляє, як він утримується від гри в різних провокуючих ситуаціях. Пацієнту також дають парадоксальне приписування грати відповідно до суворого режиму, розробленого терапевтом. Ефективна групова психотерапія, спрямована на роботу з образами та емоціями, а також з проблемами спілкування, оскільки адикти зазвичай відчувають значні труднощі в цих сферах.

Лікування починається з 2–3-тижневого курсу індивідуальної підтримуючої терапії, спрямованої на подолання фази розчарування. Потім з пацієнтом і його сім'єю укладають контракт, згідно з яким він зобов'язується зробити все можливе для уникнення зриву. Проводиться групова терапія, зосереджена на корекції маніпулятивної поведінки і виробленні мотивації, за допомогою якої пацієнт вирішує свої фінансові та сімейні проблеми.

У роботі з патологічними гравцями враховують наступні терапевтичні цілі: 1) нав'язливі думки про гру, потяг до атмосфери гри. При незадоволенні цих потягів виникає відчуття дискомфорту, внутрішнього напруження; 2) гра може бути спробою перетворити депресію на радість, оживити себе в ситуації ризику, розрядитися, знайти привід для поганого настрою (не щастить в грі); 3) надцінна ідея швидкого і легкого збагачення; 4) реалізація фактора віри, надії на виграш; 5) авторитетна група, що поділяє погляди на ризик, надію і міфи про виграш; 6) перенесення значущої життєдіяльності в атмосферу гри, невизначеного результату, ризику, з появою почуття насиченості і значущості буття.

Вченими розроблена поетапна програма терапії при цьому стані. Діагностичний етап включає постановку діагнозу, визначення стадії ігрової залежності, з'ясування індивідуальних особливостей фаз ігрового циклу. Психоосвітній етап присвячений усвідомленню неможливості повернути своє первісне ставлення до гри і необхідності повної відмови від гри. Клієнту

розповідають про причини і симптоми захворювання, його перебіг і методи лікування, типові ситуації, що провокують зрив, а також про варіанти відносин з оточуючими при відмові від гри. Клієнту пропонують жваво уявити своє життя, в якому ніколи не буде гри. При цьому його бажання грати різко посилюється, він усвідомлює, наскільки важко і наскільки необхідно контролювати його. Етап створення стратегій контролю над імпульсом до гри спрямований на розуміння того, що: 1) з моменту ігрового зриву клієнт не в змозі проконтролювати свою поведінку; 2) відсутність усвідомленого бажання грати не рівнозначна здатності контролювати ігровий імпульс. Клієнт вчиться усвідомлювати і розрізняти постійне бажання грати і різке ситуаційне посилення ігрового імпульсу під впливом зовнішніх обставин. Контроль над ігровою поведінкою досягається шляхом вироблення здатності помічати ознаки наближення зриву: посилення фантазій про гру, наростання емоційної напруги, поява впевненості в одужанні. Регулювання станів трансу досягається завдяки розумінню того, яким чином клієнт вводить себе в стан трансу після прийняття рішення грати і як він може контролювати цей процес. Робота над помилками мислення полягає у виявленні ірраціональних установок, пов'язаних з грою, в аналізі мотивів поведінки, що стосуються гри та її наслідків. Етап планування – це створення програми найближчих життєвих завдань: виплата боргів, відновлення фінансового благополуччя, нормалізація робочих відносин. Для профілактики зриву важливо обговорити причини колишніх зривів і виробити мотивацію контролювати ігрову поведінку і ширше – оволодіти навичками емоційної саморегуляції.

Основні завдання психотерапії при ігровій залежності наступні:

1) пригнічення бажання грати на свідомому і підсвідомому рівнях;

2) контроль над поведінкою поза грою і, зокрема, недопущення наростання азарту та інших станів психофізичного напруження;

3) зміна суб'єктивного ставлення до гри з упередженого спочатку на негативне, а потім і нейтрально-байдуже;

4) корекція всіх помилок логічного мислення гравця, а саме: а) помилок бажання. Вони виникають через виражене бажання грати, суб'єктивно-упереджене ставлення до гри і крайню значимість результату (виграшу). За азарт і бурхливі емоції з приводу виграшів і програшів гравець розплачується кінцевим фіаско і залежністю. Через залежність відбувається аберація сприйняття гри з виникненням невиправданих надій (ілюзій гравця); б) помилок пізнання, пізнавальної діяльності – когнітивних помилок (тактики підловлювання великого виграшу; ілюзії вибору і безпомилкового прогнозу); в) помилок віри – ірраціональних переконань (наприклад, безумовної віри в свої здібності, успіхи, фарт, везіння, удачу, щасливий випадок);

5) формування чіткого розуміння клієнтом неможливості в кінцевому підсумку залишитися у виграші при наявності залежності;

6) придушення хворобливого, компульсивного (нестримного) характеру гри;

7) усвідомлення неефективності всієї ігрової діяльності за критеріями вибору, прийняття рішення і за результатом;

8) вдосконалення механізмів прийняття рішення в плані переробки інформації стану в інформацію управління;

9) виявлення абсурдності, безглуздості азартної гри на гроші як цілісної практичної діяльності, переключення на інші види діяльності, що приносять раніше залежному не менше задоволення, ніж колишній ігровий наркотик.

СОЦІАЛЬНИЙ БЛОК. Даний блок пояснює ризик формування девіантної поведінки шкідливими звичками, педагогічною занедбаністю, вихованням у соціально-неблагополучних сім'ях.

Робота з педагогічним колективами ліцеїв та гімназій. Виділяють чотири можливі варіанти досягнення цієї мети: 1) поліпшити систему дитячого виховання; 2) зменшити ймовірність виникнення стресових ситуацій; 3) сприяти спілкуванню людей один з одним; 4) сприяти підвищенню їх самооцінки.

У літературі можна зустріти також положення про профілактичну програму: заходи повинні тривати не менше двох років по п’ять занять у кожному класі; програма повинна привертати увагу до соціальних впливів, навчати методикам відмови і давати відомості про найближчі наслідки; програма повинна бути складовою частиною шкільного навчання; програма повинна активно залучати школярів до профілактичних заходів; заохочувати залучення батьків до заходів програми; програму повинні вести компетентні вчителі; необхідний облік культурних особливостей популяції.

Основні принципи профілактичної діяльності: 1) комплексність (узгоджена взаємодія зацікавлених органів і установ); 2) диференційованість (визначення цілей, завдань, засобів і планованих результатів профілактики з урахуванням віку суб’єктів профілактики і ступеня залученості); 3) аксіологічність (формування уявлень про загальнолюдські цінності, здоровий спосіб життя, законослухняність, повагу до людини, держави, навколишнього середовища тощо як орієнтирів і регуляторів поведінки); 4) багатоаспектність (поєднання соціального, психологічного та освітнього аспектів); 5) етапність; 6) легітимність (правова база діяльності).

Інформаційні програми (табл. 5.16). Основна мета – інформування підлітків, батьків, вчителів, громадськості про наслідки вживання психоактивних речовин. Часто розповідається про наркотичні речовини, їх дію на організм людини, якість і характеристики задоволення, яке може бути досягнуто. Інформаційна модель профілактики часто використовує фотографії та плакати, де зображені фізичні дефекти людини, яка вживає наркотики, а також атрибути такого способу життя (сигарети, голки, шприци, кров, сліди від ін’єкцій, хрести, кладовища та ін.).

Якщо профілактику відповідно до інформаційної моделі здійснює людина некомпетентна або така, що не користується довірою у підлітків, то інформація стає рекламою наркотичної речовини та ефектів її дії.

Таблиця 5.16

Основні завдання психопрофілактичних програм

Тип програми	Основні завдання
Інформаційні	Інформування про особливості та наслідки різних форм девіантної поведінки
Програми тренування навичок соціальної адаптації (спілкування, конфліктної взаємодії, подолання стресів тощо)	В основі – копінг-стратегії. Розвиток здатності до когнітивної оцінки проблемної ситуації. Формування позитивної Я-концепції. Розвиток соціальної компетенції
Актуалізація особистісних ресурсів	Усвідомлення часових перспектив. Відкриття способів задоволення потреб з використанням власних ресурсів. Усвідомлення власних можливостей і здібностей. Самореалізація і саморозкриття. Робота з вирішенням завдань дорослішання

В основі програм тренування навичок лежать копінг-стратегії. Програми спрямовані на засвоєння адаптивних способів подолання стресу через навчання здоровій поведінці, здатність і можливість здійснювати когнітивну оцінку проблемної ситуації, сформованість позитивної Я-концепції (самооцінки, самоповаги, самоефективності), здатність самостійно контролювати свій поведінковий вибір; розвиток комунікативних навичок (вміння співпереживати, спілкуватися, розуміти оточуючих і прогнозувати їх поведінку), підвищення соціальної компетентності, надання соціальної підтримки, попередження ініціації вживання наркотиків шляхом забезпечення готовності підлітків сказати усвідомлене «ні».

Програми актуалізації внутрішніх ресурсів орієнтовані на пошук ресурсів для виходу з постійно виникаючих проблемних ситуацій всередині особистості підлітка, формування прагнень у когнітивній, емоційній і вольовій сферах. Провідними цілями цього типу програм є допомога в усвідомленні життєвих перспектив і емоційної привабливості майбутнього без залежностей, в осмисленні свого сьогодення через призму минулого і майбутнього; створення умов, що сприяють набуттю підлітками нового позитивного соціального досвіду для особистісного розвитку в процесі змістовного спілкування, сприяння підліткам у вирішенні актуальних і онтологічно значущих для них завдань дорослішання.

На нашу думку, останній тип програм профілактики виявляється найбільш перспективним і відповідним сучасним умовам.

Робота з сім'єю підлітка з девіантною поведінкою. Групи батьків формуються за принципом добровільності. Дуже важливо на первинній співбесіді показати батькам необхідність їх активної участі у виправленні поведінки дитини. Як показує досвід роботи, цей етап є найскладнішим, оскільки багато батьків вважають марними спроби змінити поведінку дитини за рахунок внесення коректив у стиль взаємодії з нею.

Батьки, які ведуть асоціальний спосіб життя, тим більше не погоджуються на групову роботу. На жаль, в нашому законодавстві немає механізмів впливу на батьків, за допомогою яких стало б можливим мотивувати їх на корекційну роботу.

Кожне заняття з батьками розраховане на 2 академічні години, частота проведення – один раз на тиждень. У програмі передбачено 5 занять, час реалізації – 1 місяць.

Мета групової роботи з батьками: зміна ставлення батьків до своєї дитини в бік прийняття; розвиток конструктивних способів вирішення конфліктних ситуацій з підлітком і в подружніх стосунках; формування сприятливого сімейного мікроклімату, що сприяє розкриттю особистісного потенціалу підлітка.

Кожне заняття побудоване за загальним планом: 1. Привітання. 2. Розминка. 3. Інформаційна частина. 4. Рольова гра. 5. Групова дискусія. 6. Інформаційно-правова частина. 7. Релаксація. 8. Рефлексія.

Привітання спрямоване на створення сприятливої робочої атмосфери. Метою вправ-розминок є формування довірчих відносин у групі. Інформаційна частина сприяє підвищенню батьківської компетентності в питаннях виховання та особливостях підліткового періоду. На тренінгу проводяться як рольові ігри, спрямовані на засвоєння інформаційного матеріалу, так і рольові ігри, що використовуються для формування особистісних якостей, які позитивно

впливають на формування батьківських установок щодо прийняття своєї дитини.

Групові дискусії, що проводяться на тренінгу, спрямовані на трансляцію позитивного досвіду в сімейних взаєминах. Інформаційно-правова частина покликана ознайомити з законодавством, що визначають обов'язки і відповідальність батьків та їх неповнолітніх дітей. Релаксації спрямовані на навчання батьків прийомам зняття психічного напруження. Рефлексія заняття призначена для отримання зворотного зв'язку і підведення підсумків заняття.

Ефективність занять оцінюється відповідно до таких критеріїв: формування сприятливого сімейного мікроклімату для всебічного розвитку дітей; підвищення рівня батьківської компетенції в питаннях виховання дітей; набуття і використання батьками навичок конструктивної взаємодії з підлітками; формування адекватної самооцінки в батьківській ролі.

Тематичний план занять:

Заняття 1. Мета: визначення кола проблем у взаємовідносинах з підлітком, розвиток навичок виявлення своєї позиції та позиції дитини за методом транзактного аналізу, отримання правової інформації про відповідальність батьків у вихованні дітей.

План:

1. Знайомство.
2. Знайомство з цілями групових занять.
3. Прийняття правил роботи в групі.
4. Вправа «Реальність і переконання».
5. Інформаційна частина «Стилі виховання».
6. Вправа «Обвинувач».
7. Інформаційно-правова частина «Відповідальність батьків».
8. Домашнє завдання.
9. Рефлексія.

Заняття 2. Мета: розвиток уміння розділяти події, пов'язані з поведінкою підлітка, на ті, за які відповідальна вона сама, і ті, відповідальність за які несуть

батьки. Навчання способам передачі дитині відповідальності за свої вчинки, отримання інформації про відповідальність батьків за правопорушення неповнолітніх.

План:

1. Привітання.

2. Вправа «Так і ні».

3. Інформаційна частина «Що це таке – прийняття відповідальності на себе».

4. Візуалізація «Занурення в дитинство».

5. Інформаційно-правова частина «Відповідальність батьків за правопорушення неповнолітніх дітей».

6. Рефлексія.

Заняття 3. Мета: формування у батьків уміння розрізняти проблеми, що виникають при передачі дитині відповідальності за її вчинки, і відстоювати свою позицію; підвищення самооцінки, надання інформації про правову відповідальність неповнолітніх.

План:

1. Привітання.

2. Вправа «Скажи «ні»».

3. Інформаційна частина «Передача відповідальності – це свобода вибору».

4. Вправа «Мої сильні сторони».

5. Інформаційно-правова частина «Правова відповідальність неповнолітніх».

6. Рефлексія.

Заняття 4. Мета: визначення способів вирішення конфліктів, ознайомлення з методами безпрограшного вирішення конфліктів, отримання інформації про дотримання прав неповнолітніх під час їх затримання та опитування.

План:

1. Привітання.

2. Вправа «Асоціації».

3. Інформаційна частина «Способи вирішення конфліктів».

4. Інформаційно-правова частина «Дотримання закону при затриманні та опитуванні неповнолітніх».

5. Рефлексія.

Заняття 5. Мета: надання інформації про права батьків, навчання рівноправним взаєминам з дитиною, формування адекватної самооцінки в ролі батька.

План:

1. Привітання.

2. Вправа «Я – хороший батько».

3. Інформаційна частина «Батьки теж люди».

4. Релаксація «Сад моєї душі».

5. Рефлексія.

МЕДИКО-ТЕРАПЕВТИЧНИЙ БЛОК. Лікування алкоголізму включає такі основні напрямки: 1) корекція гострих (у тому числі загрозливих для життя) станів, викликаних зловживанням алкоголем; 2) вплив на алкогольну залежність з метою досягнення ремісії або зменшення споживання алкоголю; 3) корекція вісцеральних, соматичних і неврологічних наслідків зловживання алкоголем.

На першому етапі лікування усуваються гострі алкогольні розлади і невідкладні соматоневрологічні порушення. Після нормалізації стану хворих проводиться лікування власне адиктивних розладів і хронічних проявів алкогольної хвороби.

Терапевтичну тактику при вживанні наркотичних речовин визначають виходячи з того, що припинення прийому наркотику не викликає виражених соматовегетативних розладів. Тут провідне місце в клінічній картині належить психопатологічній симптоматиці у вигляді глибокої апатії, адинамії, млявості, тужливого настрою.

Психотерапія, на нашу думку, ефективна у випадках, коли мотивом наркотизації є прагнення до релаксації внаслідок особистісних проблем.

За загальним визнанням, застосування психотерапевтичних методів для підлітків із залежністю недостатньо ефективне. Складність реалізації у них індивідуальної раціональної та групової психотерапії пов'язана з несформованістю образу власного «Я», низькою суб'єктивною цінністю свого здоров'я в середовищі асоціальних дітей та підлітків, що поступається жадобі розваг і задоволень. За таких умов будь-які психотерапевтичні методи можуть виявитися ефективними тільки за умови добровільності та бажаності лікування.

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИЙ БЛОК. Робота з підозрюваними, обвинуваченими, засудженими. Такі рекомендації призначені для надання методичної допомоги вихователям у їхній діяльності по роботі з підозрюваними, обвинуваченими, засудженими, які мають психічні аномалії (відхилення) в межах осудності.

Під такими аномаліями розуміються психопатії (у різних клінічних формах), олігофренія, хронічний алкоголізм, наркоманія, залишкові явища травм, органічні захворювання центральної нервової системи (ЦНС) та деякі інші. Особи, які страждають зазначеними аномаліями, є правоздатними і осудними, зберігають свої соціальні зв'язки і в переважній більшості випадків працездатні.

Разом з тим психічні аномалії сприяють виникненню і розвитку таких рис, як дратівливість, агресивність, жорстокість, і в той же час зниженню вольових процесів, підвищеній сугестивності, ослабленню стримуючих, контролюючих поведінку.

Важливо підкреслити, що особи з психічними аномаліями становлять значну частину порушників режиму, в ряді випадків вони є джерелами виникнення конфліктних ситуацій, а також об'єктами злочинних посягань з боку інших.

У зв'язку з цим у сфері діяльності вихователів по роботі з неповнолітніми, які мають психічні аномалії, найважливішими завданнями є: 1) виявлення осіб

з психічними аномаліями і вивчення їх особистості; 2) організація трудового використання цих неповнолітніх; 3) організація виховної роботи з ними.

Виявлення неповнолітніх з психічними аномаліями – одне з найскладніших на сьогодні завдань, проте його вирішення можливе і необхідне в процесі вивчення особистості та поведінки неповнолітніх.

При вивченні особливостей особистості підлітка слід звернути увагу не тільки на діагноз, але і на розгорнуту характеристику особливостей особистості, умови життя і виховання. При цьому важливо мати на увазі, що від осіб з діагнозами: психопатія, залишкові явища черепно-мозкових травм, органічні ураження ЦНС, слід з більшою ймовірністю очікувати порушень режиму агресивного характеру (бійки, побої, хуліганство, образа представників адміністрації тощо).

До ознак, які в сукупності дають можливість вихователю мати уявлення про соціальну особу підлітка, відносяться вік, освітній рівень, трудова діяльність та деякі інші. Характерною особливістю психічного стану неповнолітнього правопорушника є тенденція до його погіршення, як правило, що настає в міру дорослішання.

На соціальний вигляд особистості значною мірою накладає відбиток освіта. Більш того, психічні аномалії мають певний вплив на можливість отримання освіти та її рівень. Одним із напрямків навчальної роботи із зазначеною категорією осіб має стати суворо диференційований облік не тільки їхніх розумових здібностей, а й можливостей навчатися. Тому їх слід наполегливо залучати до навчання, оскільки заняття відволікають їх від порожнього проведення часу і порушень дисципліни. У вирішенні цих питань потрібна активна участь психіатрів, оскільки сам по собі факт наявності психічної аномалії ще не може служити підставою для звільнення підлітка від навчання. Так, особи, які страждають на різні форми психопатій, за рівнем освіти в цілому не поступаються психічно здоровим.

Найважливішою соціальною характеристикою людини є її трудова діяльність. Вихователі повинні мати чітке уявлення про те, що сам по собі факт

зайнятості трудовою діяльністю накладає істотний відбиток на весь хід виправного впливу, але ще не дозволяє повністю судити про якісну сторону справи. Тому значна увага повинна бути приділена вивченню характеристик неповнолітніх з місця роботи і навчання, так як якісна оцінка ставлення людини до праці знаходиться в чітко простежуваній залежності від дефектів психіки.

Знання про наявність психічних аномалій дозволяє прогнозувати поведінку підлітків. Найгірше поводяться олігофрени, психопати та особи, які перенесли черепно-мозкові травми. Такі неповнолітні найбільш нестримані та конфліктні. Для двох останніх категорій осіб також характерне зберігання заборонених предметів.

Організація трудового використання осіб з психічними аномаліями. Найбільш характерні особливості аномальної психіки отримують подвійне переломлення в трудовій діяльності – вони позначаються, по-перше, на ставленні особи до роботи і, по-друге, на характері самої роботи та її продуктивності.

В цілому успіх працевлаштування неповнолітніх правопорушників з психічними аномаліями визначається рівнем відповідності трудових рекомендацій функціональним можливостям і стану їх здоров'я, спеціальною і загальноосвітньою підготовкою даного контингенту, його професійними навичками, бажаннями і схильностями. Показником раціонального працевлаштування є поведінка підлітка не тільки в процесі трудової діяльності, оскільки незадоволеність працею, необхідність застосування надмірних зусиль і витрат нервово-психічної енергії часто обертається для підлітка, що має психічні відхилення, дратівливістю, посиленням психопатичних проявів, конфліктністю і навіть агресивністю.

Організація виховної роботи з підлітками, які мають аномалії психіки. Вихователі повинні знати і враховувати прояви психопатологічних рис, форми і методи оптимального впливу на них. Особливо варто звернути увагу на той факт, що такі підлітки часом швидше не можуть, ніж не хочуть адекватно сприймати ту чи іншу вимогу або захід, тому їх участь у змаганні, так само як і

підведення його підсумків, має будуватися з урахуванням наявності захворювання. Надзвичайно важливо і корисно буває зайвий раз похвалити такого підлітка, поставити його в приклад.

Щодо залежних від алкоголю, поряд з використанням психотерапевтичних методів, допустиме їх широке залучення практично до всіх групових і масових заходів. Поступове ускладнення індивідуальних доручень, розумна вимогливість, особиста участь вихователя в долі такого підлітка – запорука успіху роботи з ним.

Низкою особливостей відрізняється організація виховної роботи з неповнолітніми, які страждають на епілептиформні напади. Для них життя в колективі та участь у праці сприяють лікуванню та поліпшенню психічного здоров'я; вони успішно справляються з роботою, яка не вимагає швидкого переключення уваги; така якість повинна враховуватися при організації виховної роботи. Такі підлітки при виконанні завдань відрізняються скрупульозністю, ретельністю, акуратністю, легко опановують навички креслення, виконання тонких вимірювань. Доречно доручати їм участь у підготовці тематичних вечорів, у роботі самодіяльних організацій, в оформлювальній діяльності.

Що стосується осіб, які страждають на олігофренію, то в силу своєї підвищеної сугестивності вони часто виступають об'єктами насмішок і утисків, знущань, гомосексуальних домагань, серед них найбільший відсоток пасивних гомосексуалістів. Тому їх підвищену сугестивність необхідно використовувати у виховних цілях. Водночас будь-яке завдання для такого підлітка має бути посильним.

Неповнолітнім з психічними аномаліями важливо створювати такі побутові умови, які, з одного боку, не сприяли б погіршенню психічного здоров'я, а з іншого, прищеплювали б їм навички санітарної культури, здорового побуту.

Практика застосування дисциплінарних заходів до таких підлітків має свої особливості. У спілкуванні з ними, поза всяким сумнівом, повинен

переважати врівноважений, спокійний тон. У той же час завжди треба давати зрозуміти, що вихователь знає про недугу, але разом з тим не потерпить ніякої спекуляції на ній. В окремих випадках (наприклад, найменше поліпшення поведінки) можливе навіть деяке зниження вимогливості, що повинно знаходити своє втілення і в тоні, і в міміці, і в жестах вихователя, який зобов'язаний знати, що адекватна оцінка вимог у таких неповнолітніх спотворена, ослаблена. У будь-якому випадку прояви корисної ініціативи з їхнього боку слід підтримувати і розвивати, уникати необґрунтованих заборон і дрібних зауважень, але в той же час жорстко контролювати виконання обов'язкових завдань.

Висновки до розділу

У розділі розкрито результати оцінки ефективності методів та технік соціально-психологічної допомоги при девіаціях у поведінці підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Застосування багатовимірного психологічного аналізу надало змогу провести порівняльну оцінку динаміки результатів дослідження у процесі комплексної соціально-психологічної корекції, яку здійснено у двох напрямах: спеціальної соціально-психологічної допомоги підліткам, спрямованої на психологічну корекцію девіантного стереотипу поведінки та конституційно-орієнтованої профілактики, спрямованої на оптимізацію психологічних механізмів захисту особистості, що перешкоджає формуванню негативних психотипологічних коливань від діапазону норми-акцентуації до меж аномальної особистісної мінливості.

Встановлено, що психологічне консультування, а також соціально-психологічна корекція та психотерапія, звернені до образу «Я» підлітків, з використанням технік системної сімейної психотерапії, символдрами, транзактного аналізу, імаготерапії, є засобами попередження та подолання проявів девіантної поведінки в реальному соціальному середовищі. У дослідженні методи і техніки психологічної корекції особистісних переживань, взаємовідносин, методи психотерапії девіантного непатологічного стереотипу поведінки підлітків використані з задіянням особистісно-орієнтованого методу психотерапії, а також сімейної системної психотерапії, транзактного аналізу та символдрами, імаготерапії.

Визначено, що конституційно-орієнтована психокорекція та психологічне консультування дали змогу зміцнити особистісну та психологічну толерантність підлітків до зовнішніх чинників соціального середовища. Показано, що антропоцентричний підхід до психопрофілактики надав змогу побудувати власні принципи життєдіяльності, світогляду просоціальної спрямованості, що підвищило відчуття особистісної впевненості під час

зіткнення з соціальною несправедливістю, аморальністю, безвідповідальністю тощо.

Аналіз результативності методів психокорекції поведінки підлітків підгрупи діапазону норми-акцентуації зі спрямованістю до девіантної поведінки, диференційовано на чотири особистісні психотипи: підлітки з епілептоїдною структурою особистісного психотипу; підлітки із циклоїдним психотипом; підлітки з шизоїдним психотипом; підлітки з істероїдним психотипом. З усіма підлітками було проведено конституційно-орієнтовану психокорекцію з оцінкою її ефективності. Виявлено вищу ефективність методів імаготерапії, символдрами, транзактного аналізу, порівняно з системною сімейною психотерапією, зокрема, й за сумарними значеннями повного відновлення та значного покращення механізмів конституційного психологічного захисту.

Аналіз результатів соціально-психологічної корекції підлітків із циклоїдним психотипом із негативною тенденцією до девіантної поведінки діапазону психологічної норми-акцентуації підтвердив успішність системної сімейної психотерапії (56% підлітків) із повним відновленням конституційних механізмів особистісної компенсації та поведінкової адаптації, у порівнянні з імагокорекцією, транзактним аналізом і символдрамою (44%).

Слід відзначити, що 39% підлітків у першій групі та 17% у другій групі, у яких зареєстровано значну оптимізацію конституційних механізмів психологічного захисту, зіпсовано тенденцію до негативних особистісних та поведінкових коливань в межах діапазону норми.

Патогенетичний психологічний аналіз ефективності різних методів спеціально-психологічної допомоги продемонстрував високу ефективність імаготерапії, символдрами і транзактного аналізу в підлітків із шизоїдним психотипом діапазону психологічної норми-акцентуації і з тенденцією до девіантної поведінки. Повне відновлення конституційних механізмів психологічного захисту спостерігалося у 81% підлітків, порівняно із сімейною психотерапією, на тлі якої відзначено позитивний ефект психокорекції у

меншому ступені (68%). В процесі спеціальної психологічної допомоги із задіянням сімейної психотерапії у 5% підлітків із шизоїдним психотипом при застосуванні імаготерапії, символдрами і транзактного аналізу досягнуто лише стан покращення в оптимізації механізмів психологічного захисту.

Аналіз психокорекційної ефективності у підлітків з епілептоїдним психотипом діапазону психологічної норми-акцентуації та тенденцією до девіантної поведінки також показує певні її обмеження. Повне відновлення механізмів психологічного захисту спостерігалося частіше у підлітків, у роботі з якими застосовували методи імаготерапії, символдрами та транзактного аналізу (80%); при проведенні сімейної психотерапії – у 76%. Значне підвищення продуктивності відзначається приблизно в однаковій кількості випадків: відповідно 15% і 17% за індивідуальною та сімейною психокорекцією. Виявлено випадки лише покращення в оптимізації психологічних механізмів захисту: 5% за індивідуальною психокорекцією, 7% за сімейною психотерапією. Отже, можна стверджувати про резистентність психокорекції з боку деяких підлітків з епілептоїдним психотипом.

Багатовимірний психологічний аналіз, що реєструє динаміку психологічних і поведінкових параметрів підлітків діапазону норми-акцентуації з тенденцією до девіантної поведінки, надав змогу довести зворотну динаміку низки параметрів. Насамперед, привертає увагу зменшення особистісних, психологічних і поведінкових проявів, які свідчать про початок формування психологічної схильності до девіантного стереотипу поведінки, коли підлітки в процесі проведення психокорекції змінюють свої відносини на позитивні з вчителями, батьками та загалом із дорослими.

З’ясовано, що підлітки з істероїдним психотипом діапазону норми і тенденцією до девіантності достовірно краще реагують на техніки індивідуальної психокорекції, які надають змогу досягти повного відновлення механізмів психологічного захисту в 88% випадків, на відміну від сімейної психотерапії – 72% випадків. Більше того, під час проведення сімейної психотерапії у 11% підлітків з істероїдним психотипом зареєстровано лише

покращення в оптимізації механізмів психологічного захисту. За техніками індивідуальної психокорекції такий результат відзначається в 4% випадків.

Патогенетичний психологічний аналіз отриманих даних доводить неоднозначність сімейної та індивідуальної психокорекції для підлітків із циклоїдним психотипом і негативною тенденцією до девіантної поведінки. Для циклоїдів діапазону норми, саме сімейна психотерапія виступає найбільш відповідною формою психокорекційного впливу – у 39% підлітків вдалося досягти повного відновлення механізмів психологічного захисту, порівняно з 28% підлітків з використанням індивідуальної психокорекції. Це значно гірше, якщо порівнювати з циклоїдами, які мають негативну тенденцію до девіацій у поведінці. Водночас, у 45% підлітків із циклоїдним психотипом у результаті сімейної психотерапії спостерігається лише певна стабілізація механізмів захисту, проти 21% підлітків, які проходили індивідуальну психокорекцію. Подібний дисонанс пояснюємо наростаючими ознаками особистісної девіантної мінливості в діапазоні норми-акцентуації, що підтверджується результатом значного покращення у 51% підлітків під час індивідуальної психокорекції та у 16% підлітків у процесі сімейної психотерапії. Подібний розподіл щодо ефективності психокорекційних заходів для підлітків із циклоїдним психотипом і негативною тенденцією до девіантності вказує на досить швидке наближення в процесі негативних коливань до меж діапазону аномальної особистісної мінливості.

Аналіз даних підлітків з епілептоїдним психотипом і негативною тенденцією до девіантності в діапазоні норми-акцентуації показав ефективність сімейної психотерапії – 61% підлітків досягають повного відновлення механізмів особистісної компенсації та поведінкової адаптації. Методами індивідуальної психокорекції повного відновлення вдалося досягти у 69% підлітків. Звертають на себе увагу підлітки, у яких зафіксоване лише покращення за виокремленими критеріями (18% випадків за індивідуальною психокорекцією та 22% випадків за сімейною психотерапією).

Аналіз результатів спеціальної психологічної допомоги підліткам із шизоїдним психотипом і негативною тенденцією до делінквентності в діапазоні норми демонструє незначну перевагу технік індивідуальної психокорекції – 64% тих, хто досягає повного відновлення, оптимізації конституційних психологічних механізмів захисту, порівняно з 60% підлітків під час сімейної психотерапії. Значне покращення відзначається, відповідно, у 16% і 13% випадків. Це вказує на деяке переважання ефективності технік індивідуальної психокорекції, але і не виключає, а посилює важливість застосування сімейної психотерапії, даючи змогу домогтися зменшення негативних особистісних коливань за девіантним типом у бік діапазону аномальної особистісної мінливості. Водночас, покращення у вигляді певної оптимізації механізмів психологічного захисту частіше спостерігається під час сімейної психотерапії – 27% респондентів, порівняно з 20% підлітків під час індивідуальної психокорекції.

Таким чином, багатовимірний психологічний аналіз на доказовому рівні підтвердив можливість здійснення психокорекційної позитивної мінливості у підлітків діапазону норми-акцентуації з тенденцією до девіантної поведінки, що відбулося завдяки відновленню й зміцненню конституційних механізмів психологічного захисту особистості. Це надало змогу визначити правомірність і необхідність реалізації у сучасному соціумі методів спеціальної психологічної допомоги підліткам діапазону психологічної норми-акцентуації з непатологічною девіантною поведінкою, як міри психологічної профілактики можливої аномальної особистісної мінливості, зумовленої взаємодією та взаємовпливом соціально-інформаційних стресорів і конституційно-психотипологічних особливостей особистості.

Підкреслено, що головним принципом психокорекційної роботи є прагнення до зміни, реконструкції конституційно-психотипологічних особливостей особистості підлітка, внаслідок чого відбувається реконструкція системи стосунків підлітка, підвищується їх адекватність, що сприяє

відновленню ефективного соціального функціонування, зокрема на базі спільної діяльності.

Отримані результати свідчать на користь комбінованих методів корекції у підлітків діапазону психологічної норми-акцентуації. Так, сукупний стан повного відновлення і значного покращення становить 90,5%, а в разі використання самостійного методу патогенетичної психотерапії досягаємо аналогічного результату лише в 66,6% випадків, водночас стан покращення відзначаємо у 33,3% випадків, а за комбінованою корекцією – у 9,5% випадків, що також підтверджує ефективність комбінованої спеціальної допомоги, полегшуючи психотерапевтичні апеляції до особистості підлітків та несприятливих умов соціального середовища.

Констатовано, що соціально-психологічна робота з підлітками, які мають тенденцію до девіантного стереотипу поведінки (діагностика, корекція, профілактика, прогностика, проєктування) має здійснюватися соціально-психологічною службою, що, зокрема, створюється в системі органів місцевого самоврядування. Для реалізації змісту діяльності соціально-психологічної служби до структури експертно-психологічної служби мають входити такі підрозділи: експертна комісія; служба психологічного консультування (психолог, соціальний педагог); відділ психологічної експертизи (психолог, психоаналітик); відділ психологічної реабілітації (психолог, психіатр, соціальний педагог); відділ психіатричної експертизи (психіатр, психотерапевт, невропатолог); юридичний відділ. Наведено методичні рекомендації щодо реалізації змісту блоків діяльності експертно-психологічної служби, зокрема нормативно-правовий блок, психолого-корекційний блок, медико-соціальний, соціальний, соціально-просвітницький.

Основні положення розділу відображено в таких публікаціях авторки: [2.9; 2.23; 2.24; 2.25; 2.26; 3.14; 3.18; 3.21].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення та нове розв'язання проблеми визначення соціально-психологічних засад корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Запропонована концепція дослідження забезпечила системне розкриття соціально-психологічних основ ефективності процесу корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Узагальнення отриманих у дисертаційному дослідженні результатів дозволило зробити такі висновки.

1. Проведено теоретико-методологічний аналіз стану дослідження проблеми девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Показано, що соціально-психологічні критерії передбачають диференціацію девіантної поведінки на непатологічні та патологічні її форми, зумовлені, зокрема, дією біологічних та соціально-середовищних чинників. Виокремлено основні типи девіантної поведінки підлітків (антидисциплінарної, антисоціальної, делінквентної, аутоагресивної) та етапи взаємодії особистості з середовищем, результатом якої є прояви девіацій в поведінці. Проаналізовано особливості диференціальної діагностики патологічних і непатологічних форм девіацій у підлітковому віці та показники відмежування акцентуацій та психопатій. Розкрито змістовну частину пограничної аномальної особистості та доведено, що в її основі лежить конституційно-типологічна предиспозиція (недостатність), яка відображає фенотипову мінливість та різний ступінь залежності від деструктивного середовища життєдіяльності та життєздійснення підлітків.

2. Науково обґрунтовано комплексний підхід до вирішення проблеми надання соціально-психологічної допомоги підліткам з девіантною поведінкою в умовах сучасних соціогенних викликів, з адресацією до конституційно-типологічних предиспозицій, що забезпечує можливість запобігання

формування аномальної особистісної та поведінкової мінливості за вектором «норма – патологія».

Констатовано, що позитивна редукція особистісних і поведінкових реакцій у діапазоні норми в підлітків виражена стійкіше і час настання випереджає представників діапазону пограничної аномальної особистості, що доводить кращий відновлювальний ефект конституційних механізмів психологічного захисту у підлітків діапазону норми. У підлітків діапазону пограничної аномальної особистості застосування комплексного підходу до психопрофілактичних та психокорекційних засобів спеціалізованої соціально-психологічної допомоги доводить більшу ефективність комбінованих методів з нейтралізацією проявів девіантної поведінки. Підкреслено, що забезпечення ефективності системи психопрофілактики та психокорекції девіантної поведінки підлітків на основі комплексного підходу потребує врахування чинників розвитку, навчання, виховання і соціалізації особистості неповнолітньої дитини та створення сприятливих соціально-психологічних умов, зокрема шляхом модернізації освітньо-виховної системи закладів освіти відповідно до сучасних соціогенних викликів.

3. Розкрито методологію та методи емпіричного вивчення соціально-психологічної специфіки девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Показано, що уявлення про людину, як органічну цілісну систему, є тією методологічною основою, що надає змогу об’єктивно організовувати і провести емпіричне дослідження девіантної поведінки підлітків в період соціогенних викликів. Визначено тенденції та показники, що мають вплив на появу та зростання девіантного стереотипу поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Виокремлено основні принципи, що виражають методологічний базис дослідження (детермінізму, системності, діяльнісного підходу, активності, особистісного підходу, розвитку).

Показано, що для розв’язання загальних стратегічних завдань дослідження застосовано експертне оцінювання; аналіз статистичних відомостей; синтез, абстрагування, моделювання; експеримент; вивчення наявного досвіду щодо

вирішення проблеми дослідження; метод фокус-групи та визначено дослідницькі методики, спрямовані на вивчення специфіки девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

4. Виокремлено соціально-психологічні механізми забезпечення процесу соціалізації та соціально-психологічної корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Наголошено, що при реалізації соціально-психологічних механізмів відбувається цілеспрямований вплив на поведінку підлітків в соціумі, результатом якого є формування ефективних моделей поведінки у групі чи групи загалом. Констатовано, що всебічний розвиток особистості, її соціальне функціонування являє собою системно інтегрований процес, до якого включено соціально-психологічні механізми, що перебувають у функціональному взаємозв'язку та взаємозумовленості. Зазначені механізми проаналізовано і класифіковано на різних рівнях регуляції життєдіяльності: на рівні взаємодії в соціокультурному середовищі (стратегічний рівень); на рівні регламентації поведінки (тактичному рівні); на рівні самопрояву, здатності досягати поставлених цілей (операційний рівень). Розкрито характерні особливості механізмів інтеріоризації, ідентифікації, обумовленості, відокремлення. Показано, що виокремлені механізми поліфункціональні, мають різний ступінь узагальненості та конкретизації, а їх найважливішою функцією є реалізація прагнень особистості до самоактуалізації, самореалізації та досягнення морального самовдосконалення в умовах сучасних соціогенних викликів.

5. Сформовано банк інструментальних та процедурних засобів здійснення процесу соціально-психологічного супроводу підлітків із девіантною поведінкою в умовах сучасних соціогенних викликів. Зважаючи на особливості підліткового віку та специфіку поведінкових проявів, використано комплекс взаємодоповнюючих і взаємоконтролюючих методів і методик, захищених від фальсифікації та впливу фактору соціальної бажаності. Застосувалися історичний, ретроспективний і теоретико-методологічний аналізи, узагальнення та інтерпретація отриманих даних, спостереження, бесіда,

анкетування, інтерв'ювання, контент-аналіз, метод експертних оцінок, аналіз результатів діяльності та ін. На доказовому рівні встановлено можливість здійснення психокорекційної позитивної мінливості в підлітків діапазону норми-акцентуації з тенденцією до делінквентної поведінки, що відбувається завдяки відновленню й зміцненню конституційних механізмів психологічного захисту особистості. Це надало змогу довести правомірність і необхідність реалізації у сучасному суспільстві методів спеціальної соціально-психологічної допомоги підліткам діапазону психологічної норми-акцентуації з непатологічною девіантною поведінкою, як міри психопрофілактики можливої аномальної особистісної мінливості, зумовленої взаємодією та взаємовпливом соціально-інформаційних стресорів і конституційно-психотипологічного преморбіду особистості.

6. Запропоновано концепцію психотипологічної мінливості особистості підлітків з девіантною поведінкою та перевірено її дієвість в умовах сучасних соціогенних викликів. Проведений багатовимірний аналіз з метою реєстрації динаміки соціально-психологічних особливостей і поведінкових патернів підлітків діапазону норми-акцентуації з тенденцією до девіантної поведінки дав змогу довести зворотну динаміку низки параметрів. Констатовано зменшення особистісних, психологічних і поведінкових проявів, які свідчать про початок формування психологічної схильності до девіантного стереотипу поведінки: підлітки в процесі проведення психокорекції змінили на позитивні свої взаємовідносини з педагогами, батьками; помітний пошук компромісу та конструктивних стратегій побудови міжособистісних стосунків і вирішення проблем міжособистісної взаємодії; зміцнилася впевненість у власних силах та можливостях, а поведінка ставала більш незалежною і вільною від звичної компанії однолітків, у якій переважали гедоністичні установки з прагненням до розваг і безцільного проведення часу.

Показано, що досягнувши в процесі психокорекції певної позитивної мінливості, соціально-психологічні показники, які характеризували схильність підлітків до делінквентної поведінки, надалі не змінювалися. На цьому етапі

спеціальної соціально-психологічної допомоги було ухвалено рішення замінити техніки транзактного аналізу і символдрами на особистісно-орієнтовану психотерапію та імаготерапію, що дозволило досягти позитивних статистично значущих результатів корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів.

Перспективи подальшого дослідження. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення соціально-психологічних засад корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів. Перспективним, на наш погляд, є вивчення впливу діджиталізації та соціальних мереж на формування девіантної поведінки підлітків. Важливим в цьому аспекті є вивчення кібербулінгу, шкідливого контенту, що впливають на прояви девіантності, а також, використання онлайн-платформ для ефективної профілактики та корекції проявів девіантності у підлітковому середовищі. Крім того, в умовах глобалізації та збільшення міграційних процесів важливо дослідити, як культурний шок, конфлікт цінностей та соціальна ізоляція в новому середовищі впливають на ризики прояву девіацій у поведінці, та розробити корекційні програми, адаптовані до полікультурного середовища. Відповідно, важливо вивчати ефективність інтегрованих та мультидисциплінарних засобів забезпечення стійкого та довготривалого ефекту корекції девіантної поведінки підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреєва М.О. Розвиток соціальної компетентності студентів з особливими освітніми потребами у закладі фахової передвищої освіти: матеріали узагальненого педагогічного досвіду. Х.: КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія», 2023. 203 с.

2. Андрусишин Р. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2022. № 69. С. 13–19.

3. Андрусишин Р.М. Сучасний стан профілактики девіантної поведінки підлітків. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. Вип. 1. С. 197–200.

4. Афанасьєва Н.Є. Особливості взаємозв'язку самооцінки та психологічних захистів у здобувачів вищої освіти. *Габітус*. 2022. Вип. 39. С. 140–144.

5. Афанасьєва Н.Є., Перелигіна Л.А. Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного тренінгу. Х.: ХНАДУ, 2015. 315 с.

6. Бабаджанова А., Шимко В. Методологічні підходи до вивчення творчого пошуку особистості підлітків у контексті девіантних стереотипів поведінки. *Вісник Національного університету оборони України.* 2025. № 86 (4). С. 30–35.

7. Бабаджанова А., Шимко В. Профайлінг поведінкових стереотипів як основа стратегій психологічної допомоги підліткам із девіантною поведінкою. *Психологічний журнал.* 2025. № 14. С. 107–115.

8. Балабан С.М. Віктимологічна характеристика окремих видів кримінальних правопорушень проти власності. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика.* 2022. Т. 4, № 2. С. 48–52.

9. Барабаш О. Поняття та види делінквентної поведінки людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2017. № 865. С. 62–66.

10. Басай О.В. Неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя як загальна засада цивільного законодавства України.

Часопис Національного університету «Острозька академія». 2013. № 2 (8). С. 1–13.

11. Батищева Г. Анкета «Молодь і протиправна поведінка»: пошук причин, що спонукають до девіантних проявів поведінки. *Соціальний педагог*. 2018. № 11. С. 38–41.

12. Батьківські навички. Підтримка дітей у подоланні стресів. UNICEF. 56 с. https://www.unicef.org/ukraine/documents/parenting-without-stress

13. Бех І.Д. Від волі до особистості. К.: Україна-Віта, 1995. 207 с.

14. Бех І.Д., Журба К.О., Чорна К.І., Киричок В.А., Шкільна І.М., Коновець С.В. *Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів: м*онографія. Х.: «Друкарня Мадрид», 2016. 176 с.

15. Білогур В. Екзистенційні засади спорту як самовизначення особистості. *Філософія як культурна політика сучасності*: *зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. 122 с.

16. Бірюкова М.В. Цілепокладання як основа соціального проєктування: праксеологічний підхід. *Вісник НТУ «ХПІ*». 2016. № 40 (1212). С. 34–40.

17. Блискун О.О., Турбан В.В., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Сколота Е.В. Стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії особистості в процесі її інтеграції в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 1 (63). С. 88–98.

18. Блохіна І.О., Москаленко О.В. До проблеми формування психологічної безпеки особистості в малих групах. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. К.; Ніжин, 2019. Т. XVIII: Методологія і теорія психології. С. 71–79.

19. Бочелюк В.Й., Крижановський О.М. Структура психологічного благополуччя та його роль в життєздійсненні в різних періодах дорослості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 1 (51). С. 17–33.

20. Бугайцова А.С. Вивчення феномену самодостатності: проблеми та перспективи дослідження. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського*. Одеса: ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. 2013. №5-6. С. 139–148.

21. Булах І.С. Витоки особистісного зростання людини. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія : Психологічні науки.* 2017. Вип. 6. С. 53–63.

22. Бурик О. Ресоціалізація наркозалежної молоді засобами соціально-психологічного тренінгу. *Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення*: *зб. наук. статей за матеріалами наукових досліджень учасників ІІ етапу Всеукраїнської студентської олімпіади зі спеціальності «Соціальна педагогіка» (11-15 травня 2010 року).* Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2010. 119 с.

23. Бурлай М.П. Державне регулювання економіки: сутність, форми, межі. *Стратегічні напрями підвищення конкурентоспроможності підприємств у сучасних умовах господарювання*: *зб. наук. статей за матеріалами* VII *Всеукраїнської наук.-практ. заоч. конф*. (м. Черкаси, 17 квітня 2020 р.). Черкаси, 2020. С. 27–29.

24. Бушанський В.В. Маніпуляція свідомістю: від фрустрації до нової ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 5 (55). С. 74–86.

25. Варій М.Й. Психологія особистості. К.: Центр учбової літератури, 2008. 592 с.

26. Волченко Л.П. Просоціальні уявлення шкільної молоді та її соціально-нормативна активність в умовах суспільних перетворень. *Теоретичні*

і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 2. С. 118-123.

27. Вєйланде Л. В.-В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Лілія Вольдемар-Вікторівна Вєйланде. Одеса, 2005. 252 с.

28. Волженцева І.В. Теоретичний аналіз використання методу моделювання в психології. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. праць*. К.: Національний авіаційний університет, 2022. Вип. 1 (20). С. 64-77.

29. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків. [2-ге вид. доповн. і переробл]. К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2016. Ч. 1. 188 с.

30. Гаврилюк І. Психологічний простір особистості: система психологічних факторів формування. *Psychological Prospects Journal.* 2018. № 32. С. 60–72.

31. Галян О. Диференційна психологія. Дрогобич: Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. 2015. 62 с.

32. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.

33. Гарькавець С.О. Психологія підліткової віктимності: монографія. Луганськ: Ноулідж, 2013. 175 с.

34. Ґенеза поняття «особистість» в українській психологічній науці: монографія / В.В. Турбан, Л.З. Сердюк, В.В. Бушанський, В.В. Москаленко, Ж.М. Маценко та ін.; за ред. В.В. Турбан. К.: Видавничий Дім «Слово», 2020. 178 с.

35. Говорко О. В. Система елементів соціально-демографічного потенціалу та їх взаємозв'язок. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* 2017. № 5 (33). С. 57–61.

36. Головко Н.І. Соціальна профілактика правопорушень. К.: ДП Видавничий дім «Персонал», 2017. 174 с.

37. Гончар І. Роль реабілітаційного потенціалу особистості в ході соціально-психологічної реабілітації / Актуальні проблеми соціальної роботи: теорія і практика: колективна монографія / І.В. Албул, О.Д. Балдинюк, О.М. Бойко [та ін.]; за ред. Н.М. Коляди. Умань: Візаві, 2020. С. 67–75.

38. Горенко М. В. Психологія спілкування. Умань: Візаві, 2024. 109 с.

39. Грись А.М. Особливості ставлення до майбутнього сімейного життя в період дорослішання. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*. 2020. Т. XI, Вип. 21. С. 99–114.

40. Грись А.М. Досвід застосування моделі адаптації неповнолітніх у процесі підготовки психологів. *Актуальні проблеми психології*. 2014. Т. X, Вип. 26. С. 229–239.

41. Грись А.М. Теорія і практика підготовки психологів до роботи з соціально дезадаптованими неповнолітніми: монографія. К.: Геопринт, 2013. 280 с.

42. Гресько І.М., Волженцева І.В. Психологічні механізми впливу Я-концепції на формування ставлення до здоров'я. *Наукові перспективи: наук. журнал. Серія «Психологія»*. 2025. № 6 (60). С. 1262-1276.

43. Гурлєва Т.С. «Виховний вчинок» для інших. *Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми*: *зб. наук. статей за матеріалами доповідей II Всеукраїнської конф. з міжнародною участю* (м. Київ, 21 березня 2019 року). К., 2019. С. 40–47.

44. Гурлєва Т.С. Умови і методи психологічної допомоги людині в опануванні смислом особистісного існування. *Актуальні проблеми психології. Консультативна психологія і психотерапія.* 2013. Том III, Вип. 9. 256 с.

45. Гуртовенко Н.В. Вплив агресивності особистості на мотивацію досягнення успіху. *Психологічні студії. Волинський національний університет імені Лесі Українки.* 2023. № 2. С. 50–55.

46. Гуртовенко Н.В. Впровадження психологічної моделі допомоги підліткам з девіантним стереотипом поведінки. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2025. Вип. 74. С. 112–115.

47. Гуртовенко Н.В. До питання дослідно-експериментального дослідження девіантної поведінки підлітків та його психологічний аналіз. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*: *зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* 2025. Вип. № 55. С. 51–56.

48. Гуртовенко Н.В. До питання основних мотивотворчих чинників девіантної поведінки у підлітковому віці. *Слобожанський науковий вісник. Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка. Серія: Психологія.* 2025. Вип. 1. С. 36–39.

49. Гуртовенко Н.В. До питання програми дослідно-експериментальної роботи відносно підлітків із девіантною поведінкою. *Ментальне здоров'я. Одеський національний економічний університет.* 2025. № 2. С. 20–24.

50. Гуртовенко Н.В. Концептуальна модель психолого-педагогічної корекції особистості з девіантним стереотипом поведінки в підлітковому віці. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія»*. 2025. Вип. 7. С. 34–39.

51. Гуртовенко Н.В. Корекція ціннісно-смислових орієнтацій підлітків, схильних до девіантної поведінки, засобами тренінгової роботи. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2020. Вип. 17. С. 69–72.

52. Гуртовенко Н.В. Методичні проблеми дослідження девіантної поведінки особистості підлітків. *Психологічні студії. Волинський національний університет імені Лесі Українки.* 2025. № 1. С. 20–25.

53. Гуртовенко Н.В. Методологічне обґрунтування психологічної корекції девіантної поведінки. *Наукові записки Центральноукраїнського*

державного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Психологія. 2024. № 4 (6). С. 26–31.

54. Гуртовенко Н.В. Механізми групової інтеграції асоціально-орієнтованих груп підлітків у континуумі життєдіяльності. *Ментальне здоров'я. Одеський національний економічний університет.* 2024. № 4. С. 20–24.

55. Гуртовенко Н. Механізми психологічної адаптації та інтеграції підлітків з девіантною поведінкою. *Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги*: *зб. наук. статей за матеріалами IX Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Умань, 28-29 квітня 2025 р.). Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2025. С. 49–51.

56. Гуртовенко Н.В. Навички SOFT SKILLS під час проведення патопсихологічного дослідження. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2023. Вип. 45. С. 284–288.

57. Гуртовенко Н.В. Обґрунтування особливостей надання психологічної допомоги підліткам з девіантною поведінкою. *Наукові записки Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Психологія.* 2025. Вип. 2 (8). С. 24–29.

58. Гуртовенко Н.В. Психологічна корекція поведінки та особливості психічного розвитку дітей, що страждають раннім дитячим аутизмом. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2022. Вип. 39. С. 268–272.

59. Гуртовенко Н.В. Психологічні детермінанти корекції девіантної поведінки підлітків. *Вісник Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука. Серія: Педагогіка та психологія.* 2025. Вип. 1. С. 28–33.

60. Гуртовенко Н.В. Психологічні прояви мінливості в підлітків-девіантів у деструктивному середовищі життєдіяльності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2024. Т. 35 (74), № 5. С. 70–74.

61. Гуртовенко Н.В. Результати аналізу ефективності психологічної допомоги підліткам з девіантним стереотипом поведінки. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2025. Вип. 73. С. 79–83.

62. Гуртовенко Н.В. Результати ефективності психологічного консультування підлітків з ознаками девіантної поведінки. *Вісник Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука. Серія: Педагогіка та психологія.* 2025. Вип. 2. С. 50–55.

63. Гуртовенко Н.В. Сучасні особливості проявів девіантної поведінки у підлітковому віці. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2025. Т. 36 (75), № 1. С. 116–120.

64. Гуртовенко Н.В. Сучасні умови формування різних форм девіантної поведінки у підлітковому віці. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології.* 2024. Вип. 65. С. 49–53.

65. Гуртовенко Н.В. Теоретико-методологічне обґрунтування особистісної мінливості в сучасній психологічній літературі. *Психологічний журнал.* 2024. № 13. С. 8–13.

66. Гуртовенко Н.В. Теоретичні засади диференціації поведінки підлітків із девіантним стереотипом поведінки. *Вісник Львівського університету. Серія: психологічні науки.* 2024. Вип. 22. С. 30–36.

67. Гуртовенко Н.В. Теоретичні основи дослідження проблеми корекції емоційної сфери в молодшому шкільному віці. *Вісник Національного університету оборони України.* 2021. Вип. № 5 (63). С. 44–50.

68. Дискурсивні технології самопроектування особистості: монографія / Н.В. Чепелєва, М. Л. Смульсон, С. Ю. Рудницька, О. В. Зазимко та ін.; за ред. Н.В. Чепелєвої. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2019. 170 с.

69. Діденко Г. Особливості впливу психоемоційних станів на формування девіантної поведінки підлітків і вчинення дрібного хуліганства. *Юридична психологія*. 2023. № 2 (33). С. 79–86.

70. Дмітренко Н. Професійна підготовка майбутніх учителів до запобігання негативного впливу інформаційно-телекомунікаційних технологій. *Проблеми підготовки сучасного вчителя.* 2011. № 4. Ч. 2. С. 61–65.

71. Доброскок А.Ю. Поняття і сутність вандалізму як об'єкта кримінологічного дослідження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2018. № 36, Т. 2. С. 139–142.

72. Дольська О.О. Між техносферою та антропосферою: до методології аналізу умов формування інтелектуальної революції. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*: *зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф. «Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації»,* 16 листопада 2017 р. / ред. О.Г. Романовський. Х.: НТУ «ХПІ», 2018. Вип. 48 (52). С. 171–177.

73. Дуб В. Реабілітаційна психологія. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. 92 с.

74. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І.Д. Звєрєвої. К.: Універсум, 2013. 536 с.

75. Завацький В.Ю. Психологічні особливості формування здатності до самоорганізації у молоді при девіаціях у поведінці / Соціально-психологічні засади самоорганізації молоді в період суспільних трансформацій: [монографія] / За наук ред. І.М. Гояна, Н.Є. Завацької. К.: ПВТП «LAT&K», 2023. С. 176–199.

76. Завацький В.Ю. Соціально-психологічні чинники розвитку саморегуляції молоді з девіантною поведінкою / Соціально-психологічні особливості саморегуляції молоді у конфліктних ситуаціях міжособистісної взаємодії: монографія / За наук. ред. Н.Є. Завацької, Ю.І. Ахтирської. К.: ПВТП «LAT&K», 2023. С. 112–128.

77. Завацький Ю.А., Шаповалова В.А., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Гєтта О.М., Шелест О.В. Структурно-рівневий аналіз адаптаційного потенціалу особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми*

психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2 (58). С. 215-224.

78. Заікіна Г.Л. Особливості нейродинамічних властивостей у школярів з різною інтенсивністю інформаційної та рухової активності. *Український журнал медицини, біології та спорту*. 2020. Том 5, № 1 (23). С. 330–335.

79. Заграй Л.Д. Опанування як необхідна умова створення психологічної безпеки особистості. *Психологічна безпека особистості в умовах суспільно-політичної нестабільності*: *зб. наук. статей за матеріалами II Круглого столу* (м. Івано-Франківськ, 26 листопада 2015 р.). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника». http://www.pu.if.ua/depart/SocialPsychology/ua/5556/

80. Зубіашвілі І.К. Сутність соціально-психологічного механізму соціалізації. *Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми: зб. наук. статей за матеріалами XVI Міжнародної наук.-практ. конф.* (м. Київ, 22 березня 2024 р.). К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. С. 34–36.

81. Зубрицька І. Специфічні фактори впливу на вживання алкогольних та наркотичних речовин серед підлітків. *Пріоритетні напрями європейського наукового простору: пошук студента.* 2023. С. 276–280.

82. Каліна Н.Ф. Психотерапія. К.: Академвидав, 2010. 288 с.

83. Карпенко З., Мицько В. Соціальні неврози особистості перехідного періоду суспільства. *Психологія і суспільство*. № 1(3). 2017. С. 124–132.

84. Кобильченко В.В., Омельченко І.М. Цінності як основні складники структури особистості дошкільника. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті.* 2022. Вип. 4. С. 684–687.

85. Ковальчук І.В. Іншомовне спілкування та розвиток іншомовної комунікативної культури особистості. *Проблеми сучасної психології.* 2012. № 15. С. 275–285.

86. Козубовський Р.В., Шелевер О.В. Профілактика девіантної поведінки молодших школярів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2019. № 2 (45). С. 99–103.

87. Кокун О.М. Професійна життєстійкість особистості: аналіз феномена. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. V. Вип. 20. С. 68–81.

88. Ком'яга А.В., Головко В.М. Проблема поведінкової девіації молоді та профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. *Південноукраїнський правничий часопис. Правова система: теорія і практика*. 2022. Вип. 4, Ч. 2. С. 118–122.

89. Конспект лекцій з теорії механізмів та машин для студентів інженерних спеціальностей усіх форм навчання / укл.: Скребцов А.А., Омельченко О.С., Кружнова С.Ю., Шалева Н.В. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2023. 265 с.

90. Костицький М.В. Проблема свідомості у філософії та психології. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 9–19.

91. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад. школа, 1989. 608 с.

92. Кощій В. Специфіка зв'язку стресу і стресзалежних захворювань. *Проблеми сучасної психології.* 2019. № 16. С. 596–605.

93. Кретов П.В., Гончаренко В.А. Філософема екзистенціалу: символічний та смисловий контексти. *Вісник Черкаського університету*. 2016. № 1. С. 98–105.

94. Кризові стани в сучасних умовах: діагностика, корекція та профілактика / під ред. проф. Л.М. Юр'євої. К.: Вид-во ТОВ «Галерея Принт», 2017. 174 с.

95. Кримінологія / Богатирьов І.Г., Колб О.Г., Топчій В.В. та ін.; за заг. ред. Богатирьова І.Г. Чернівці: Технодрук, 2020. 336 с.

96. Кугай Н.В., Борисов Є.М. Навчання майбутніх учителів математики як складна система. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики*

навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 2015. № 41. С. 371–375.

97. Кузікова С.Б., Зливков В.Л., Лукомська С.О. Вікові особливості переживання травм війни: інтегративний підхід. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2022. Вип. 2. С. 64–70.

98. Кузікова С.Б., Зливков В.Л., Лукомська С.О. Особливості психологічного благополуччя дітей деокупованих територій України. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи.* 2023. № 2 (61). С. 71–83.

99. Кузікова С.Б., Лукомська С.О. Психологічні особливості адаптації та девіантної поведінки підлітків в умовах війни. *Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія*. 2025. № 1 (2025). С. 66–70.

100. Кузікова С.Б., Лукомська С.О. Психотерапевтичне письмо як інструмент допомоги людині у кризових станах. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія.* 2024. № 70. С. 156–169.

101. Кузікова С.Б. Резильєнтність як чинник посттравматичного зростання особистості / Psychological factors and technologies of personal self-fulfillment in different living conditions: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2024. P. 44–76.

102. Кузікова С.Б., Щербак Т.І. Життєстійкість як адаптаційний ресурс особистості у реальності невизначеності життя. *Слобожанський науковий вісник. Серія Психологія*. 2023. №2. С. 24–29.

103. Куровська К.В., Волженцева І.В. Теоретичний аналіз проблеми психологічної реабілітації в системі наукового знання. *Перспективи та інновації науки. Серія «Психологія».* 2025. № 2 (48). С. 1545–1556.

104. Литвинчук А. Психологічна безпека особистості як актуальна проблема сучасної психології. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. 2021. Вип. 9. С. 154–161.

105. Лизогуб В.С. Онтогенез психофізіологічних функцій людини: дис... д-ра біол. наук: 03.00.13 / Володимир Сергійович Лизогуб. Черкаси, 2001. 317 с.

106. Лукомська С.О. Ресурсний підхід до подолання особистістю кризових ситуацій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки».* 2020. № 1. С. 190–195.

107. Любченко А.О., Савельєва Н.М. Соціальні проблеми і профілактика вандалізму. Полтава: ПНПУ, 2018. 75 с.

108. Лялюк Г.М. Психологія розвитку в дослідницьких вимірах. Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ. 2023. 232 с.

109. Магдисюк Л.І., Демчук В.Б., Павлова Б.В. Сучасні підходи до профілактики девіантної поведінки у діяльності психологічної служби. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія».* 2021. № 7 (1). С. 9–17.

110. Магдисюк Л.І., Федоренко Р.П. Практикум психологічного консультування в юридичній сфері. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 320 с.

111. Мазяр О.В. *Особистісний контрапункт на перехресті парадигм. Актуальні проблеми психології.* 2019. Вип. VI (16). С. 165–172.

112. Максименко С. Д. Актуальні проблеми генетичної психології. *Актуальні проблеми психології. Психологічна теорія і технологія навчання.* 2019. Т. VIII, Вип. 10. С. 8–20.

113. Максименко С.Д. Генетична психологія учіння людини: монографія. К.: Видавничий Дім «Слово», 2017. 206 с.

114. Максименко С.Д. Психологічні механізми становлення особистості: експериментально-генетичний метод. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. 2010. Вип. 38. С. 18–35.

115. Максименко С.Д. Теоретико-методологічні засади розвитку психологічної науки XXI сторіччя. *Проблеми сучасної психології*. 2019. Вип. 1. С. 7–16.

116. Марута Н.О., Чабан О.С., Каленська Г.Ю. Особливості емоційного вигорання в працівників сфери охорони неврологічного й психічного здоров'я. *Міжнародний неврологічний журнал*. 2019. № 7 (109). С. 22–30.

117. Медвідь Є.С. Основи глибинної психології. Ніжин: Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2016. 203 с.

118. Мельник О.М. Корекційна педагогіка. Запоріжжя: Запорізький педагогічний коледж, 2008. 140 с.

119. Мельничук І.Я. Психокорекція девіантної поведінки підлітків. *Актуальні проблеми особистісного зростання.* 2019. С. 239–241.

120. Мельничук О.Б. Основи психоконсультування та психокорекції. [2-ге вид.]. К.: Каравела, 2017. 389 с.

121. Михайлишин У.Б. Вплив міжособистісних відносин на формування адиктивної поведінки у юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2020. № 3 (53). Т. 1. С. 165–183.

122. Михайлишин У.Б. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників. *The 12th International scientific and practical conference* «*The world of science and innovation»* (London, July 1-3 2021). Cognum Publishing House, London, United Kingdom, 2021. С. 338–342.

123. Михайлишин У.Б., Шмідзен І.Ю., Бойко О.М. Взаємозв'язок агресивності та адиктивної поведінки особистості у підлітковому віці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія»*. 2025. Вип. 2. С. 135–141.

124. Мойсеєва О.Є. Мотиваційні детермінанти агресивної поведінки. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 21. С. 459–468.

125. Москаленко В.В. Проблема індивідного та наднидивідного в дослідженні соціалізації особистості. *Проблеми сучасної психології.* 2013. Вип. 20. С. 438–448.

126. Музика О.Л. Обдарована особистість: ціннісна детермінація становлення та розвитку / Ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості: монографія / О.Л. Музика, І.М. Біла, Д.К. Корольов та ін.; за ред. О.Л. Музики. К.: Видавничий Дім «Слово», 2017. С. 8–75.

127. Музика О.Л. Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників із ознаками обдарованості. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. VI., Вип. 17. С. 33–46.

128. Мураненко К.Ю. Психологічні чинники девіантної поведінки підлітків. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Т. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 20. С. 200–217.

129. Мушкевич М.І. Основи психотерапії / М.І. Мушкевич, С.Є. Чагарна; за ред. М.І. Мушкевич. [вид. 3-тє]. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 420 с.

130. Нельсон-Джоунс Р. Теорія та практика консультування: перекл. з англ. К., 2013. 464 с.

131. Новицька І.В. Вплив «Темної тріади» особистісних властивостей на формування упередженості у суб'єкта спілкування. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2014. № 1 (7). С. 69–72.

132. Основи наукових досліджень / Н.В. Гнасевич, (Чолач) Т.В. Гончарук, М.І. Гурик [та ін.]; за заг. ред. Т.В. Гончарук (Чолач). Тернопіль: Крок, 2014. 273 с.

133. Основи патопсихології / укл. Н.А. П'ясецька. Умань: ВІЗАВІ, 2015. 232 с.

134. Охорона психічного здоров'я / [колектив авторів]; за заг. ред. проф. Л.М. Юр'євої, проф. Н.О. Марути. Х.: Строков Д. В., 2022. 384 с.

135. Павелків Р.В. Генеза рефлексії як психологічного механізму морального розвитку особистості. *Інноватика у вихованні.* 2018. № 8. С. 6–16.

136. Поуль В.С. Психологічна безпека особистості в несприятливих обставинах: питання розуміння та особистісного вибору: міжнар. кол. монографія; за заг. ред. І.В. Волженцевої. 2021. С. 640-662.

137. Панасюк Л. Аналіз підходів до вивчення професійного самовизначення майбутніх фахівців. *Педагогічний альманах «Актуальні проблеми дошкільної освіти: теорія та практика»*: *зб. наук. статей за матеріалами IV Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених* (м. Одеса, 5 листопада 2024 р.). Одеса: Вид-во ТОВ «Лерадрук», 2024. Вип. IV. С. 256–261.

138. Панок В.Г. Концепція психологічного супроводу освітніх реформ у діяльності психологічної служби. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2020. Т. 2, № 1. С. 1−16.

139. Панок В.Г. Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку: монографія. Чернівці: Технодрук, 2010. 486 с.

140. Папуча М.В. Внутрішній світ людини та його становлення: наукова монографія. Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2011. 656 с.

141. Папуча М.В. *Психологічні механізми становлення особистості. Актуальні проблеми психології. Методологія і теорія психології*. 2019. № 2 (14). С. 266–277.

142. Педагогіка вищої школи. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.

143. Песоцька О.П. Корекційна робота з сім'єю наркозалежної людини. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* 2013. № 11 (2). С. 177–185.

144. Пасічник І.Д. Мовна особистість в освітньому просторі: монографія / ред. кол. О.А. Вісич, Х.М. Карповець, З.В. Столяр. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. 270 с.

145. *Петрюк П.Т., Кузнецов В.Н., Петрюк А.П., Каленюк А.Ф., Дойчук П.Л.* Професор Карл Леонгард − відомий німецький психіатр, психопатолог, невролог і психолог. *Психічне здоров'я.* 2014. Вип. 1. С. 72–79.

146. Піддячий В. Психологічні умови формування громадянської компетентності майбутніх педагогів. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи.* 2019. Т. 1, № 15. С. 98–107.

147. Підліток в умовах війни: психосоціальні аспекти, гендерні виміри та стратегії адаптації: монографія / Т. Щербан, Т. Ямчук, М. Долинай та ін.; за заг. ред. д. психол. н. Т. Щербан. Мукачево: РВВ МДУ, 2024. 171 с.

148. Пінська О.Л. Міжособистісні відносини як психологічний чинник педагогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу у вищій школі. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки.* 2017. № 2 (14). С. 95–100.

149. Подимова Л.А. Стан та перспективи розвитку інноваційних процесів і національної інноваційної системи в Україні. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету.* 2012. № 4. С. 58–64.

150. Помиткіна Л.В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень: монографія. К.: Кафедра, 2013. 381 с.

151. Популяційно-генетичний аналіз формування станів залежності та оцінка можливостей протидії їхньому поширенню / П.В. Волошин, І.В. Лінський, О.І. Мінко [та ін.]. *Український вісник психоневрології*. 2013. Т. 21, № 4. С. 5–11.

152. Почтовий М.М. До питання необхідності формування концепції української правової політики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2014. Вип. 28, Т. 1. С. 43–45.

153. Прокопенко А.І., Рогова Т.В. Управління в сучасній системі освіти. Х.: Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 2013. 311 с.

154. Психологічна служба / за ред. В.Г. Панка. К.: Ніка-Центр, 2016. 362 с.

155. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. Х.: Прапор, 2009. 672 с.

156. Психологічні механізми економічної соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства: монографія / Н. Дембицька, І. Зубіашвілі, О. Лавренко, Т. Мельничук. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. 209 с.

157. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін: монографія / за ред. Н. Ю. Максимової. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с.

158. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія / Сердюк Л.З., Данилюк І.В., Турбан В.В., Пенькова О.І., Володарська Н.Д. та ін.; за ред. Л.З. Сердюк. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 192 с.

159. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі: колективна монографія / Максименко С.Д., Куценко-Лада Г.В., Пророк Н.В. та ін.; за ред. Максименка С.Д. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 400 с.

160. Психологія екстремальності та психопрофілактика психічної травми й суїцидальних намірів / Л.І. Магдисюк та ін. Луцьк: Вежа-Друк, 2021. 236 с.

161. Психологія мовлення і психолінгвістика / Калмикова Л.О., Калмиков Г.В., Лапшина І.М., Харченко Н.В.; за заг. ред. Л.О. Калмикової. К.: Переяслав-Хмельницький педагогічний інститут; Вид-во «Фенікс», 2008. 245 с.

162. Психофізіологічне забезпечення професійного самоздійснення фахівця в умовах соціально-економічних перетворень: монографія / О.М. Кокун, В.В. Клименко, О.М. Корніяка та ін.; за ред. О.М. Кокуна. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 298 с.

163. Ревенок О.А., Пшеголінська К.О. Системний підхід в роботі судового психолога-експерта при дослідженні розладів вольової сфери. *Архів психіатрії*. 2005. Т. 11, № 3 (42). С. 120–125.

164. Руденко Л.А. Основи психології та педагогіки. Л.: ЛДУ БЖД, 2020. 146 с.

165. Рудоміно-Дусятська О.В. Екологічні аспекти вивчення особистості як суб'єкта життя. *Актуальні проблеми психології*. 2013. Т. 7, Вип. 32. С. 218–225.

166. Савусін М.П. Шляхи підвищення цілісності систем на базі загальної теорії систем. *Наукове пізнання: методологія та технологія.* 2013. № 1. С. 144–150.

167. Самойлов А.М. Організація самовиховання підлітків у процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2015. Вип. 44. С. 97–102.

168. Самотаєва Е. Дослідження особливостей саморегуляції в осіб з різним типом емоційності. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 127–130.

169. Сафін О.Д., Байда С.П. Психологія девіантної поведінки. Умань: ВПЦ «Візаві», 2019. 197 с.

170. Сафін О.Д., Тептюк Ю.О. Ключові характеристики негативної креативності особистості, що виявляються у її девіантній поведінці. *Психологічний журнал*. 2023. № 10. С. 54–63.

171. Сахарова К.О. Методологія суїцидальної превенції серед учнівської молоді. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 1. С. 99–105.

172. Сватенкова Т.І., Тимошенко О.А. Методологічні та теоретичні проблеми психології. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 143 с.

173. Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток: навч. посіб. з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. [3-е вид., доп.]. К.: Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с.

174. Седих К.В. Феномен сімейної матриці та ідеологія психотерапевтичної роботи з ним. *Психологія і особистість*. 2014. № 2. С. 109-121.

175. Семенюк О.А. Зміна суспільних поглядів і переконань як один із факторів трансформації семантичних і аксіологічних характеристик лексичних одиниць. *Записки з українського мовознавства.* 2022. № 29. С. 339–350.

176. Сизоненко А.С. Характеристика неповнолітніх осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2021. № 3. С. 37–44.

177. Система ранньої діагностики відхилень в розвитку особистості / Н.Ю. Максимова та ін.; за ред. Максимової Н.Ю. К.-Л.: Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 220 с.

178. Скворчевська Є.Л. Особливості визначення поняття мотивації та установки у вітчизняній психології. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія.* 2011. № 47. С. 199–203.

179. Скоробагатська О. Методика позитивного та негативного підкріплення в педагогічній психології. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* 2019. № 9 (93). С. 123–134.

180. Смульсон М.Л. Психологічні механізми становлення суб'єктності дорослих у віртуальному просторі: монографія / М.Л. Смульсон, П.П. Дітюк, І.Г. Коваленко-Кобилянська, Д.С. Мещеряков, М.М. Назар та ін.; за ред. М.Л. Смульсон. К.-Л.: Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 180 с.

181. Соціальна педагогіка / за ред. А.Й. Капської. К.: Центр учб. літ., 2009. 488 с.

182. Соціологія дитинства / В.Є. Пилипенко, І.М. Попова, В.В. Танчер та ін. К.: ПЦ «Фоліант», 2007. 470 с.

183. Спіріна І.Д., Рокутов С.В., Феденко Є.С., Шорніков А.В., Холопченко О.Е. Особливості психічних і поведінкових розладів внаслідок вживання дизайнерських наркотиків серед молодого населення та проблеми ранньої діагностики (огляд літератури). *Медичні перспективи*. 2017. Т. 22, № 2. С. 14–20.

184. Становлення особистісної ефективності школярів в онтогенетичному вимірі: монографія / Г.О. Балл, М.Т. Дригус, Н.І. Мусіяка, І.В. Яворська; за ред. М.Т. Дригус. К.: Педагогічна думка, 2015. 161 с.

185. Столяренко О.Б. Психологія особистості. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

186. Суліцький В., Швед О. Консультування в соціальній роботі. К.: Видавничий дім «Вініченко», 2023. 240 с.

187. Супрун М.О., Шипелік Т.В. *Нозологічний аналіз засуджених підлітків з особливими потребами. Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби.* 2015. № 1 (9). С. 134–145.

188. Суший О. Неусвідомлювані форми соціально-психологічного мислення: до питання методологічних засад архетипіки. *Публічне управління: теорія та практика*. 2015. Вип. 1 (спец. вип.). С. 55–59.

189. Тарасюк Л. Цілісність особистості та інтеграція у сучасному суспільстві. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури.* 2017. Т. 1 (16). С. 43–51.

190. Тарновська О.С. Девіантна поведінка підлітків з акцентуйованими характерами. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2007. Вип. № 3 (5). С. 71–76.

191. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монографія. К.: Міленіум, 2017. 184 с.

192. Тоба М.В., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Блискун О.О., Завацький В.Ю., Бровендер О.О. Дятченко Д.О. Соціально-психологічні особливості групової норми в контексті проблеми безпечної поведінки та нормативного впливу у групі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 2 (61). С. 213-220.

193. Теоретико-методологічні засади психологічної корекції особистості соціально дезадаптованих неповнолітніх: монографія / Н.Ю. Максимова, І.Ф. Манілов, А.М. Грись та ін.; за ред. Н. Ю. Максимової. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 258 с.

194. Тимохов О.В. Роль творчих можливостей особистості у формуванні панорамного мислення. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія.* 2014. № 1. С. 123–129.

195. Титаренко Т.М. Нариси до соціально-психологічної теорії особистісного життєконструювання. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2014. Вип. 5. С. 172–186.

196. Тихонович В.М. Психологічний туризм як засіб забезпечення психологічного благополуччя людини. *Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія*. 2024. № 2. С. 72–76.

197. Ткач Б. Нейропсихологічні механізми суїцидальної поведінки. *Проблеми сучасної психології.* 2016. Вип. 32. С. 489–501.

198. Токарева Н.М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія / Н.М. Токарева, А.В. Шамне, Н.М. Макаренко. Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ КНУ, 2014. 312 с.

199. Турбан В.В. Дискурсивні фактори трансформації концепту самозбереження та його роль у генезі особистості. *Теоретичні та прикладні проблеми психології.* 2019. № 1 (48). С. 249–254.

200. Ушакова І.М. Теоретико-методологічні проблеми психології. Х.: НУЦЗУ, 2016. 191 с.

201. Федорова Н.Ф. Сторінками праці Гі Лефрансуа «Психологія для вчителя». *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. № 1 (76) / І квартал / 2020. С. 81–87.

202. Федосова Л.О. Клінічна психологія. К.: Персонал, 2013. 247 с.

203. Ферт О. Соціальна перцепція як складова формування гармонійних відносин в інклюзивному освітньому середовищі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 28, Т. 4. С. 199–204.

204. Філоненко Л.А. Теоретичні аспекти дослідження мотиваційної сфери як чинника девіантної поведінки неповнолітніх в умовах соціальних перетворень. *Актуальні проблеми психології.* 2019. № 19.11. С. 467–484.

205. Філоненко М. Комплексні концепції особистісного становлення фахівця у вітчизняній та зарубіжній психології. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* / [Ред. кол.: Козубовська І.В. (гол. ред.) та ін.]. Ужгород: Говерла, 2010. Вип. 18-19. С.113-116.

206. Фільц О.О. Проблема наукового статусу психоаналітичної парадигми. *Психологія і суспільство*. 2014. № 4. С. 75–84.

207. Фурман О.Є. Простір і час у психологічному дискурсі. Психологія і суспільство. *Психологічні науки*. 2017. № 1 (67). С. 79–132.

208. Фалько Н.М., Крижановський О.М. Гармонізація життєвого простору особистості в умовах сучасних викликів: до постановки проблеми. *Педагогіка мистецтва для збереження і розвитку психічного і фізичного здоров'я та культурного зростання особистості впродовж життя: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 5-6 грудня 2024 р.). Запоріжжя: ФОП Однорог Т.В., 2024. С. 151-153.

209. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки. Л.: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

210. Чебикін О.Я., Булгакова О.Ю. Усвідомлення небезпечної поведінки дітьми підліткового віку: монографія. Одеса: М.П. Черкасов, 2006. 212 с.

211. Чепелєва Н.В. Самопроектування і розвиток особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2015. № 9 (2). С. 4–17.

212. Чудаєва Н.В., Шулдик Г.О. Психодрама. [вид. 2-ге, переробл. і доповн.]. Умань: Візаві, 2020. 158 с.

213. Шамне А.В. Теорія і практика психосоціального розвитку особистості у підлітковому та юнацькому віці: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Анжеліка Володимирівна Шамне. К., 2015. 502 с.

214. Швець Г. Девіантна поведінка школярів. Робота психолога по подоланню її. *Психолог. Шкільний світ*. 2004. № 23/24. С. 55–60.

215. Шейко В., Кушнаренко Н. Організація та методика науково-дослідницької діяльності. [5-те вид.]. К.: Знання, 2006. 307 с.

216. Шепелєва Г.А. Акцентуації характеру в юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти.* 2019. Вип. 9. С. 143–146.

217. Шимко В.А. Про деякі когнітивні та мотиваційно-ціннісні особливості суб'єктів пробації з числа засуджених за колабораційну діяльність.

Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки. 2023. № 2 (11). С. 253–268.

218. Шимко В. Еволюція профайлінгу: інтеграція великих мовних моделей для комплексного прогнозування ризику асоціальної та девіантної поведінки. *Габітус.* 2024. № 66. С. 296–302.

219. Шмерецький Є.Є. Кримінально-психологічна типологія суб'єкта згвалтування. Психологічні проблеми роботи з делінквентами. *Юридична психологія*. № 1. 2015. С. 207–214.

220. Штих І.І. Здатність до емпатії як компонент професійних здібностей психолога. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія».* 2015. Вип. 2 (2). С. 177–180.

221. Юнг Н.В. Психологічні особливості девіантної поведінки сучасних підлітків. *Наука і освіта*: *наук.-практ. журнал.* 2008. № 8-9. С. 128–132.

222. Якименко Н.В. Системно-структурний підхід до формування інституційного середовища залізничного транспорту. *Вісник економіки транспорту і промисловості.* 2012. № 39. С. 190–198.

223. Яцула Т.В. Актуалізація смисложиттєвих орієнтирів у професійно-педагогічній підготовці вчителів-вихователів. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems.* 2005. № 8. С. 536–540.

224. Aarseth E., Bean A.M., Boonen H. Scholars' open debate paper on the World Health Organization ICD-11 Gaming Disorder proposal. *J Behav Addict.* 2017. Vol. 6. № 3. P. 267–270.

225. Afolabi O., Baloguna A. Impacts of Psychological Security, Emotional Intelligence and Self Efficacy on Undergraduates' Life Satisfaction. Psychological Thought. 2017. Vol. 10 (2). P. 247-261.

226. Arigo D., Bercovitz I., Lapitan E., Gular S. Social Comparison and Mental Health. Current Treatment Options Psychiatry. 2024. Vol. 11. P. 17-33.

227. Anika A.A. The Socio-demographic Factors' Influence on Anti-Social Behaviour among Children (Case Study of Bobaracho Area, Nyaribari Chache, Kisii Kenya). *Advances in Image and Video Processing*. 2024. Vol. 12(6). P. 471–483.

228. *Assagioli R.* Dynamic Psychology and *Psychosynthesis: m*onograph. New York, N.Y. *Psychosynthesis* Research Foundation. 1958.

229. Ayapbergenovna Kalillayeva Ulbosin. Psychocorrection and psychoprophylaxis of deviations, taking into account the peculiarities of protective and coping behavior of adolescents. *World Bulletin of Social Sciences.* 2022. Vol. 9. P. 140–144.

230. Aydin G. Personal Factors Predicting College Student Success. *Eurasian Journal of Educational Research*. 2017. Vol 69. P. 93–112.

231. Aydogdu N., Celik H., Eksi H. The Predictive Role of Interpersonal Sensitivity and Emotional Self-Efficacy on Psychological Resilience Among Young Adults. *Eurasian Journal of Educational Research*. 2017. Vol 69. P. 37–54.

232. Baranauskas M. C. Social awareness in HCI. *Interactions*. 2014. Vol. 21 (4). P. 66–69.

233. Beck E.M., Stewart E. Tolnay. Analyzing historical count data: Poisson and negative binomial regression models. *Historical Methods.* 1995. Vol. 28. P. 125–131.

234. Bednar E., Fisher T. Peer referencing in adolescent decision making as a function of perceived parenting style. *Adolescence*. 2003. Vol. 38, number 152. P. 607–621.

235. Bennett T. Assessment of the Design, Implementation and Effectiveness of Neighbourhood Watch in London. *Howard Journal of Criminal Justice*. 1988. Vol. 27, Issue 4. P. 241–255.

236. Bokhonkova Y., Kruglov K., Buhaiova N., Kryzhanovskyi O. Student Leadership in Times of Social Transformation. *Insight: the psychological dimensions of society.* 2024. Vol. 12. P. 311-336.

237. Bonanno G.A., Galea S., Bucciarelli A., Vlahov D. What predicts psychological resilience after disaster? The role of demographics, resources, and life stress. *Journal of consulting and clinical psychology*. 2007. № 75 (5). P. 671-682.

238. Berg J.K., Cornell D. Authoritative school climate, aggression toward teachers and teacher distress in middle school. *School Psychology Quarterly*. 2016. Vol. 31 (1). P. 122-139.

239. Boyraz G., Horne S.G., Armstrong A.P., Owens A.C. Posttraumatic stress predicting depression and social support among college students: Moderating effects of race and gender. Psychological Trau ma: Theory, Research, Practice and Policy. 2015. Vol. 7. № 3. P. 259-268.

240. Bird D. K. The use of questionnaires for acquiring information on public perception of counselling – a review of current knowledge and practice. *Journal of Psychological Counselling*, 2009. Vol. 9. P. 1307–1325.

241. Buecker S., Simacek T., Ingwersen B., Terwiel S., Simonsmeier B.A. Physical activity and subjective well-being in healthy individuals: a meta-analytic review. Health Psychology Review. 2020. Vol. 15 (4). P. 574-589.

242. Bogdanova T.M., Kobzeva E.V., Blinova V.V., Semenova V.A. The Role Of The Family In Preventing Deviant Adolescent Behaviour. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*. 2022. Vol. 122. P. 119–124.

243. Burnette J.L., Billingsley J., Banks G.C., Knouse L.E., Hoyt C.L., Pollack J.M., Simon S. A systematic review and meta-analysis of growth mindset interventions: For whom, how, and why might such interventions work? Psychological Bulletin. 2023. Vol. 149 (3-4). P. 174-185.

244. Borys A. Yakymchuk, Nataliia V. Hurtovenko, Svitlana M. Makarenko, Serhii V. Albul and Nataliia A. Dobrovolska. The Development of Creative Thinking as a Tool of Social Adaptation of Teenagers with Behaviour Deviation. *Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment*. 2019. P. 274–281.

245. Brinthaupt Thomas M., Lawrence M. Scheier. Self, identity, and negative youth adaptation: Introduction to the special issue. *Self and Identity.* 2022. Vol. 21.1. P. 1–14.

246. Burlaka V., Churakova I., Aavik O. A., Goldstein D. Perceived barriers to mental health services: A mixed-method study with Ukrainian college students. *European Journal of Higher Education*. 2014. Vol. 4(2). P. 167–183.

247. By Li, Yibing, Lerner, Richard M. Trajectories of school engagement during adolescence: Implications for grades, depression, delinquency, and substance use. *Developmental Psychology*. 2011. Vol 47(1). P. 233–247.

248. Catthoor Kirsten, et al. Adolescents with personality disorders suffer from severe psychiatric stigma: evidence from a sample of patients. *Adolescent health, medicine and therapeutics.* 2015. P. 81–89.

249. Clinical textbook of addictive disorders / A.H. Mack, K.T. Brady, S.I. Miller, R.J. Frances. New York. London: Guilford Publications. 2015. 753 p.

250. Cooper Z.D. Adverse effects of synthetic cannabinoids: management of acute toxicity and withdrawal. *Current Psychiatry Reports*. 2016. T. 18, N 5. P. 52.

251. Davis C. Teenage cardiac arrest following abuse of synthetic cannabis. *Heart, Lung & Circulation*. 2015. Vol. 24, N 10. P. 162–163.

252. Dishion T.J., Dodge K.A. Peer contagion in interventions for children and adolescents: Moving towards an understanding of the ecology and dynamics of change. *Journal of Abnormal Child Psychology.* 2005. Vol. 33 (3). P. 395–400.

253. Dwyer A. Youth gangs, violence and social respect: Exploring the nature of provocations and punch-ups [Review of the book by Rob White]. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy.* 2016. Vol. 5(4). P. 154–156.

254. Earls F. Community factors supporting child mental Health. *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am*. 2001. Vol. 10. P. 693–709.

255. Eisenberg D., Downs M.F., Golberstein E., Zivin K. Stigma and help seeking for mental health among college students. *Medical Care Research and Review*. 2009. Vol. 66(5). P. 522–541.

256. Ercan H. The Relationship between Resilience and the Big Five Personality Traits in Emerging Adulthood. *Eurasian Journal of Educational Research*. 2017. Vol. 70. P. 83–103.

257. Ergen B., Kanadli S. The Effect of Self-Regulated Learning Strategies

on Academic Achievement: A Meta-Analysis Study. *Eurasian Journal of Educational Research*. 2017. Vol. 69. P. 55–74.

258. Ernst Kretschmer. Medizinische Psychologie. Leipzig : Thieme Verlagsgruppe. 1922. 305 p.

259. Falko N., Serbin I., Hurtovenko N., Tylnyi I. Life Orientations of Migrant Students under Martial Law. *Insight: the psychological dimensions of society.* 2024. Vol. 12. P. 378–399.

260. Farrington David P. The effects of public labelling. *British Journal of Criminology.* 1977. Vol. 17. P. 112–125.

261. Fennell Dana, Michael Boyd. Obsessive-compulsive disorder in the media. *Deviant Behavior.* 2014. Vol. 35.9. P. 669–686.

262. Ferris J., Wynne H. The Canadian problem gambling index. Ottawa, ON: Canadian Centre on Substance Abuse. 2001. P. 219–221.

263. Fredricks A., Blumenfeld P., Paris A. School engagement: Potential of the concept, state of the evidence. *Review of Educational Research*. 2004. Vol. 74. P. 59–109.

264. Furniss C. Bullying in schools: It's not a crime – Is it? *Education and the Law.* 2000. Vol. 12 (1). P. 9–29.

265. Gauffin K., Vinnerljung B., Hjern A. School performance and alcohol-related disorders in early adulthood: A Swedish national cohort study. *International Journal of Epidemiology.* 2015. Vol. 44 (3). P. 919–927.

266. Gentile D. A., Choo H., Liau A., Sim T., Li D.D. Pathological video game use among youths: A two-year longitudinal study. *Pediatrics*. 2011. Vol. 127. № 2. P. 319–329.

267. Gonen T., Sharon H., Pearlson G., Hendler T. Moods like ups and downs of the motivation pendulum: Revisiting reinforcement sensitivity theory (RST) in bipolar disorder. *Frontiers in Behavioral Neuroscience.* 2014. № 8. P. 378–390.

268. Goyer J.P., Cohen G.L., Cook J.E., Master A., Apfel N., Lee W., Henderson A.G., Reeves S.L., Okonofua J.A., Walton G.M. Targeted identity-safety interventions cause lasting reductions in discipline citations among negatively

stereotyped boys. *Journal of Personality and Social Psychology.* 2019. № 117 (2). P. 229–259.

269. Griffiths M. D. A ‘components’ model of addiction within a biopsychosocial framework. *Journal of Substance Use*. 2005. Vol. 10, № 4. P. 191–197.

270. Halian I., Popovych I., Charkina O., Halian A., Danko D., Zaverukha O., Haponenko L., Kryzhanovskyi O. Relationship between emotional intelligence and coping strategies in young behavior during extreme competitive situations. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (issue 11). P. 1518–1527.

271. Hanimoglu Egemen. Deviant Behavior in School Setting. *Journal of Education and Training studies.* 2018. № 6.10. P. 133–141.

272. Hinshaw Stephen P., Andrea Stier. Stigma as related to mental disorders. *Annu. Rev. Clin. Psychol.* 2008. № 4.1. P. 367–393.

273. Hao C. Self-Efficacy / The ECPH Encyclopedia of Psychology. Springer, Singapore. 2024.

274. Hörnberger C. Self-assertion / Heimann R., Fritzsche J. (eds) Violence Prevention in Education, School and Club. Springer, Wiesbaden. 2022.

275. Horowitz Allan, Michael Wasserman. The effect of social control on delinquent behavior: A longitudinal test. *Sociological Focus.* 1979. № 12. P. 53–70.

276. Ihor Koval, Roman Yaremko, Nataliia Hurtovenko, Roksolana Sirko, Oksana Stelmakh, Volodymyr Slobodianyk, Yuliia Kulyk, Ihor Hoian. Juniors’ extreme risky behavior in the context of the structure of self-efficacy in competitive activity. *Journal of Physical Education and Sport.* 2024. Vol. 24 (issue 10), Art 257. P. 1331–1341.

277. Ilnytska L.A. Ways to provide psychological support to people addicted to the Internet in adolescence. *Science and education*. 2012. № 11. P. 57–61.

278. Isidorovna Radzitskaya Yadviga, et al. The work of a teacher-psychologist on the diagnosis and correction of the behavior of difficult adolescents. *Science & Reality.* 2023. № 1(13). P. 30–35.

279. Jans M., De Backer K. Youth and social participation: Elements for a practical theory. Brussels: Flemish Youth Council JeP!, 2020.

280. John O.P., Robins R.W., Pervin L.A. Handbook of personality: Theory and research; 3rd edition. New York: Guilford, 2008.

281. Jinwala F.N. Synthetic cannabis and respiratory depression. *J. Child Adolescent Psychopharmacology*. 2012. Vol. 22, № 6. P. 459–462.

282. Juvonen Jaana, et al. Promoting social inclusion in educational settings: Challenges and opportunities. *Educational Psychologist.* 2019. № 54.4. P. 250–270.

283. Kayrouz R., Dear B.F., Johnston L., Keyrouz L., Nehme E., Laube R., Titov N. Intergenerational and cross-cultural differences in emotional wellbeing, mental health service utilisation, treatment-seeking preferences and acceptability of psychological treatments for Arab Australians. *International Journal of Social Psychiatry.* 2015. № 61 (5). P. 484–491.

284. Keari Omwenga M., Juma L., Kayusi F., González Vallejo R. Conducta antisocial que influye en el rendimiento académico de los estudiantes en un entorno educativo en Kenia. *Actas Iberoamericanas En Ciencias Sociales.* 2025. № 3(1). P. 83–97

285. Kononenko O.I., Grigorashenko A.V. Current State of Scientific Views on the Psychological Well-Being of Personality. *Психологія та соціальна робота*. 2021. Т. 1 (53). С. 102-113.

286. Kuzikova S., Yalanska S., Lukomska S., Fomenko K. Peculiarities of Traumatic Experience and Posttraumatic Growth of Adolescents and Young Adults During Wartime. *Insight: The Psychological Dimensions of Society.* 2025. № 13. P. 601–618.

287. Markova M.V. Addictive status of student youth of Kyiv: psychosocial, clinical and structural analysis. *Medical psychology.* 2013. № 8 (3). P. 34–41.

288. Musina A., Tatayeva R., Sarkulova S., Zhantikeev S., Idrisov A. Age Dynamics of Deviant Behavior of Teenagers. *Georgian medical news.* 2020. № 303. P. 148–155.

289. Naydionova L.A. Cyber-bullying of adolescents (virtual terror) as the latest phenomenon of the information age: theoretical and methodological principles of overcoming and prevention. *Practical Psychology and Social Work.* 2017. Vol. 8. P. 10–18.

290. Nayir F. The Relationship between Student Motivation and Class Engagement Levels. *Eurasian Journal of Educational Research*. 2017. Vol. 71. P. 59–78.

291. Ochilov U., et al. The main forms of aggressive manifestations in the clinic of mental disorders of children and adolescents and factors affecting their occurrence. *Science and innovation.* 2023. № 2. P. 42–48.

292. Omelianiuk S., Popovych I., Domina H., Sedykh K., Hoian I., Kovalchuk Z., Petraniuk A. Research on hubristic motivation and juniors' self-efficacy in organizational contexts. *Journal of Physical Education and Sport (JPES).* 2024. Vol. 24 (issue 7). Art 183. P. 1625–1635.

293. Omwenga M. The Influence of Sociodemographic Factors on Anti-social Behavior among Children : A Case of Bobaracho Area, Nyaribari Chache, Kenya. *Archives of Current Research International.* 2024. № 24 (11). P. 375–385.

294. Onemli M., Yondem D. Z. The effect of psychoeducational group training depending on self-regulation on students' motivational strategies and academic achievement. *Educational Sciences: Theory & Practice*. 2012. Vol. 12, № 1. P. 59–73.

295. Overchuk V., Kononenko O., Berezka S., Liesnichenko N., Ostopolets I., Lapshova N. Psychosocial rehabilitation under long-term stress: a relevant approach for effectively achieving results *AD ALTA: Journal Of Interdisciplinary Research.* 2023. Vol. 13. Issue 1. Special issue XXXIII. P. 99–104.

296. Ozdemir B., Seef N. Examining the Factors of Self-Compassion Scale with Canonical Commonality Analysis: Syrian Sample. *Eurasian Journal of Educational Research*. 2017. Vol. 70. P. 19–36.

297. Popovych I., Savchuk O., Matusiak H., Kruglov K., Kryzhanovskyi O., Danko D., Huzar V. Self-attitudes in the structure of motivational orientation of

young. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (issue 10). P. 1342–1351.

298. Popovych I., Koval I., Raievska Ya., Piletskyi V., Buryanovatiy O., Hrynchuk O. Dominating mental states of the representatives of individual under lockdown and martial law: comparative analysis. *Journal of Physical Education and Sport*. 2023. Vol. 23 (1). P. 170–178.

299. Pearce M.J., Pargament K.I., Oxhandler H.K., Vieten C., Wong S. Novel online training program improves spiritual competencies in mental health care. *Spirituality in Clinical Practice*. 2020. № 7 (3). P. 145–161.

300. Rapid identification of synthetic cannabinoids in herbal samples via direct analysis in real time mass spectrometry / R.A. Musah, M.A. Domin, M.A. Walling, J.R.E. Shepard. Rapid Communications Mass Spectrometry: RCM. 2012. Vol. 26, № 9. P. 1109–1114.

301. Rivera J.A., Cox A. Practice- Based Approach to Understanding Participation in Online Communities. *Journal of Computer – Mediated Communication*. 2016. Vol. 21, № 1. P. 17–32.

302. Roger T., Johnson D. W. An Overview of Collaborative Learning. Creativity and Collaborative Learning. Baltimore: Brookes Press, 1994. P. 13–30.

303. Raievska Y., Savchuk J., Hulias I., Khokhlov A., Hoian I., Syniakova V., Soroka O., Lukashov O. Mechanism of comparison in the structure of self-efficacy in junior athletes' sporting activities. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (6). P. 1349-1359.

304. Ruzimurotovna Oimatova Dilorom. Social-Psychological Characteristics of Interrelation of Family Relationships to the Development of Child Intellect. *American Journal of Pedagogical and Educational Research.* 2023. № 18. P. 12–15.

305. Saqib Amin. Why Ignore the Dark Side of Social Media? A Role of Social Media in Spreading Corona-Phobia and Psychological Well- Being. *International Journal of Mental Health Promotion*. 2020. № 22. P. 29–38.

306. Severe illness associated with reported use of synthetic cannabinoids – Mississippi / A.M. Kasper, A.D. Ridpath, J.K. Arnold [та ін.]. MMWR. Morbidity Mortality Weekly Report. 2015. Vol. 64, № 39. P. 1121–1122.

307. Severe toxicity following synthetic cannabinoid ingestion / J. Lapoint, L.P. James, C.L. Moran [та ін.]. *Clinical Toxicology (Philadelphia, Pa.).* 2011. Vol. 49, № 8. P. 760–764.

308. Sezer G.O. The Effect of Compensation Studies on Disadvantaged Children's Bully Behaviours. *International Electronic Journal of elementary education*. 2017. Vol. 10, № 2. P. 215–223.

309. Shyam Sundar. Rise of Machine Agency: A Framework for Studying the Psychology of Human–AI Interaction (HAII). *Journal of Computer–Mediated Communication*. 2020. Vol. 25, Issue 1. P. 74–88.

310. Sicińska K. Age of a passenger car and its influence on accidents with fatalities in Poland. *Transport problems*. 2019. Vol. 14, issue 1. P. 105–113.

311. Smulson M. The signifi cance of problem-solving in the professional activity. Psychological basis of professional problem-solving: collective monograph. Lviv. Torun: Liga-Pres, 2019. P. 1–21.

312. Tintori A., Ciancimino G., Giovanelli G., Cerbara L. Bullying and Cyberbullying among Italian Adolescents: The Influence of Psychosocial Factors on Violent Behaviour. *International Journal of Environmental Research and Public Health.* 2021. № 18 (4). P. 15–58.

313. Tzanou M. Modern Servitude and Vulnerable Social Groups: The Problem of the AI Datafication of Poor People and Women. *IEEE Technology and Society Magazine.* 2022. № 41 (2). P. 105–108.

314. Urban M. Sufficiently Well Informed and Seriously Concerned? European Union Policy Responses to Marginalisation, Structural Racism, and Institutionalised Exclusion in Early Childhood. *Alberta Journal of Educational Research*. 2016. Vol. 61. № 4. P. 399–416.

315. Verplanken B., Orbell S. Attitudes, habits, and behavior change. *Annual Review of Psychology*. 2022. Vol. 73. P. 327–352.

316. Woodcock S. Attributional Beliefs of Canadian Trainee Teachers toward Students with a Learning Disability. *Alberta Journal of Educational Research*. 2014. Vol. 60, № 1. P. 119–134.

317. Yonker Julie E., Chelsea A. Schnabelrauch, Laura G. DeHaan. The relationship between spirituality and religiosity on psychological outcomes in adolescents and emerging adults: A meta-analytic review. *Journal of adolescence.* 2012. № 35 (2). P. 299–314.

ДОДАТКИ

Додаток А

Шкала тривоги Спілбергера (State-Trait Anxiety Inventory, STAI)

Шкала тривоги Спілбергера (State-Trait Anxiety Inventory, STAI) є інформативним способом самооцінки рівня тривожності в даний момент (реактивна тривожність як стан) та особистісної тривожності (як стійка характеристика людини). Методика була розроблена в 1970 році.

Шкала Спілбергера через свою відносну простоту й ефективність широко застосовується у клінічній практиці з різною метою – для визначення вираженості тривожних переживань, оцінки стану пацієнта в динаміці та ін.

STAI: клінічна значимість.

Більшість із відомих методів оцінки рівня тривожності дозволяють оцінити тільки або особистісну тривожність, або поточний стан тривожності, або специфічніші реакції. Єдиним способом, що може диференціювати тривожність і як особистісну властивість, і як стан, є методика, запропонована Спілбергером.

Вимірювання тривожності як властивості особистості має важливе значення, адже ця властивість багато в чому обумовлює поведінку людини. Певний рівень тривожності – природна і обов'язкова особливість активної діяльнісної особистості. У індивідуума існує свій оптимальний (або бажаний) рівень тривожності, так звана корисна тривожність. Оцінка людиною свого стану в цьому відношенні є для неї істотним компонентом самоконтролю.

Опис.

У рамках цього тесту створені 2 підшкали. Перша, шкала стану тривоги (ситуативної тривожності), оцінює поточний стан тривоги, вимірюючи, як респонденти відчувають себе «прямо зараз», використовуючи суб'єктивні відчуття страху, напруження, нервозності, неспокою та збудження вегетативної нервової системи.

Ситуативна, або реактивна тривожність як стан характеризується суб'єктивно пережитими емоціями: напруженням, занепокоєнням, заклопотаністю, нервозністю. Цей стан виникає як емоційна реакція на стресову ситуацію і може бути різним за інтенсивністю та динамічністю в часі.

Друга, шкала особистої тривожності, оцінює відносно стабільні аспекти особистості, її схильність до занепокоєння, оцінює відчуття/стан спокою, впевненості та безпеки.

Під особистісною тривожністю розуміють стійку індивідуальну характеристику, яка відображає схильність суб'єкта до тривоги і передбачає

наявність у нього тенденції сприймати досить широке «віяло» ситуацій як загрозливі, відповідаючи на кожну з них певною реакцією.

Особистісна тривожність являє собою конституційну межу, яка обумовлює схильність сприймати загрозу в широкому діапазоні ситуацій. При високій особистісній тривожності кожна з цих ситуацій є стресом для індивідуума й викликає у нього виражену тривогу.

Як властивість особиста тривожність активізується при сприйнятті певних стимулів, що розцінюються людиною як небезпечні (у т. ч. для самооцінки, самоповаги). Особи, які належать до категорії високотривожних, схильні сприймати загрозу своїй самооцінці й життєдіяльності у великому діапазоні ситуацій та реагувати дуже вираженим станом тривожності.

Якщо STAI показує у респондента високий показник особистісної тривожності, це дає підставу припускати в нього появу стану тривожності в різних пересічних ситуаціях. Дуже висока особистісна тривожність прямо корелює з емоційними і невротичними зривами та психосоматичними захворюваннями.

Процедура проведення.

Інструкція: «Прочитайте уважно кожне з наведених нижче речень і закресліть цифру у відповідній графі справа залежно від того, як ви себе почуваєте в даний момент. Над питаннями довго не замислюйтесь, оскільки правильних і неправильних відповідей немає».

Обробка результатів.

Обробка результатів включає наступні етапи:

Визначення показників ситуативної та особистісної тривожності за допомогою ключа.

На основі оцінки рівня тривожності – складання рекомендацій для корекції поведінки випробуваного.

Обчислення середньогрупового показника ситуативної тривожності (СТ) й особистісної тривожності (ОТ) та їх порівняльний аналіз залежно, наприклад, від статевої приналежності респондентів.

Інтерпретація результатів STAI.

При аналізі результатів самооцінки треба мати на увазі, що загальний підсумковий показник по кожній із підшкал може перебувати в діапазоні від 20 до 80 балів. Чим вищим є підсумковий показник, тим вищий рівень тривожності (ситуативної або особистісної).

При загальній інтерпретації показників можна використовувати наступні орієнтовні оцінки тривожності:

до 30 балів – низька;

31-44 бали – помірна;

45 більше – висока.

Зіставлення результатів за обома підшкалами дає можливість оцінити індивідуальну значимість стресової ситуації для респондента.

Коментарі до результатів.

Особам із високою оцінкою тривожності слід формувати відчуття впевненості й успіху. Їм необхідно зміщувати акцент із зовнішньої вимогливості, категоричності, високої значимості в постановці завдань на змістовне осмислення діяльності та конкретне планування за підзавданнями.

Низькотривожним особистостям, навпаки, потрібне пробудження активності, підкреслення мотиваційних компонентів діяльності, збудження зацікавленості, висвічування почуття відповідальності у вирішенні тих чи інших завдань.

Стан реактивної (ситуативної) тривоги виникає при потраплянні в стресову ситуацію і характеризується суб'єктивним дискомфортом, напруженістю, занепокоєнням і вегетативним збудженням. Природно, що цей стан є мінливим та відрізняється різною інтенсивністю. Таким чином, значення підсумкового показника за даними підшкалами дозволяє оцінити не тільки рівень актуальної тривоги випробуваного, а й визначити, чи знаходиться він під впливом стресу, а також яка інтенсивність цього впливу.

Опитувальник Ч. Спілбергера складається з 40 питань-суджень, з котрих 1–20 призначені для оцінки реактивної тривожності (шкала «Як ви себе почуваєте в даний момент?») та 21–40 – для визначення особистісної тривожності (шкала «Як Ви себе почуваєте звичайно?»). На кожне запитання можливі 4 відповіді за ступенем інтенсивності (зовсім ні, мабуть так, вірно, цілком вірно) – для шкали реактивної тривожності, та 4 відповіді за частотою (майже ніколи, іноді, часто, майже завжди) – для шкали особистісної тривожності.

Одні питання-судження в опитувальнику Ч. Спілбергера сформульовані так, що відповідь (1) означає відсутність чи легку ступінь тривожності. Це в шкалі реактивної тривожності так звані прямі запитання: № 3, 4, 6, 77, 9, 12, 13, 14, 17, 19, а в шкалі особистісної тривожності – № 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40. В інших, так званих зворотних запитаннях відповідь (1) означає високий ступінь тривожності, а відповідь (4) – низьку тривожність: № 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20 – в шкалі реактивної тривожності; № 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39 – в шкалі особистісної тривожності. Обробка проводиться у такий спосіб. Спочатку окремо складаються результати за зворотними та прямими запитаннями, потім із сум прямих віднімається сума зворотних запитань і до одержаного числа додається постійне число 50 для шкали реактивної тривожності та 35 – для шкали особистісної тривожності.

Показник результату за кожною шкалою може знаходитись в діапазоні від 20 до 80 балів. Чим він більший, тим вищий рівень тривожності (реактивної або особистісної). Оцінка рівнів реактивної та особистісної тривожності за результатами показників здійснюється в таких межах: до 30 балів – низький рівень тривожності, від 31–45 балів – середній, більше 45 балів – високий рівень тривожності.

Шкала самооцінки ситуативної тривожності.

Інструкція. Прочитайте уважно кожне з приведених запитань і закресліть ту цифру справа, в залежності від того як Ви себе почуваєте в даний момент. Над запитанням довго не задумуйтесь, оскільки правильних або неправильних відповідей немає.

	Ні, не зовсім так	Мабуть так	Вірно	Цілком вірно
	1	2	3	4

1. Я спокійний.
2. Мені нічого не загрожує.
3. Я напружений.
4. Я відчуваю співчуття.
5. Я відчуваю себе вільно.
6. Я прикро вражений.
7. Мене хвилюють можливі негаразди.
8. Я відчуваю себе відпочившим.
9. Я насторожений.
10. Я відчуваю внутрішнє задоволення.
11. Я впевнений у собі.
12. Я нервую.
13. Я не знаходжу собі місця.
14. Я напружений (накручений в собі).
15. Я не відчуваю напруги і скованості.
16. Я задоволений.
17. Я заклопотаний.
18. Я занадто збуджений і мені ніяково.
19. Мені радісно.
20. Мені приємно.

Шкала самооцінки особистісної тривожності (Спілбергера)

Інструкція. Прочитайте уважно кожне з приведених питань і закресліть ту цифру справа в залежності від того, як Ви себе почуваєте звичайно. Над

запитаннями довго не задумуйтесь, оскільки правильних або неправильних відповідей немає.

	Майже ніколи	Інколи	Часто	Майже завжди
	1	2	3	4

21. Я відчуваю задоволення.
22. Я швидко втомлююсь.
23. Я легко можу заплакати.
24. Я хотів би бути таким же щасливим, як і інші.
25. Буває, що я програю через те, що недостатньо швидко приймаю рішення.
26. Я почуваю себе бадьорим.
27. Я спокійний, холоднокровний і зібраний.
28. Очікувані труднощі дуже непокоять мене.
29. Я занадто переживаю через дрібниці.
30. Я буваю повністю щасливий.
31. Я приймаю все занадто близько до серця.
32. Мені не дістає впевненості у собі.
33. Я почуваю себе в безпеці.
34. Я стараюсь обходити критичні ситуації і труднощі.
35. У мене буває хандра.
36. Я задоволений.
37. Всякі дрібниці відволікають та хвилюють мене.
38. Я так сильно переживаю свої розчарування, що потім довго не можу про них забути.
39. Я врівноважена людина.
40. Мене охоплює сильне занепокоєння, коли я думаю про свої справи та турботи.

Додаток Б

Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Даркі

Інструкція. Прочитуючи чи прослуховуючи твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому образу життя і одним з чотирьох можливих відповідей: «так», «можливо, так», «можливо, ні», «ні».

1. Іноді не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Інколи можу розповсюджувати плітки про людей, яких не люблю.
3. Легко виходжу з себе, проте легко й заспокоююсь.
4. Якщо до мене не звернутись по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчути.
8. Якщо трапляється обманути когось, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Ніколи не роздратовуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться його порушити.
13. Інші майже завжди вміють скористатися за сприятливих умов.
14. Мене насторожують люди, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді в голову приходять думки, за які мені соромно.
17. Якщо хто-небудь вдарить мене, я не відповім тим же.
18. При роздратуванні грюкаю дверима.
19. Я більш роздратований, ніж здається зі сторони.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматись від суперечки, якщо люди не згідні зі мною.
24. Ті, хто уникають роботи, повинні мати відчуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, наражається на бійку.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.

28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздрять мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно «дістають» нас, заслуговують на те, щоб їм дали щигля по носі.
34. Від злості інколи буваю похмурий.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую того, іноді мене мучить заздрість.
38. Інколи мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не використовую грубих висловів.
40. Хочеться, щоб всі мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть коли хто-небудь вдарить мене.
42. Ображаюсь, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Інколи люди роздратовують мене своєю присутністю.
44. Нема людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «ніколи не довіряй чужакам».
46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо рознервуюсь, можу вдарить кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було вибухів гніву.
50. Часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко дійти згоди.
52. Завжди думаю про те, що за таємні причини примушують людей робити щось приємне мені.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше і не частіше інших.
56. Можу згадати випадки, коли був настільки злим, що хапав першу річ під рукою та ламав її.
57. Інколи відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Інколи відчуваю, що життя зі мною обходиться несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер в це не вірю.
60. Сварюся тільки від злості.
61. Коли вчиняю неправильно, відчуваю докори сумління.

62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосую її.
63. Інколи виражаю свою злість тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубим по відношенню до людей, котрі мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б не хотіли мені нашкодити.
66. Не вмію поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які можуть довести мене до бійки.
69. Не сумую із-за дрібниць.
70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розізлити чи образити мене.
71. Часто просто погрожую людям, не збираючись виконувати свої погрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці часто підвищую голос.
74. Намагаюся приховати погане відношення до людей.
75. Краще погоджуся з чимось, аніж стану сперечатися.

При обробці даних в звичайних умовах відповіді «ТАК» і «МОЖЛИВО, ТАК» об'єднуються (підсумовуються як відповіді «ТАК»), так же як і відповіді «НІ» і «МОЖЛИВО, НІ» (підсумовуються як відповіді «НІ»).

КЛЮЧ 1
для обробки результатів випробування по опитувальнику

«1». ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ (К=11):
1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.
«2». ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ (К=8):
7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-.
«3». ОПОСЕРЕДКОВАНА АГРЕСІЯ (К=13):
2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.
«4». НЕГАТІВІЗМ (К=20):
4+, 12+, 20+, 28+, 36-.
«5». РОЗДРАТУВАННЯ (К=9):
6+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+.
«6». ПІДОЗРІЛИВІСТЬ (К=11):
6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-.
«7». ОБРАЗА (К=13):
5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.
«8». ВІДЧУТТЯ ПРОВИНИ (К=11):
8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 7+.

Номери питань зі знаком «-» потребують і реєстрації відповіді з протилежним знаком: якщо була відповідь «ТАК», то ми його реєструємо як відповідь «НІ», якщо була відповідь «НІ», реєструємо як відповідь «ТАК».

КЛЮЧ 2 з бланком для аналізу результатів.

«1»	«3»	«5»	«4»	«7»	«6»	«2»	«8»
1+	2+	3+	4+	5+	6+	7+	8+
9-	10+	11-	12+	13+	14+	15+	16+
17-	18+	19+	20+	21+	22+	23+	24+
25+	26-	27+	28+	29+	30+	31+	32+
33+	34+	35-	36-	37+	38+	39-	40+
41+	42+	43+		44+	45+	46+	47+
48+	49-	50+		51+	52+	53+	54+
55+	56+	57+		58+	59+	60+	61+
62+	63+	64+			65-	66-	67+
68+		69-			70-	71+	
		72+				73+	
						74-	
						75-	
11	13	9	20	13	11	8	

Сума балів, помножена на коефіцієнт, вказаний в дужках при кожному з параметрів агресивності, дозволяє отримати зручні для зіставлення – нормовані – показники, які характеризують індивідуальні та групові результати (нульові значення не прораховуються).

Сумарні показники:

(«1» + «2» + «3») : 3 = ІА – індекс агресивності;

(«6» + «7») : 2 = ІВ – індекс ворожості.

А. Басса та А. Даркі запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їх думку, показників та форм агресії:

1. Використання фізичної сили проти іншої особи – ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ.

2. Вираження негативних почуттів (сварка, крик, погроза тощо) – ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ.

3. Використання непрямим шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів та вияв вибухів гніву (крик, тупання ногами) – ОПОСЕРЕДКОВАНА ПОГРОЗА.
4. Опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету керівництва, яка може мати розмах від пасивного спротиву до активних дій проти вимог, правил, законів – НЕГАТИВІЗМ.
5. Схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні вилитися у запальність, різкість, грубість – РОЗДРАТУВАННЯ.
6. Схильність до недовіри та обережного відношення до людей, які випливають із переконання, що оточуючі можуть завдати шкоди – ПІДОЗРІЛІСТЬ.
7. Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, обумовлені відчуттям гніву за дійсні чи уявні страждання – ОБРАЗА.
8. Дії й ставлення до себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, чинить негарно – АУТОАГРЕСІЯ або ВІДЧУТТЯ ПРОВИНИ.

Опитувальник не вільний від мотиваційних перекручень (наприклад, у зв’язку з соціальною бажаністю). Потребує додаткової перевірки на надійність отриманих результатів за допомогою інших методик. Застосування даного опитувальника в роботі з підлітками, учителями, батьками є достатньо діагностичним і конструктивним для наступної корекційної роботи.

Додаток В

Тест за методикою К. Томаса «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації»

В опитувальнику наведено 5 можливих варіантів поведінки в конфліктній ситуації, які згруповані у 30 пар. З кожної пари оберіть те судження, яке Ви вважаєте найхарактернішим для своєї поведінки.

1.

а) Іноді я надаю можливість іншим узяти на себе відповідальність за розв'язання спірного питання.

б) Перш ніж обговорювати те, у чому ми не дійшли згоди, я намагаюся звернути увагу на те, із чим ми обидва погоджуємося.

2.

а) Я намагаюся знайти компромісне рішення.

б) Я намагаюся владнати справу з урахуванням інтересів іншого і власних.

3.

а) Зазвичай я наполегливо намагаюся досягти свого.

б) Я намагаюся заспокоїти іншого і здебільшого зберегти наші стосунки.

4.

а) Я намагаюся знайти компромісне рішення.

б) Іноді я жертвую власними інтересами заради інтересів іншої людини.

5.

а) Налагоджуючи спірну ситуацію, я повсякчас намагаюся знайти підтримку в іншого.

б) Я намагаюся зробити все, щоб уникнути напруження.

6.

а) Я намагаюся уникнути прикрощів.

б) Я намагаюся досягти свого.

7.

а) Я намагаюся відкласти розв'язання спірного питання, щоб згодом зробити це остаточно.

б) Я вважаю за можливе поступитися одним, щоб досягти іншого.

8.

а) Зазвичай я наполегливо намагаюся досягти свого.

б) Я насамперед намагаюся чітко з'ясувати те, у чому полягають усі порушені інтереси й питання.

9.

а) Вважаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.

б) Я докладаю всіх зусиль, щоб досягти свого.

10.

а) Я наполегливо прагну досягти свого.

б) Я намагаюся знайти компромісне рішення.

11.

а) Насамперед я намагаюся чітко з'ясувати те, у чому полягають усі порушені інтереси й питання.

б) Я намагаюся заспокоїти іншого й здебільшого зберегти наші стосунки.

12.

а) Я завжди уникаю позиції, що може викликати суперечки.

б) Я даю можливість іншому мати свою думку, якщо він також іде мені назустріч.

13.

а) Я пропоную серединну позицію.

б) Я наполягаю, щоб усе було зроблено по-моєму.

14.

а) Я повідомляю іншому свою думку й запитую про його погляди.

б) Я намагаюся довести іншому логіку й переваги моїх поглядів.

15.

а) Я намагаюся заспокоїти іншого й здебільшого зберегти наші стосунки.

б) Я намагаюся зробити все необхідне, щоб уникнути напруженості.

16.

а) Я намагаюся не зачепити почуттів іншого.

б) Я намагаюся переконати іншого в перевазі моєї позиції.

17.

а) Зазвичай я наполегливо намагаюся досягти свого.

б) Я намагаюся зробити все, щоб уникнути марної напруженості.

18.

а) Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

б) Я даю можливість іншому мати свою думку, якщо він також іде мені назустріч.

19.

а) Передусім я намагаюся чітко з'ясувати те, у чому полягають усі порушені інтереси й спірні питання.

б) Я намагаюся відкласти рішення спірного питання, щоб згодом розв'язати його остаточно.

20.

а) Я намагаюся негайно подолати наші розбіжності.

б) Я намагаюся знайти найкраще поєднання вигод і втрат для нас обох.

21.

а) Під час переговорів я намагаюся бути уважним до бажань іншого.

б) Я завжди схиляюся до прямого обговорення проблеми.

22.

а) Я намагаюся знайти серединну позицію між моєю думкою та думкою іншої людини.

б) Я відстоюю свої бажання.

23.

а) Як правило, я турбуюся про те, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

б) Іноді я надаю можливість іншим узяти на себе відповідальність за розв'язання спірного питання.

24.

а) Якщо позиція іншого видається мені важливою, я намагатимуся йти назустріч його бажанням.

б) Я намагаюся переконати іншого дійти компромісу.

25.

а) Я намагаюся довести іншому логіку й переваги моїх поглядів.

б) Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до бажань іншого.

26.

а) Я пропоную серединну позицію.

б) Я майже завжди стурбований тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

27.

а) Зазвичай я уникаю позиції, що може викликати суперечки.

б) Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

28.

а) Зазвичай я наполегливо намагаюся досягти свого.

б) Налагоджуючи ситуацію, я намагаюся знайти підтримку в іншого.

29.

а) Я пропоную серединну позицію.

б) Вважаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.

30.

а) Я намагаюся не зачіпати почуттів іншого.

б) Я завжди дотримуюся такої позиції в спірному питанні, щоб досягти успіху.

Бланк для відповідей

№ пари	а	б	№ пари	а	б
1			16		
2			17		
3			18		
4			19		
5			20		
6			21		
7			22		
8			23		
9			24		
10			25		
11			26		
12			27		
13			28		
14			29		
15			30		

Опрацювання результатів

Кількість балів, яку Ви набрали за кожною шкалою, визначає тенденції дотримання відповідної поведінки в конфліктних ситуаціях. Бали підраховуються за наведеним далі ключем.

Ключ до відповідей

№	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
1				А	Б
2		Б	А		
3	А				Б
4			А		Б
5		А		Б	
6	Б			А	
7			Б	А	
8	А	Б			
9	Б			А	
10	А		Б		
11		А			Б
12			Б	А	
13	Б		А		
14	Б	А			
15				Б	А
16	Б				А
17	А			Б	
18			Б		А
19		А		Б	
20		А	Б		
21		Б			А
22	Б		А		
23		А		Б	

24			Б		А
25	А				Б
26		Б	А		
27				А	Б
28	А	Б			
29			А	Б	
30		Б			А

Інтерпретація результатів

Стиль поведінки, що має найбільше кількісне значення, вважається домінуючим. Можливі випадки, коли людина у конфліктних ситуаціях використовує різні стилі поведінки, що є найкориснішими.

Стиль суперництва (конкуренції). Прагнення досягти задоволення власних інтересів, незважаючи на інтереси інших. Активність дій та вольових зусиль. Орієнтація на власні ідеали та здібності. Авторитарність, яка спрацьовує в ситуаціях, коли потрібно швидко ухвалити рішення; якщо людина, яка приймає рішення, – досвідчений керівник; якщо ситуація є критичною або інші люди розгубилися, комусь потрібно зрештою прийняти рішення.

Стиль співпраці. Активна участь у розв'язанні конфлікту з відстоюванням як своїх інтересів, так і інтересів партнерів. Спільне обговорення проблем та потреб сторін спрацьовує в ситуаціях, де рішення є важливим для обох сторін; якщо стосунки з партнерами довготривалі й корисні; якщо є час і можливість попрацювати над подальшим розв'язанням складної ситуації; якщо бажання обох сторін збігаються; якщо між партнерами є статусна рівновага.

Стиль компромісу. Здатність поступитися своїми інтересами з обох сторін, що беруть участь у конфлікті. Прагнення прийняти рішення, що задовольняє обидві сторони, спрацьовує в ситуаціях, якщо ці сторони мають однакову владу, але протилежні інтереси; якщо необхідно виграти час і Вас задовольняє часткове рішення; якщо рішення потрібно прийняти швидко, тому що це найбільш економний і ефективний шлях; інші підходи до розв'язання проблеми видаються неефективними; є бажання зберегти стосунки з протилежною стороною.

Стиль уникнення. Відсутність прагнення до кооперації. Пасивність у відстоюванні своїх прав через неважливість для Вас розв'язання проблеми або у безвиході. Перенесення відповідальності за розв'язання проблеми на інших спрацьовує в ситуаціях, коли напруженість конфлікту досить висока і необхідно її послабити; якщо рішення настільки незначні, що не слід витрачати сили на їхню зміну; якщо потрібно виграти час на збирання доказів і підтримку іншого

рішення; якщо виникає відчуття, що інші мають більше шансів на розв’язання проблеми.

Стиль пристосування. Здатність діяти спільно з партнером заради його інтересів. Прагнення до гармонії у стосунках, комфортності обох сторін спрацьовує в ситуаціях, коли необхідно зберегти мирні стосунки з партнерами; якщо наслідок конфлікту важливіший для партнерів, ніж для Вас; якщо у Вас замало влади або шансів на перемогу; якщо важливішими є інтереси партнера, а не власні; якщо Ви вважаєте, що для партнера таке рішення буде певним уроком, навіть якщо воно неправильне.

Додаток Г

Патохарактерологічний діагностичний опитувальник для підлітків

Патохарактерологічний діагностичний опитувальник призначений для визначення у віці 14-18 років типів акцентуацій характеру і типів психопатій, а також сполучених з ними деяких особистісних особливостей (психологічної схильності до алкоголізації, делінквентності та ін.)

Методика проведення дослідження

ПДО включає 25 таблиць – набір фраз («Самопочуття», «Настрій» та ін.). У кожному наборі від 10 до 19 пропонованих відповідей

З досліджуваним проводиться два дослідження. У першому дослідженні йому пропонується в кожній таблиці вибрати найбільш підходящий для нього відповідь і відповідний номер поставити в реєстраційному листі № 1. Якщо в якому-небудь наборі підходить не один, а кілька відповідей, допускається зробити два-три вибори. Більше трьох виборів в одній таблиці робити не дозволяється. У різних таблицях можна зробити неоднакове число виборів.

У другому дослідженні пропонується вибрати в тих же таблицях найбільш невідповідні, відкидаємо відповіді (при бажанні можна вибрати в кожній таблиці два-три невідповідних відповідей, але не більше) і поставити відповідні номери в реєстраційному листі № 2. В обох дослідженнях дозволяється відмовлятися від вибору відповіді в окремих таблицях, проставляючи 0 в реєстраційному листі. Якщо число таких відмов в обох дослідженнях становить у сумі 7 і більше, то це свідчить або про труднощі роботи з опитувальником в силу невисокого інтелекту (зустрічається при легкій дебільності), або, при достатньому інтелекті, але негативному ставленні до дослідження. В останньому випадку роботу з опитувальником можна повторити після психотерапевтичної бесіди. Велике число 0 зустрічається при сенситивному типі – такі підлітки воліють змовчати, ніж сказати неправду.

Зазвичай для проведення дослідження потрібно від півгодини до години часу. Дослідження можна проводити одночасно з групою піддослідних за умови, щоб вони не могли радитися або підглядати вибори один у одного. При отриманні реєстраційних листів необхідно відразу ж перевірити, чи не проставлено чи в якій-небудь графі більше трьох номерів виборів і запропонувати досліджуваному скоротити їх число, а якщо відмов 7 і більше – спробувати їх зменшити. Зразки реєстраційних листів наводяться далі. ПДО не придатний для дослідження підлітків при наявності вираженої інтелектуальної недостатності (так звана прикордонна розумова відсталість не перешкоджає обстеженню) або гострого психотичного стану з порушенням свідомості, маренням, галюцинаціями і т.п., а також при вираженому психічному дефекті

шизофренічного, органічного та інших типів. У випадках явно негативного ставлення до обстеження, воно може проводитися тільки після психотерапевтичної бесіди і встановлення гарного контакту.

Методика оцінки результатів.

Результати обстеження визначаються за допомогою коду. Цей код складений на підставі статистично достовірних (p <0,005) виборів для підлітків даного типу, певного по клінічній оцінці. Літерні символи коду відповідають балам на користь відповідних типів:

Г - гіпертимний
Ц - циклоїдний
Л - лабільний
А - астено-невротичний
С - сенситивний
П - психастенічний
Ш - шизоїдний
Е - епілептоїдний
І - істероїдний
Н - нестійкий
К - конформний

Кодом передбачені наступні додаткові показники:

О – негативне ставлення до дослідження;
Д – дисимуляція справжнього ставлення до досліджуваних проблем і прагнення не розкривати риси характеру;
Т – відвертості;
В – рис характеру, що зустрічаються при органічних психопатіях;
е – відбиття в самооцінці реакції емансипації;
d – психологічної схильності до делінквентності (тільки для підлітків чоловічої статі);
М – рис мужності;
Ф – рис жіночності в системі відносин.

Крім того, на підставі числових балів у темі «Ставлення до спиртних напоїв» може бути дана оцінка психологічної схильності до алкоголізації (шкала V).

Текст ПДО і код розшифровки результатів
І. Самопочуття

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	У мене майже завжди погане самопочуття	А	
2	Я завжди себе почуваю бадьорим і повним сил	ГММ	D
3	Тижні гарного самопочуття чергуються в мене з тижнями, коли я відчуваю себе погано	Ц	
4	Моє самопочуття часто змінюється іноді по кілька разів на день	П	
5	У мене майже завжди щось болить	АА	
6	Погане самопочуття виникає у мене після прикростей і турбот		
7	Погане самопочуття з'являється у мене від хвилювань і очікування неприємностей		
8	Я легко переношу біль і фізичні страждання	Ц	
9	Моє самопочуття цілком задовільне	ННД	
10	У мене зустрічаються приступи поганого самопочуття з дратівливістю і відчуттям туги		С
11	Самопочуття моє дуже залежить від того, як ставляться до мене оточуючі		
12	Я дуже погано переношу біль і фізичні страждання		
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

II. Настрій

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Як правило, настрій у мене дуже гарний	ГН	
2	Мій настрій легко змінюється від незначних причин	П	Г
3	У мене настрій псується від очікування можливих неприємностей, занепокоєння за близьких, невпевненості в собі		

4	Мій настрій залежить від суспільства, в якому я перебуваю		
5	У мене майже завжди поганий настрій		
6	Мій поганий настрій залежить від поганого самопочуття	ЦА	
7	Мій настрій поліпшується, коли мене залишають одного	Ш	
8	У мене бувають напади похмурої дратівливості, під час яких дістається оточуючим		
9	У мене не буває зневіри і смутку, але може бути запеклість і гнів		
10	Найменші неприємності сильно засмучують мене	СЛ	d
11	Періоди дуже гарного настрою змінюються у мене періодами поганого настрою	Т	
12	Мій настрій зазвичай такий, який є оточуючих мене людей		
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

III. Сон і сновидіння

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Я добре сплю, а сновидінням значення не надаю	ГНММ	
2	Сон у мене багатий з яскравими сновидіннями		Е
3	Перед тим, як заснути, я люблю помріяти	К	
4	Я погано сплю вночі і відчуваю сонливість вдень	Ad	В
5	Я сплю мало, але встаю бадьорим; сни бачу рідко		Ц
6	Сон у мене дуже міцний, але іноді бувають моторошні, кошмарні сновидіння	Ц	

7	У мене поганий і неспокійний сон і часто бувають болісно тужливі сновидіння	А	
8	Безсоння в мене настає періодично без видимих причин		
9	Я не можу спокійно спати, якщо вранці треба вставати на певну годину		
10	Якщо мене щось засмутить, я довго не можу заснути	ЛА	
11	Я часто в'яжу різні сни то радісні, то неприємні		
12	Ночами у мене бувають напади страху		
13	Мені часто сниться, що мене ображають		
14	Я можу вільно регулювати свій сон		А
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

IV. Пробудження від сну

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Мені важко прокинутися в призначену годину	Е	Л
2	Прокидаюся я з неприємною думкою, що треба йти на роботу чи на навчання		К
3	В одні дні я встаю веселим і життєрадісним, в інші без усякої причини з ранку пригноблений і сумовитий	Т	
4	Я легко прокидаюсь, коли мені потрібно	Ц	
5	Ранок для мене найважчий час доби		
6	Часто мені не хочеться прокидатися	Ф	
7	Прокинувшись, я нерідко ще довго переживаю те, що бачив уві сні		ЛМ
8	Періодами я вранці відчуваю себе бадьорим, періодами розбитим	А	
9	Вранці я встаю бадьорим і енергійним	НН	

10	З ранку я більш активний і мені легше працювати, ніж увечері		
11	Нерідко бувало, що прокинувшись, я не міг відразу зміркувати, де я і що зі мною	d	
12	Я прокидаюся з думкою, що сьогодні треба буде зробити	Ц	
13	Прокинувшись, я люблю полежати в ліжку і помріяти		
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

V. Апетит і ставлення до їжі

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Невідповідна обстановка, бруд і розмови про неапетитних речах ніколи не заважали мені їсти	Ш	
2	Періодами у мене буває вовчий апетит, періодами їсти нічого не хочеться	Т	
3	Я їм дуже мало, іноді довго нічого не їм	А	ЦЕМ
4	Мій апетит залежить від настрою: то їм із задоволенням, то знехотя і через силу		
5	Я люблю ласощі та делікатеси	ЛЛП	
6	Нерідко я соромлюся їсти при сторонніх	СТ	
7	У мене хороший апетит, але я не ненажера	М	
8	Є страви, які викликають у мене нудоту і блювоту		
9	Я волію їсти небагато, але дуже смачне		
10	У мене поганий апетит		
11	Я люблю ситно поїсти	Н	
12	Я їм із задоволенням і не люблю обмежувати себе в їжі	Ц	

13	Я боюся зіпсованої їжі і завжди ретельно перевіряю її свіжість і доброякісність		
14	Мені легко можна зіпсувати апетит		
15	Їжа мене цікавить насамперед як засіб підтримати здоров'я	М	
16	Я намагаюся дотримуватися дієти, яку сам розробив		І
17	Я погано переношу голод і швидко слабну	Ц	
18	Я знаю, що таке відчуття голоду але не знаю, що таке апетит		
19	Їжа не доставляє мені великого задоволення		
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

VI. Ставлення до спиртних напоїв

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Моє бажання випити залежить від настрою	+2	Ц
2	Я уникаю пити спиртне, щоб не проговоритися		
3	Періодами я випиваю дуже охоче, періодами мене до спиртного не тягне	М+1	
4	Люблю випити у веселій і гарній компанії	ГГ+2	С-1
5	Я боюся пити спиртне, тому що сп'янівши, можу викликати глузування і презирство	-1	+2
6	Спиртне не викликає у мене веселого настрою	-1	+1
7	До спиртного я відчуваю огиду	С-3	ЦЛ+2
8	Спиртним я намагаюся заглушити напад поганого настрою, туги або тривоги	+1	Ф

9	Я уникаю пити спиртне через погане самопочуття і сильного головного болю згодом	П	
10	Я не п'ю спиртного, оскільки це суперечить моїм принципам	СШП-3	+1
11	Спиртні напої мене лякають		І
12	Випивши трохи, я особливо яскраво сприймаю навколишній світ	Цd	
13	Я випиваю з усіма, щоб не порушувати компанію	А	Л
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	ОЕ

Цифрами позначені бали шкали V (психологічної схильності до алкоголізації).

VII. Сексуальні проблеми

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Статевий потяг мене мало турбує	ННД	М
2	Найменша неприємність придушує в мене статевий потяг		Ц
3	Я віддаю перевагу жити мріями про справжнє щастя, ніж розчаровуватися у житті		
4	Періоди сильного статевого потягу чергуються в мене з періодами холодності і байдужості		
5	У статевому відношенні я швидко збуджуюся, але швидко заспокоююся і втрачаю інтерес		НН
6	При нормальному сімейному житті не існує ніяких статевих проблем		
7	У мене сильний статевий потяг, якого мені важко стримувати		КВ
8	Моя сором'язливість мені дуже сильно заважає		ІІ
9	Зради б я ніколи не пробачив		

10	Я вважаю, що статевий потяг не можна стримувати, інакше воно заважає плідній роботі	М	
11	Найбільше задоволення мені приносить флірт і залицяння		ЛС
12	Я люблю аналізувати своє ставлення до статевих проблем, свій власний потяг		
13	Я знаходжу ненормальності у своєму статевому потязі і намагаюся боротися з ними		ГЛ
14	Вважаю, що статевим проблемам не слід надавати великого значення	ЛІ	
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

VIII. Ставлення до одягу

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Люблю костюми яскраві і помітні		АВ
2	Вважаю, що одягненим треба бути завжди пристойно, бо зустрічають "по одягу"		
3	Для мене головне, щоб одяг був зручним, акуратним і чистим		
4	Люблю одяг модний і незвичайний, який мимоволі привертає погляди	ІІ	К
5	Ніколи не дотримуюся загальної моди, а ношу те, що мені самому сподобалося	АС	
6	Люблю одягатися так, щоб було до лиця	КФ	
7	Не люблю занадто модничать, вважаю - треба одягатися як всі		
8	Часто турбуюся, що мій костюм не в порядку		
9	Про одяг я мало думаю		
10	Мені часто здається, що оточуючі засуджують мене за мій костюм		

11	Віддаю перевагу темним і сірим тонам		
12	Часом мені хочеться одягнутися модно і яскраво, часом своїм одягом не цікавлюсь		
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

IX. Ставлення до грошей

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Брак грошей мене дратує		М
2	Гроші мене абсолютно не цікавлять	Ц	ЕІД
3	Дуже засмучуюся і засмучуюсь, коли грошей не вистачає		
4	Не люблю заздалегідь розраховувати всі витрати, легко беру в борг, навіть якщо знаю, що до терміну віддати мені буде важко	ІМ	
5	Я дуже акуратний у грошових справах і, знаючи неакуратність багатьох, не люблю давати в борг		
6	Якщо у мене взяли в борг, я соромлюся про це нагадати	ЛА	І
7	Я завжди намагаюся залишити гроші про запас на непередбачені витрати		
8	Гроші мені потрібні тільки для того, щоб як-небудь прожити		
9	Намагаюся бути ощадливим, але не скупим, люблю витрачати гроші з толком		
10	Завжди боюся, що мені не вистачить грошей, і дуже не люблю брати в борг		
11	Періодами я до грошей ставлюся легко і витрачаю їх не замислюючись, періодами все лякаюся залишитися без грошей		
12	Я ніколи нікому не дозволяю ущемляти мене в грошах		

0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

Х. Ставлення до батьків

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Дуже боюся залишитися без батьків	П	
2	Я вважаю, що батьків треба поважати, навіть якщо зберігаєш в серці проти них образи		
3	Люблю і прив'язаний, але буває сильно ображаюся і навіть серджуся	ЛЛВ	
4	В одні періоди мені здається, що мене занадто опікали, в інші - дорікаю себе за непослух і завдані рідним прикрості		
5	Мої батьки не дали мені того, що необхідно в житті	е	К
6	Дорікаю їх у тому, що в дитинстві вони недостатньо приділяли уваги моєму здоров'ю		
7	Дуже люблю (любив) одного з батьків		
8	Я люблю їх, але не переношу, коли мною розпоряджаються і командують	еФФ	
9	Дуже люблю матір і боюся, що з нею щось трапиться	ПП	
10	Дорікаю себе за те, що недостатньо сильно люблю (любив) батьків	М	
11	Вони мене занадто сильно гнобили і в усьому нав'язували свою волю	е	ГЛПЕ
12	Мої рідні мене не розуміють і здаються мені чужими	Ше	
13	Я вважаю себе винним перед ними	Ed	
0	Жодне з визначень для мене не підходить	Ое	О

XI. Ставлення до друзів

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Мені не раз доводилося переконуватися, що дружать з вигоди	Д	
2	Добре себе почуваю з тим, хто мені співчуває		
3	Для мене важливий не один друг, а дружній гарний колектив	ГЦ	d
4	Я ціную такого друга, який, вміє мене вислухати, підбадьорити, вселити впевненість, заспокоїти	К	
5	Про друзів, з ким довелося розлучитися, я довго не сумую і швидко знаходжу нових		
6	Я відчуваю себе таким хворим, що мені не до друзів		I
7	Моя сором'язливість заважає мені подружитися з тим, з ким я хотів би	СС	
8	Я легко зав'язую дружбу, але часто розчаровуюсь і втрачаю інтерес		
9	Я віддаю перевагу тих друзів, які уважні до мене		
10	Я сам вибираю собі друга й рішуче кидаю його, якщо розчарувався в ньому		
11	Я не можу знайти собі друга по душі		
12	У мене немає ніякого бажання мати друга		Д
13	Періодами я люблю великі дружні компанії, періодами уникаю їх і шукаю самотності		
14	Життя навчило мене не бути занадто відвертим навіть із друзями	Л	
15	Люблю мати багато друзів і тепло ставлюся до них	А	
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

XII. Ставлення до оточуючих

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Я оточений дурнями, невігласами і заздрісниками		
2	Навколишні мені заздрять і тому ненавидять мене		ЕФ
3	В одні періоди мені добре з людьми, в інші періоди вони мене обтяжують		
4	Я вважаю, що самому не слід виділятися серед оточуючих		
5	Намагаюся жити так, щоб оточуючі не могли сказати про мене нічого поганого	ММ	
6	Мені здається, що оточуючі мене зневажають і дивляться на мене звисока		
7	Легко сходжуся з людьми в будь-якій обстановці	Г	С
8	Найбільше з боку оточуючих я ціную увагу до себе		
9	Я швидко відчуваю хороше або недоброзичливе ставлення до себе і також ставлюся сам		
10	Я легко сварюся, але швидко мирюся	В	С
11	Я часто й подовгу міркую, правильно чи неправильно я що-небудь сказав або зробив у відношенні навколишніх		
12	Людне суспільство мене швидко стомлює і дратує		
13	Від оточуючих я намагаюся триматися подалі		П
14	Я не знаю своїх сусідів і не цікавлюся ними		
15	Мені часто здається, що оточуючі підозрюють мене в чомусь поганому		

16	Мені доводилося терпіти від навколишніх багато образ і обманів і це завжди насторожує мене	d	
17	Мені часто здається, що оточуючі дивляться на мене, як на нікчемну і непотрібну людину		
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

XIII. Ставлення до незнайомих людей

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Я ставлюся насторожено до незнайомих людей і мимоволі побоююся недобра з їхнього боку	ЕЕ	Г
2	Буває, що незнайома людина мені відразу вселяє довіру і симпатію		ЕЕ
3	Я уникаю нових знайомств		
4	Незнайомі люди вселяють мені занепокоєння і тривогу		
5	Перш ніж познайомитися, я завжди хочу дізнатися, що це за людина, що говорять про неї люди		
6	Я ніколи не довіряю незнайомим людям і не раз переконувався, що в цьому я прав		
7	Якщо незнайомі проявляють інтерес до мене, то і я з цікавістю ставлюся до них		
8	Незнайомі люди мене дратують, до знайомих я вже якось звик	Ц	Г
9	Я охоче і легко заводжу нові знайомства	ГЦ	С
10	Часом я охоче знайомлюся з новими людьми, часом ні з ким знайомитися не хочеться		
11	У хорошому настрої я легко знайомлюся, у поганому - уникаю знайомств		

12	Я соромлюся незнайомих людей і боюся заговорити першим	СС	
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

XIV. Ставлення до самотності

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Я вважаю, що кожна людина не повинна відриватися від колективу	І	ШШ
2	На самоті я відчуваю себе спокійніше	СШШ	
3	Я не переношу самотності і завжди прагну бути серед людей	ГЕН	СПШШШ
4	Періодами мені краще серед людей, періодами віддаю перевагу самотності	ЛА	
5	На самоті я міркую або розмовляю з уявним співрозмовником		ЕІВ
6	На самоті я сумую за людьми, а серед людей швидко втомлююся і шукаю самотності	d	
7	Здебільшого я хочу бути на людях, але іноді хочеться побути одному		
8	Я не боюся самотності	Ш	
9	Я боюся самотності і проте так виходить, що нерідко опиняюся на самоті		
10	Я люблю самотність		
11	Самотність я переношу легко, якщо тільки воно не пов'язане з неприємностями	Л	
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

XV. Ставлення до майбутнього

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Я мрію про щасливе майбутнє, але боюся неприємностей і невдач		
2	Майбутнє здається мені похмурим і безперспективним		
3	Я намагаюся жити так, щоб майбутнє було гарним	М	
4	У майбутньому мене найбільше турбує моє здоров'я		
5	Я переконаний, що в майбутньому здійсняться мої бажання і плани	ГГ	
6	Не люблю багато роздумувати про своє майбутнє		
7	Моє ставлення до майбутнього часто і швидко змінюється: то строю райдужні плани, то майбутнє здається мені похмурим	П	
8	Я втішаю себе тим, що в майбутньому здійсняться всі мої бажання	Е	
9	Я завжди мимоволі думаю про можливі неприємності і біди, які можуть трапитися в майбутньому		
10	Мої плани на майбутнє я люблю розробляти в найменших деталях і у всіх деталях намагаюся їх здійснити	П	
11	Я впевнений, що в майбутньому доведу всім свою правоту	d	
12	Я живу своїми думками і мене мало хвилює, яким насправді виявиться моє майбутнє		
13	Періодами моє майбутнє здається мені світлим, періодами - похмурим		
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

XVI. Ставлення до нового

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Періодами я легко переношу зміни у своєму житті і навіть люблю їх, але періодами починаю їх боятися і уникати		
2	Нове мене приваблює, але разом з тим турбує і тривожить		
3	Я люблю зміни в житті - нові враження, нових людей, нову обстановку навколо		
4	У мене бувають моменти, коли я жадібно шукаю нові враження і нові знайомства, але буває, коли я уникаю їх		
5	Я сам люблю придумувати нове, все перелаштовувати і робити по-своєму, не так, як усі	Ш	
6	Нове мене приваблює, але часто швидко стомлює і набридає		Е
7	Не люблю всяких нововведень, волію раз встановлений порядок		ІД
8	Я боюся змін в житті: нова обстановка мене лякає	d	
9	Нове приємно, якщо тільки обіцяє для мене щось хороше	ЛЕ	
10	Мене приваблює лише те нове, що відповідає моїм принципам та інтересам	ПШШЕ	
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

XVII. Ставлення до невдач

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Свої невдачі я переживаю сам і ні в кого не шукаю співчуття і допомоги	ШВ	ППЕ

2	Періоди, коли я активно борюся з невдачами, чергуються в мене з періодами, коли у мене від найменших невдач опускаються руки		ЕЕ
3	Невдачі приводять мене у відчай	Е	В
4	Невдачі викликають у мене сильне роздратування, яке я виливаю на безневинних		
5	Якщо трапляється невдача, то я завжди шукаю, що ж я зробив неправильно	І	
6	Невдачі викликають у мене протест і обурення і бажання їх подолати		
7	Якщо в моїх невдачах хтось винен, я не залишаю його безкарним	ЕЕd	
8	При невдачах мені хочеться втекти кудись подалі і не повертатися		Л
9	Буває, що найменші невдачі приводять мене в зневіру, але буває, що серйозні неприємності я переношу непохитно		
10	Невдачі мене лякають, і я насамперед виню самого себе	П	Ц
11	Невдачі мене не зачіпають, я не звертаю на них уваги		
12	При невдачах я ще більше мрію про звершення своїх бажань		
13	Я вважаю, що при невдачах не можна впадати у відчай	К	
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

XVIII. Ставлення до пригод і ризику

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Люблю всякі пригоди, навіть небезпечні, охоче йду на ризик	Г	СС
2	Я багато разів зважую всі "за" і "проти" і все ніяк не наважуюсь ризикнути	С	
3	Мені не до пригод, а ризикую я тільки, якщо до цього примушують обставини	СМ	

4	Я не люблю пригод і уникаю ризику		
5	Я люблю мріяти про пригоди, але не шукаю їх у житті		ЕЕ
6	Часом я люблю пригоди, і часто ризикую, але часом пригоди і ризик стають мені не до душі	В	
7	Пригоди я люблю тільки веселі й ті, що добре кінчаються	Ф	
8	Я спеціально не шукаю пригод і ризику, але йду на них, коли це вимагає моя справа		
9	Пригоди і ризик мене приваблюють, якщо в них мені дістається перша роль	Г	
10	Буває, що ризик і азарт мене абсолютно оп'яняють		ЛН
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

XIX. Ставлення до лідерства

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Я можу йти попереду інших у міркуваннях але не в діях	Ц	
2	Я люблю бути першим у компанії, керувати і направляти інших		
3	Я люблю опікати когось, хто мені сподобається		
4	Я завжди прагну вчити людей правилам і порядку		І
5	Одним людям я знехотя підкоряюся, іншими командую сам		
6	Періодами я люблю "задавати тон", бути першим, але періодами мені це набридає		
7	Я люблю бути першим там, де мене люблять, боротися за першість я не люблю	ПП	
8	Я не вмію командувати іншими	ЛС	

9	Я не люблю командувати іншими - відповідальність мене лякає		I
10	Завжди знаходяться люди, які слухаються мене й визнають мій авторитет		
11	Я люблю бути першим, щоб мені наслідували, за мною б слідували інші		
12	Я охоче слідую за авторитетними людьми		
0	Жодне з визначень для мене не підходить	O	O

XX. Ставлення до критики і заперечень

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Я не слухаю критики і заперечень і завжди думаю і роблю по-своєму	ШШе	К
2	Слухаючи заперечення і критику, я шукаю доводи у своє виправдання, але не завжди наважуюсь їх висловити		
3	Заперечення і критика мене особливо дратують, коли я втомився і погано себе почуваю		
4	Критика і засудження на мою адресу краще байдужості і зневаги до мене		
5	Не люблю, коли мене критикують і коли мені заперечують - серджуся і не завжди можу стримати свій гнів	е	Л
6	Коли мене критикують або мені заперечують, це мене дуже засмучує й приводить у зневіру		
7	Від критиків мені хочеться втекти подалі	Hed	
8	В одні періоди критику і заперечення переношу легко, в інші - дуже болісно	Т	
9	Заперечення і критика мене дуже засмучують, якщо вони різкі й грубі за формою, навіть якщо вони стосуються дрібниць	А	

10	Я не чув ще справедливої критики на свою адресу або справедливих заперечень моїм доводам	е	ПП
11	Я намагаюся правильно реагувати на критику	Ц	d
12	Я переконався, що критикують зазвичай тільки для того, щоб тобі нашкодити або самим висунутися	е	І
13	Якщо мене критикують або мені заперечують, мені завжди починає здаватися, що інші праві, а я ні		
0	Жодне з визначень для мене не підходить	Ое	АО

XXI. Ставлення до опіки і навчання

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Я слухаю настанови тільки тих, хто має на це право	ЦПМ	
2	Я охоче слухаю ті наставляння, що стосуються мого здоров'я	ЕЕ	
3	Не переношу, коли мене опікують і за мене все вирішують	Де	
4	Я не потребую настанов	е	
5	Я охоче слухаю того, хто, знаю, мене любить		
6	Я намагаюся слухати корисні настанови, але це не завжди в мене виходить	ЦЛ	
7	Часом всі настанови пролітають повз моїх вух, і за часами я лаю себе за те, що не слухав їх раніше		
8	Зовсім не переношу наставлянь, якщо вони даються начальницьким тоном	е	
9	Я уважно слухаю настанови і не противлюся, коли мене опікують		І
10	Я охоче слухаю ті наставляння, що мені приємні, і не переношу тих, що мені не до душі		

11	Я люблю, коли про мене піклуються, але не люблю, щоб мною командували	ПеФФ	
12	Я не наважуюся перервати навіть зовсім нікчемні для мене наставляння або позбутися непотрібного для мене заступництва		І
13	Настанови викликають у мене бажання робити все навпаки	еФФФ	
14	Я допускаю опіку над собою в повсякденному житті, але не над моїм душевним світом	еФФ	
0	Жодне з визначень для мене не підходить	Ое	О

XXII. Ставлення до правил і законів

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Коли правила і закони мені заважають, це викликає у мене роздратування	е	К
2	Завжди вважаю, що для цікавої і привабливої справи всякі правила і закони можна обійти	ГГе	С
3	Логічно обґрунтовані правила намагаюся дотримуватися		
4	Я часто боюся, що мене помилково приймуть за порушника законів	d	Г
5	Страшенно не люблю всякі правила, які мене стискують	е	Л
6	Періоди, коли я не дуже стежу за тим, щоб дотримуватися всіх правил і законів, чергуються з періодами, коли я дорікаю себе за недисциплінованість		
7	Всякі правила і розпорядок викликають у мене бажання навмисно їх порушувати	е	Ц
8	Правила і закони я завжди дотримуюся		ddd
9	Завжди слідкую за тим, щоб всі дотримувалися правил		І

10	Часто дорікаю себе за те, що порушую правила і не строго дотримуюсь законів	d	
11	Я намагаюся дотримуватися правила і закони, але це не завжди мені вдається	ЛФ	
12	Строго слідую тим правилам, які вважаю справедливими, борюся з тими, які вважаю несправедливими		
0	Жодне з визначень для мене не підходить	Ое	О

XXIII. Оцінка себе в дитинстві

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	У дитинстві я був боязким і плаксивим		
2	Дуже любив складати всякі казки й фантастичні історії	Г	
3	У дитинстві я уникав галасливих і рухливих ігор		
4	Я був як всі діти і нічим не відрізнявся від своїх однолітків	Д	Ц
5	Періодами мені здається, що в дитинстві я був живим і веселим, періодами починаю думати, що був дуже неслухняним і неспокійним		
6	Я з дитинства був самостійним і рішучим		
7	У дитинстві я був веселим і відчайдушним	Г	С
8	У дитинстві я був образливим і чутливим	СС	
9	У дитинстві я був дуже непосидючим і балакучим		
10	У дитинстві я був таким же як зараз: мене легко було засмутити, але легко заспокоїти й розвеселити	Л	
11	З дитинства я прагнув до акуратності і порядку		ІІ
12	У дитинстві я любив грати один або дивитися здалеку, як грають інші діти		Л

13	У дитинстві я більше любив розмовляти з дорослими, ніж грати з однолітками	I	
14	У дитинстві я був примхливим і дратівливим	ЕЕ	Л
15	У дитинстві я погано спав і погано їв		
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

XXIV. Ставлення до школи

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Любив замість шкільних занять відправитися з товаришами погуляти або сходити в кіно	ГЕІНН	
2	Сильно переживав зауваження й оцінки, які мене не задовольняли	Е	ЕЕН
3	У молодших класах любив школу, потім вона стала мене обтяжувати	Ц	
4	Періодами любив школу, періодами вона мені починала набридати	Ф	
5	Не любив школу, тому що педагоги ставилися до мене несправедливо		
6	Шкільні заняття мене дуже сильно втомлювали	d	
7	Найбільше любив шкільну самодіяльність		
8	Любив школу, бо там була весела компанія		
9	Соромився ходити в школу: боявся глузувань і брутальності		I
10	Дуже не любив фізкультури		
11	Відвідував школу регулярно і завжди активно брав участь у громадській роботі		ШШdd
12	Шкільна обстановка мене дуже обтяжувала		
13	Намагався акуратно виконувати всі завдання	Ц	d

0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

XXV. Оцінка себе в даний момент

№ вибору	Тема і пропоновані вибори	Бали по шкалі об'єктивної оцінки	
		1-е дослідження	2-е дослідження
1	Мені не вистачає холодної розважливості	М	Г
2	Часом я задоволений собою, часом лаю себе за нерішучість і млявість	ТТ	
3	Я занадто недовірливий, без кінця тривожуся і турбуюся про все	А	
4	Я не винен у тому, що збуджую заздрість у інших		
5	Мені не вистачає посидючості і терпіння		
6	Вважаю, що я нічим не відрізняюся від більшості людей		ПП
7	Мені не вистачає рішучості		
8	Я не бачу у себе великих недоліків	ЕІ	А
9	У хороші хвилини я цілком задоволений собою, у хвилини поганого настрою мені здається, що мені не вистачає то однієї, то іншого якості		
10	Я занадто дратівливий		М
11	Інші знаходять у мене великі недоліки, я вважаю, що вони перебільшують	d	
12	Я страждаю від того, що мене не розуміють	ШІ	
13	Я надмірно чутливий й уразливий	С	М
0	Жодне з визначень для мене не підходить	О	О

Додаткові бали, що нараховуються за показники за графіком

Показники по графіку	Нараховані бали
Г=0 або Г=1	П, С
Ц=6 або Ц>6	Л

А=4 або А>4	Л
П=0 або П=1	Н
Н=0 або Н=1	П
К=0	Ш, Ш, І
К=1	Ш
Д=6 або Д>6	Н
Т>Д	П, П, Ц
В=5	Е
В=6 або В>6	Е, Е
Е=6 або Е>6	Ш, І
d=5 або d>5	Ш
О=6 або О>6	С
М<Ф (у хлопчиків)	С, Ш, І
V=-6 і нижче	С
V=+6 і вище	І
Наявність помилок у виборах (один і той же номер вибору на одну тему в 1-му та 2-му дослідженні)	
за 1 помилку	Е
за 2 і більше помилок	Е, Е

Опублікований нижче портативний код прискорює обробку результатів. У таблиці названі теми опитувальника («Самопочуття» і ін.) І перераховуються тільки номери виборів, за яких нараховуються бали за різними шкалами: в першій таблиці за перше дослідження (найбільш підходящі вибори), у другій - за друге дослідження (найбільш відкидаючі вибори).

Тема	Перше дослідження		Друге дослідження		Тема	Перше дослідження		Друге дослідження	
Самопочуття	1 2 3 4 5 8 9 0	А ГММ Ц П АА Ц ННД О	2 10 0	d С О	Настрій	1 2 6 7 10 11 0	ГН П ЦА Ш СЛ Т О	2 10 0	Г d О
Сон	1 3 4 6 7	ГНММ К Ad Ц А	2 4 5 14 0	Е В Ц А О	Пробудження	1 3 4 6 8 9	Е Т С Ф А НН	1 2 7 0	Л К ЛМ О

	100	ЛА О				11 12 0	d Ц О		
Апетит	1 2 3 5 6 7 11 15 17 0	Ш Т А ЛЛП СТ М Н М Ц О	3 16 0	ЦЕМ І О	Спиртні напої	1 3 4 5 6 7 8 9 10 12 13 0	+2 М+1 ГГ+2 -1 -1 С-3 +1 П СПШ-3 Цd А О	1 4 5 6 7 8 10 11 13 0	Ц С-1 +2 +1 ЦЛ+2 Ф +1 І Л ОЕ
Сексуальні проблеми	1 10 13 14 0	ННД М ТТТ ЛІ О	1 2 5 7 8 11 13 0	М Ц НН КВ ІІ ЛС ГЛ О	Одяг	4 5 6 0	ІІ АС КФ О	1 4 0	АВ К О
Гроші	2 4 6 0	Ц ІМ ЛА О	1 2 6 0	М ЕІД І О	Батьки	1 3 5 8 9 10 11 12 13 0	П ЛЛВ е ееФ ПП М е Ше Ed Ое	5 11 0	К ГЛПЕ О
Друзі	1 3 4 7 14 15 0	Д ГЦ К СС Л А О	3 6 12 0	d І Д О	Оточення	5 7 10 16 0	ММ Г В d О	2 7 10 13 0	ЕФ С С П О
Незнайомі	1 8 9	ЕЕ Ц ГЦ	1 2 8	Г ЕЕ Г	Самотність	1 2 3 4	І СШШ ГЕН ЛА	1 3 5 0	ШШ СПШШШШ ЕІВ О

	120	СС 0	90	С О		6 8 11 0	d Ш Л О		
Майбутнє	3 5 7 8 10 11 0	М ГГ П Е Ц d О	0	О	Нове	5 8 9 10 0	Ш d ЛЕ ПШШЕ 0	6 7 0	Е ІД О
Невдача	1 3 5 7 10 13 0	ШВ Е І ЕЕd П К	1 2 3 8 10 0	ППЕ ЕЕ В Л Ц О	Пригоди	1 2 3 6 7 9 0	Г С СМ В Ф Г О	1 5 10 0	СС ЕЕ ЛН О
Лідерство	1 7 8 0	Ц ПП ЛС О	4 9 0	І І О	Критика	1 5 7 8 9 10 11 12 0	ШШе е Hed Т А е Ц е Oe	1 5 10 11 12 0	К Л ПП d І О
Опіка	1 2 3 4 6 8 11 13 14 0	ЦПМ ЕЕ Де е ЦЛ е ІІеФФ еФФФ еФФ Oe	9 12 0	І І О	Правила	1 2 4 5 7 10 11 0	е ГГе d е е d ЛФ Oe	1 2 4 5 7 8 9 0	К С Г Л Ц ddd І О
Дитинство	2 4 7 8 10 13	Г Д Г СС Л І	4 7 11 12 14 0	Ц С ІІ Л Л О	Школа	1 2 3 4 6 13 0	ГЕІНН Е Ц Ф d Ц О	2 9 11 13 0	ЕЕН І ШШdd d О

	140	ЕЕ 0							
Оцінка в даний момент	1 2 3 8 11 12 13 0	М ТТ А ЕІ d ШІ С О	1 6 8 10 13 0	Г ПП А М М О					

Обробка результатів дослідження за допомогою побудови графіка.

Для підрахунку балів зручно будувати графік. На ньому бали на користь кожного типу і кожного показника, отримані в 1-му і в 2-му дослідженнях, підсумовуються арифметично, тобто всі вони відкладаються на графіках. До них приплюсовуються додаткові бали на підставі оцінки побудованого графіка.

Оцінку графіка зручно проводити в наступному порядку.

Визначення конформності. Якщо К=0 або К=1, то це свідчить про низьку конформність і навіть про нонконформізм. У самооцінці це найбільш притаманне представникам типу І і особливо представникам типу Ш. При К=2, К=3 конформність помірна, при К=4, К=5 - середня, при К=6 і більше балів - висока.

Визначення негативного ставлення до дослідження. Величина показника «О», рівна 7 і більше балів, свідчить про прихованого негативного ставлення до дослідження. Надійність діагностики типу при цьому знижується. Показник «О», рівний 6 і більше балів, найчастіше зустрічається при сенситивному типі.

Визначення можливої схильності до дисимуляції. Якщо показник Д перевищує показник Т на 4 і більше балів, то це свідчить на користь можливої дисимуляції. Це знижує точність діагностики типу і практично повністю виключає правильну діагностику типів Ц і К. Сам по собі високий показник Д (безвідносно до величини Т), рівний 6 і більше балів, найбільш часто зустрічається при типі Н.

Визначення підвищеної відвертості. Якщо Т>Д, то це свідчить про підвищену відвертість. Найчастіше це зустрічається при типах Ц і особливо П.

Вказівка на можливу органічну природу психопатії та акцентуації характеру. Може бути отримано за допомогою індексу В (brain minimal damage), якщо його величина дорівнює 5 і більше балам. Показник В <5 не виключає органічного генезу, так як лише в 45% клінічно верифікованих

органічних психопатій цей показник дорівнює 5 і більше балам. Зворотня помилка (В = 5 або В> 5) при відсутності органічного резідуума, або черепно-мозкових травм, мозкових інфекцій та нейроінтоксикації в анамнезі не перевищує 8%. Високий показник В зустрічається також при типі Е.

Визначення відображення реакції емансипації в самооцінці проводиться на підставі показника е: якщо він дорівнює 0 або 1 - реакція емансипації слабка, якщо дорівнює 2 або 3 - помірна, якщо 4 або 5 - виражена, якщо 6 і більше балів - дуже сильна. Показник е, рівний 6 і більше балів, найчастіше зустрічається при типах Ш та І. Навпаки, типам С і П виражена реакція емансипації не властива, тому при е=4 ці типи не діагностуються незалежно від числа балів на їх користь. У типу Г реакція емансипації нерідко буває різко виражена у поведінці, але її відображення в самооцінці набагато більш помірне.

Оцінка схильності до делінквентності. Здійснюється тільки для підлітків чоловічої статі. Зазначенням на можливу схильність до делінквентності служить показник d, якщо він дорівнює 4 балам і більше. Але у представників типу Ш часто буває високим без усякої схильності до делінквентності. При типі Н цей показник зазвичай низький, але тут немає потреби в особливому показнику для виявлення схильності до делінквентності, так як в умовах бездоглядності, як правило, виявляється делінквентна поведінка.

Оцінка рис мужності-жіночності в системі відносин. Здійснюється по різниці між показниками М (маскулінності) і Ф (фемінності). Якщо М-Ф дає позитивну величину, то в системі відносин переважають риси мужності, якщо негативну - жіночності. При психопатіях і виражених акцентуаціях переважання рис може не відповідати фізичному підлозі. При психопатіях у дівчаток нерідко переважають риси М, а у хлопчиків з істероїдній, шизоїдній і сенситивній психопатією і акцентуацією можуть переважати риси Ф.

Визначення психологічної схильності до алкоголізації (показник V). Здійснюється без графіка. Числові бали за вибори за темою «Ставлення до спиртних напоїв», отримані в 1-му і в 2-му дослідженнях, підсумовуються алгебраїчно, тобто з урахуванням знаку. При підсумковою величиною +2 і вище можна припускати психологічну схильність до алкоголізації. Дуже високі показники (+6 і вище) свідчать не про інтенсивну алкоголізацію, а про прагнення виставити напоказ свою схильність до випивок (часто зустрічається при типі І). Негативна величина говорить про відсутність психологічної схильності до алкоголізації (чаші має місце у типу С), а величина, що дорівнює 0 або +1. є невизначеним результатом.